Проект INTAS
«Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives» (2006-2008)

МОВНА ПОЛІТИКА ТА МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

АНАЛІЗ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

2-ге видання

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2010

УДК 81'272(477)
ББК 81(4УКР)
М74

У книзі представлені результати проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконання якого фінансувала програма INTAS з серпня 2006 до липня 2008 року. У проекті брали участь учені з Австрії, Англії й України, які досліджують різні аспекти мовної політики і мовної ситуації в Україні. Дослідження базується на результатах всеукраїнського опитування і фокус-групових дискусій, проведених у п'ятьох містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі. В кінці подано рекомендації для майбутньої мовної політики України.

За редакцією

Юліане Бестерс-Дільґер

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

ISBN 978-966-518-547-5

© Видавничий дім «Києво-
Могилянська академія», 2010

ЗМІСТ

Вступ 4

Володимир Кулик. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції 11

Білл Баурінґ. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство 55

Лариса Масенко. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз 96

Ганна Залізняк. Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців 132

Віра Сквірська. «Мова — зброя політики» або про мовні проблеми у пострадянській Одесі 167

Оксана Калиновська. Мовна ситуація в сфері освіти 196

Юліане Бестерс-Дільґер. Мовна політика у засобах масової інформації 234

Надія Трач. Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні 278

Сальваторе дель Ґаудіо, Богдана Тарасенко. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу 316

Рекомендації щодо майбутньої мовної політики України 332

Додаток 1. Характеристики масового опитування населення України 340

Додаток 2. Відповіді респондентів на запитання анкети (одномірний розподіл, %) 344

ВСТУП

Коли у 2005 році Євросоюз оголосив Тематичний конкурс INTAS [1] (Міжнародної асоціації з розвитку співробітництва з науковцями Нових Незалежних Держав — ННД — колишнього Радянського Союзу) у сфері соціальних і гуманітарних наук, однією із запропонованих тем якого була «Мовна політика: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», це стало гарною нагодою для розробки однієї з найцікавіших проблем сучасної соціолінгвістики: мовної політики України.

INTAS є — чи була, так би мовити, — програмою, заснованою для зміцнення співробітництва між ученими й науковцями з республік колишнього Радянського Союзу — Нових Незалежних Держав (ННД) — і принаймні двох країн-партнерів, що є членами ЄС. На жаль, цей конкурс був одним з останніх, оскільки програму INTAS було закрито 31 грудня 2006 року, по закінченні 6-ї рамкової програми.

Чому тема цього проекту така приваблива? Тому що Україна з багатьох міркувань — демографічних, політичних, юридичних, антропологічних, лінгвістичних — це дуже складний випадок. Жодна з інших країн ННД, окрім Білорусі, не має таких несприятливих умов для розвитку нації. Подальший стислий опис детально зосереджується на тісно пов'язаних між собою аспектах, що демонструють початкову ситуацію

[1] INTAS — International Association for the promotion of co-operation with scientists from the New Independent States of the former Soviet Union (NIS) — була заснована у 1993 р. Європейською спільнотою і країнами-однодумцями як міжнародна некомерційна асоціація в рамках бельгійського законодавства (AISBL) з метою підтримувати наукові дослідження в ННД та наукове співробітництво між ученими цих країн та міжнародним науковим співтовариством.

на час створення проекту, а також подає деяку інформацію щодо перебігу проекту.

Демографічна і географічна ситуація

В Україні проживає найчисельніша російська меншина серед усіх країн-наступниць. Згідно з останнім національним переписом грудня 2001 року (опублікованим у 2003 р.), понад 17 % населення, тобто 8,5 млн жителів, вважають себе етнічними росіянами.

Окрім росіян є велика група неросіян, що вважають російську своєю рідною мовою, — здебільшого це українці (14,8 % усіх українців, тобто приблизно 5,5 млн осіб), а також члени інших (не російської) національних меншин.

Регіонально Україна чітко поділяється на переважно україномовний захід і переважно російськомовний схід, тоді як у центральних регіонах обидві мови співіснують на приблизно рівних правах. Існує також диференційований мовний розподіл у центральному регіоні, що визначається віком, освітою, професією та місцем проживання (місто — село) мовців.

Майже половина українського населення стверджують, що вони надають перевагу російській мові у повсякденному спілкуванні (див. питання 52 і 58 додатків).

Політична та юридична ситуація

Русифікаційна політика в Україні тривала близько 300 років і була жорсткішою, ніж в інших частинах Російської імперії й Радянського Союзу. Одним з найважливіших імпульсів, що спричинили колапс Радянського Союзу, вважається недооцінка ролі етнічної ідентичності і лояльності, особливо там, де це стосується мовного питання. Так само як інші країни ННД, Україна планує, чи радше планувала, серед інших також лінгвістичну — «ренаціоналізацію» (у даному випадку — реукраїнізацію) суспільства, особливо в освітній сфері, масовій комунікації та управлінні. Але існують окремі міста й райони на сході та півдні України, які в середині 90-х рр. проголосили російську своєю «офіційною мовою», а згодом, коли вступила в дію Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (2006 р.), — своєю «регіональною мовою», хоча Конституція (1996 р.) і Закон про мови (1989 р.) визначають лише одну державну мову — українську. Існує явна розбіжність між їхніми цілями і реальною ситуацією.

Росія уважно стежить за українською мовною політикою стосовно росіян і російськомовних українців. У 1999 році Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин, Макс ван дер Стул, отримав запрошення від російського уряду висвітлити ситуацію щодо вивчення російської мови в Україні — і подібний запит від українського уряду дослідити можливості вивчення української мови в Росії [2]. Макс ван дер Стул, якого, серед інших, супроводжував учасник проекту професор Білл Баурінґ, засвідчив, що український Закон про мови відповідає міжнародним стандартам. Він обстоював збереження за батьками права вибору мови навчання; дотримання чіткого ліміту 8—10 дітей для створення україномовного класу у російській школі і навпаки, а також ратифікацію Хартії регіональних мов або мов меншин. Щодо Росії, він порекомендував відкрити більше українських класів у російських школах; забезпечити дотримання чіткого ліміту; збільшити фінансування національно-культурних автономій, а також ратифікувати Хартію. Український і російський уряди зреагували позитивно [3]. Наразі Росія Хартію не ратифікувала.

Український уряд прагне до членства у ЄС. Важливим критерієм для членства буде дотримання стандартів Ради Європи. На вимогу Ради Європи уряд не лише підписав (1996 р.), але й ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (2003 р.). Хартія покликана забезпечити використання регіональних мов або мов меншин (у тому числі російської в Україні) в освіті, засобах масової інформації, управлінні, економічній і соціальній сферах, культурній діяльності та міжнародних обмінах. В Україні вона набула чинності 1 січня 2006 року.

Значна кількість українців вбачають суперечності між Хартією, з одного боку, та Конституцією України і Законом про мови, з другого. По-перше, оскільки Хартія звернена лише на мови меншин (а не на меншини як етнічні групи), багато українців вважають, що російська мова не має входити до її переліку, оскільки нею розмовляє майже половина населення. По-друге, після ратифікації вони не бачать можливостей втілення цілей Конституції (роз'яснених у Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року), спрямованих на

---

[2] Kulyk, Volodymyr: Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994-2001. Hamburg 2002 (CORE Working Paper Nr. 6); Kemp, Walter (ed.): Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities. The Hague (Kluwer Law International) 2001, pp. 217-229.

[3] Звіти, рекомендації та відповіді слід шукати на: www.osce.org/documents/hcnm/2001/04/2761_en.pdf (Україна) та www.osce.org/documents/hcnm/2001/01/2746_en.pdf (Росія).

припинення русифікації українського населення і повернення до колишньої мовної ситуації шляхом проголошення української єдиною державною мовою.

Антропологічні і лінгвістичні висновки

Опитування, яке проводилося «Громадською думкою» в Києві у 2000 році [4], показало, що серед російськомовного населення немає одностайності стосовно їхньої ідентичності та ставлення до української мови: 50—55 % налаштовані позитивно щодо поширення української мови і не вбачають у ній ніякої загрози для своєї національної ідентичності. По всій країні жителі, що вважають російську мову рідною, демонструють значні відмінності щодо ідентифікації.

Незважаючи на те, що українська є єдиною державною мовою, у деяких сферах вживання навіть на заході України все ще домінувала російська мова: це молодіжна культура (музика, кіно тощо), економіка, популярна література і наука, газети, приватні телепрограми. Це створювало стале середовище білінгвізму по всій країні. Практично неможливо було вирости на чисто українському ґрунті.

Існує значна лінгвістична близькість між українською і російською мовами, яка у подібній формі спостерігається лише між російською і білоруською мовами. Для багатьох людей це ускладнює можливість розмовляти чистою російською або чистою українською мовою. «Змішана білінгвальна мова» (за визначенням Сари Томасон [5]) суржик — поширене явище в Україні.

Внаслідок спільних східнослов'янських коренів, тривалих періодів спільної історії та значної російської імміграції й міжнаціональних шлюбів складається уявлення про братні стосунки з росіянами на значній території України, що ускладнює процес розвитку української нації.

Обставини після 2004 року

Після Помаранчевої революції у листопаді 2004 року, яка привела до певного підвищення ролі української мови, багато

---

[4] *Залізняк Ганна, Масенко Лариса.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001.

[5] Thomason, Sarah Grey: Language contact. Edinburgh (Edinburgh University Press) 2001.

українців очікували — чи побоювалися — розвитку мовної політики на користь української мови. Ці сподівання чи побоювання проявляються зараз у багатьох сферах. На півдні і сході України багато міст і районів проголосили російську своєю «регіональною мовою», хоча це виходить за рамки їхньої компетенції. Також ми можемо спостерігати, принаймні з 2006 року, низку ініціатив, спрямованих на українізацію громадського життя, особливо в галузі освіти і засобів масової інформації.

Гострою проблемою є невідповідність між принципами впровадження Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та національним законодавством.

Сукупність усіх цих аспектів робить Україну водночас типовою й унікальною. Типовою, оскільки Україна поєднує усі можливі лінгвістичні проблеми колишньої радянської Східної Європи, і унікальною, бо ніде більше, — окрім Білорусі, теперішній уряд якої придушує всі тенденції ренаціоналізації, — така велика кількість перешкод не стримує процесу національного творення. А отже, дослідницький проект стосовно української мовної політики виявився дуже серйозним і неоднозначним завданням для інших ННД, особливо для Білорусі на чолі з Лукашенком, а також для Молдови і кавказьких держав, що є потенційними членами ЄС.

Учасники проекту

Оскільки з наукової точки зору мовна політика має більше, ніж два виміри (антропологічний і лінгвістичний), зазначених в умовах конкурсу INTAS, консорціум проекту складався з представників п'яти дисциплін: антропології, мовознавства, політології, юриспруденції, соціології. Позаяк головне питання — напруженість між національною мовою і російською — стосується також інших колишніх радянських республік, ми сподіваємось, що результати цікавитимуть не лише Україну.

Адекватна мовна політика України мусить враховувати наявну мовну ситуацію у всій країні, у тому числі мовний розподіл у різних сферах і в лінгвістично дуже відмінних регіонах. Вона має брати до уваги ставлення до двох мов, української і російської, у різних регіонах, роль/важливість мови/мов для індивідуальної та групової ідентичності, вплив колишньої мовної політики (1998-2004 рр.), останні надбання у різних мовних сферах і сподівання стосовно подальшої політики. Відповідне дослідження проведено на базі даних, отриманих

в результаті репрезентативного опитування з урахуванням антропологічних, лінгвістичних і політичних критеріїв (див. додатки), а також на базі дослідження фокусних груп у п'яти українських містах: Львів, Луцьк, Київ, Донецьк та Одеса. Дослідження проводилося з 30 листопада по 7 грудня 2006 року у 26 територіально-адміністративних одиницях України: у 24 областях України, АР Крим та м. Києві.

Інформацію про позицію різних партій, політиків, уряду та керівників стосовно мовної політики, конфлікту між «реукраїнізацією» та втіленням Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, про політичні цілі стосовно теперішнього і майбутнього української мовної політики отримано за допомогою інтерв'ю.

Польові дослідження у первісному розумінні цього терміна виконали Віра Сквірська з антропологічної точки зору, а також Сальваторе Дель Ґаудіо та Богдана Тарасенко, які провели дослідження широко вживаної змішаної мови — суржику.

Крім того, слід брати до уваги досвід мовної політики інших держав.

Поєднання усіх цих чинників можливе лише на ґрунті міждисциплінарного підходу.

З огляду на вищесказане до команди проекту входять:

- Юліане Бестерс-Дільґер, славіст і мовознавець Віденського університету, Австрія (зараз Фрайбурзький університет, Німеччина) — керівник;
- Білл Баурінґ, юрист, Лондонський університет, Об'єднане Королівство;
- Володимир Кулик, політолог, Національна академія наук України, Київ, Україна;
- Лариса Масенко, соціолінгвіст, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна;
- Віра Сквірська, антрополог, Кембриджський університет, Об'єднане Королівство;
- Ганна Залізняк, соціолог, Науково-аналітичний центр соціологічних досліджень «Громадська думка», Київ, Україна;
- Четверо докторантів: Сальваторе Дель Ґаудіо (кафедра Юліане Бестерс-Дільґер, Відень), Оксана Калиновська, Богдана Тарасенко, Надія Трач (усі троє з кафедри Лариси Масенко, Київ)

У своїй частині Володимир Кулик описує мовну політику після Помаранчевої революції та конфліктні спроби різних учасників змінити правила, а також окреслює перспективи на майбутнє на базі інтерв'ю з політиками.

Білл Баурінґ вивчає правову ситуацію між українським національним законодавством і Хартією (та іншими міжнародними зобов'язаннями).

Наступний блок побудований на матеріалах досліджень Лариси Масенко і Ганни Залізняк, у яких результати опитування і обговорень у фокусних групах інтерпретуються з двох точок зору: з позиції соціолінгвістики з фокусом на розподілі російської та української мов у різних сферах, на білінгвальності та на очікуваннях населення щодо майбутнього становища цих мов (Масенко) і з соціологічної позиції, яка досліджує взаємозв'язок між політичною орієнтацією та мовними вподобаннями (Залізняк).

Далі йде стаття Віри Сквірської, що містить антропологічний аналіз мовної ситуації і мовної політики на конкретному прикладі міста Одеси.

Наступна група досліджень вивчає три важливі сфери мовної політики, сучасну політику і ситуацію, очікування населення і проблеми: освіти (Оксана Калиновська), засобів масової інформації (Юліане Бестерс-Дільґер) та юриспруденції (Надія Трач).

Збірник завершує стаття, написана у співавторстві Сальваторе Дель Ґаудіо та Богданою Тарасенко про змішану мову суржик, її поширення та аналіз конкретного випадку.

Незважаючи на те, що погляди у нашій дослідницькій групі іноді радикально відрізняються, автори прийшли до спільних рекомендацій, наведених у кінці публікації. У додатках читач знайде результати всеукраїнського опитування, проведеного у грудні 2006 р. в рамках проекту INTAS.

Математичну обробку даних зробив О. Іванченко (Науково-аналітичний центр соціологічних досліджень «Громадська думка»). Статті Б. Баурінґа, В. Сквірської і Ю. Бестерс-Дільґер переклала з англійської мови Ярослава Федорів (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Залишається подякувати організаторам програми INTAS за фінансову підтримку проекту № 05-1000006-8300 «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», а також усім причетним співробітникам INTAS за їхню допомогу.

Ми також вдячні працівникам видавничого дому «Києво-Могилянська академія» за їхню швидку і якісну роботу.

Англійську версію цієї книги буде видано незабаром.

Нарешті, я хотіла б подякувати усім учасникам проекту за їхні пропозиції, внесок і сумлінну роботу, яку вони виконали впродовж останніх 20 місяців.

Юліане Бестерс-Дільґер

Володимир Кулик

МОВНА ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬНІ НАСТАНОВИ ЩОДО НЕЇ ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У цьому розділі мовну політику розглянуто з погляду політичного процесу, учасники якого борються за владу і, відповідно, змагаються між собою, прагнучи створити сприятливе враження про себе у гаданих виборців. Хоча я не тверджу, що офіційні особи та політики не мають ідеологічно вмотивованих преференцій, я не вважаю ці преференції однозначними або незмінними й вивчаю, як їх модифікують з огляду на конкретні політичні завдання, котрі великою мірою визначаються владною конфігурацією в певний період. Описавши деякі загальні характеристики пострадянської української політики, я аналізую, як вони впливають на політичні рішення в одній конкретній ділянці — використанні мов у публічних практиках. Я зосереджую увагу на часі після Помаранчевої революції, що його поділяю на три коротші періоди, які визначаються досить різним розташуванням ключових учасників політичного процесу. Більшість розділу — це хронологічно зорганізована історія протиборних спроб цих учасників змінити правила в мовній ділянці так, щоб вони відповідали їхнім власним побажанням і принесли користь ключовим групам їхніх виборців. Потім я намагаюся проаналізувати перспективи на майбутнє, викладаючи погляди інтерв'юйованих політиків із провідних партій, котрих я запитував про їхнє окреслення мовної проблеми в сьогоднішній Україні, бажане розв'язання й плановані кроки до його досягнення. І зрештою, аби оцінити, наскільки погляди політиків відбивають уявлення громадян, на яких вони постійно посилаються, я розглядаю преференції різних груп населення, що їх виявило проведене в рамках цього проекту дослідження громадської думки.

© Кулик В., 2008

Суспільно-політичний контекст української мовної політики

Заяви та ухвали політиків щодо мовних питань виявляють певні риси, які характеризують український політичний процес загалом і великою мірою визначають політику в різних ділянках. Найважливішою з цих рис є недосконала природа української демократії, яку науковці класифікували як делеґувальну демократію, виборчий чи змагальний авторитаризм або ж гібридну державу, що поєднує елементи демократичного й авторитарного устроїв [1]. На відміну від представницької демократії західних країн, такий змішаний лад відповідає формальним вимогам демократії, але є далеким від демократичного в політичній практиці. Оскільки найочевиднішою ознакою (напів)авторитаризму є владний лідер, всенародно обраний та інституційно не обмежений у своїх діях, то можна було б твердити, що Україна мала такий тип урядування під час «сильного» президентства Леоніда Кучми, але не після Помаранчевої революції та зумовленої нею конституційної реформи, яка значно обмежила президентську владу. Однак хоча ця реформа відновила справжнє змагання між альтернативними центрами влади, вона не призвела до їхньої відповідальності через інституції, здатні «ставити під сумнів і зрешою карати» [2] неналежну політичну поведінку між виборами. Навіть більше, протиборні політичні сили спільно сприяли дискредитації чи не найважливішої такої інституції — судів. Президент більше не є єдиним правителем країни, але й за умов політичного змагання учасники не несуть відповідальності за свої дії та відповідність цих дій їхнім передвиборним обіцянкам, принаймні до часу нових виборів.

Другою важливою характеристикою пострадянської України є пасивність та атомізація суспільства, що позбавляє його здатності тиснути на державу й примушувати її діяти згідно з бажаннями більшості суспільства або його складових частин. Зокрема, групи інтересів, що в демократичних країнах є «голо-

---

[1] *Kubiček P.* Delegative democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-Communist Studies. — 1994. — Vol. 27. — No. 4. — P. 423—441; *D'Anieri P.* Democracy unfulfilled: The establishment of electoral authoritarianism in Ukraine // Journal of Ukrainian Studies. — 2001. — Vol. 26. — No. 1. — P. 13—35; *Levitsky S, Way L. A.* The rise of competitive authoritarianism // Journal of Democracy. — 2002. — Vol. 13. — No. 2. — P. 51—63; *Balmaceda M.* Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Oligarchs' Profits, Russia's Power and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995—2006. — New York, 2007.

[2] *O'Donnell G.* Delegative democracy? // Working Paper #172. — Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame. — Notre Dame, 1992. — P. 9.

вним засобом (поряд із періодичними виборами), за допомогою якого суспільство висуває вимоги державі», але, на відміну від виборів, «дозволяють суспільним вимогам висловлюватися чітко, конкретно й повсякчасно» [3], в Україні є — чи принаймні були за Кучми — нечисленні й переважно контрольовані самою державою [4]. Таке «слабке» суспільство дозволяє владі та політичним партіям ігнорувати багато його проблем і натомість концентруватися на тих питаннях, які мають вирішальне значення для нагромадження багатства та влади у відповідних осіб. Замість заохочувати народну ініціативу щодо дискредитації та усунення безвідповідальних індивідів і організацій, така поведінка чільних урядовців та політиків сприяє загальній недовірі до політики та скептисові щодо здатності людей змінити ситуацію в країні. Цю пасивність зазвичай приписують спадщині радянського тоталітаризму, який не дозволяв будь-якої незалежної соціальної організації, та політиці кучмізму, який намагався тримати суспільство в атомованому стані [5]. Помаранчева революція, здавалося, продемонструвала, що ця політика не змогла запобігти зростанню громадянського суспільства, здатного мобілізуватися задля захисту своїх гаданих життєвих інтересів. Одначе ця здатність виявилася нетривалою, й суспільство не дуже обмежувало свободу держави діяти так, як вона вважає за доцільне. Не суспільство чи його частини висувають вимоги до держави, а радше політичні еліти використовують незадоволення людей державною політикою задля дискредитації та стримування своїх суперників.

Інша риса, пов'язана зі спадщиною тоталітаризму, — це політична культура, яку характеризують нетерпимість до інших поглядів та поведінки, нехіть до компромісу й брак довіри до людей та організацій [6]. Вона виявляється в поширеному сприйнятті політики як гри з нульовою сумою, яке спонукає гравців прагнути беззастережної перемоги або принаймні відкладати ухвалення рішення, сподіваючися знайти потрібні ресурси пізніше. Цю стратегію досить майстерно використовував Кучма — але саме після падіння його режиму її вико-

---

[3] *D'Anieri P.* Conclusion: Institutionalizing democracy in a divided state // State and Institution Building in Ukraine / *Ed. by T. Kuzio, R. S. Kravchuk, P. D'Anieri.* —New York, 1999. — P. 327.

[4] *Kubicek P.* Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine. — Ann Arbor, 2000.

[5] Див., наприклад: *Рябчук М.* Дві України: Реальні межі, віртуальні війни. — Київ, 2003. — С. 33 і наст.

[6] *Kubiček P.* Delegative democracy in Russia and Ukraine. — P. 426; *Головаха Є.* Суспільство, що трансформується: Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — Київ, 1997. — Розд. 5.

ристання протиборними політичними силами стало рутинною практикою, яку вони навіть не намагаються приховати від громадян. Замість вести перемовини з прибічниками іншого курсу в пошуках компромісного розв'язання, провідні політичні партії намагаються послабити опір своїх суперників за допомогою хабарів, погроз або інших способів упливу на відповідних осіб. Хоча завдяки представленню в медіях така поведінка сприяє дискредитації цих партій серед виборців, ті навряд чи мають якусь альтернативу, оскільки глибокий поділ суспільства обмежує перелік варіантів, із яких кожна регіональна та мовно-культурна частина може вибирати.

Наявність глибокого ідеологічного та культурного поділу — ще одна характеристика українського суспільства, що впливає на політичний процес загалом та мовну політику зокрема. Через різницю в етнічному складі, усталених практиках мововжитку, життєвому досвіді й історичній пам'яті, в різних регіонах країни люди мають радикально відмінні погляди на етнічні, мовні, історичні та зовнішньо-політичні проблеми, які зосережуються довкола стосунків України з Росією [7]. Цю відмінність відбито в структурі політичних партій, і вони охоче експлуатують її в своїй діяльності, щоб мобілізувати відповідні частини населення й таким чином упливати на загальнодержавну політику. Зокрема, ті партії, яких уважають представниками густіше населеної південно-східної частини України, воліли зміцнювати контроль над «своєю» частиною, наголошучи її особливості — замість розширювати свою географічну базу, притлумлюючи міжрегіональні відмінності [8]. Помаранчева революція посилила поляризацію українського електорату, адже вона не лише відродила явне змагання між політичними силами, а й створила відчуття поразки й відкинутості в переважно антипомаранчевій частині країни, яке тамтешня політична еліта відтак могла використати задля реваншу. Хоча парламентські вибори вересня 2007 року продемонстрували часткове проникнення двох найпопулярніших партій на території переважання одна одної [9], регіональна

[7] *Arel D., Khmelko V.* The Russian factor and territorial polarization in Ukraine // The Harriman Review. — 1996. — Vol. 9. — Nos. 1-2. — P. 81—91; *Barrington L.* The geographic component of mass attitudes in Ukraine // Post-Soviet Geography and Economics. — 1997. — Vol. 38. — No. 10. — P. 601—614; *Kubicek P.* Regional polarization in Ukraine: Public opinion, voting and legislative behaviour // Europe-Asia Studies. — 2000. — Vol. 52. — No. 2. — P. 273—294.

[8] *Wolczuk K.* Whose Ukraine? Language and regional factors in the 2004 and 2006 elections in Ukraine // European Yearbook of Minority Issues. — 2007. — Vol. 5. — P. 521—547.

[9] БЮТ і «Регіони» проникають на «чужі» території // Газета по-українськи. — 2007. — 5 жовтня. — С. 12.

поляризація зберігається й, обмежуючи свободу вибору для електорату кожної частини країни, зменшує ефективність виборів як засобу тиску громадян на політиків та державу.

Мовне питання в українському політичному житті

Одним із найпомітніших аспектів української політики останніх двадцяти років була суперечка щодо мовного питання, насамперед щодо статусу російської мови порівняно з українською. Ця суперечка періодично загострюється, зазвичай у час виборів, але в проміжках між ними майже забувається. Позиції головних партій залишаються різко відмінними, проте істотних зусиль на досягнення компромісу вони не докладають. Одні партії використовують нерозв'язану проблему з надією здобути виборчий капітал; інші притлумлюють її в публічному дискурсі, водночас «за лаштунками» домагаючись від влади бажаних для них адміністративних заходів, які, своєю чергою, дають їхнім опонентам більше підстав для звинувачень. У кожному разі, від імені громадян цією проблемою опікуються політики: немає масових рухів або впливових громадських організацій, для яких вона була би пріоритетною, а єдині групи інтересів, що активно намагаються впливати на державну політику, — це ті, чий бізнес залежить від мовних законів і розпоряджень, як-от книговидавці чи дистрибутори кінофільмів.

Як і в інших частинах колишнього СРСР, в Україні мовне питання вперше було відкрито порушено наприкінці 1980-х, коли реформістська політика перебудови дозволила неросійським елітам публічно висловлювати свої нарікання й пропозиції та мобілізувати великі маси на свою підтримку. У відповідь на ці дедалі критичніші й вимогливіші заклики режим погодився вжити заходів на протидію марґіналізації титульних мов у республіках, що мало перешкодити радикалізації націоналістичних вимог, але насправді посприяло їм. Хоча серед цих заходів було ухвалення нового законодавства й навіть внесення змін до конституції республіки, керівництво Комуністичної партії до перших порівняно вільних виборів 1990 року мало повний контроль над Верховною радою УРСР і тому змогло запобігти серйозній суперечці між представниками різних реґіонів та мовних груп [10]. Ухвалений 1989 року за-

[10] *Кулик В.* Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиції всередині режиму» перших років перебудови // Сучасність. — 1998. — Ч. 1. — С. 54—79; Український націоналізм у незалежній Україні. — Київ, 1999. — С. 9—14; *Nahaylo B.* The Ukrainian Resurgence. — Toronto, Buffalo, 1999. — P. 233—238.

кон про мови символічно підвищував статус української мови як єдиної державної в Українській РСР, проте він не конкретизував її практичної взаємодії з російською, котру подано як «мову міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» [11]. Так само й адміністративні заходи режиму до розпаду СРСР були спрямовані на створення умов для кращого знання й ширшого вживання української мови, по-справжньому не зазіхаючи на панування російської в більшості публічних ділянок. Річ не тільки в тому, що спроби радикальної українізації суспільного життя були б ризиковані, бо могли викликати ворожість Москви та російськомовного населення України. Українська номеклатура й сама воліла двомовності, з переважанням української мови в одних регіонах і російської — в інших, а не безперечного панування української в усіх публічних практиках [12].

Ухвалена в серпні 1991 року Декларація незалежності істотно скориґувала державні пріоритети й водночас уможливила опір регіональних еліт їх здійсненню. Щоправда, колишня номеклатура, яка за президентства Леоніда Кравчука стала правлячою елітою новоствореної держави, утрималася від рішучого запровадження української мови в усі публічні практики, аби не спровокувати протестів тих, що говорять іншими мовами, насамперед російською. Зокрема, Кравчук не запропонував переглянути закон про мови, щоб усунути неточності, скоротити термін виконання й передбачити покарання за порушення [13]. Одначе в пошуках леґітимації нової держави і політичної підтримки для своїх зусиль на розбудову її інституцій він запозичив багато гасел націонал-демократичної програми з мовно-етнічних питань і запропонував виконавчі посади деяким чільним діячам опозиції, щоб вони опікувалися втіленням цих гасел. Хоча втілення залишалось обмеженим, а дискурс щодо мовно-етнічних питань таврував російський імперіалізм, але наголошував рівні права всіх громадян Украї-

---

[11] Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки [«П]ро мови в Українській РСР[», ухвалений 28 жовтня 1989] // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Част. 2 / *За ред. В.Ф. Панібудьласки.* — Київ, 1997. — С. 520 [преамбула]. Див. також: *Scheu H.C.* Die Rechte der russischen Minderheit in der Ukraine. — Wien, 1997. — Кар. 3; *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологійний концепт. — Київ, 2004. — С. 518—522.

[12] *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 12—13; *Kulyk V.* Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // Ethnic and Racial Studies. — 2006. — Vol. 29. — No. 2. — P. 294.

[13] *Arel D.* Language politics in independent Ukraine: Towards one or two state Languages? // Post-Soviet Affairs. — 1995. — Vol. 23. — No. 3. — P. 601—603; *Kulyk V.* Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994-2000, Hamburg, 2002. — P. 102—103.

ни, деякі аспекти дискурсу й політики все-таки образили й налаштували проти держави багатьох людей, які вважали російську мову рідною або надавали їй перевагу в повсякденному житті [14]. Ставлення держави до інших мов і культур назагал було досить прихильне, проте вона не визнавала особливого становища росіян, ставлячись до них, принаймні на законодавчому рівні, як до будь-якої іншої меншини. Мало того, не передбачаючи культурних прав, що ґрунтувалися б на якихось інших ідентичностях, крім етнічної, законодавство часів незалежності по суті заперечувало суспільну леґітимність мільйонів російськомовних українців. Хоча на практиці вони все ще могли вживати своєї повсякденної мови в більшості ділянок, освітня політика, спрямована на приведення чисельності шкіл із різними мовами навчання у відповідність з етнічним, а не мовним складом населення відповідного реґіону, вказувала, що цей винятковий обсяг уживання російської мови не збережеться надовго [15].

Це досить радикальне зниження статусу росіян/русофонів та їхньої мови викликало масове невдоволення на сході та півдні, загострене різким погіршенням умов життя через незграбність влади в переведенні економіки на ринкові засади. Це невдоволення радо використовували відроджені ліві партії та, що важливіше, реґіональні еліти, які шукали способу здобути вплив на загальнодержавну політику. Поєднуючи критику економічної політики Києва з тавруванням гаданої дискримінації російськомовних громадян, ці сили мобілізували населення на переважно російськомовних сході та півдні під гаслами «відновлення розірваних зв'язків» із Росією та іншими республіками колишнього СРСР і піднесення російської мови до статусу офіційної, що його вони бачили лише трішки нижчим за статус української. На реґіональному рівні цей статус було в 1993—1994 роках проголошено в кількох східних і південних областях, але їхні еліти вимагали такого статусу в усій державі, розглядаючи його як символічну демонстрацію рівності носіїв обох мов та законодавчий бар'єр проти українізації [16]. Парла-

---

[14] *Motyl A. J.* The conceptual president: Leonid Kravchuk and the politics of surrealism // Patterns in Post-Soviet Leadership / *Ed. by T. J. Colton, R. C. Tucker.* — Boulder, 1995. — P. 114—116; *Арель Д.* Спокуса «націоналізації» української держави // Сучасність. — 1995. — Ч. 12. — С. 95—101; *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 27—31.

[15] *Арель Д.* Спокуса «націоналізації» української держави. — С. 96-99; *Janmaat J.G.* Language politics in education and the response of the Russian in Ukraine // Nationalities Papers. — 1999. — Vol. 27. — No. 3. — P. 481-487; *Kulyk V.* Revisiting a Success Story. — P. 103—105.

[16] *Арель Д.* Спокуса «націоналізації» української держави. — С. 95—96; *Kulyk V.* Revisiting a Success Story. — P. 106.

ментські вибори 1994 року на сході й півдні виграли ліві партії, тоді як на заході й у центрі переможцями стали націонал-демократи. Регіональна поляризація виявилася ще яскравішою на президентських виборах того самого року, які Кравчук програв Кучмі, що подавав себе прибічником інтеграції з Росією та захисту прав російськомовного населення. Як показали соціологи, вибір між ними великою мірою визначали погляди громадян на мовну проблему, що, своєю чергою, суттєво корелювали з їхньою повсякденною мовою [17].

Обрання нового президента відкрило російськомовним елітам шлях до активнішої участі в ухваленні рішень на загальнодержавному рівні та повнішого контролю за своїми регіонами. Однак це не призвело до радикальних змін у мовній політиці (чи зовнішньополітичній орієнтації), бо Кучма пішов шляхом Кравчука, прагнучи здобути підтримку поміркованих націоналістів у своїх реформах і сприяючи націотворенню як важливому складникові легітимації та зміцнення нової незалежної держави. Він не лише не дотримав обіцянки щодо підвищення статусу російської мови, а й продовжив політику поступового переходу на українську в освіті та (письмовій) діяльності державних закладів, навіть у переважно російськомовних регіонах. Хоча ліві та зорієнтовані на російськомовне населення партії засуджували цей курс, режим Кучми також толерував збереження чи навіть зміцнення переваги російської мови в мас-медіях, популярній культурі й багатьох інших ділянках, що багато україномовних політиків та інтелектуалів сприймали як свідчення його «антиукраїнської» орієнтації. Та, мабуть, найважливішим було те, президент відсунув мовні питання на другий план і в офіційному дискурсі, і в практичних політичних рішеннях, натомість зосередившись на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його особистої влади. Він заохочував узаємну ворожнечу між українськими націоналістами й комуністами, що не давала їм досягти компромісу щодо конфліктних політичних питань і сприяла їхній поступовій маргіналізації [18]. Єдиним винятком була угода між лівими й правими фракціями парламенту щодо кількох символічно важливих положень

---

[17] *Arel D., Khmelko V.* The Russian factor and territorial polarization in Ukraine. — P. 81—82, 86—88; *Khmelko V., Wilson A.* Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine // Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation / *Ed. by T. Kuzio.* — Armonk, London, 1998. — P. 64—76.

[18] *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 48—60; *Wilson A.* The Ukrainians: Unexpected Nation. — New Haven, London, 2000. — Chaps. 9, 10; *Рябчук М.* Дві України: Реальні межі, віртуальні війни. — С. 72—80.

пострадянської Конституції України, зокрема статті щодо мов, яку залишили дещо двозначною, але з окресленням російської мови як меншинної, а не офіційної. Цьому компромісові посприяла Кучмина погроза провести референдум, на якому було б ухвалено зовсім інший проект, що давав президентові більше влади за рахунок парламенту [19].

Коли ця загроза зникла, протиборні сили почали боротьбу за сприятливий для них спосіб утілення конституційних норм у законах і практичній політиці. Час від часу один із таборів здобував перемогу. Приміром, у грудні 1999 року Конституційний Суд за поданням прибічників україномовності ухвалив офіційне тлумачення мовної статті Конституції, яке заперечувало правомірність уживання російської мови в центральних органах влади. Проте вже за кілька тижнів прихильники двомовності домоглися ратифікації Європейської хартії регіональних або меншинних мов у версії, яка дозволяла великий обсяг уживання російської в багатьох регіонах країни, в тім числі й у Києві [20]. Частіше, однак, результатом конфронтації було патове становище, коли жоден із супротивників не був достатньо сильним для перемоги і жоден не бажав іти на компроміс. Однією з найяскравіших ілюстрацій такого становища є неспроможність парламенту ухвалити новий закон про мову за більш як десять років дії нової Конституції, хоча вона вимагає узгодження всіх правових актів із її нормами. Більшість партій визнає, що чинний закон 1989 року є застарілим і недієвим, проте вони воліють поки що залишити його, аніж дозволити опонентам ухвалити сприятливу для них версію. Лише коли один із таборів почуває себе досить упевнено, він домагається ухвалення свого законопроекту, але тоді інший табір робить усе, щоб запобігти такому результату. У листопаді 2001 року парламент нарешті розглянув урядовий проукраїнізаційний проект та кілька інших, що їх подали прихильні до російської мови депутати, передбачивши в них офіційний статус цієї мови. Одначе керівництво парламенту не поставило їх на голосування, ймовірно через побоювання, що буде ухвалено один із зорієнтованих на двомовність проектів, якщо депутати, що не належали до жодного з таборів, у переддень парламент-

---

[19] Конституція України [ухвалена 28 червня 1996] // Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Част. 2 / *За ред. В.Ф. Панібудьласки*. — Київ, 1997. — С. 646 (ст. 10). Див. також: *Wilson A.* The Ukrainians. — P. 196, 208—209; *Wolczuk K.* The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation. — Budapest, 2001. — Chaps. 6, 7.

[20] *Kulyk V.* Revisiting a Success Story. — P. 111—112. Пізніше Конституційний Суд оголосив цей закон про ратифікацію неконституційним, що спричинило тривалу суперечку щодо повторної ратифікації та імплементації хартії, про яку я докладно говоритиму далі.

ських виборів шукатимуть електоральних дивідендів у переважно російськомовних регіонах [21].

Такі «центристські» політики, які не мали чітких поглядів на етнокультурні питання й дуже залежали від президента Кучми, дедалі більшою мірою визначали політику щодо цих питань і в парламенті, і в обласних та місцевих радах. Щораз більше місць у Верховній Раді посідали пропрезидентські партії, до того ж багато депутатів, обраних від партій із чіткішими ідеологічними позиціями, після виборів приєднувалися до зорієнтованого на Кучму «центру» під тиском виконавчої влади, яка виявляла помітні авторитарні тенденції [22]. Позірно неідеологічна позиція центристів наголошувала буцімто спільні для всіх громадян вартості стабільності й добробуту, а поза тим поєднувала деякі постулати своїх опонентів у суміші, яка була достатньо двозначною для того, щоб ці партії могли приваблювати ідеологічно невизначених виборців і укладати ситуативні альянси або з лівими, або з правими/націоналістами. Зокрема, центристи підтримували статус-кво щодо мовного питання й применшували важливість цього питання в публічному дискурсі. Не виступаючи за зміну *статусу* російської мови, більшість із них водночас не важали доцільним обмежувати її публічний *обіг* [23]. Їхній уплив на суспільну свідомість, головно завдяки контролю над провідними медіями, сприяв дискредитації тих політичних сил, які далі наголошували ідеологічно роз'єднавчі етнокультурні й зовнішньополітичні проблеми, що вперше стало очевидним на парламентських виборах 1998 року [24]. Ці проблеми не були вирішальними й на президентських виборах 1999-го, коли Кучма зміг розколоти та послабити поміркована опозицію, а відтак перемогти лідера комуністів Петра Симоненка, який у прорежимному дискурсі був утіленням «червоного реваншу» [25].

Щоб запобігти своїй марґіналізації, комуністи й поміркувані націоналісти поступово змістили наголос у бік соціальних проблем, тобто почали подавати себе захисниками не якоїсь дискримінованої мовної групи, а загалу населення, що

---

[21] *Kulyk V.* Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine // History, Language and Society in the Borderlands of Europe. Ukraine and Belarus in Focus / Ed. by B. Törnquist-Plewa. — Malmö, 2006. — P. 120.

[22] *Wilson A.* The Ukrainians. — P. 197—199.

[23] *Kulyk V.* Constructing common sense. — P. 301—304.

[24] *Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — С. 57—58; *Kubicek P.* What happened to nationalists in Ukraine? // Nationalism and Ethnic Politics. — 1999. — Vol. 5. — No. 1. — P. 29—45.

[25] *Wilson A.* The Ukrainians. — P. 200—204.

його можновладці позбавляли добробуту й людської гідності. З одного боку, мимовільний союз опозиції з владою у наданні переваги питанням соціальної політики й демократії над мовно-культурними сприяв марґіналізації цих останніх у публічному дискурсі та свідомості, яка, своєю чергою, робила масштабні порушення прав членів різних етнокультурних груп непомітними й неоскаржуваними. З іншого боку, дедалі більша популярність націоналістів, які обернулися на демократів і під проводом колишнього прем'єра Віктора Ющенка перемогли на парламентських виборах 2002 року та мали добрі шанси здобути президентський пост 2004-го, спонукала режим знову зробити наголос на етнокультурних проблемах, аби представити неліву опозицію як ворожу до русофонів і російської мови й таким чином унеможливити її підтримку на сході та півдні. Коли цього виявилося не досить для відвернення Ющенкової перемоги, було вирішено відмовитися від мовно-культурного балансу й закликати до зміни державної політики на користь російськомовного населення, котре, як очікувалося, мало допомогти Кучминому протеже, прем'єр-міністру Вікторові Януковичу виграти в Ющенка й по суті продовжити існування Кучминого режиму.

Мова і Помаранчева революція

Наприкінці вересня 2004 року, всього за місяць до виборів Янукович несподівано виступив із закликом надати російській мові офіційного статусу [26]. Цей заклик різко контрастував не тільки з його взірцево «центристськими» заявами протягом двох років прем'єрства [27], а й із оприлюдненою лише за десять тижнів до того виборчою програмою, в якій він наполягав тільки на «вільному розвитку» російської мови, обіцяючи «послідовно утверджувати державний статус» української [28]. Електоральна мотивація цього ходу була очевидною хоча б тому, що він повністю повторював обіцянку Кучми 1994 року, про яку той забув, щойно став президентом [29]. Однак, на

[26] Янукович повторив піар-хід Кучми і закрив собі дорогу на захід // Українська правда. — 2004. — 27 вересня. — http://pravda.com.ua/news/2004/9/27/12183.htm.

[27] *Кулик В.* Мова про мову: нормалізація амбівалентности. Ч. 1: Крайні та «центр» // Критика. — 2004. — Ч. 5. — С. 23.

[28] Передвиборча програма Януковича. Повний текст // Українська Правда. 2004. — 12 липня. — http://www.rada.com.ua/news/2004/7/12/10518.htm.

[29] *Гарань О.* Хто ж насправді «підставляє» Януковича? // Українська правда. — 2004. — 28 вересня. — http://pravda.com.ua/news/2004/9/28/12212.htm.

думку експертів, у поєднанні із низкою проросійських і, що важливіше, соціальних ініціатив цей заклик сприяв зростанню рейтинґу Януковича, хоч цього навряд чи вистачило би для перемоги в чесному змаганні [30]. Водночас його підтримка російської мови та інтеґрації України з Росією ще більше відштовхнула від нього західні реґіони та україномовну інтеліґенцію по всій країні: вони догледіли в цій підтримці додатковий доказ того, що перемога Януковича стане загрозою не тільки для української мови, а й для нації, державності та демократії [31]. Використання «мовної карти» лише посилило вже помітну реґіональну поляризацію українського електорату, котра повторювала модель 1994 року із тією лиш відмінністю, що лінія поділу істотно змістилася на схід і південь, тож Ющенко міг перемогти, тоді як Кравчук програв [32].

Гадана загроза для країни та її майбутнього була, мабуть, головною причиною несподівано жвавого відгуку на Ющенків заклик до своїх прихильників виступити з рішучим протестом проти масштабних фальсифікацій під час другого туру виборів, завдяки яким режим намагався зробити Януковича переможцем. Упродовж безпрецедентного народного протесту, що став відомим як Помаранчева революція, сотні тисяч людей понад два тижні стояли на вулицях Києва й багатьох інших міст країни, змусивши Кучму та Януковича погодитися на переголосування відповідно до захищеної від фальсифікацій процедури, в результаті якого перемогу здобув Ющенко. Лідери опозиції не забували наголошувати, що протести спрямовано проти недемократичного режиму та Януковича як його втілення, а не проти зосереджених переважно в південно-східних реґіонах Януковичевих виборців, яких закликали приєднуватися до лав нібито об'єднаного народу. Відповідно, з мови намагалися не робити проблеми: раз по раз проголошувано, що учасники протестів борються за таку Україну, в якій люди всіх національностей, мов, реґіонів, віросповідань і соціальних груп будуть рівноправними, шанованими й заможними. Однак через те, що значна частина Ющенкового електорату, а відтак і учасників протестів походила з україномовного заходу та центру, на сході та півдні кінцеву перемогу

---

[30] Янукович вийшов на перше місце, забравши електорат Симоненка // Українська правда. — 2004. — 14 жовтня. — http://pravda.com.ua/news/2004/10/14/12676.htm.

[31] Див., наприклад: Україні загрожує перетворення на одну з диктатур «третього світу». Звернення інтеліґенції // Українська правда. — 2004. 25 жовтня. — http://pravda.com.ua/news/2004/10/25/12980.htm.

[32] *Khmelko V., Wilson A.* Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine. — P. 72—73; *Wolczuk K.* Whose Ukraine? — P. 636—540.

Ющенка сприйняли як принизливу поразку, котра «вселила відчуття відсторонення від "підконтрольного помаранчевим" політичного процесу» [33].

Це відчуття відсторонення активно роздмухували й експлуатували регіональні еліти, щоб скористатися ним як важелем для запобігання або мінімізації свого власного відсторонення від загальнодержавного політичного життя, що вони вже робили за часів Кравчука. Відразу після початку помаранчевих протестів еліта біло-блакитного табору (прибічники Януковича) навіть погрожувала ініціювати процес відокремлення своїх регіонів від України, але після різкої реакції з Києва обмежилася пропаґандою федералізації країни [34]. В обох проектах їхня мова — відмінна від тієї, якою говорили в західній цитаделі помаранчевих і яку помаранчеві партії бачили мовою всієї країни, — стала важливим елементом і навіть символом регіональної окремішності сходу та півдня [35]. Така символізація посилила чутливість та упередженість еліт і мас цих регіонів до мовної політики помаранчевого режиму. Попри зусилля Ющенка уникати радикальних політичних заходів, що відштовхували б від нього електорат біло-блакитних (надто з огляду на незабарні парламентські вибори навесні 2006 року), навіть стримана підтримка української мови й відсутність офіційного визнання особливого статусу російської неминуче викликали ворожу реакцію принаймні серед частини цього електорату.

Мовна політика за правління Ющенка

Відкуп, який Ющенку довелося заплатити за згоду Кучми та Януковича на переголосування другого туру виборів, полягав у суттєвому звуженні повноважень президента, частину яких було передано парламентові та коаліційному урядові. Це звуження було запроваджене шляхом внесення поправок до Конституції, які Верховна Рада ухвалила під час помаранчевих протестів у грудні 2004 року, але повністю вони стали чинними лише після парламентських виборів. Отже, президентський термін Ющенка на час написання цих рядків складався із двох виразних періодів, упродовж яких він мав дуже відмінні повноваження в більшості сфер діяльності, зокрема й у мовній. Від

---

[33] *Wolczuk K.* Whose Ukraine? — P. 540.

[34] Ibid. — P. 539.

[35] *Arel D.* The "Orange Revolution": Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine // Third Annual Stasiuk-Cambridge Lecture on Contemporary Ukraine. Cambridge University. — 2005. — 25 February. —http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/ukraine_list/pdf/Arel_Cambridge.pdf.

часу приходу до влади в січні 2005 року й до формування нового уряду в серпні 2006-го президент майже повністю контролював Кабінет Міністрів і справляв сильний вплив на парламент. Цей вплив був особливо глибоким у перші місяці його каденції і до початку нової виборчої кампанії, яка спонукала депутатів задовольняти побажання потенційних виборців, а отже, звертати менше уваги на вимоги чиновників. Однак утворена після виборів парламентська коаліція базувалася на антипомаранчевих силах, найбільшою з яких була Януковичева Партія регіонів України (ПРУ), чий лідер знову став прем'єр-міністром. Тому річ була не тільки в тому, що коаліція та уряд стали незалежнішими від президента внаслідок конституційної реформи, а й у тому, що антипомаранчевий профіль коаліції спонукав її до та після виборів 2006 року ще більше утверджувати пріоритети, які суперечили прагненням Ющенка й помаранчевих партій. Мовна політика як один із символічних маркерів протистояння між двома таборами опинилася в осередді цього утверджування. Цілком імовірно, що цей конфліктний стан знову зміниться після формування нового помаранчевого уряду за результатами позачергових парламентських виборів у вересні 2007 року, який, схоже, буде ближчим до Ющенка за своїми поглядами і, маючи незначну перевагу над меншістю у Верховній Раді, обмеженішим у здійсненні політичних заходів, що їх не цілком підтримуватиме президент. Однак новий кабінет розпочав роботу лише в грудні 2007 року, коли цей текст було вже майже завершено, тому його діяльності я не аналізую.

На мою думку, головною характеристикою мовної політики протягом періоду, коли її визначав передусім Ющенко, був її низький пріоритет в ієрархії завдань режиму, а також дальше використання адміністративних, а не законодавчих методів відповідно до вищезгаданої стратегії максимально можливої на певний момент реалізації своїх цілей замість пошуку тривкого компромісу із супротивним політичним табором. Попри сподівання своїх прихильників, Ющенко не вдався до рішучих кроків задля розширення вжитку української мови в різних сферах суспільного життя, що поклали би край суперечливій політиці часів Кучми. Хоч він справді звертав більше уваги на мовні питання й посідав виразнішу позицію на підтримку української мови, ніж його попередник, це виявлялося радше в риториці, ніж у реальній політичній дії. Його риторика наголошувала імператив активнішого вжитку української мови громадянами та її підтримки з боку держави, водночас наполягаючи, що ніяких проблем із використанням російської немає, тож немає і підстав непокоїтися її

становищем [36]. Деякі інші відомі помаранчеві політики та чиновники краще усвідомлювали здатність такої риторики антагонізувати російськомовне населення, тому принагідно стверджували, що культурні установи для цієї частини населення буде збережено й навіть розширено [37]. Утім, загальний тон помаранчевого дискурсу щодо мовного питання був прихильним до поліпшення стану української мови та досить неуважний до побажань російськомовних громадян, чиє невдоволення, до того ж, підбурював дискурс антипомаранчевої опозиції, яка подавала себе захисником їхніх прав.

Ця неуважність наштовхує мене на думку, що утримування нового режиму від рішучої українізації було пов'язане не стільки з усвідомленням її здатності викликати ворожість у російськомовного населення, як із низькою пріоритетністю мовних питань на його порядку денному. Лідери помаранчевих, так само як і Кучма та його «центристи», не бачили в Україні ніякої мовної проблеми або принаймні не вважали її важливою порівняно з багатьма іншими, з якими їм доводилося мати справу. А якщо вони й бачили якусь проблему в мовній царині (а на відміну від кучмістів, для них це була передусім проблема недостатнього вжитку української мови в багатьох публічних практиках), то схилялися до її розв'язання за допомогою адміністративних, а не законодавчих інструментів. Ющенко не зробив майже нічого, щоб законодавство краще захищало права представників різних мовних груп, що передусім вимагало його конкретизації та усунення двозначностей. З одного боку, він не підписав указ про право громадян використовувати російську та інші меншинні мови у спілкуванні з органами влади в місцях поширеності відповідних мов, що він обіцяв напередодні виборів [38]. З другого боку, він не зініціював нового закону про мову, який би був вільним від двозначних положень закону 1989 року та передбачав механізми забезпечення ширшого вжитку української мови, зокрема покарання для його порушників, на брак яких нарікали україномовні еліти як на одну з головних причин неефективності того закону.

Власне, до та після зміни режиму депутати-прибічники україномовності подали до парламенту кілька законопроектів,

---

[36] Див., наприклад: У Ющенка немає проблем, які є у Януковича // Українська правда. — 2006. — 24 лютого. — http://www.pravda.com.ua/news/2006/2/24/39128.htm.

[37] Див., наприклад: Порошенко обещает остановить прцесс закрытия русских школ и восстановить в вузах группу з российским языком обучения // Подробности. — 2005. — 25 февраля. — http://www.podrobnosti.ua/society/2005/02/25/183518.html.

[38] *Кулик В.* Мовна відповідь Ющенка // Дзеркало тижня. — 2004. — 6—12 листопада. — http://www.dt.ua/3000/3680/48239/.

які передбачали повніше використання титульної мови в громадському житті. Тимчасом їхні опоненти підготували низку проектів, спрямованих на леґалізацію такого становища російської мови, яке би перевищувало статус звичайної меншинної мови. В червні 2005 року цілих 13 законопроектів про мови, що були варіаціями цих двох підходів, постали на парламентському порядку денному [39], але їхнє обговорення було відкладене без будь-яких пояснень, і жоден із них відтоді так і не розглянуто на сесії. Першочерговою причиною відкладення міг бути острах керівництва парламенту, що ухвалено буде законопроект, який надасть офіційний статус російській мові. Але ні сам Ющенко, ні помаранчеві фракції парламенту не розпочинали діалогу зі своїми опонентами, щоб знайти компромісне рішення щодо закону про мови. Втім, цього не зробила й Партія реґіонів та інші прихильні до двомовності партії.

Кілька законів, що забезпечували повніше використання української мови, було ухвалено радше внаслідок інерції років незалежності, ніж якогось післяреволюційного повороту до недвозначної українізації. Так, Кодекс адміністративного судочинства, ухвалений у липні 2005 року, приписував використання української, але дозволяв особам, які недостатньо нею володіють, уживати інших мов, якщо вони згодні платити за переклад [40]. Майже ідентичне формулювання містив Цивільно-процесуальний кодекс, ухвалений у березні 2004 року [41]. В обох випадках положення кодексів мали на меті водночас ґарантувати права учасників і забезпечити уніфікацію судочинства та мінімізацію бюджетних витрат. Обидва кодекси підтримала конституційна більшість складу парламенту, зокрема фракції Ющенкової «Нашої України» та Януковичевої Партії реґіонів. І тільки після того, як у вересні 2005 року ці два акти набули чинності, адміністративний кодекс було безапеляційно звинувачено в дискримінації за мовною ознакою та позбавленні «більшості населення країни повноцінного судового захисту» [42]. Іронія тут у тому, що зі звину-

---

[39] *Черненко Г.* Мовне меню. — Дзеркало тижня. — 2005. — 18—24 червня. — http://www.dt.ua/3000/3680/50328/.

[40] Кодекс Адміністративного Судочинства України [ухвалений 6 липня 2005] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. — Ст . 15, 92.

[41] Цивільний процесуальний кодекс України [ухвалений 18 березня 2004] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. — Ст. 7, 86. Власне, Кодекс адміністративного судочинства був навіть дещо прихильнішим до використання інших мов. На відміну від Цивільного процесуального, він вимагав, щоб учасника процесу безкоштовно забезпечували перекладом, якщо суд «дійде висновку, що особа внаслідок неспроможності оплатити послуги перекладача буде позбавлена судового захисту» (ст. 68).

[42] СДПУ(О) заявляє про дискримінацію за мовною ознакою // Українська правда. — 2005. — 12 вересня. — http://www.pravda.com.ua/news/2005/9/12/33292.htm.

ваченням виступила партія, чиї представники у Верховній Раді за два місяці до того проголосували за кодекс, — Соціал-демократична партія України (об'єднана), котра тепер намагалася здобути електоральні дивіденди шляхом захисту мовних прав російськомовного населення, як і ПРУ та деякі інші сили. Крім електоральних розрахунків, певну роль у цій зміні ставлення могло відіграти запізніле усвідомлення масової дискримінації неукраїномовних громадян, яку спричиняла імплементація вищезгаданих кодексів. Якщо початкова підтримка цих та інших законодавчих актів з боку «центристських» партій, імовірно, спиралася на припущення, що їхні мовні положення будуть застосовуватися «в розумних межах», а не дослівно, то в післяреволюційному контексті влада могла використати ці положення, щоб домагатися повсюдного використання державної мови.

Ще один пов'язаний із мововжитком закон цього періоду слугує яскравою ілюстрацією прискіпливого запровадження українізаційних положень, що їх багато депутатів, котрі віддали за нього голоси, воліли би залишити тільки на папері. Нова редакція закону «Про телебачення і радіомовлення», ухвалена в січні 2006 року, фактично повторювала суперечливу мовну статтю із попереднього закону 1993 року [43]. З одного боку, ця стаття встановлювала, що телерадіоорганізації «ведуть мовлення державною мовою», але, з іншого боку, допускала, щоб «на певні регіони» мовлення велося «також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території» [44]. Попри те, що дослівне прочитання цього формулювання не залишало місця для використання інших, ніж українська, мов тими станціями, що мовлять для загальнонаціональної авдиторії, цю вимогу вважали нереалістичною і мовники, й політики. Натомість від мовників вимагалося, щоб вони виконували положення своїх ліцензій, у яких обумовлено мінімальну частку ефірного часу українською мовою. Проте навіть ці положення часто порушувалися, але Національна рада з питань телебачення і радіомовлення — орган, уповноважений видавати ліцензії та контролювати дотримання їхніх умов, — довгі роки не вдавалася до рішучих заходів, щоби спонукати мовників виконувати ліцензійні вимоги [45]. В законі

---

[43] Докладніше обговорення ситуації в ЗМІ див. у розділі Юліане Бестерс-Дільґер у цій книжці. Я розглядаю пов'язані зі ЗМІ рішення лише остільки, оскільки вони були частиною загальнонаціональної політики.

[44] Закон України «Про телебачення і радіомовлення» [ухвалений 21 грудня 1993] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3759-12. — Ст. 9.

[45] *Riabchuk M.* A Perilous way to freedom: The independent mass media in the blackmail state // Journal of Ukrainian Studies. — 2001. — Vol. 26. — No. 1—2. — P. 127—128.

2006 року до вищезгаданих формулювань додали положення, що вимагало 75-відсоткового мінімуму україномовного ефірного часу від загальнонаціональних мовників, а також вимогу звукового дублювання програм, створених іншими, ніж українська, мовами — тобто визнання недостатності субтитрів [46]. Той факт, що за цей закон проголосували не тільки помаранчеві фракції, а й зорієнтовані на двомовність комуністи, свідчить, що вони не очікували серйозних проблем після набрання законом чинності. Одначе дуже швидко стала очевидною хибність їхнього припущення. Нові члени Національної ради, призначені до неї після Помаранчевої революції, скористалися чіткішим законодавством та своїми розширеними повноваженнями (за новим законом щодо цього органу, ухваленим у березні 2005 року), щоби почати тиснути на мовників із вимогою дотримуватися положень ліцензій. Захисники російської мови сприйняли помітні успіхи Ради в збільшенні україномовного ефірного часу як загрозу для вживання цієї мови в телебаченні та радіо, що вони тлумачать як порушення прав її носіїв [47].

Слід підкреслити, що цей успіх був результатом не так перегляду законодавчих актів, як адміністративних зусиль на забезпечення їхньої імплементації. Мовну політику часів Ющенка від мовної політики періоду Кучми відрізняло саме збільшення зусиль, спрямованих на розширення сфери вживання української мови, хоч розмах і результати цих зусиль істотно відрізнялися від однієї ділянки до іншої. Найпомітніші зміни відбулися в ЗМІ, не в останню чергу через те, що помаранчеві політики та чиновники вважали становище української мови в цій ділянці кричуще неадекватним. У перші місяці помаранчевого правління віце-прем'єр із гуманітарних питань Микола Томенко спробував заохотити телерадіостанції ввести в їхнє мовлення більше україномовної музики та інших продуктів, удаючись до «просвітницьких та організаційних» засобів (зустрічей із медіа-керівниками, ведення рекламних кампаній тощо), замість наполягати на повному дотриманні законодавчих норм [48]. Незважаючи на те, що пізніші зусилля Національної ради з питань телебачення і радіомовлення були підкріплені її правом карати, вона намагалася залучати мов-

---

[46] Закон України «Пр внесення змін до Закону України "Про телебачення і радіомовлення"» [ухвалений 12 січня 2006] // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3317-15. — Ст. 10.

[47] Інтерв'ю з Вадимом Колесніченком, народним депутатом України, членом фракції ПРУ, 25 грудня 2007.

[48] Чат-конференція з віце-прем'єром з гуманітарних питань Миколою Томенком // Українська правда. — 2005. — 17 травня. — http://www2.pravda.com.ua/archive/2005/may/17/chat.html.

ників у договірні форми співпраці, що мали *поступово* вести до зростання частки української мови аж до рівня, якого вимагали їхні ліцензії. Рада була готова якийсь час терпіти їхні відхилення від приписів за умови, що вони послідовно зменшуватимуть масштаби цих відхилень. Ця угода була формалізована у вигляді меморандумів, які Рада один за одним підписала із телерадіоорганізаціями впродовж 2005—2007 років, доки не почала вимагати повної відповідності закону [49]. Натомість спроба уряду одностороннім актом — постановою від січня 2006 року — приписати поступовий перехід до використання української мови в кінотеатрах зустріла рішучий опір із боку більшості дистрибуторів і невдовзі була скасована рішенням суду за їхнім позовом. Після цієї невдачі міністерство культури в січні 2007 року зініціювало власний меморандум із дистрибуторами, в якому обумовлювався обмеженіший і поступовіший перехід до використання української мови. Однак цей меморандум виконано лише почасти, зокрема через брак відповідних зусиль із боку уряду Януковича, головні посадовці якого не були так зацікавлені в підтримці української мови, як члени помаранчевих кабінетів.

Мовне питання під час та після виборів 2006 року

Парламентські вибори березня 2006 року принесли нове посилення конфронтації між помаранчевими силами та їхніми опонентами, на чолі яких стояла Партія реґіонів. Мовна політика стала чи не найголовнішим тереном, на якому ця конфронтація розгорталася. Намагаючися змобілізувати своїх потенційних прихильників на сході та півдні, Януковичева партія вела кампанію, підкреслюючи відмінності між східною та західною частинами України і, відповідно, подаючи себе як захисника особливих інтересів та цінностей східної частини, в тім числі й (уживання) російської мови. ПРУ зробила особливий наголос на питанні статусу цієї мови, яке тепер посіло набагато важливіше місце, ніж під час кампанії 2004 року. Кримський осередок партії зініціював реґіональний референдум щодо статусу російської як другої державної мови. Після того, як біло-блакитні активісти зібрали понад 300 тисяч підписів на підтримку цієї ініціативи, Верховна Рада АРК ухвалила провести референдум одночасно з виборами, щоб скоротити витрати

[49] Докладніше про це див. у розділі 3 моєї книжки «Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки», яка готується до друку у видавництві «Критика».

й забезпечити високу явку. Проте прокурор автономії опротестував цю ухвалу на підставі її суперечності нормі Конституції, згідно з якою питання мововжитку може вирішувати тільки національний парламент або загальнонаціональний референдум. Центральний уряд і помаранчеві партії засудили цю ідею як виборчу технологію, що не має нічого спільного із захистом мовних прав російськомовного населення, а Центральна виборча комісія України заборонила кримським органам влади проводити референдум у день виборів [50]. Попри передбачувану марність цієї спроби для законодавчих цілей, вона, можливо, принесла певну користь як засіб мобілізації виборців.

Водночас Партія регіонів удалася до ратифікованого Україною міжнародного інструменту — Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, — аби зробити російську de facto офіційною мовою. Власне, прибічники офіційного статусу російської мови на той час уже майже десять років намагалися скористатися цією хартією. Хоча цей інструмент призначений передусім для захисту менш уживаних мов, в Україні він перетворився на засіб забезпечення подальшого обігу мови, якою говорить понад половина населення, але яка за статусом понижена до рівня меншинної. Виконуючи зобов'язання, взяті 1995 року під час приєднання до Ради Європи, Україна підписала хартію в травні 1996-го, але чинності вона набула тільки десять років по тому, оскільки частина політиків намагалася використати її як замінник недосяжного для них офіційного статусу російської мови, а їхні опоненти цим намаганням рішуче опиралися. Коли в грудні 1999 року хартію ратифіковано у версії, що по суті (за обсягом уживання, який вона надавала) забезпечувала російській мові офіційний статус на майже половині території України, прибічники україномовності звернулися до Конституційного Суду, і він у липні 2000 року визнав закон про ратифікацію неконституційним, визнавши неналежною процедуру його ухвалення [51].

У травні 2003 року Верховна Рада знову ратифікувала хартію, цього разу в менш осяжній версії, яка, однак, передбачала використання російської та дванадцяти інших меншинних мов у багатьох сферах суспільного життя на всій території України [52]. Нечіткість положень Хартії в поєднанні із відсут-

---

[50] *[Тищенко Ю.]* Пріоритети політичних партій: мовна політика та етнополітика // Твій вибір. — 2007. — Ч. 1. — С. 18.

[51] *Kulyk V.* Revisiting a Success Story. — P. 111—112.

[52] Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [ухвалений 15 травня 2003] // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=802-15.

ністю в законі про ратифікацію конкретних умов їх застосування (скажімо, якоїсь мінімальної частки носіїв певної мови в населенні місцевості) зробила цей інструмент малоефективним для захисту мовних прав членів меншин. Однак саме поняття «регіональної мови або мови меншини», яке могло, в принципі, використовуватися на всій території країни, давало прибічникам російської мови можливість леґалізувати її вжиток далеко не тільки в регіонах і населених пунктах, більшість населення яких складають члени етнічних меншин (тільки там українське законодавство дозволяє офіційне використання меншинних мов). Саме з огляду на таку можливість режим Кучми майже два роки після ухвалення закону про ратифікацію зволікав із переданням ратифікаційної грамоти до Страсбурґа. І саме цю можливість помаранчевий уряд зробив реальною, коли врешті здійснив цей крок у вересні 2005 року, тим самим надавши хартії чинності на території України від початку 2006 року [53]. Рішення зробити цей ризикований крок замість дальших зволікань чи перегляду закону про ратифікацію свідчить про прагнення помаранчевої еліти тісно співпрацювати із західними інституціями, але його також можна сприймати як вияв недооцінки законодавчого виміру мовної політики. Маючи довгочасний досвід недієвості закону про мови та інших правових актів, керівники країни, мабуть, не сподівалися, що досить загальні норми хартії можуть істотно вплинути на реальну політику.

Виявилося, однак, що біло-блакитні негайно використали цю нагоду, яка давала їм змогу дати вірогоідну передвиборну обіцянку, а відтак продемонструвати її виконання. Невдовзі після того, як хартія набула чинності, низка обласних і міських рад у східній та південній Україні ухвалила постанови, що проголошували російську мову «регіональною» мовою на їхній території, буцімто у відповідності з хартією [54]. Перша така ухвала з'явилася у Харкові на початку березня 2006 року — за три тижні до виборів, коли депутати шукали способів догодити

---

[53] *Кулик В.* Регіональна хартія мовного компромісу // Критика. — 2006. — Ч. 6. — С. 2; *Antonovych M., Bowring B.* Ukraine's long and winding road to the Charter // The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities. — Strasbourg, 2008.

[54] Хоч не зовсім тотожний статусові «регіональної або меншинної мови, про який ідеться в самій хартії, цей «регіональний» статус не був власним витвором біло-блакитних. Парадоксально, але помаранчевий уряд сам подарував прибічникам леґалізації російської мови вдалий спосіб оминути факт її неменшинного статусу, коли в ратифікаційній грамоті назвав мови, що підлягали захистові за умовами Хартії, «регіональними», а не «мовами національних меншин», як їх названо в законі про ратифікацію (Antonovych, Bowring 2008).

переважно російськомовному електоратові міста [55]. Переконлива перемога Партії регіонів на виборах до обласних і міських рад сходу та півдня країни дала їй змогу забезпечити ухвалення аналогічних постанов в інших радах, аби продемонструвати турботу партії про російську мову та її носіїв, а також її загальну політичну відповідальність, активність і силу. Виконавча влада та помаранчеві партії виступили з різким осудом цих кроків, доводячи, що захист російської мови в місцях її домінування суперечить призначенню хартії та що органи самоврядування не вповноважені ухвалювати рішення щодо порядку застосування мов, адже такі рішення належать винятково до компетенції національного парламенту [56]. Ініціатори постанов відповіли, що місцеві ради не надавали російській мові нового статусу, а всього-на-всього визнали за нею на своїх територіях той статус, який передбачено законом про ратифікацію хартії [57]. Мало того, визначний політик біло-блакитного табору Євген Кушнарьов заявив, що оскільки центральні органи влади затято не хочуть розв'язувати мовну проблему «цивілізовано, відповідно до Європейської хартії регіональних мов», то «цю функцію явочним порядком візьмуть на себе органи місцевої влади» [58].

Чи «визнання», яке здійснили ті ради, було втручанням у справи парламенту і, відповідно, чи їхні постанови порушували норми Конституції — мав пояснити Конституційний Суд. Однак він уже більш як рік не міг діяти, позаяк парламент відмовлявся призначити свою частину суддів і прийняти присягу в тих, яких призначив президент (ця відмова мала на меті запобігти вірогідному, як уважали депутати, анулюванню конституційної реформи). За відсутності загальновизнаного авторитету спроби сторін скасувати рішення одна одної сприяли радше ескалації політичного протистояння, ніж досягненню правового розв'язання проблеми. У травні Міністерство юстиції оприлюднило «юридичний висновок» щодо постанов, у якому їх проголошено незаконними, зокрема на підставі гаданого виходу відповідних рад

---

[55] У Харкові дали «зелене світло» російській мові // Українська правда. — 2006. — 6 березня. — http://pravda.com.ua/news/2006/3/6/39438.htm.

[56] Віце-прем'єр погрожує депутатам судом // Українська правда. — 2006. — 27 квітня. — http://pravda.com.ua/news/2006/4/27/41334.htm; Ющенко попросит Конституционный суд поработать с языком // Корреспондент.net. — 2006. — 19 мая. — http://www.korrespondent.net/main/154210/.2006.

[57] Див., наприклад, заяву депутата Харківської облради Володимира Алєксєєва, зацитовану в: *Wolczuk K.* Whose Ukraine? — P. 544.

[58] Януковичці поширюють російську мову в областях // Українська правда. — 2006. — 26 квітня. — http://pravda.com.ua/news/2006/4/26/41298.htm.

поза межі своїх конституційних повноважень [59]. Зі свого боку, ПРУ заявила, що саме міністерство також перевищило свої повноваження, присвоївши право тлумачити Конституцію, яке належить до виняткової компетенції Конституційного Суду [60]. Коли прокурори відповідних областей і міст на вимогу Ющенка подали протести на постанови рад, біло-блакитні більшості цих рад відмовилися їх скасувати, хоч це було звичайною практикою у випадку аналогічних протестів, принаймні за часів Кучми. А коли касувати ці постанови почали суди, ради зверталися з апеляціями до судів вищої інстанції, тому пройшло понад рік, перш ніж їхні акти остаточно позбавлено чинності. Мало того, навіть після того, як деякі суди оголосили свої рішення, ради в інших регіонах ухвалювали схожі постанови до тих, які щойно було визнано незаконними [61].

Хоч постанови відіграли важливу роль у демонстрації намагань партії виконувати свої передвиборні обіцянки, їхнім ініціаторам ішлося не тільки (або й не передусім) про мову. Демонструючи контроль над сходом та півднем (і їхніми самоврядними органами) та рішучість використовувати його задля реалізації політичних стратегій, що їх помаранчеві сили вважали небезпечними, біло-блакитні далі тиснули на своїх опонентів (або, як назвав це один помаранчевий політик, «шантажували» їх), аби запобігти своєму вилученню з формованої після виборів системи влади [62]. Хоча Януковичева партія здобула найбільше місць у новому парламенті (186), це було значно менше, ніж об'єднаний результат трьох помаранчевих партій, які отримали більшість (243 із 450 місць). Мірою того, як зіткнення амбіцій усередині помаранчевого табору створювало

---

[59] Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області // http://minjust.gov.ua/?do=d&did=7477.

[60] Declaration of the Political Council of the Party of Regions on the Protection of Constitutional Rights of the Russian-speaking Citizens of Ukraine [ухвалено 17 травня 2006]. Цит. за: *Wolchuk K.* Whose Ukraine? — P. 545.

[61] У Ющенка не будуть застосовувати силу до мовних сепаратистів // Українська правда. — 2006. — 31 травня. — http://pravda.com.ua/news/2006/5/31/42330.htm; Донецький суд скасував надання російській мові статусу регіональної // Телекритика. — 2006. — 1 червня. —http://www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/19317/; Запоріжжя та Херсонську область здаи російській мові, а в Одесі — викрутилися // Українська правда. — 2006. — 5 липня. — http://pravda.com.ua/news/2006/7/5/43954.htm; Суд відмовив Донецьку в російській мові // Там само. — 2007. — 28 листопада. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/28/67518.htm.

[62] «Нашоукраїнці» віддадуть Януковичу віце-спікера, щоб той нікого не шантажував? // Українська правда. — 2006. — 8 червня. — http://pravda.com.ua/news/2006/6/8/42664.htm

перепони для формування їхньої коаліції, Партія регіонів намагалася залучити одну із помаранчевих сил — Ющенкову «Нашу Україну» — до так званої широкої коаліції. Коли в червні дві партії вели перемовини з цього приводу, лідери біло-блакитних натякали на свою готовність зробити прагматичні поступки партнерам, але при цьому відкрито не відступали від програмових позицій щодо мови та інших чутливих питань. Уклавши на початку липня угоду з іншою помаранчевою силою — Соціалістичною партією — і відтак сформувавши власну коаліцію, провід ПРУ зміцнив свої позиції на перемовинах, але все ще докладав зусиль, аби переконати «Нашу Україну» приєднатися до коаліції, що вважалося передумовою Ющенкової згоди подати Януковичеву кандидатуру на прем'єр-міністра.

Щоби зв'язати майбутній уряд чіткими зобов'язаннями щодо кардинальних політичних питань, Ющенко ініціював підписання всіма парламентськими партіями так званого Універсалу національної єдності. Після напружених дебатів документ підписано в компромісній версії, яка в мовному питанні відтворювала конституційну формулу, додаючи до неї, з одного боку, характеристику української мови як «основи самоідентифікації народу і держави», а з іншого боку, посилання на Європейську хартію як обґрунтування права громадян на «вільне використання у всіх життєвих потребах російської чи іншої рідної мови» [63]. Один західний оглядач назвав це формулювання «перемир'ям між політичними силами», яке, разом із компромісними формулами щодо інших суперечливих питань, ознаменувало повернення до «політичного статус-кво, що панував до помаранчевих заворушень та біло-блакитної реакції» [64].

Одначе як тільки 4 серпня Янукович обійняв посаду прем'єр-міністра (і відповідно до переглянутої Конституції став захищеним від Ющенкових спроб його усунути), Партія регіонів почала ухилятися від виконання умов вимушеного перемир'я. Якщо Янукович інколи й висловлювався подібно до Ющенка, то лише тому, що намагався подавати себе всередині країни та на міжнародній арені як зрілого й відповідального лідера всієї країни, рівного президентові за статусом або принаймні за впливом. Скажімо, через тиждень після вступу на посаду він заявив на прес-конференції в Києві, що хоч «не можна утиска-

[63] Універсал Національної Єдності. Текст, підписаний на Круглому Столі // Українська правда. — 2006. — 3 серпня. — http://pravda.com.ua/news/2006/8/3/45537.htm. Згадка про «рідні» мови дала змогу уникнути називання російської «мовою меншини» або «регіональною», що було б неприйнятним для однієї зі сторін.

[64] *Socor V.* Ukraine's National Unity Declaration: No Guide To Policy Or Action // Eurasia Daily Monitor. — 2006. — 7 August. — http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2371356.

ти російську мову», а «насильницька українізація веде до зворотного», «українська мова потребує розвитку. Російськомовні регіони потребують послідовної програми української мови» [65]. В інтерв'ю журналістам ВВС за два тижні по тому він пішов іще далі, визнавши, що «у південно-східних регіонах проблеми російської мови немає. Є проблема української мови», яку, отже, держава повинна підтримувати відповідно до спеціальної програми. Водночас він закликав ухвалити новий закон про мови, що реґулював би використання обох/усіх мов, і навіть заявив про намір невдовзі подати відповідний законопроект до парламенту [66]. Втім, під час візитів до російськомовних реґіонів та Москви — де він прагнув, відповідно, продемонструвати свою відданість виконанню передвиборчих обіцянок і подати себе як дружнього лідера держави-партнера, відмінного від своїх помаранчевих опонентів — Янукович робив інший наголос. Він говорив, що хоча парламентська коаліція не має конституційної більшості, а тому не може «виконати те принципове рішення щодо російської мови», «як тільки з'явиться конституційна більшість, ми це питання будемо ставити» [67].

Після певного періоду хитань Янукович урешті став на позицію захисту російської мови, тим паче що «Наша Україна» вирішила лишитися поза коаліцією і Партія реґіонів стала більш зацікавленою в пошуку шляхів оминанні Ющенка, ніж у доганні його прихильності. Головними засобами концентрації повноважень у руках коаліції та кабінету коштом президента були використання суперечностей нової Конституції та законодавства, дедалі більший контроль над судовою гілкою влади, яка відтак підтримувала уряд у його суперечках із Ющенком, та «перетягування» депутатів із опозиційних фракцій до коаліції, яке мало на меті поступово довести її чисельність до конституційної більшості, після чого можна було би повністю ігнорувати президента. Очевидне перетікання влади від Ющенка до Януковича викликало ефект доміно й спонукало дедалі більше політиків та урядовців переходити з одного табору в інший. Проте ПРУ не виявляла бажання скористатися збільшенням своєї влади, щоб розв'язати мовну проблему відповідно до своїх заявлених пріоритетів. Хоча лідери біло-блакитних, зокрема Кушнарьов, реґулярно проголошували намір ухвалити

---

[65] Янукович заговорив словами Ющенка // Українська правда. — 2006. — 10 серпня. — http://pravda.com.ua/news/2006/8/10/45913.htm.

[66] Янукович заспокоїв Європу і сказав, що останнє слово за ним // Українська правда. — 2006. — 23 серпня. — http://pravda.com.ua/news/2006/8/22/46393.htm.

[67] Янукович зібрався порушувати Універсал? // Українська правда. — 2006. — 16 серпня. — http://pravda.com.ua/news/2006/8/16/46119.htm.

новий закон про мови, задля забезпечення більшості голосів у Верховній Раді треба було або досягти принципового компромісу з помаранчевими партіями щодо мовної політики, або укласти прагматичні угоди з якоюсь із них, щоб вона підтримала коаліційний законопроект в обмін на певні поступки з боку коаліції [68]. Як виявилося, Партія реґіонів та її коаліційні партнери не були готові до жодного з цих сценаріїв.

Законопроект, що його наприкінці листопада подали Кушнарьов і два депутати від інших партій коаліції, передбачав використання мов, перелічених у законі про ратифікацію хартії, поруч із українською в низці сфер, що виходили далеко поза межі положень самої Хартії. На відміну від закону про ратифікацію ці мови, означені як «реґіональні», можна було б використовувати на територіях, де частка їхніх носіїв перевищує 10 % населення, якщо таке рішення ухвалить відповідна рада [69]. І вибір терміна на позначення цих мов, і спосіб запровадження їх ужитку на певних територіях виказували намагання авторів далі дотримуватися підходу, застосованого в раніших постановах південно-східних рад. Не дивно, що проти цього законопроекту виступили помаранчеві фракції, а відтак його відхилив Комітет з питань культури і духовності, що був визначений як головний парламентський комітет, відповідальний за цей та інші «мовні» законопроекти. Скориставшись передбаченою в парламентському реґламенті альтернативною процедурою, коаліція наприкінці лютого 2007 року проголосувала за внесення цього та низки інших спрямованих на двомовність законопроектів до порядку денного весняної сесії, попри їх відхилення в комітеті [70]. Однак їх не розглянуто ні протягом п'яти тижнів, що лишалися до Ющенкового розпуску парламенту 2 квітня, ні на тих засіданнях сумнівної законності, які ще кілька місяців по тому проводила коаліція, доки біло-блакитні зрештою не погодилися на позачергові вибори 30 вересня. Та навіть якби якийсь із цих законопроектів був ухвале-

[68] Найвідоміший приклад такої угоди — ухвалення закону «Про Кабінет Міністрів України», який давав Януковичеві додаткові повноваження й тому був неприйнятним для Ющенка. Президентське вето подолано в січні 2007 року завдяки голосам опозиційної фракції — Блоку Юлії Тимошенко, який в обмін за це здобув підтримку коаліції щодо двох сприятливих для опозиції законопроектів.

[69] Проект закону «Базовий закон України про мови України» [внесений 29 листопада 2006] // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=28857. Див. також: *Кулик В.* «Регіональний» закон про всеукраїнську двомовність // Українська правда. — 2007. — 4 січня. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/1/4/52992/htm.

[70] Інтерв'ю з Володимиром Яворівським, народним депутатом України, членом фракції БЮТ, головою Комітету з питань культури і духовності, 17 січня 2008; інтерв'ю з Колесніченком, 25 грудня 2007.

ний, президент однак би наклав на нього вето, а коаліції все ще бракувало кількох десятків голосів, аби його подолати [71]. Іронія в тому, що саме завзятість лідерів коаліції у якнайшвидшому здобутті конституційної більшості підштовхнула Ющенка до розпуску парламенту, щоб запобігти монополізації влади Партією реґіонів та її молодшими партнерами.

Хоч політична риторика періоду двовладдя різнилася від аналогічної риторики часів домінування помаранчевих сил своїм самовпевненим і конфронтаційним тоном, практична політика в мовній сфері характеризувалася високим рівнем тяглості щодо часів раннього Ющенкового й навіть Кучминого правління. Якщо говорити про фінансування, то бюджетні видатки на пов'язані з мовою програми залишилися незмінними (втім, помаранчеві уряди в 2005 та 2008 роках суттєво збільшили фінансування «розвитку і функціонування української мови»). Головною проблемою в цій сфері була нездатність уповноважених організацій освоїти більшу частину запланованих коштів (приміром, на виробництво україномовних кінофільмів або придбання книжок для бібліотек) через недосконалі бюрократичні процедури [72]. Хоча Ющенко час од часу критикував уряд за недбале ставлення до підтримки української мови [73], такий стан був радше викликаний загальною неефективністю бюрократії, ніж упередженнями якихось урядовців до титульної мови. Упередження проти української мови або принаймні політично вмотивоване протистояння її підтримці було помітнішим на обласному та місцевому рівнях, де кілька рад сходу й півдня підкріпили свої мовні постанови спеціальними програмами сприяння російській мові, які фінансувалися краще, ніж постійні програми для української [74].

---

[71] Депутат від Комуністичної партії Олександр Голуб твердить, що зволікання Партії реґіонів із ухваленням закону було пов'язане із її небажанням ще далі відштовхнути від себе Ющенка, оскільки лідери біло-блакитних все ще сподівалися укласти угоду із президентом. За його словами, депутати-комуністи неодноразово спонукали своїх партнерів розглянути подані законопроекти на сесії, але ті вважали це передчасним (інтерв'ю з Олександром Голубом, народним депутатом України, членом фракції КПУ, 24 січня 2008).

[72] *Ганжа Л.* Юрій Богуцький: «Рішення, якою бути Україні, приймаються не в Україні» // Телекритика. — 2007. — 6 липня. — http://www.telekritika.kiev.ua/articles/123/0/9468/boh_min_int2007/.

[73] Див., наприклад: Ющенко чітко вказав, як Янукович порушує Універсал // Українська правда. — 2006. — 5 жовтня. — http://pravda.com.ua/news/2006/10/5/48579.htm; Ющенко спитав у Азарова, яку мову він фінансує // Українська правда. — 2007. — 4 вересня. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/4/63467.htm.

[74] Див., наприклад: На Луганщині майже відсутні україномовні книжки // Телекритика. — 2006. — 4 вересня. — http://www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/20346/.

Не менш важливою була зміна урядового ставлення до мововжитку в недержавних практиках, у які держава могла більш чи менш активно втручатися, щоб забезпечити реалізацію своїх пріоритетів. Якщо помаранчеві урядовці намагалися використати доступні їм важелі, щоб заохотити активніше вживання української мови недержавними організаціями — як-от телерадіостанціями, книговидавцями та дистрибуторами фільмів, — то уряд Януковича волів утримуватися від втручання, що було рівнозначним підтримці статус-кво, в якому домінувала російська мова. Зокрема, чільні постаті біло-блакитних у законодавчій і виконавчій владі гостро критикували вищезгадані українізаційні заходи Національної ради з питань телебачення і радіомовлення та постанову про використання української мови в кінотеатрах [75]. Нацрада була захищеною від будь-яких спроб передчасно звільнити з посад її членів і тому могла продовжувати свої зусилля, проте постанову про кінотеатри скасовано за позовом одного з дистрибуторів, а уряд Януковича відмовився подати апеляційну скаргу до суду вищої інстанції під сміховинним приводом «поваги до судових рішень» [76]. Як уже згадувалося раніше, меморандум між Міністерством культури та дистрибуторами виконано тільки почасти через небажання уряду наполягати на його дотриманні. Отож повноцінне впровадження української мови в цій царині затягнулося на більше ніж рік, доки Конституційний Суд вирішив у грудні 2007 року, що чинне законодавство вимагає, аби кожен примірник фільму іноземною мовою супроводжувався українським дублюванням, озвученням або субтитрами [77].

Вибори 2007 року та перспективи української мовної політики

Позачергові парламентські вибори вересня 2007 року викликали нову хвилю політичної риторики навколо мови,

[75] Див., наприклад: Проти «Тачок» і «Піратів» українською протестують регіонали // Українська правда. — 2006. — 23.10. — http://pravda.com.ua/news/2006/10/23/49447.htm; Олена Бондаренко: «Это не меня Нацрада допекла, а телевизионщиков, кабельщиков, радийщиков» // Телекритика. — 2007. — 12 грудня. — http://www.telekritika.ua/media-corp/lyudi/2007-12-12/35479.

[76] Табачник наполягає на відмові від українського дубляжу? // Українська правда. — 2006. — 9 листопада. — http://pravda.com.ua/news/2006/11/9/50472.htm.

[77] Рішення Конституційного Суду України в справі подання 60 Народних Депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої, статті 14 Закону України «Про кінематографію» [ухвалене 20 грудня 2007] // http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0.

а відтак принесли нову конфігурацію законодавчої та виконавчої влади, яка, ймовірно, здійснюватиме політику, вельми відмінну від курсу біло-блакитної коаліції та кабінету. Програмові позиції головних політичних сил щодо мовного питання лишилися фактично незмінними, хоч деякі з них змістили акценти своїх виборчих кампаній. Зокрема, Партія реґіонів попервах робила значно менший, ніж 2006 року, наголос на статусі російської мови, мабуть, намагаючись уникнути роз'єднавчих питань, аби мати шанси здобути підтримку колишнього помаранчевого електорату в західних і центральних областях. Поворот до цього питання стався всього за три тижні до виборів і, за публічним визнанням одного з її колишніх депутатів, був спричинений падінням рейтинґу партії [78]. Зініціювавши збирання підписів громадян за проведення референдуму щодо статусу російської мови та кількох інших питань [79], ПРУ повторила аналогічний хід інших антипомаранчевих сил під час кампанії 2006 року. Це зробило очевидною суто виборчу мотивацію цього кроку, яку негайно підкреслили не тільки її помаранчеві опоненти, а й зорієнтовані на російськомовне населення суперники [80]. Намагаючись викрити ініціативи біло-блакитних як не пов'язані зі справжньою підтримкою російськомовного населення, самі помаранчеві сили теж оминали мову й інші роз'єднавчі питання в своїх кампаніях. Навіть більш уважна до національного аспекту «Наша Україна», об'єднана в блок із новоствореною «Народною самообороною», побудувала програму на демократичних і соціальних пріоритетах останньої, замовчуючи етнокультурні питання. Більш еклектичний Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) намагався привабили виборців у переважно російськомовних реґіонах, заперечуючи своє вороже ставлення до російської мови та наміри обмежити її використання. Водночас блок уважав неприйнятним надання офіційного статусу російській, особливо наголошуючи на цьому пункті під час кампанії в західних реґіонах, де він прагнув здобути

---

[78] Регионал Болдырёв обвинил в поражении ПР на выборах американских политтехнологов во главе с Манафортом // Телекритика. — 2007. — 6 октября. — http://www.telekritika.ua/news/2007-10-06/34252.

[79] «Регіони» скликають референдум щодо російської мови і НАТО // Українська правда. — 2007. — 5 вересня. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/5/63525.htm.

[80] Див., наприклад: У Тимошенко кажуть, що януковичі скоро зроблять монгольську державною мовою // Українська правда. — 2007. — 5 вересня. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/5/63547.htm; *Смалюхівська О.* Вітренко називає референдум регіоналів рекламою // Газета по-українськи. — 2007. — 12 вересня. — http://www.gpu-ua.info/index.php?&id=181441.

перевагу над «Нашою Україною — Народною самообороною» (НУ-НС) [81].

Хоч Партія реґіонів утримала свій електорат і навіть дещо збільшила отриману частку голосів (34,4 %), разючий успіх БЮТ (30,7 %, що означало збільшення результату 2006 року більш як на третину) дав змогу двом помаранчевим силам утворити коаліцію, хоч і з дуже незначною більшістю. Засвоївши гіркий урок попереднього парламенту, обидві сили діяли швидше й узгодженіше, не відступаючи від обіцянки утворити саме помаранчеву коаліцію, хоч і цього разу Ющенко та деякі члени «Нашої України» знову спробували укласти союз із біло-блакитними. Щоб забезпечити підтримку президента й націоналістів із «Нашої України», БЮТ погодився застерегти їхні україномовні пріоритети в програмі коаліції та Кабміну (а також прийняв їхніми кандидатури на міністерські посади в гуманітарних сферах). Ба більше, обидві програми містили тези про ухвалення нового закону про мову та змін до закону про ратифікацію Європейської хартії реґіональних мов або мов меншин «у відповідності із метою та об'єктом Хартії» [82]. Якщо закони буде ухвалено, Ющенко їх скоріш за все підпише, але цілком можливо, що коаліція та уряд не поспішатимуть утілювати ці декларації в життя, по-перше, через їхній дестабілізаційний потенціал, а по-друге, через їхню низьку пріоритетність для багатьох впливових осіб. Водночас сам склад парламенту загалом та тих комітетів, що опікуватимуться мовними питаннями, внеможливлює ухвалення будь-яких законодавчих актів, які підвищували б статус російської або розширювали масштаби її публічного вживання. Тому принаймні до президентських виборів 2009 року (або ще одних позачергових парламентських виборів) реальними варіантами можуть бути тільки рішучіша українізація або якась версія статус-кво.

Важко передбачити, яка із цих альтернатив стане реальністю, — з огляду на нестійкий баланс сил у парламенті та значні розбіжності між поглядами членів коаліції щодо питань про те, наскільки мовна проблема важлива, в чому вона полягає та як їй слід давати раду. Як засвідчили мої інтерв'ю з помаран-

---

[81] Тимошенко навчилась української мови в Ющенка, а «феню» не розуміє // Українська правда. — 2007. — 16 вересня. — http://www.pravda.com.ua/news/2007/9/15/63985.htm; *Тищенко Ю.]* Пріоритети політичних партій. — С. 11, 22—23.

[82] Угода про створення Коаліції Демократичних Сил у Верховній Раді України VI скликання [підписана 17 жовтня 2007] // http://www.byut.com.ua/files/sm38_Ugoda_koalicia_2007.doc. — П. 1.4; Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український Прорив: для людей, а не політиків» [проект, опублікований 10 січня 2008], http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=104231107&cat_id=47292901. — П. 1.4.

чевими політиками, навіть серед тих, хто вбачає мовну проблему передусім у недостатньому використанні української мови в більшості сфер суспільного життя, немає згоди щодо питання, чи потрібні задля виправлення такої ситуації законодавчі зміни. Приміром, депутат від БЮТ і голова парламентського комітету з питань культури та духовності Володимир Яворівський уважає ці зміни найважливішим завданням помаранчевих сил у мовній царині саме тепер, коли вони мають, на його переконання, досить голосів, щоб їх ухвалити. Він сподівається, що новий закон про мову з недвозначними положенням щодо вживання української мови в усіх сферах суспільного життя буде ухвалено вже 2008 року (разом з іншим депутатом від БЮТ він наприкінці січня подав законопроект, що його хотів би бачити в основі майбутнього закону) [83]. Крім того, Яворівський переконаний, що слід переглянути закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, усунувши неточності її перекладу та вилучивши російську з переліку мов, яких цей документ стосується.

На відміну від нього, два політики з «НУ-НС» дотримуються думки, що в найближчому майбутньому законодавчі зміни недоречні, хоч кожен із них арґументує цю думку по-своєму. Юрій Ключковський, визначний представник «Нашої України» й багаторічний діяч націонал-демократичного руху, вважає новий закон про мову недоцільним, оскільки він може викликати хвилю конфронтації у суспільстві, та необов'язковим, оскільки й так є досить можливостей для «реалістичної, але цілеспрямованої» політики на підтримку української мови. Така політика, на його думку, має ґрунтуватися перш за все на статті Конституції про «всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» та її ствердній інтерпретації Конституційним Судом, що дозволяють уживати потрібних адміністративних заходів [84]. Натомість член блоку від «Народної самооборони» Олесь Доній переконаний, що ухваленням радикального українізаційного закону про мову помаранчева влада «налаштувала [би] проти себе 50 % населення» і спричинила тріумф біло-блакитних на наступних виборах, які потім ухвалили б закони, що не допускатимуть ніякого сприяння українській мові та культурі. І якщо такий закон не буде частиною «цілеспрямованої, але довгострокої програми», призначеної створити умови для опанування та використання української мови,

[83] Інтерв'ю із Яворівським, 17 січня 2008.

[84] Інтерв'ю з Юрієм Ключковським, народним депутатом України, членом фракції «НУ-НС», 23 січня 2008.

тоді, на Донієве переконання, він буде приречений на саботаж з боку населення та чиновників, тим більше що українці не призвичаєні дотримуватися законів.

Крім того, на відміну від Яворівського, Ключковського та більшості інших помаранчевих політиків, Доній не вважає радикальну українізацію із фактичним вилученням російської з усіх сфер суспільного життя *справедливим* розв'язанням мовної проблеми в Україні з огляду на значну частину населення, яка віддає перевагу російській і домагається надання їй офіційного статусу. Він єдиний із помаранчевих політиків, від якого я чув відкриту заяву на підтримку відповідного Європейській хартії статусу російської та інших мов, уживаних у певних частинах України, як можливого компромісу між двома політичними таборами. Проте він наполягає на застосуванні цього розв'язання до місцевостей, а не реґіонів, щоб уникнути насаджування російської мови переважно україномовному селу Сходу й Півдня та поділу країни на дві частини, які користуються різними мовами [85]. Водночас Ключковський і Доній заявили, що вони не чинитимуть опору проектам закону про мову, якщо їх запропонують радикальніші члени помаранчевих фракцій (утім, Доній сказав, що його рішення залежатиме від конкретних положень пропонованого закону). Тому все ще є можливість, що такий закон здобуде більшість голосів, надто якщо його підтримають окремі депутати з розташованої поміж двома таборами фракції на чолі з колишнім спікером Володимиром Литвином.

Щодо депутатів двох явно антипомаранчевих фракцій — Партії реґіонів і Комуністичної партії, то вони рішуче заперечують проти посилення нерівності правових статусів двох головних публічних мов, але, як виглядає, не готові прийняти компроміс на будь-яких інших засадах, крім повної формальної рівності цих мов. Іван (Іон) Попеску, визначний активіст зосередженої в Чернівецькій області румунської меншини та довгочасний захисник її прав, котрий останнім часом дійшов висновку, що найкращий спосіб їх забезпечити — у співпраці з Партією реґіонів, твердить, що компроміс може стосуватися не *суті* законодавчого акту щодо статусу російської мови, а тільки *часу* його ухвалення. Тобто його партія офіційно не відступить від наполягання на рівному статусі російської та української мов, навіть якщо укладатиме коаліцію з «Нашою Україною», якої багато біло-блакитних політиків все ще сподівалися на момент мого інтерв'ю з Попеску. Ідеальний для ньо-

[85] Інтерв'ю з Олесем (Олександром) Донієм, народним депутатом України, членом фракції «НУ-НС», 22 січня 2008.

го варіант розв'язання проблеми передбачає ухвалення Концепції державної етнополітики та закону про мови, що розвивав би її рамкові положення. Обидва документи мають відповідати нормам мовної хартії та інших пов'язаних із меншинами актів Ради Європи. Першим кроком на шляху до цієї мети Попеску бачить повну імплементацію хартії в обсязі, передбаченому чинним законом про ратифікацію, але із зазначенням чітких механізмів, що їх, на його думку, можна приводити в дію ухвалами відповідних органів виконавчої влади [86].

Вадим Колесніченко — інший депутат від Партії регіонів, який останнім часом став найактивнішим у мовних питаннях представником біло-блакитних, — не вважає державний статус російської мови реалістичним у найближчому майбутньому, адже він вимагає не лише конституційної більшості в парламенті, але й проведення референдуму, що його він уважає політичному небезпечним і суспільно роз'єднавчим заміром. Тому він тлумачить заклики його партії до проведення референдуму радше як «пропозицією для так званих еліт політичних сісти за стіл перемовин і домовитися» — на яку помаранчеві, втім, досі не відгукнулися. Бажаним для Колесніченка характером такої угоди був би спеціальний закон про використання російської мови або новий закон про ратифікацію хартії, який визначав би обсяги застосування різних мов залежно від частки їхніх носіїв на певній території. Хоч би який із цих двох шляхів було обрано, він підніс би російську мову в практичному й символічному плані набагато вище від інших меншинних мов, а то й зробив би її формально рівною українській [87]. Однак законотворча діяльність Колесніченка ставить під сумнів його декларовану готовність прийняти регіональний статус російської мови як компромісне розв'язання. Запропоновані поправки до багатьох законів щодо конкретних суспільних практик, які передбачають змінити мовний режим цих практик із виокристання лише української мови на рівність української та російської, створили йому серед помаранчевих політиків репутацію наполегливого аґента русифікації, з огляду на яку вони навряд чи ладні будуть сісти з ним за стіл переговорів [88].

---

[86] Інтерв'ю з Іваном (Іоном) Попеску, народним депутатом України, членом фракції ПРУ, 23 листопада 2007.

[87] Інтерв'ю з Колесніченком, 25 грудня 2007.

[88] Тим більше не посприяє прийнятності Колесніченка як партнера на переговорах його намір продемонструвати європейським організаціям, як Україна порушує права російськомовного населення, щоб «збудувати мур перед Україною в Раді Європи, якщо вона не хоче виконувати своїх зобов'язань перед Радою Європи» (Інтерв'ю з Колесніченком 2007).

Водночас надії Колесніченка та інших біло-блакитних політиків на підтримку їхніх законодавчих ініціатив із боку іншої антипомаранчевої сили — комуністів — можуть не справдитися. Депутат Верховної Ради і головний редактор партійної газети «Комуніст» Олександр Голуб заявив мені, що комуністи відрізняються від своїх колишніх партнерів по коаліції тим, що вважають регіональний статус російської мови загрозливим для України через його здатність призвести до її поділу. Тому вони наполягатимуть, аби будь-яке розв'язання проблеми статусу мов стосувалося всієї країни. На думку Голуба, найкращим розв'язанням був би закріплений Конституцією статус російської як другої державної або, що реалістичніше, дещо нижчий статус офіційної мови, обумовлений спеціальним законом або змінами до закону про мови, що гарантували б її безперешкодне використання в освіті, судочинстві, державній службі та інших сферах, полишаючи регулювання вжитку меншинних мов на хартію. Проте для початку він хотів би, щоб хартія була втілена в життя за допомогою докладнішого закону про ратифікацію або принаймні спеціальної постанови парламенту. Це розв'язання не дуже відрізняється від пропозицій Попеску, хоч для Голуба воно набагато менш пріоритетне [89].

Та хоч які зміни спробує зініціювати опозиція, найімовірніше, що коаліція проголосує проти них. Навіть якщо окремі депутати БЮТ або «НУ-НС» можуть не підтримати радикальних українізаційних законопроектів своїх колег, навряд чи вони насміляться порушити фракційну дисципліну аж настільки, щоби проголосувати за ініціативи опозиції на запровадження двомовності. Тому антипомаранчеві сили також не поступляться своїми максималістськими гаслами, щоб не поставити під сумнів свою послідовність і відповідальність перед електоратом, адже поступки все одно не принесли б їм ніяких законодавчих або адміністративних здобутків. Поки що вони чинитимуть опір гаданому наступові на права російськомовного населення, саботуючи закони та урядові програми на місцевому рівні й водночас намагаючись продемонструвати свою турботу про ці права за допомогою парламентських ініціатив та спеціальних програм підтримки російської мови і культури, ухвалених у підконтрольних їм радах. Доки не відбудеться перегрупування політичних сил унаслідок нових виборів, до компромісу в мовному питанні може привести тільки ініціатива поміркованих діячів із помаранчевого табору, яких можуть підтримати (деякі) біло-блакитні політики або,

[89] Інтерв'ю з Голубом, 24 січня 2008.

ймовірніше, змова між однією з помаранчевих фракцій та Партією регіонів, що матиме на меті послабити іншу помаранчеву силу напередодні президентських виборів 2009 року.

Настанови громадян і варіанти політичного курсу

Отож стає зрозуміло, що політики не мають бажання йти на компроміс — хоча б тому, що вважають вигідним демонструвати відданий захист інтересів своїх виборців. Але чи їхня позиція відповідає громадській думці, на яку політики зазвичай посилаються? Чи справді мовні уявлення мас такі поляризовані й безкомпромісні, як їх намагаються подати їх еліти? Якою мірою погляди політичних партій відбивають уподобання їхніх виборців? На жаль, обмеження місця не дає змоги дати всебічні відповіді на ці запитання, тому я опишу тільки головні ознаки мовних орієнтацій населення України загалом та його політично значущих сеґментів зокрема. Мало того, я вестиму мову тільки про ставлення й уподобання, виявлені за допомогою масового опитування, що його наприкінці 2006 року провів у рамках цього проекту центр «Громадська думка», й не торкатимуся матеріалів дискусій у фокус-групах, які могли б кинути світло на глибинні уявлення та досвіди громадян. Нарешті, позаяк моя увага зосереджена на політичних/електоральних стимулах, що їх надають настрої мас, та обмеженнях, які вони накладають, я звужу свій аналіз до уявлень щодо мовної політики, яких дотримуються головні реґіональні й мовно-демографічні сеґменти населення, що їх намагаються привабити політики, але не вивчатиму взаємозв'язків між цими уявленнями та різними соціальними, культурними й ідеологічними чинниками [90]. Інакше кажучи, я розглядатиму, *що* українці думають, а не *чому* вони думають саме так, а також що їхні думки означають у сенсі можливих варіантів політичного курсу.

Загалом результати опитування підтверджують добре відомі розбіжності між мовними орієнтаціями різних частин населення України. Якщо такі ознаки, як стать, освіта, соціальний статус та рівень доходів, не мають істотного впливу на уявлення й уподобання респондентів, то група характеристик, пов'язаних із мововжитком та мовною ідентичністю, неабияк позначається на їхніх відповідях щодо чинної та бажаної політики в мовній сфері. Це означає, що люди, які (переважно)

[90] Вивчення таких взаємозв'язків див. у розділі Ганни Залізняк у цій книжці.

говорять українською мовою, загалом віддають перевагу політиці, яка має на меті зробити цю мову головною або навіть єдиною публічною мовою країни, тоді як (переважно) російськомовні люди більш прихильні до політичного курсу, що дозволяє рівноправне співіснування української та російської мов. Однак на бачення людьми того, що повинна робити держава в цій сфері, впливає не тільки мова, якою вони говорять, а й мова, з якою вони себе ідентифікують, тобто яку вважають своєю рідною.

Відносна вага цих двох чинників залежить від того, який із них більше вирізняє певну групу з-поміж усього населення, тобто надає їй своєрідності. Оскільки люди часто вважають рідною мову своєї національності, а не мову власного повсякденного спілкування [91], то багато з тих, хто говорить переважно або тільки російською, усе-таки називають своєю рідною мовою українську. Тому ця заява не визначає політичних уподобань респондента, позаяк за нею можуть стояти різні зразки повсякденного мововжитку та різні культурні орієнтації (тим більше, що відколи українська держава припинила радянську практику інституціалізації національності як незмінної спадкової ознаки, її почали дедалі частіше розуміти в громадянському, а не етнічному сенсі). Ще багатозначнішим є твердження про свою українську національність, яке може охоплювати не тільки різні мовні практики, а й різні мовні ідентифікації (в нашій вибірці з-поміж респондентів, які назвали себе українцями, 30 % визнали рідною мовою російську або обидві). Отож для україномовних громадян найважливішим визначником політичних уподобань є переважна мова повсякденного спілкування. А для російськомовних респондентів важливіша рідна мова, яка в цьому випадку тісно пов'язана із національністю, позаяк *факт* спілкування російською сам по собі мало що говорить про індивідуальні *уподобання* щодо мововжитку та мовної політики. Тому спектр політичних уподобань простягається від виразно українізаційних поглядів тих, хто в побуті користується винятково або переважно українською, до чіткої орієнтації на двомовність серед тих, що вважають себе росіянами за національністю, а російську мову — рідною. Позаяк ці дві групи головно зосереджені в західній та південно-східній частинах України відповідно, то розбіжність між політичними уподобаннями мовних груп обертається значною регіональною поляризацією, на яку нау-

[91] *Аза Л.* Рідна мова. З обочини на большак // Віче. — 1995. — Ч. 11. — С. 122—123; *Arel D.* Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census // Post-Soviet Affairs. — Vol. 18. — No. 3. — P. 238—243.

ковці вказували ще від середини 1990-х років [92]. Мало того, відмінності між регіонами не можна повністю пояснити їхніми відмінними мовними профілями; як показав тривимірний аналіз даних опитування, носії тієї самої мови мають дещо відмінні уподобання в різних регіонах. Зокрема, мешканці Західної України, яка в минулому вела вперту боротьбу за незалежність і етнічні права, сильніше підтримують українізаційну політичну лінію, ніж населення інших частин країни. Деякі дослідники навіть доводять, що регіон більше впливає на політичні погляди й уподобання, ніж мова [93].

Аби проілюструвати таку багатовимірну диференціацію уподобань щодо мовної політики, розгляньмо уявлення респондентів про бажану для них майбутню еволюцію мовної ситуації в Україні (питання № 67 анкети; див. додаток), розподілені за національністю, рідною мовою, мовою повсякденного спілкування та регіоном мешкання.

Таблиця 1. Відповіді на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» (№ 67). Для повсякденної мови відповіді «тільки українською/російською мовою» та «в більшості ситуацій українською/російською мовою» додано. Чотири регіони об'єднано у два, а Захід подано окремо

	Національність		Рідна мова		Повсякденна мова		Регіон		
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	Захід	Центр + Північ	Схід + Південь
Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	51,6	4,7	67,1	6,4	77,5	12,7	88,9	50,7	16,9
Україна має стати двомовною країною	35,7	84,1	20,8	81,3	11,7	65,2	6,1	28,3	72,9
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	3,3	7,6	2,5	7,0	1,5	6,4	0,3	6,1	4,5

Аналогічні зразки бачимо у відповідях на багато інших запитань, які стосуються уявлень респондентів про бажану або чинну мовну політику. За незначними винятками, в усіх цих

[92] Див., наприклад: *Arel D., Khmelko V.* The Russian factor. — P. 88—90.

[93] Див., наприклад: *Barrington L.* Region, Language, and Nationality: Rethinking Support in Ukraine for Maintaining Distance from Russia // Dilemmas of State-Led Nation-Building in Ukraine / Ed. by T. Kuzio, P. D'Anieri. — Westport, 2002. — P. 131—146.

випадках двома найвідміннішими групами є мешканці західного регіону (або люди, що в побуті користуються українською мовою), з одного боку, та ті, що вважають себе росіянами (і вважають російську рідною мовою), з іншого [94]. Наприклад, близько 40 % росіян, носіїв російської мови та мешканців Сходу переконані, що російську слід використовувати в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, тоді як 53 % повсякденних україномовців і 61 % мешканців Заходу воліли б, аби вона вживалася рідше (№ 6). Не менше вражає інший контраст: 76 % росіян уважають, що першочергове завдання державної політики в мовній сфері (№ 33) — розв'язати питання статусу російської мови, а 79 % україномовних у повсякденному житті осіб хотіли б, щоби ця політика в першу чергу сприяла розширенню застосування української мови в усіх сферах (показники для Сходу й Заходу становлять 63 % і 83 % відповідно). Аналогічно, 51 % росіян і 53 % мешканців Сходу віддають перевагу Януковичевій мовній політиці над Ющенковою, тоді як 54% повсякденних україномовців та 68 % мешканців Заходу висловлюють протилежну оцінку (№ 46).

Одначе погляди населення України не тільки дуже розмаїті, а й досить амбівалентні, тобто не тільки різні люди дотримуються різних поглядів, а й ті самі люди часто прагнуть несумісних речей. Скажімо, частка респондентів, які прагнуть розширення вжитку української мови в суспільстві (№ 6), набагато вища, ніж частка тих, хто воліє звуження вжитку російської (№ 5), і навпаки. Мабуть, ті, хто прагне розширення вжитку однієї мови, готові погодитися із нинішнім обсягом використання іншої, хоч це навряд чи можливо здійснити, хіба що вони мають на увазі *право* вживати мову, а не реальний *обсяг* її вживання. Така амбівалентність притаманна не тільки вибірці в цілому, а всім її етнічним, мовним і регіональним частинам, а також усім групам самоокреслених прихильників «ідейно-політичних напрямків», список яких соціологи запропонували респондентам, аби ті вказали найближчий до своїх переконань.

---

[94] Рівень радикальності мешканців Заходу порівняно з повсякденними україномовцями залежить від того, як означити цю другу групу. Якщо брати тільки тих, хто говорить винятково українською мовою, їхня підтримка політики українізації в деяких випадках вища, ніж у мешканців Заходу; якщо до них додати тих, хто користується українською «в більшості ситуацій», їхній сукупний профіль стає менш радикальним. Однак ця сукупність точніше репрезентує все україномовне населення, тому я матиму на увазі саме її, коли подаватиму результати щодо повсякденних україномовців. Аналогічне об'єднання буде зроблено для повсякденних російськомовців, які хоч і менш радикальні в обстоюванні двомовності, ніж етнічні росіяни, але зазвичай радикальніші, ніж мешканці Сходу та Півдня.

Таблиці 2 і 3. Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, українська/російська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, в такому самому чи меншому?» (№ 5, 6). Результати наведено тільки для окремих категорій, зокрема прихильників кількох «ідейно-політичних напрямків». «Прибічники ринку та возз'єднання» — це скорочення для «політичного напрямку, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією».

	Етнічні українці	Українська як рідна мова	Українська як повсякденна мова	Захід	Центр	Націонал-демократи
Українська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер	50,2	62,5	70,8	83,9	53,6	79,5
Російська мова має вживатися в меншому обсязі, ніж тепер	34,1	44,6	52,7	61,2	40,9	59,1

	Етнічні росіяни	Російська як рідна мова	Російська як повсякденна мова	Схід	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
Російська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер	41,4	39,8	36,1	39,6	34,9	35,1
Українська мова має вживатися в меншому обсязі, ніж тепер	28,9	29,5	26,4	26,5	20,9	29,6

З одного боку, амбівалентність масових уявлень зменшує потенціал конфронтації між прибічниками різних варіантів мовної політики, адже для багатьох людей прихильність до якогось одного варіанту не настільки сильна, щоб унеможливити прийняття інших, навіть якщо вони не цілком сумісні з бажаним. Вони здатні прийняти небажаний варіант бодай у певній формі та до певної міри. З іншого боку, ця амбівалентність дозволяє політикам маніпулювати своїми прихильниками, підносячи одну частину їхніх поглядів над іншою або різні частини в різний час. Тому обидва головні політичні табори можуть дозволити собі й наголошувати якийсь один аспект мовного питання, що його їхній електорат уважає найважливішим, і нехтувати цим питанням узагалі, вказуючи таким чином на його неістотність, а отже, на прийнятність статус-кво [95].

Погляди респондентів на належний статус української та російської мов виявилися водночас розмаїтими й амбівалент-

[95] Пор.: *Kulyk V.* Constructing common sense. — P. 301—310.

ними. Ясна річ, погляди представників різних етнічних, мовних, реґіональних та ідеологічних груп дуже робігаються; їхнє розміщення на шкалі відповідає вищеописаному зразкові. Значна більшість етнічних росіян, носіїв російської як рідної та повсякденної мови, мешканців Сходу й Півдня та прибічників усіх, окрім двох ідеологічних напрямків уважає, що російська повинна «мати на законодавчому рівні певні переваги» порівняно із іншими мовами національних меншин, тоді як більшість україномовних респондентів, жителів Заходу та прибічників «націонал-демократичного» й «націонал-радикального» напрямків із цим не погоджуються (№ 38) [96]. Проте коли респондентам пропонують зробити вибір серед різних варіантів статусу (№ 12), уподобання різних груп виявляються менш несумісними.

Таблиця 4. Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?» (№ 12). Запропоновані респондентам варіанти тут переформульовано, щоби зробити твердження стислішими. Наведено тільки показники для найбільш відмінних одна від одної етномовних, реґіональних та ідеологічних груп.

	Українська як повсякденна мова	Етнічні росіяни	Захід	Схід	Південь	Націонал-демократи	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
1. Українська — єдина державна з витісненням російської	21,0	1,5	25,1	5,3	4,6	26,3	6,0	2,4
2. Українська — державна, російська — як решта мов меншин	38,0	14,2	44,3	18,0	14,4	38,6	19,5	15,2
3. Українська — державна, російська — паралельна розмовна	22,7	10,8	17,9	13,7	9,8	19,6	14,8	9,0
4. Українська — державна, російська — офіційна в тих реґіонах, де більшість цього прагне	10,0	22,1	8,4	19,0	23,6	7,6	15,4	18,8
5. Українська та російська — рівноправні державні мови	5,1	47,8	3,2	39,8	45,2	6,7	37,6	50,3

[96] Ці більшості складаються з тих, хто відповів «так» і «скоріше так, ніж ні», з одного боку, та «ні» і «скоріше ні, ніж так», з іншого.

	Українська як повсякденна мова	Етнічні росіяни	Захід	Схід	Південь	Націонал-демократи	Комуністи	Прибічники ринку та возз'єднання
6. Російська — єдина державна з витісненням української	0,4	2,2	0,0	1,9	1,0	0,3	2,7	3,0

Взяті разом, другий, третій та четвертий варіанти, що відвбивають, відповідно, нинішній правовий статус, нинішню реальну ситуацію та мінімальну вимогу прибічників підвищення статусу російської мови, мають підтримку більшості або майже більшості респондентів із усіх категорій. Попри очевидні відмінності між уподобаннями різних груп, амбівалентність поглядів усередині кожної групи полегшує компроміс. Приміром, у всіх категоріях, за винятком мешканців Заходу, частка людей, які вважають, що регіональний статус російської «вирішує мовне питання», а не «загострює» його (№ 39), набагато вища, ніж частка тих, хто підтримує підвищення статусу російської. Це означає, що навіть у групах, які вочевидь неґативно ставляться до леґалізації вищого за мешинний статусу російської мови, принаймні чверть людей готова прийняти мінімальну версію цієї зміни — регіональний статус, — аби заспокоїти російськомовне населення.

Таблиця 5. Відповіді на питання «Яке з висловлювань Ви підтримуєте більше?» (№ 39), у порівнянні зі спільною часткою останніх трьох відповідей на питання з попередньої таблиці. Відповіді, поміж якими респонденти мали вибирати, були такі: «Надання російській мові статусу регіональної вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена» і «Регіональний статус російської мови загострює мовне питання в країні; надання російській мові статусу регіональної призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів, впроваджується в російськомовних регіонах, щоб не вчити українську». Результати наведено тільки для груп із переважною прихильністю до українізації.

	Українська як рідна мова	Українська як повсякденна мова	Захід	Центр	Націонал-демократи
Регіональний статус російської мови вирішує мовне питання	37,0	28,3	14,5	48,0	25,6
Російська мова повинна мати регіональний або вищий статус	22,7	15,1	11,6	28,5	14,6

Саме ця мінімальна поступка має найкращі шанси бути прийнятою як компромісне розв'язання всіма головними етномовними, регіональними та ідеологічними групами. Воно, певна річ, прийнятніше для прибічників двомовності, ніж для прихильників українізації, які б радше зберегли правовий статус-кво, навіть якщо він не сповна дотримується в реальній мовній практиці. Проте щоб запобігти політичній дестабілізації та масовим протестам, державі слід перш за все заспокоїти групи, найбільше невдоволені наявною ситуацією. Результати опитування чітко показують, що російськомовні громадани набагато критичніші, ніж україномовні, щодо державної політики в мовній ділянці, яка, на їхню думку, обмежує функціонування їхньої мови.

Таблиця 6. Відповіді на запитання «Як Ви оцінюєте державну політику в мовній сфері?» (№ 32).

	Національність		Рідна мова		Повсякденна мова		Регіон		
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	Захід	Центр + Північ	Схід + Південь
Позитивно	13,8	6,6	16,0	7,2	16,1	7,7	10,8	16,5	10,8
Скоріше позитивно	26,0	15,2	28,2	14,5	29,9	17,7	30,4	26,2	19,2
Скоріше негативно	24,3	35,0	23,4	31,7	23,4	30,3	26,2	20,5	30,1
Негативно	19,5	29,2	15,9	31,9	16,2	29,0	15,3	19,8	25,7

Таблиця 7. Відповіді на питання «Як Ви вважаєте, сьогоднішня мовна політика держави щодо української/російської мови...» (№ 35 і № 36). Дані щодо української мови наведено тільки для переважно україномовних груп, а щодо російської мови — для переважно російськомовних.

	Національність		Рідна мова		Повсякденна мова		Регіон	
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	Захід	Схід + Південь
Підтримує і стимулює функціонування мови	43,8	5,7	41,0	7,0	40,3	6,2	36,2	7,1
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	37,2	31,1	37,5	32,3	36,7	36,3	41,3	40,8
Обмежує функціонування мови	11,9	57,1	14,0	54,4	16,3	49,8	16,7	47,2

Цікаво відзначити, що частка російськомовного населення, яка сприймає державну політику як обмеження для функціо-

нування російської мови, значно більша, ніж частка тих, хто вважає, що використання цієї мови слід розширити (див. вище). Це підтверджує, що причина невдоволення російськомовних громадян не стільки в обсязі реального вживання їхньої мови, як у її низькому правовому статусі, котрий може призвести, на їхнє переконання, до звуження сфери її вживання в майбутньому. Тому навіть помірне підвищення статусу російської здатне покращити їхнє ставлення, а відтак знизити дестабілізаційний потенціал мовної проблеми в українському суспільстві.

Політичним партіям, якщо вони цього захочуть, буде не дуже важко переконати своїх виборців прийняти регіональний статус російської мови як компромісне розв'язання. Середнє значення відповідей на питання про статуси (№ 12), що їх дали прибічники різних «ідейно-політичних напрямків», лежить між позиціями 3 і 4 запропонованої шкали, тобто десь між збереженням нинішнього обігу (розмовної) російської мови, що виходить поза межі її правового статусу як меншинної, та підвищенням цього статусу до рівня регіональної мови. Двома прикметними винятками є націонал-демократи, що хотіли б обмеження вжитку російської мови відповідно до її правового статусу (середнє значення 2,34), та прибічники «політичного напрямку, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією», половина з яких прагнуть вищого за регіональний статусу (середнє значення 4,16). Допоки ця остання категорія не отримає жодних поступок у питанні статусу, захисники її прав у Партії регіонів висуватимуть максимальні вимоги й матимуть за це винагороду у вигляді електоральної підтримки.

Висновки

Здійснений вище аналіз демонструє, що мовну політику в Україні передусім визначало прагнення політичних гравців здобути владу, яке змушувало їх змагатися між собою, намагаючися вплинути на своїх потенційних виборців. Якщо лояльність до виборців вимагала, щоби політики дотримувалися чіткого курсу з чутливих питань, то боротьба за владу всередині політичного класу часто змушувала їх діяти всупереч проголошеним позиціям або утримуватися від дій, що їх ці позиції диктували. Амбівалентність поглядів населення сприяла такому пристосуванству, адже незначна корекція політичних пріоритетів або риторичних наголосів не змінювала при-

хильності до політичних партій серед переважної частини їхніх виборців. Ось чому більшість політичних гравців мала змогу безперешкодно рухатися між заявами про нагальність мовної проблеми та про її фактичну відсутність. Хоча протистояння між прибічниками різних розв'язань привело до законодавчого паралічу, органи виконавчої влади тим часом обережно сприяли розвиткові української мови, не викликаючи значних протестів з боку носіїв російської мови.

Проте поляризація політичних еліт та населення під час Помаранчевої революції спонукала антипомаранчеві сили активніше наголошувати свою роль захисників особливих інтересів і цінностей свого південно-східного електорату, серед яких уживання російської мови та вимога визнання її офіційного статусу були важливими елементами. Завдяки цьому наголосові Партія регіонів тріумфувала на виборах 2006 року, внаслідок яких повернулася до влади, але на наступних виборах така позиція перешкоджала її зусиллям на розширення своєї електоральної бази. Знову опинившись в опозиції, біло-блакитні, найімовірніше, посилюватимуть роз'єднавчий наголос, аби використати невдоволення своїх прихильників як важіль тиску на помаранчевий режим. Цей наголос сприятиме підтриманню регіональної поляризації, а відтак і використанню «мовної карти» на подальших виборах.

Щоб розірвати це згубне коло, помаранчеві лідери повинні запропонувати компромісне розв'язання, а потім залучити своїх опонентів до перемовин або ж самостійно внести законодавчі зміни та популяризувати це розв'язання серед біло-блакитного й помаранчевого електорату. Зрозуміло, що помаранчеві можуть зробити це, тільки перебуваючи при владі — але, здається, більшість із них воліла би скористатися цим становищем, щоби зміцнити правовий пріоритет української мови й тим самим створити передумови для її домінування в суспільстві. Якщо таке зміцнення матиме місце, воно напевно посилить невдоволення російськомовного населення, що може призвести до поразки помаранчевих на наступних виборах, а відтак до нейтралізації їхніх здобутків в українізації та повернення мовної політики аж до рівня Кучминої амбівалентності або навіть нижче від того рівня.

Білл Баурінґ

МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ. МІЖНАРОДНІ НОРМИ ТА ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І УКРАЇНСЬКИЙ ЗАКОН ТА ЗАКОНОДАВСТВО

Вступ

Мовна політика в Україні склалася за винятково складних політичних та історичних умов, навіть порівняно з постколоніальними мовними проблемами інших країн, наприклад, Ірландії, Іспанії чи Туреччини. Як зазначає Володимир Кулик, радянське минуле — єдине минуле, спільне для всіх регіонів України, оскільки лише після 40-х років 20-го ст. вони виявилися об'єднаними в єдину державу після багатьох століть існування нарізно [1]. Метою цієї доповіді не є аналіз часто збурюваної політики пострадянської України, яку я роками досліджую у зв'язку з цілою низкою питань [2] і якій присвячено цей збірник. Звичайно, розгляд законодавства у його політичному і соціальному контексті надзвичайно важливий. Результатом такого аналізу буде спроба проаналізувати й оцінити наявні та пропоновані нові закони і практики та дати рекомендації.

---

[1] Див. про це Volodymyr Kulyk (2006) "Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse" v. 29 n. 2 *Ethnic and Racial Studies* pp. 281–314, 287.

[2] Myroslava Antonovych and Bill Bowring (2008) "Ukraine's long and winding road to the Charter" in *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities* (Council of Europe); Bill Bowring (2006) "Ombudsman Institutions and Ethnic Conflict in Russia and Ukraine: A Failure of Local Institution-building?" v. 4, 2004/5 *European Yearbook of Minority Issues* (Brill) pp.269-294; Bill Bowring (2005) "The Crimean autonomy: innovation or anomaly?" in Marc Weller and Stefan Wolff *Autonomy, Self-governance and Conflict Resolution: Innovative approaches to institutional design in divided societies* (Routledge) pp. 75–97; Bill Bowring (2002) "Between a (Russian) rock and a (Crimean Tatar) hard place? Ethnic, linguistic and minority issues" in Ann Lewis (ed) *Ukraine and the EU: Neighbours, Friends, Partners?* (The Federal Trust); Bill Bowring (1999) "New Nations and National Minorities: Ukraine and the Question of Citizenship" in Peter Cumper and Steven Wheatley (eds) *Minority Rights in the 'New' Europe* (Kluwer Law International) — До цієї колекції також належить стаття професора Антонович.

© Баурінґ Б., 2008

Завдання аналізу та оцінки значно полегшується завдяки тому, що зараз Україна ратифікувала майже повний пакет міжнародних угод, що стосуються прав меншин. Слід наголосити, що кожен з цих актів створює правові зобов'язання для України, і, завдяки Конституції України 1996 року, є частиною українського законодавства, пріоритетним порівняно з українськими внутрішніми законами.

Оскільки проблема мовної політики настільки заполітизована в Україні, документи і механізми, до яких Україні варто зараз звернутися, також набувають особливої політичної значущості та символічної ваги. У цьому зв'язку я почерпнув багато корисної інформації зі статті Рити Тойванен «Мовна різноманітність та парадокс правового дискурсу» [3]. Вона розглядає такі проблеми:

> Чи мовні права передбачають *тверду* концепцію цих прав, застосованих до потенційно однорідних і статичних груп, рідна мова яких потребує захисту. При детальному розгляді... стає очевидним, що багато груп, які кваліфікуються як «мовні меншини», насправді прагнуть офіційного визнання своєї культурної особливості чи власної відмінності, тоді як мова є лише одним елементом — часто непостійної ваги — ідентичності цієї групи [4].

Вона прагне показати, що мова є «дієвим символом, який можна легко використати для досягнення політичних цілей меншини, спираючись на загальне поширене в наших суспільствах переконання, що мова — як чиясь рідна мова — є природною ознакою етнічної ідентичності» [5]. Все це дуже асоціюється з переконанням, що «одна нація розмовляє однією мовою». Цей проект у різні способи показав, що Україна, очевидно, є місцем, де існує кілька «націй», і жодна з них не має єдиної мови.

Вона багато цитує П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu) [6], наполягаючи, що мовні кордони, справжні чи уявні, можуть бути об'єктом політичної експлуатації — як це відбувається в Україні [7]! Бурдьє спостерігає феномен дієвого характеру, типовий для етнополітичних ділків, що можуть виступати «проти» чи «за» етнічну приналежність. У своїх закликах до груп вони прагнуть розбу-

---

[3] Reeta Toivanen (2007) «Linguistic Diversity and the Paradox of Rights Discourse» in Dario Castiglione and Chris Longman (eds) *The Language Question in Europe and Diverse Societies: Political, Legal and Social Perspectives* (Oxford: Hart Publishing), pp. 101–122.

[4] Див. Toivanen, 2007, с. 101.

[5] Див.Toivanen, 2007, с. 105.

[6] Pierre Bourdieu (1992) *Language and Symbolic Power* (Cambridge, MA: Harvard University Press)

[7] Див. Toivanen, 2007, с. 106–7.

дити їх, згуртувати їх, прикликати до життя. За багато років, починаючи з мого першого робочого візиту в 1992 році, мої власні спостереження свідчать, що турботи й вимоги, озвучені етно-націоналістичними лідерами (іноді самовисуванцями) часто не мають нічого спільного з життєвими реаліями людей, яких вони нібито представляють. Значна кількість людей проживає у багатомовному світі без будь-якого тиску. У цьому збірнику Сквірська досліджує такі життєві реалії в Одесі.

Більш важливими для нашої доповіді є міркування Тойванен, яка зазначає, що багато чинних документів, які врегульовують права меншин, наприклад, Рамкова конвенція з питань захисту національних меншин (РКНМ) і Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин (Хартія про мови), розглядають групи меншин як однорідні статичні групи, постійною ознакою яких є окрема власна мова [8]. Висування на перший план водночас мови та етнічної приналежності, як я зазначаю далі, є важливою рисою українського законодавства, особливо закону Української РСР 1989 року «Про мови».

Вона також звертає увагу на те, що Хартія про мови «стосується в основному тих мовних груп, захист і підтримка яких можуть посприяти демократії в Європі, ніяким чином не піддаючи загрозі національну суверенність та територіальну цілісність», як про це зазначалося у Преамбулі [9]. Після прочитання Рамкової конвенції у авторки склалося враження, що усі загальні положення цього документа проводять ідею, що нація, навіть якщо вона має статус меншини, розмовляє однією мовою [10].

Очевидно, що у випадку з Україною етнічні чи «національні» групи не розмовляють однією мовою. Втім, на сильне переконання багатьох політичних діячів, вони [етнічні групи] мали б. Ця ж точка зору виражається і в законодавстві, як я покажу далі.

Є ще один чинник неабиякої ваги. Багато українців, що пишаються власною країною і тим фактом, що вона нарешті здобула незалежність, з острахом спостерігають за прикладом Ірландської Республіки (Ейре). Це побоювання було озвучено багатьма моїми співрозмовниками під час мого візиту у лютому 2008 року. Ірландська (гаельська) [11] мова довго потерпала

---

[8] Див. Toivanen, 2007, с. 107.

[9] Див. Toivanen, 2007, с. 109.

[10] Див. Toivanen, 2007, с. 109–110.

[11] *Примітка перекладача:* Про періодизацію і лінгвістичний статус зазначених мов див.: Ярцева В. Н. (ред.) — Языкознание. Большой Энциклопедический Словарь. — М.: Языкознание, 1998. — С. 126, 201.

від переслідувань з боку Англії, а згодом Великобританії, і протягом сторіч пригнічувалася навіть більш жорстоко, ніж українська мова. Ірландська, звичайно, кельтська мова, що не має якого б то не було зв'язку з англійською. Ірландська Республіка здобула незалежність лише після безуспішного Дублінського бунту 1916 року та декількох років кривавої війни. Ірландська мова є офіційною (державною) мовою Ейре, і її вивчають всі школярі. Усі офіційні знаки написані обома мовами, і телебачення та радіотрансляція здійснюються також ірландською. Незважаючи на це, поза межами Гаельтахту (the Gaeltacht), невеликих прибережних територій та островів, де мешканцям офіційно платять за те, що вони розмовляють ірландською, ірландську мову рідко можна почути, і винятком є лише 7 % людей, що використовують ірландську щоденно [12]. Англійська мова, попкультура, засоби масової інформації домінують. Най Шуйбне (Niamh Nic Shuibhne) спостерігає таке:

> Спільною рисою мовних меншин є те, що вони прагнуть здобути офіційне визнання, якого їм не надали. Ірландська мова унікальна в тому, що її конституційний статус далеко перевищує лише просте визнання і надає їй привілейованого статусу національної і першої офіційної мови держави. Але *de facto* статус меншин значною мірою ігнорується [13].

Безумовно, Ірландія не стала менш незалежною через її майже повну втрату власної офіційної мови, а навпаки стала активним — часто провідним членом ЄС (в якому ірландська зараз є однією з мов) зі значно вищим тепер рівнем життя, ніж в Англії. Втім, у тих, хто вірить, що кожна нація мусить мати власну мову і що ця мова виражає «національну самобутність» нації (як у Преамбулі до закону «Про мови Української РСР» 1989 року), ірландський приклад справді має викликати жах.

---

[12] Згідно з переписом 2006 року з 4 057 646 жителів Ірландської Республіки віком понад три роки 1 656 790 людей (40.9 %) вважають, що вони вільно володіють ірландською. Кількість жителів Гаельтахтських районів Ірландії нараховує 91 862, як показує перепис 2006 р. Із них 70,8 % віком понад три роки розмовляють ірландською і приблизно 60 % розмовляють ірландською щодня. Кількість жителів, що розмовляють ірландською, відбиває той факт, що ірландська певною мірою є примусовою в Ірландії. Поза межами освітньої системи, 1203583 (29,7 % населення віком понад три роки) вважають, що вони вільно володіють ірландською. Із цих 85076 (7,1 %) розмовляють ірландською щодня, 97089 (8,1 %) щотижня, 581 574 (48,3 %) рідше, 412 846 (34,3 %) ніколи, і 26 998 (2,2 %) не сказали, як часто. Сьогодні повна одномовність обмежуються лише дуже старими жителями Гаельтахтських районів і місцевими жителями дошкільного віку. Див. http://www.cso.ie/census/documents/Final%20Principal%20Demographic%20Results%202006.pdf

[13] Див. Niamh Nic Shuibhne (1999) "Ascertaining a Minority Linguistic Group: Ireland as a Case Study" in Deirdre Fottrell and Bill Bowring *Minority and Group Rights in the New Millennium* (The Hague: Martinus Nijhoff).

Тенденція зосереджуватися лише на російській мові

У політичних суперечках в Україні часто домінує питання статусу російської мови: чи має вона стати «державною», чи «офіційною» мовою. Є ще одне питання дуже великої ваги, яке, втім, часто залишається на другому плані. Це питання захисту — насправді збереження — мови кримських татар. Варто згадати, що Мейджліс кримськотатарського народу, головний уповноважений орган кримських татар, наголосив, що вони не національна меншина, а корінне населення Криму [14].

У своєму листі від 14 лютого 1997 року [15] до пана Геннадія Удовенка, на той час міністра закордонних справ України, тодішній Верховний Комісар з питань національних меншин, Макс Ван дер Стул (при якому я працював правовим експертом) зазначав таке:

> Звертаючись до міжнародних та українських правових документів, що стосуються національних меншин і застосовуються до корінного населення, я не маю наміру стверджувати, що немає жодної різниці між національними меншинами і корінними мешканцями. Суттєва різниця, на мою думку, полягає в тому, що, на відміну від національної меншини, корінне населення не має своєї держави (a kin-state).

Насправді кримські татари унікальні і не мають своєї держави. Волзькі та інші татари в Росії розмовляють зовсім іншою мовою; мова кримських татар значно ближча до турецької; починаючи з 18-го століття, існує кількамільйонна діаспора кримських татар у Туреччині, Болгарії та інших країнах.

З мовного питання Ван дер Стул радить:

> На завершення я дозволю собі висловити деякі коментарі з питання статусу мов у Автономній Республіці Крим. Я поділяю ту точку зору, що Стаття 10 Конституції України, яка проголошує, що державна мова в Україні — українська, має бути відображена у Конституції Автономної Республіки Крим. Оскільки в Конституції АРК розглядається питання про російську і татарську мови, я зауважив, що Стаття 10 Конституції України проголошує «вільний розвиток, використання і захист російської мови і інших мов національних меншин гарантується в Україні»; у той же час Стаття 3 українського закону «Про мови» підтверджує тезу, що у місцях компактного заселення інших національностей поряд з українською може використовуватися їхня національна мова. Беручи це до ува-

---

[14] Див. також Belitser, N. (2002) "'Indigenous Status' for the Crimean Tatars in Ukraine: A History of a Political Debate", http://www.iccrimea.org/scholarly/indigenous; and Belitser, N. (2003) "Crimean Autonomy: Positive and Negative Aspects in Terms of Ethnic Conflict", paper delivered at the International Conference on Regional Autonomy of Ethnic Minorities, Uppsala University, Sweden, 12–17 June 2003 (у власності автора).

[15] http://www.minelres.lv/count/ukraine/970214r.htm

ги, я б порекомендував таке формулювання щодо інших мов та державної мови у Конституції АРК:

> У місцях компактного проживання осіб, що належать до інших національностей (міста, області, села чи їх об'єднання) поряд з державною може використовуватися їхня національна мова в органах АРК, органах місцевого самоврядування, негромадських організаціях та підприємствах. У Парламенті АРК російська і татарська мови можуть використовуватися паралельно з державною мовою. Вільний розвиток та захист російської мови, татарської та інших мов, якими розмовляють в АРК, гарантується.

Часто забувають, що мова кримських татар була закріплена в законі як державна мова Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (КАРСР) у її Конституції 1921, 1926 і 1938 років поряд з російською. Перед Другою світовою війною у КАРСТ налічувалося 371 кримськотатарських шкіл.

Кримські татари більше не мають такого статусу. У Розділі 3 Конституції Автономної Республіки Крим (АРК), прийнятої 21 жовтня 1998 року, викладено «гарантії прав і свобод громадян України та права національностей в АРК». Стаття 10 має назву «Гарантії функціонування і розвитку державної мови, російської, кримськотатарської та інших національних мов в АРК» і стверджує, що «В АРК російська як мова більшості населення і мова прийнятна для міжетнічного спілкування застосовується у всіх сферах суспільного життя». Право на освіту рідною мовою у дошкільних освітніх закладах гарантується усім дітям, як і освіта російською мовою у громадських освітніх закладах. Стаття 11 забезпечує «мову документів, що засвідчують статус громадянина АРК». Записи мають бути зроблені українською та російською «і, на прохання громадянина — також кримськотатарською». Відповідно до Статті 12, мова судових засідань та правових консультацій і допомоги має бути українська, крім випадків, коли суб'єкт процедури просить вести справу російською, «оскільки це мова більшості населення АРК».

Таким чином, кримськотатарська мова може використовуватися в документах, як написано у Статті 11, але не в широкому діапазоні судових та інших процедур. Російська у певному розумінні має більше привілеїв, що суперечить Статті 10 Конституції України.

На сьогодні є лише 14 кримськотатарських шкіл, де навчається 3443 дітей, і 10 шкіл з дво- чи тримовним навчанням (1477 учнів). Не менше, ніж 82,2 % кримськотатарських дітей, 30 038, навчаються у російськомовних школах [16].

---

[16] Концепція про освіту кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим (2007) 1 (11) *Tasil* с. 49—60, Прийнято 5-ю сесією IV Курултаю кримськотатарського народу, Сімферополь, 24 грудня 2006; ухвалено на 148-х зборах меджлісу кримськотатарського народу 8 квітня 2007 р.

Міжнародні зобов'язання України

Багато з найважливіших документів Організації Об'єднаних Націй були ратифіковані Українською РСР, яка була, що парадоксально, повноправним членом Організації Об'єднаних Націй. Це були:

- Договір про громадянські і політичні права (вступив в дію 23 березня 1976)
- Договір про економічні, соціальні і культурні права (2 березня 1976)
- Конвенція про скасування всіх форм расової дискримінації (6 квітня 1969)
- Міжнародна конвенція Організації праці №111 про дискримінацію у галузі праці та зайнятості (15 червня 1960)
- Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації у галузі освіти (15 грудня 1960)

Стаття 27 Міжнародної конвенції про громадянські і політичні права (ICCPR) стверджує:

> У тих державах, де існують етнічні, релігійні чи мовні меншини, особам, що належать до таких меншин, разом з іншими членами цієї групи, не повинні відмовляти у праві користуватися своєю культурою, сповідувати і дотримуватися своєї релігії чи **вживати свою мову**.

У Пояснювальній доповіді № 23 1994 року [17] Комітет з прав людини констатував таке:

> 5.3. Право осіб, що належать до мовних меншин, вживати власну мову між собою, у приватному житті чи публічно, відрізняється від інших мовних прав, що захищаються договором. Воно має відрізнятися від загального права на свободу самовираження, що захищається Статтею 19. Останнє право гарантується всім, незалежно від того, чи належать вони до меншин, чи ні. Більше того, право, яке захищається Статтею 27, слід відрізняти від особливого права, яке Стаття 14.3 (f) Договору надає підсудним: право на переклад, коли вони не можуть зрозуміти чи розмовляти мовою, що використовується в судах. Стаття 14.3 (f) за будь-яких інших обставин не надає обвинуваченим права користуватися чи розмовляти мовою власного вибору під час судових слухань.

Слід зазначити, що Пояснювальна доповідь стосується «вживання» мови меншини.

Конвенція ЮНЕСКО зумовлює таке:

Стаття 5

1. Країни-учасники Конвенції погоджуються, що:

---

[17] General Comment No. 23: The rights of minorities (Art. 27): 08/04/94. CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, General Comment No. 23.

(c) Необхідно визнавати право членів національних меншин здійснювати власну освітню діяльність, включаючи підтримку шкіл і, залежно від освітньої політики кожної держави, **використовувати для навчання свою власну мову** за умови, що:

(i) це право не здійснюється так, щоб перешкоджати членам цих меншин розуміти культуру і мову спільноти в цілому і брати участь у її діяльності чи наносити шкоду національному суверенітету;

(ii) рівень освіти не нижчий, ніж загальний рівень, встановлений і схвалений компетентними органами влади;

(iii) відвідання таких шкіл добровільне.

Ще одна Конвенція ООН була ратифікована вже незалежною новою Україною:

— Конвенція з прав дитини (27 вересня 1991 р.)

У Конвенції з прав дитини є деякі важливі положення:

Стаття 29

1. Країни-учасники погоджуються, що освіта дитини буде спрямована на:

(c) Виховання поваги до батьків дитини, його чи її власної культурної ідентичності, мови і цінностей, до національних цінностей країни, у якій дитина проживає, країни, звідки він чи вона може бути родом, і до культур, відмінних від власної;

Стаття 30

У тих державах, у яких існують етнічні, релігійні чи мовні меншини або особи місцевого походження, дитині, що належить до такої меншини чи має корінне походження, не повинно відмовлятися у праві, разом з іншими членами цієї групи, користуватися власною культурою, сповідувати і дотримуватися власної релігії і **користуватися власною мовою**.

У 2001 році Комітет з прав дитини надав Пояснювальну Доповідь щодо цілей освіти [18].

Україна є членом Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Вона, таким чином, підписується під документом Копенгагенського засідання Конференції ОБСЄ з соціальних питань 1990 року [19].

Важливі положення передбачають:

(32) Належати до національної меншини є **справа індивідуального вибору особи** і жодних перешкод не може виникати через здійснення такого вибору.

Особи, що належать до національних меншин, мають право вільно висловлюватися, берегти і розвивати свою етнічну, культурну, мовну чи релігійну ідентичність та підтримувати й розвивати власну культуру у всіх її проявах (аспектах), вільну від будь-яких спроб асиміляції проти їхньої волі. Зокрема, вони мають право

---

[18] The Aims of Education. 17/04/2001. CRC/GC/2001/1. (Загальні зауваження).

[19] http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/hd/cope90e.htm

(32.1) — вільно **використовувати** рідну мову у приватному житті та публічно;
(32.2) — засновувати і підтримувати власні освітні, культурні і релігійні установи, організації чи асоціації, що можуть звертатися за добровільними фінансовими чи іншими внесками, а також громадською допомогою згідно з національним законодавством;
(32.3) — сповідувати і дотримуватися своєї релігії, у тому числі придбання, володіння та використання релігійних матеріалів, а також здійснювати релігійно-освітню діяльність **своєю рідною мовою**;
(32.5) — розповсюджувати, мати доступ і обмінюватися інформацією **своєю рідною мовою**;
(32.6) — засновувати і підтримувати організації чи асоціації в межах своєї країни та брати участь в міжнародних неурядових організаціях.
Особи, що належать до національних меншин, можуть здійснювати і користуватися своїми правами індивідуально, а також разом (спільно) з іншими членами своєї групи. Не має виникати жодних незручностей для особи, що належить до національної меншини, через здійснення чи нездійснення будь-якого з цих прав.
(34) Країни-учасниці намагатимуться гарантувати, щоб особи, що належать до національних меншин, незважаючи на **потребу вивчати офіційну мову чи мови зазначених держав**, мали адекватні можливості для вивчення рідної мови чи навчання нею, а також, коли можливо і необхідно, на її використання перед офіційною владою, відповідно до чинного національного законодавства (виділення моє. — *Б. Б.*).

Ще кілька угод були ратифіковані Україною в результаті її пострадянського членства у Раді Європи. Приєднавшись до Ради Європи у 1995, вона підписалася на виконання довгого переліку зобов'язань, серед яких ратифікація основних угод Ради Європи.

Це такі угоди:

- Європейська конвенція з прав людини — ЄКПЛ (ECHR) — (11 вересня 1997 р.);
- Рамкова конвенція з питань захисту національних меншин — РКНМ (FCNM) — (9 грудня 1997 р.);
- Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин — Хартія про мови (1 січня 2006 р.) [20].

Усі ці міжнародні документи отримали офіційне трактування і затвердження в Осло в «Рекомендаціях щодо мовних прав та прав національних меншин», підготованих у лютому 1998 р. для Верховного Комісара з питань національних меншин Організації з безпеки та співробітництва в Європі [21].

[20] http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/148.doc

[21] http://www.osce.org/documents/hcnm/1998/02/2699_en.pdf

Вищезазначені права полягають в наступному:

мовні права національних меншин, зокрема право осіб, що належать до національних меншин, **користуватися власною мовою** в приватній та публічній сферах (виділення моє. — *Б. Б.*).

У міжнародному праві чітко сформульовано, що «приналежність до національної меншини» є справою індивідуального вибору, і існувати (чи ні) національній меншині не є справою, що вирішується державою.

Україна і Рамкова Конвенція з питань захисту національних меншин

Отже, однією з конвенцій, які Україна ратифікувала досить швидко, є Рамкова Конвенція Ради Європи 1995 року з питань захисту національних меншин, яку Україна підписала 15 вересня 1995 р. Верховна Рада ратифікувала Рамкову Конвенцію з питань захисту національних меншин 9 грудня 1997 року, а 1 травня 1998 р. Конвенція набула чинності. Згідно зі Статтею 9 Конституції 1996 р., Рамкова Конвенція з питань захисту національних меншин зараз є частиною українського законодавства.

Положення Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин є, таким чином, обов'язковими для України. Серед найважливіших — такі:

Стаття 10

1. Сторони зобов'язуються визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, **право на** вільне і безперешкодне **використання** мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі.
2. У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, на прохання таких осіб і якщо таке прохання відповідає реальним потребам, Сторони намагаються забезпечити, по можливості, умови, які дозволяють **використовувати мову відповідної меншини** у спілкуванні цих осіб між собою та з адміністративними властями.
3. Сторони зобов'язуються гарантувати кожній особі, яка належить до національної меншини, право бути негайно поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту, про характер та причини будь-якого обвинувачення проти неї та право захищати себе цією мовою, у разі необхідності, з використанням безкоштовних послуг перекладача (виділення мої. — *Б. Б.*)

Стаття 12

1. Сторони, у разі необхідності, вживають заходів в галузях освіти та наукових досліджень з метою сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії своїх національних меншин та більшості населення.
2. У цьому зв'язку Сторони, між іншим, забезпечують належні можливості для підготовки вчителів і доступу до учбових посібників та сприяють контактам між учнями та вчителями, які належать до різних громад.
3. Сторони зобов'язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів.

Стаття 14

1. Сторони зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини.
2. **У місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, у разі достатньої необхідності**, Сторони намагаються забезпечити, по можливості та в рамках своїх освітніх систем, особам, які належать до цих меншин, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою.
3. Пункт 2 цієї Статті застосовується без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання цією мовою (виділення мої. — *Б. Б.*).

Україна подала до Ради Європи свій перший Державний звіт про впровадження положень Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин у листопаді 1999 р. Цей звіт накреслив головну лінію для моніторингу майбутніх рішень. Консультативний Комітет Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин підготував Висновки щодо України 1 березня 2002 р. [22]

У Висновках зазначається (параграф 20), що «...в Україні існує певне небажання вживати термін «національна меншина» до осіб, які належать до російської меншини.

Більш того, слід зазначити, що на додаток до етнічних росіян існує велика кількість етнічних українців, рідною мовою яких є російські мова. Ці фактори слід брати до уваги при виконанні Рамкової Конвенції владою, а також їх слід відобразити у вживаній термінології». У параграфі 50 відзначається, що

> ... існують ініціативи щодо прийняття нового закону про мови, який покликаний, між іншим, сприяти використанню української мови. У цьому відношенні Консультативний Комітет наголошує, що, в той час, як захист офіційної мови є узаконеним, він повинен здійснюватися у повній відповідності до ст. ст. 10, 11 та інших відповідних положень Рамкової Конвенції.

[22] ACFC/INF/OP/I(2002)010

Другий звіт України, очікуваний у 2004 р., було подано 8 червня 2006 р. Консультативний Комітет ще не склав своїх Висновків.

Україна і Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин

Преамбула до Хартії про мови визначає її зміст як «... право на використання регіональної мови або мови меншини у приватному та суспільному житті...»

Стаття 1 визначає вислів «регіональні мови або мови меншин»:

> Для цілей цієї Хартії:
> a) термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, які:
>
> i) традиційно **використовуються** в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави; та
>
> ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів;
>
> b) термін «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини» означає географічну місцевість, де **така мова є засобом спілкування певної кількості осіб**, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у цій Хартії;
> c) термін «нетериторіальні мови» означає **мови, якими користуються** громадяни держави і які відрізняються від **мови (мов), що використовується рештою населення держави**, але які, незважаючи на їхнє традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави (виділення мої. — *Б. Б.*).

Я повертаюся до питання про значення цього вислову нижче.

Україна взяла юридично неухильне зобов'язання застосувати положення II частини Хартії до «всіх регіональних мов або мов меншин, якими розмовляють на її території». Слово «розмовляють» чітко означає «використовують».

Ратифікація Хартії про мови тривала набагато довше, ніж очікувалося, коли Україна вступила до Ради Європи, як показали ми з професором Мирославою Антонович із Києво-Могилянської академії [23]. Услід за підписанням Хартії 2 травня

[23] Myroslava Antonovych and Bill Bowring (2008) «Ukraine's long and winding road to the Charter» in *The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities* (Council of Europe)

1996 р., її було ратифіковано Верховною Радою України 15 травня 2003 року [24]. Незважаючи на це, документ з ратифікації не був підписаний у Страсбурзі аж до 19 вересня 2005 р. Хартія набула чинності в Україні 1 січня 2006 р. Стаття 2 закону «Про Ратифікацію» гарантує, що положення Хартії стосуються мов таких 13 національних меншин України: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська.

Зазначається, особливо у «Державному звіті», про який ітиметься нижче, що у своєму документі з ратифікації Україна прийняла найменші можливі умови III частини, тобто стосовно російської та деяких інших мов ці умови значно вужчі, ніж в реальній практиці на той момент. Цей дефект повинен бути виправлений у будь-яких майбутніх поправках до документа з ратифікації (тобто в законі України «Про ратифікацію»).

Міністерство юстиції розпочало роботу над першим Державним звітом про впровадження положень Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин наприкінці 2006 р., а після зустрічі з експертами Секретаріату Ради Європи 25 січня 2007 р., 20 квітня 2007 р. Міністерство юстиції подало проект звіту на загальне обговорення. Україна подала попередній звіт до Ради Європи 2 серпня 2007 р. [25] Він свідчить про ретельне опрацювання і містить 101 сторінку.

Звіт починається відтворенням інформації, поданої у «Альтернативному звіті про впровадження Хартії», підготовлений народним депутатом В. В. Колесніченком і Президентом неурядової організації «Спільна мета» Р. О. Бортніком (його особистим асистентом) [26]. Слід зазначити, що пан Колесніченко — головний доповідач Партії Регіонів з мовних питань, і автор законопроектів, які розглядаються нижче. Той факт, що робота експертів, які до того ж представляють одне політичне крило при сучасному розподілі сил, складає значну частину звіту, імовірно відображає природу тогочасного уряду.

Я звертаю увагу на те, що у попередньому державному звіті говориться про тих, «хто користується мовою» (с. 5). Проте, цитуючи цей звіт, згодом згадуються «росіяни». Перший термін, який посилається на «користування», відповідає Хартії та іншим вищезгаданим міжнародним документам. Другий є

---

[24] Закон України № 802-IV "Про ратифікацію".

[25] MIN-LANG/PR (2007) 6, at http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/PeriodicalReports/UkrainePR1_en.pdf

[26] Див. у доповіді, с. 5; англійська копія — власність автора, який узяв інтерв'ю в пана Бортніка 26.02.2008.

описовим етно-національним терміном, який, подібно до усієї такої термінології, зосереджений на виокремленні етнічних рис і абсолютно не відповідає такому типу державних звітів.

Використання такого і подібних виразів демонструє брак акуратності у вживанні такої важливої термінології. Автори звіту повинні ретельніше й уважніше вивчити пояснювальну доповідь до Хартії. Я аналізуватиму це в наступному розділі.

Дискусійне питання про визначення «регіональних мов або мов меншин»

У попередньому державному звіті зазначено:

> Слід відзначити, що національне законодавство України не містить визначення «користувача регіональної мови або мови меншини», або списку груп громадян, що належать до національних меншин. На жаль, на сьогоднішній день не було виконано спеціального дослідження або розроблено науково обґрунтованої методики для визначення цих понять.
> Водночас Стаття 3 закону України «Про національні меншини в Україні» зазначає, що національні меншини включають групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою [27].

Рада Європи натомість дає дуже корисну інструкцію.

Стаття 7(1) Хартії про мови проголошує, що Сторони будують свою політику, законодавство та практику на таких цілях та принципах, як «визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства...» та «необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження». Стаття 7(4) Хартії про мови ставить умову, що «визнаючи свою політику щодо регіональних мов або мов меншин, Сторони враховують потреби та побажання тих груп населення, **які користуються цими мовами**».

Парламентська Асамблея Ради Європи прийшла до такого самого висновку у Статті 7(3) своєї Рекомендації 1201, яка зазначає, що в регіонах, де проживає значна кількість членів національної меншини, люди, що належать до національної меншини, повинні мати право використовувати свою рідну мову у спілкуванні з офіційними особами і під час правових процедур перед судом і спеціалістами з права.

Параграф 14 Пояснювальної доповіді до Хартії про мови [28] підкреслює:

---

[27] Звіт, с. 8.

[28] http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/148.htm

Хартія не розглядає стосунки між державними мовами та регіональними мовами або мовами меншин як конкурентні або антагоністичні. Натомість, вона свідомо приймає міжкультурний багатомовний характер, де кожна мова отримує своє належне місце.

Параграф 17 визначає чітку позицію великої ваги, яку Україна повинна прийняти:

17. Поняття мови, як воно вживається в Хартії, зосереджене передусім на **культурній функції мови**. Тому воно не суб'єктивно визначається через індивідуальне право, тобто право розмовляти «своєю власною мовою», і кожен індивід може визначати таку мову. Також **в основу не закладається політично-соціальне або етнічне визначення** через пояснення мови як способу спілкування певної соціальної чи етнічної групи. Відповідно, Хартія може утриматися від визначення поняття мовних меншин, оскільки її метою є не зумовлювання прав етнічних і/або культурних меншин, а захищати і підтримувати регіональні мови або мови меншин як такі (виділення моє. — *Б. Б.*).

Отже, терміни «регіональний» і «меншина» визначаються таким чином:

18. Прикметник «регіональний» позначає мови, якими розмовляють на обмеженій частині території держави, в межах якої, більше того, ними **може розмовляти** більшість громадян. Термін «меншина» стосується ситуації, в якій або мовою **розмовляють люди**, які не зосереджені на певній частині території держави, **або нею розмовляє група людей**, які, хоч і зосереджені на частині території держави, чисельно поступаються населенню цього регіону, яке розмовляє мовою більшості держави. Обидва терміни, отже, стосуються фактичних критеріїв, а не правових понять, і в жодному випадку не стосуються конкретної ситуації у даній державі (наприклад, мовою меншини в одній державі може бути мова більшості в іншій державі) (усюди виділення мої. — *Б. Б.*).

На мою думку, обидва ці визначення добре застосовуються до України. Кримсько-татарська — без сумніву «регіональна мова» в Криму, тоді як російська — регіональна мова в деяких регіонах України. І російська — міноритарна мова в Україні в цілому (і, звичайно, не державна мова). Крім того, я звертаю увагу на те, що ці визначення чітко стосуються використання мови («ними розмовляють»), а не статусу рідної мови чи етнокультурного призначення, як під час перепису.

Беручи усі ці авторитетні міркування в цілому, можна буде побачити, чому я заперечую проти визначення мови чи то на етнокультурному ґрунті (як це позначає слово «росіяни»), чи на ґрунті рідної мови. Остання навмисне чи помилково виключає

людину, рідна мова якої кримськотатарська чи англійська, але вона обирає українську (чи російську) як мову повсякденного спілкування. Мова, якою розмовляє така людина, — за умови, що вона «традиційна», тобто в ужитку протягом 100 чи більше років, — це мова, що перебуває під захистом Хартії про мови.

Три порівняння стосовно «офіційних мов»

Я наголошую, що Пояснювальна доповідь також належним чином розглядає позицію державної або офіційної мови:

> 29. Ствердження принципів взаємодії культур та багатомовності слугує усуненню будь-якого непорозуміння щодо цілей Хартії, яка ніяким чином не намагається сприяти будь-якому розчленуванню мовних груп. Натомість, у Хартії **визнається, що в кожній державі необхідно знати офіційну мову (чи одну з офіційних мов);** відповідно, жодне з положень Хартії не слід інтерпретувати як намір створити перешкоди до знання офіційних мов.

Автори Кимліка та Паттен стверджують таке [29]:

> Більшість держав вимагають, щонайменше, щоб їх громадські працівники та службовці знали певну державну або офіційну мову, незалежно від того, чи вона формально або неформально визначена таким чином. У США, наприклад, хоч і немає офіційно визначеної офіційної мови на державному рівні, *de facto* для отримання роботи в громадському секторі вимагається, щоб кандидат володів англійською. Хоча Рада Європи визнає 11 'офіційних і робочих' мов, лише три з них — французька, англійська та — далеко позаду — німецька — є *de facto* мовами внутрішнього спілкування з Комісією.
> Деякі уряди навіть ідуть далі, чітко визначаючи якусь конкретну мову або мови для внутрішнього спілкування. Закон про мови народів Російської Федерації 1991 р. (ст. 3.1 та 11.1) вимагає, щоб уся робота федеральних урядових організацій проводилася російською мовою. Акт про мови Естонії 1995 р. (ст. 3.1), Каталонський Акт № 1 про мовну політику від 7 січня 1998 р. (згадки про Ефіопію, Канаду і Бельгію)...

Отже, держави з офіційною (чи державною) мовою становлять виняток.

Фактично існує декілька держав з більше, ніж однією державною або офіційною мовою. Південна Африка — ще одна постімперська держава — наприклад, має 11 державних (офіційних) мов згідно з її пост-апартеїдівською конституцією

---

[29] Will Kymlicka, and Alan Patten «Introduction. Language Rights and Political Theory: Context, Issues, and Approaches», in Kymlicka, W. and Patten, A (eds) *Language Rights and Political Theory* (Oxford: Oxford University Press) pp. 1-51, p.17-18.

1996 року [30]. Варто пам'ятати, що Південна Африка спершу була місцем жорстоких воєн між Британською Імперією та бурами, а згодом злочинним режимом апартеїду, у якому Британія тривалий час брала участь.

Хоча Південна Африка не має прямого стосунку до Ради Європи, її конституційні положення про мовну політику слугують чудовим зразком духу Хартії про мови. Це пояснюється тим, що Південна Африка з 1996 року є зразком конституційної політики захисту прав людини і прав меншин. Це не повинні ігнорувати політики в Україні.

У цьому контексті великий інтерес складає Стаття 6 [31]:

6. Мови
1. Офіційними мовами республіки є педі, суто, тсвана, свазі, венда, тсонга, бурська (африкаанс), англійська, ндебеле, коса та зулу.
2. Визнаючи історично принижене використання і статус корінних мов нашого народу, держава повинна вжити практичних і позитивних заходів, щоб підняти статус і стимулювати вживання цих мов.
3. a. Державний уряд і місцеві уряди можуть використовувати будь-які офіційні мови для урядових потреб, беручи до уваги вживання, практичність, вартість, регіональні обставини та баланс потреб і побажань населення в цілому або у зацікавлених провінціях; **але державний уряд і кожен місцевий уряд мусить використовувати щонайменше три офіційні мови**.
b. Муніципалітети повинні брати до уваги мовне вживання і побажання жителів.
4. Державний уряд і місцеві уряди, через законодавчі та інші заходи, повинні регулювати і керувати вживанням офіційних мов. Не принижуючи положень параграфа (2), всі офіційні мови повинні бути рівноправні і в однаковій пошані.
5. Об'єднаний Південноафриканський мовний комітет, створений згідно з державним законодавством, повинен
a. сприяти і створювати умови для розвитку і використання
i. усіх офіційних мов;
ii. мов хой, нама та сан;
iii. мови глухонімих;
b. забезпечувати й гарантувати повагу до
i. усіх мов, що широко вживаються громадами у Південній Африці, у т.ч. німецької, грецької, гуяраті, хінді, португальської, тамільської, телегу та урду;
ii. арабської, єврейської, санскриту та інших мов, що використовуються за релігійним призначенням у Південній Африці.

Інформаційний сайт країни повідомляє:

Англійську мову загалом розуміють по всій країні, використовуючи її як мову бізнесу, політики і ЗМІ, а також мову спілку-

[30] http://www.info.gov.za/documents/constitution/index.htm

[31] http://www.info.gov.za/documents/constitution/1996/96cons1.htm#6

вання між різними народами країни. Але вона посідає лише спільне 5-е місце з 11 мов країни [32].

Тобто англійська є (неофіційно) мовою міжетнічного спілкування.

Я виділив умови, що державний уряд, кожен місцевий уряд мусить використовувати принаймні дві мови з 11 офіційних мов. Автор відвідав Південну Африку декілька разів за різних обставин і зустрів одного разу таксиста, який заявив, що розмовляє усіма 11-ма офіційними мовами. Це мусить бути велика рідкість.

Швейцарія, яка, навпаки, є однією з найстаріших незалежних держав, має чотири державні («національні») мові — німецьку (розмовляють 74 % населення), французьку (20 %), італійську (4 %) та ретороманську (1 %). Швейцарська Конституція, чинна з 2000 року (поновлена версія Конституції 1874 р.) [33] забезпечує:

Стаття 4. Національні мови
Національними мовами є німецька, французька, італійська та ретороманська.

Стаття 70. Мови
(1) офіційними мовами Федерації є німецька, французька та італійська. У спілкуванні з ретороманськими мовцями ретороманська також є офіційною мовою.
(2) Округи визначають свої офіційні мови. З метою збереження гармонійних стосунків між мовними общинами вони поважають традиційний територіальний розподіл мов, враховують корінні мовні меншини.
...
(4) Федерація підтримує багатомовні округи у виконанні їхніх особливих завдань.

Ретороманська є по суті «мертвою мовою», якою розмовляють лише в декількох селах. Українським колегам може бути цікаво відзначити, що округи вирішують, яка мова буде їхньою офіційною мовою.

Не існує жодних вимог, щоб будь-який громадянин Швейцарії розмовляв більш ніж однією офіційною мовою. Школярів зобов'язують вивчати другу мову, якою розмовляють в країні, хоча на даний час ведуться дебати щодо того, чи учні повинні вивчати як другу мову англійську радше ніж німецьку, французьку, італійську чи ретороманську. Межа між частинами Швейцарії, в яких розмовляють німецькою та французькою, широко відома як *«Rųstigraben»* (дослівно перекладається як «рів кришеної картоплі»). Вона означає розме-

[32] http://www.southafrica.info/ess_info/sa_glance/demographics/language.htm

[33] http://www.servat.unibe.ch/icl/sz00000_.html

жування не лише мов, але й культур та ідеологій. З політичних проблем мовні меншини іноді почувають себе заблокованими з боку німецькомовної більшості громадян.

Нарешті, від часу «деволюції» (перенесення питання в парламентську комісію) [34], валлійська мова стала «офіційною мовою» в Уельсі. Наприклад, Урядовий акт Уельсу 1998 р. [35] забезпечує

> 47. Рівноправність англійської та валлійської мов
> (1) Асамблея повинна під час ведення своїх справ здійснювати, якщо це відповідає обставинам і розумній практиці, принцип, за яким до англійської та валлійської мов слід ставитись на підставі рівності.
> (2) При визначенні того, як виконувати підрозділ (1), Асамблея повинна враховувати зміст будь-яких положень розділу 9 [1993 с. 38.] Акт про валлійську мову 1993 року.
> (3) Постійний порядок повинен бути встановлений водночас для англійської та валлійської мов.

Закони України

Закони, які складають основу цього звіту (і цитуються Україною у «Доповіді про виконання Україною Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та першій Доповіді про виконання Хартії про мови) такі:

- Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 р. [36]
- Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 р. [37]
- Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» 1992 р. [38]
- Закон «Про телебачення і радіомовлення» 1994 р. [39]

---

[34] The referendum held in September 1997 saw a narrow vote in favour of devolution. Two years later the National Assembly for Wales was created. The Assembly took over responsibility from the (Westminster) Secretary of State for Wales for many areas of public life, including education and the arts, where language is an issue. Welsh is now a language of government in Wales.

[35] http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1998/ukpga_19980038_en_1

[36] Відомості Верховної Ради (ВВР) України, 1989, № 45, ст.631. Вводиться в дію Постановою ВР № 8313-11 від 28.10.89, ВВР 1989, № 45, ст. 632. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 75/95-ВР від 28.02.95, ВВР 1995; № 13, ст.85; № 594-IV (594-15) від 06.03.2003, ВВР, 2003, № 24, ст. 159.

[37] Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, № 36, ст. 529. Вводиться в дію Постановою ВР № 2495-XII (2495-12) від 25.06.92, ВВР, 1992, № 36, ст. 530.
°f June 25th, 1992. (Supreme Executive Council, No. 36, Art. 529).

[38] № 2782-XII від 16.11.1992 р. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 3582-XII (3582-12) від 11.11.93, № 46, № 70/97-ВР від 14.02.97.

[39] № 3759-XII 21 грудня1993 р. Вводиться в дію Постановою ВР № 3760-XII (3760-12) від 21.12.93. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 75/95-ВР від 28.02.95, № 198/95-ВР від 02.06.95, № 70/97-ВР від 14.02.97, № 595/97-ВР від 22.10.97, № 196/98-ВР від 05.03.98, № 193-XIV (193-14) від 20.10.98, № 998-XIV (998-14) від 16.07.99, № 1642-III (1642-14) від 06.04.2000, № 1709-III (1709-14) від 11.05.2000.

— Конституція України 1996 р. [40]
— Закон «Про видавничу справу» 1997 р. [41]
— Закон «Про загальну середню освіту» 1999 р. [42]
— Закон «Про громадянство України» 2001 р. [43]
— Закон «Про судоустрій України» 2002 р. [44]
— Кримінальний кодекс України 1960 р., змінювався багато разів, востаннє у 2005 р. [45]
— Закон «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» 2006 р. [46]
— Закон «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України» 2006 р. [47]

Також важливим є:

— Указ Президента України «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», грудень 1996 р. [48]

Цей указ покликаний забезпечити видання законів та інших нормативно-правових актів України у перекладі на російську мову.

Можна безпосередньо побачити, що стрижневі закони про мови та про національні меншини передують Конституції, а також передують ратифікації Україною Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин у 1997 р. та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин 2003 року.

В Громадському звіті, яку підготували пани В. В. Колесніченко і Р. О. Бортнік, також стверджується, що «статус регіональних мов і мов меншин в Україні абсолютно не визначений у Конституції України, у процесуальних кодексах і законах», після чого вони перераховують 46 законів, у тому числі вищезгадані. Я не маю решти законів у російському перекладі; та-

---

[40] Ухвалена на П'ятій сесії ВР України 28.06.1996.

[41] № 318/97-ВР від 5.06.1997.

[42] № 651-XIV, Відомості Верховної Ради (ВВР), 1999, N 28, ст.230; Із змінами, внесеними згідно із Законом № 1642-III (1642-14) від 06.04.2000, ВВР, 2000, N 27, ст. 213.

[43] № 2235-III від 18.01.2001.

[44] № 3018-III від 7.02.2002.

[45] Лише українською мовою за адресою http://www.legislationline.org/upload/legislations/b8/96/573df3ccfe73a97311785d575f13.htm. (*Примітка перекладача*: Кримінальний кодекс України, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. Останні зміни внесено 31.05.2007, ВВР, 2007, N 44, ст.512. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi).

[46] Закон України від 16.03.2006 № 3551-IV.

[47] Закон України від 16.03.2006 № 3550-IV.

[48] № 1207/96 від 13.12.1996.

кож, в обмеженому обсязі цього розділу я не можу детально прокоментувати їх. Я подаю цей список у Додатку 1.

Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 р. Підґрунтя закону

На перший погляд здається дивним, що закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року все ще чинний. Незважаючи на це, він встановив межі й характер усіх наступних матеріалів. За спостереженням В.Кулика, безсумнівна невизначеність цього закону, яка аналізуватиметься нижче, є безпосереднім результатом радянської політики, котра, водночас із підтримкою російської як визнаної мови в офіційних і приватних ситуаціях, гарантувала, що українська мова ні в якому разі не сприйматиметься як нелегітимна. Її існування як окремої мови не лише беззаперечно приймалося, що вже кардинально відрізняло цю політику від царського режиму ставлення до неї як до діалекту російської мови й заборони її вживанні у більшості громадських сфер [49]. Кулик підкреслює також, що українська мова розглядалася як природна «рідна мова» етнічних українців.

Його власний висновок полягає в тому, що це забезпечувало практичне підґрунтя для вкрай суперечливих ідеологічних заяв стосовно зв'язку між процесом українського націєтворення та постійною присутністю російської мови у багатьох сферах життя, що, у свою чергу, суперечило розумінню етнолінгвістичних питань в термінах прав людини і дотримання закону [50].

Професор Володимир Василенко, провідний експерт з міжнародного права у Києво-Могилянській академії, який брав участь у розробці закону 1989 року і наступних законів і представляє Україну в різних міжнародних організаціях, дотримується іншої думки. Він вважає, що Кулик помиляється, надаючи особливого значення правам людини і верховенству права. На його думку, Кулик не бажає розуміти, що питання мови — тобто статус державної мови — це частина конституційного права, створеного для захисту української нації. Російська мова не може отримати ніякого іншого статусу, окрім статусу мови національної меншини [51]. Виживання України як нації, вважає він, під загрозою.

---

[49] Кулик (2006), с.291.

[50] Кулик (2006), с.310

[51] Інтерв'ю, взяте автором, Київ, 26 лютого 2008 р.

Це дві цілком протилежні позиції експертів відповідно з політології та права, які яскраво засвідчують глибокі розбіжності між українськими фахівцями з питань природи і призначення законодавчої діяльності.

Аналіз Закону 1989 року

Я використав неофіційний англійський переклад Закону 1989 року зі змінами, внесеними згідно із Законом України № 75/85-ВР від 28.02.1995 [52].

Я також використав англійський переклад Конституції 1996 року, викладений на вебсайті Верховної Ради [53] за адресою http://www.rada.gov.ua/const/conengl.htm.

Цей закон — усе ще чинний — незважаючи на те, що він дуже старий, має ряд недоліків. Найважливішим, як я покажу нижче, є те, що він підкріплений сумнівною концепцією, яка фактично суперечить Конституції, — це поняття української мови як мови «українського народу».

Преамбула

Перший абзац преамбули розглядає «усі національні мови» і «вільний розвиток і рівноправність національних мов». Ці формулювання далеко не ясні. Якщо слово «національний» вжито в тому самому розумінні, що й у фразі «національна меншина», то я припускаю, що «національний» у цьому контексті означає «етнічний». Що насправді за цим стоїть, — це «усі мови, якими фактично розмовляють на території України».

Другий абзац преамбули містить фразу, яка не може вживатися у правовому контексті: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу».

Це формулювання прямо суперечить першому реченню преамбули Конституції, згідно з якою «український народ» — це «громадяни України всіх національностей». Згідно з визначенням Конституції, преамбула до Закону 1989 року, таким чином, стосується лише частини «українського народу».

Що ж стосується терміну «самобутність», то я припускаю, що це «самобытность» російською. Це також дуже підозріло, позаяк він виокремлює водночас етнічних українців та ук-

---

[52] ВВР 1995, № 13, с. 98, на http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Ukraine/Ukraine_Language_English.htm.

[53] http://www.rada.gov.ua/const/conengl.htm

раїнську мову. Він також накладає надмірну відповідальність щодо збереження української мови.

Якщо «український народ» має те саме значення, що й у Конституції, то третій абзац преамбули також порушує Конституцію, або він суперечить сам собі. «Розвиток духовних творчих сил» громадян України усіх національностей не можна забезпечити, надаючи статусу державної мови лише одній мові.

Дуже складно дати правове тлумачення четвертого речення преамбули. Я не впевнений щодо того, як слід розуміти «соціальне призначення» [54] української та російської мов. І формулювання щодо російської як «мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» не лише багатослівне, але й незрозуміле. Я звертаю увагу на те, що Стаття 36 Конституції СРСР 1977 року вказувала на дещо інші умови:

> Громадяни СРСР різних рас і національностей мають рівні права.
> Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою й мовами інших народів СРСР [55].

Стаття 1

Я звертаю увагу на те, що ця Стаття стосується «вживання української та інших мов, якими користується населення республіки», радше ніж етносу чи рідної мови. Із цього погляду вона цілком відповідає міжнародним стандартам. Згадування про СРСР є, зрозуміло, зайвим.

Стаття 2

Ця Стаття проголошує, що українська мова — це державна мова України, і це, як я довів, цілком правильно. Право України приймати рішення щодо своєї державної мови — це її право за міжнародним законодавством.

Третій абзац проголошує, і це похвально, що всі громадяни матимуть необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею. Звичайно ж, кожен український громадянин мусить вивчити українську мову.

---

[54] *Примітка перекладача:* Автор тут спирається на англійське формулювання «social value» (соціальне значення), тоді як поняттю «соціальне призначення» (закон «Про мови» 1989 р. — http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi) точніше відповідало б формулювання "social role".

[55] http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/1977toc.html.

Стаття 3

У цій Статті йдеться про використання «мов інших національностей» в Україні і про використання «національних мов», а також про «громадян іншої національності». Очевидно, це передбачає, що в Україні є різні «нації» (за етнічною ознакою) і що кожна має свою власну мову. Це суперечить Конституції і міжнародним зобов'язанням України. Я звертаю увагу на те, що за програмою Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин і Європейської хартії регіональних мов та мов меншин, а також за зобов'язаннями ОБСЄ, існують «національні меншини», належність до яких — справа радше індивідуального вибору, ніж етнополітичне рішення; і що члени національних меншин можуть використовувати свої мови. Це, звичайно, не виключає можливості використання різних мов однією особою.

Стаття 4

Ця Стаття відзначає, що в Українській РСР українська, російська та інші мови є мовами міжнаціонального спілкування. Крім того, держава забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР!

Стаття 5

Ця Стаття забезпечує право громадян «користуватися» своєю «національною» чи будь-якою іншою мовою. Громадянин має право звертатися до державних та інших організацій українською, *російською або іншою мовою*, і *рішення може бути видане в перекладі російською* мовою, якщо громадянин цього бажає. Цю умову, очевидно, усунула Європейська хартія регіональних мов та мов меншин, а також особливості впровадження Статті 10, яка визначає [мовну] політику України.

Стаття 6

Ця Стаття вимагає від усіх офіційних осіб, а також від службовців «установ і організацій» володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — і іншою «національною мовою». Цю умову також має витіснити впровадження Європейської хартії регіональних мов та мов меншин.

Стаття 10

Ця Стаття вимагає, щоб нормативні акти приймалися українською мовою і публікувалися українською і російською мовами. Російській мові надано вищий статус порівняно з ін-

шими міноритарними мовами; публікація цими мовами — за необхідності — застосовуються лише для другорядних органів державної влади.

Стаття 11

Ця Стаття визначає, що українська мова є мовою документації, за винятком випадків, де більшість населення «тієї чи іншої місцевості» *не володіє в належному обсязі* українською, поряд з якою може використовуватися їхня мова. Це цілком прийнятно.

Стаття 14

Ця Стаття про громадянство дає росіянам привілейований статус у спосіб, що не узгоджується з Рамковою конвенцією Ради Європи про захист національних меншин або Європейською хартією регіональних мов та мов меншин.

Стаття 15

Українська є мовою з'їздів, конференцій та інших форумів, окрім випадків, коли більшість *не володіє в належному обсязі* українською. Знову, цю умову має витіснити впровадження Європейської хартії регіональних мов та мов меншин.

Стаття 16

Документація про вибори оформляються українською мовою.

Статті 18–23

Ця частина про мову судочинства не містить згадки про російську, наголошує, що мовою судових засідань повинна бути українська, але робить стандартне застереження щодо умов, коли більшість населення «тієї чи іншої місцевості» не володіє вільно українською. Європейська хартія регіональних мов та мов меншин це також має витіснити.

Стаття 25

Це дуже важливе положення, яке проголошує, що «вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом» українських громадян. Далі йдеться про гарантування права для кожної дитини на виховання і одержання освіти національною мовою, що забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та «іншими національними мовами». Це право надалі пояснюється у наступних Статтях. Наприклад, Стаття 27 передбачає, що «у місцях

компактного проживання громадян інших національностей» держава буде створювати для дітей загальноосвітні школи з викладанням «їхньою національною або іншою мовою». Крім того, вивчення української і російської мов є обов'язковим.

Виконання цього положення, імовірно, означає значно вищий рівень виконання Статті 8 Європейської хартії регіональних мов та мов меншин, ніж на даний час виявляє український документ з ратифікації. Це чудове прагнення, але воно вимагає докладного опрацювання щодо рівня попиту, необхідного для запуску освітнього процесу мовою меншини або двомовного навчання. Крім того, уваги потребує підтвердження пізнавальних і виховних переваг двомовної освіти.

Кулик тлумачить закон 1989 року таким чином. З одного боку, саме тому російська повинна була зберегти чинність фактично у всіх соціальних сферах як мова міжнаціонального спілкування; з другого боку, проголошення української як державної мови, збережене у Конституції 1996 року, заснувало «програму національної держави», підтриманої Галичиною та подібними регіонами.

Закон «Про національні меншини в Україні» 1992 року [56]

Другим вирішальним законом є закон «Про національні меншини в Україні» 1992 року. Як зауважує Кулик, цей та подальші закони, гарантуючи широкий спектр етнокультурних прав, ... були зорієнтовані на модель національної держави. Зокрема, вони розглядали росіян як звичайну меншину і не передбачали ніякого привілейованого статусу для російської мови [57].

Отже, Стаття 3 закону 1992 року визначає «національні меншини» так:

> «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Проте цей закон не уточнює, які національні меншини населяють Україну, і це було прокоментовано Консультативним Комітетом щодо Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин:

---

[56] In the wording of the Law no. 2494-12 of June 25th, 1992. (Supreme Executive Council, No. 36, Art. 529). English-language version prepared by Abraham Korin & Michail Chevrichenko, Copenhagen, at: http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Ukraine/Ukraine_Minorities_English.htm

[57] Кулик (2006), с.295.

«16. Консультативний Комітет зазначає, що Україна не склала список нацменшин. Державний звіт припускає, що на всі 130 «національностей», які проживають в Україні, окрім українців, розповсюджується дія Рамкової Конвенції. Водночас у державному звіті використовується термін «етнографічні (субетнічні) групи українського народу», який не вживається у законодавстві відносно національних меншин, для опису, наприклад, бойків, гуцулів, русинів, не надаючи належної інформації про їх становище і не зазначаючи, чи вважається, що ці особи належать до груп, які знаходяться під захистом Рамкової Конвенції. Консультативний Комітет все ж таки сподівається, що дані про чисельність категорій населення різного «етнічного походження» також будуть оприлюднені, і, таким чином, результати перепису стануть основою покращання діалогу між особами, які належать до зазначених груп, та представниками влади, включно і з питань про виконання Рамкової Конвенції» [58].

Також Стаття 6:

«Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству...»

Фраза «національно-культурна автономія» має дуже специфічне історичне значення [59], і не має іншого визначення у цьому законі або, на даний час, в інших українських законодавчих документах [60]. Консультативний Комітет щодо Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин зазначив:

---

[58] http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_%28monitoring%29/2._monitoring_mechanism/4._opinions_of_the_advisory_committee/1._country_specific_opinions/1._first_cycle/PDF_1st_OP_Ukraine_Ukrainian.pdf *[Перекл.]*

[59] Див. мої праці про НКА в Росії: Bill Bowring (2007) «The Tatars of the Russian Federation and National-Cultural Autonomy: A Contradiction in Terms?» in Karl Cordell and David Smith (eds) *The Theory and Practice of Cultural Autonomy in Central and Eastern Europe: Historical and Contemporary Perspectives* Special Issue of Ethnopolitics Vol. 6. n. 3, pp. 417–435; Bill Bowring «Burial and Resurrection: Karl Renner's controversial influence on the "National Question" in Russia» in Ephraim Nimni (ed) *National-Cultural Autonomy and its Contemporary Critics* (Routledge, 2005) pp. 191–206; Bill Bowring «Austro-Marxism's Last Laugh?: The Struggle for Recognition of National-Cultural Autonomy for Rossians and Russians» (March 2002) v. 54, n. 2 *Europe-Asia Studies* pp. 229–250.

[60] У 2006 Рада Європи попросила мене здійснити експертизу законопроекту «Про національно-культурну автономію», внесеного на розгляд Верховної Ради депутатом, що представляє етнічних угорців. Цей проект не знайшов підтримки.

32. Стаття 6 Закону про національні меншини гарантує культурну автономію національним меншинам. Однак вона сформульоване в дуже загальній формі, і Консультативний Комітет вважає, що зміст та сферу дії цих положень пслід окреслити й розробити докладніше.

Стаття 8 передбачає, що у місцях, «де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою» у громадських і приватних установах. Це положення зовсім невизначене з погляду визначення питання. Відповідно до міжнародного законодавства це може лише означати більшість тих індивідів, які самі визначають свою приналежність до національної меншини; і крім того, це повинні бути ті особи, що характеризують себе як користувачів іншої, не української, мови. Чи буде це визначатися при громадському опитуванні? Референдумом? Чи як? У його теперішньому формулюванні це положення непридатне для роботи і мусить бути витіснене виконанням Європейської хартії регіональних мов та мов меншин.

Консультативний Комітет щодо Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин висловив стурбованість стосовно такого:

«Водночас, ст. 8 Закону про національні меншини та ст. 3 Закону про мови передбачають, що, як правило, мова меншини може бути використана як робоча мова різними державними органами у місцевостях, де нацменшина складає більшість населення. Отже, юридичний поріг права на використання мови меншини, яка не є російською, при здійсненні контактів з адміністративними органами є дуже високим в порівнянні з положенням ст.10 Рамкової Конвенції, і значною мірою залежить від рішення відповідних органів влади».

Далі висловлюється дуже серйозна критика цього закону стосовно того, як у ньому тлумачиться поняття «громадяни». Звуження таких прав до громадян суперечить загальній тенденції міжнародного законодавства. Консультативний Комітет щодо Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин зазначив:

17. Консультативний Комітет зазначає, що певне законодавство відносно національних меншин, а саме Закон про нацменшини 1992 року, стосується тільки громадян України. Консультативний Комітет зазначає, що це обмеження так позначається на особах, що належать до груп, про які йдеться у державному звіті, беручи до уваги труднощі, з якими стикаються колишні депортовані в отриманні громадянства України (дивіться також відповідні коментарі до Статті 15).

18. Щодо попередніх абзаців Консультативний Комітет вважає, що залишається завдання залучити такі групи до сфери дії Рамкової Конвенції. Консультативний Комітет вважає, що можливим залучення цих груп, зокрема негромадян, до сфери дії Рамкової Конвенції на постатєвій основі. Консультативний Комітет вважає, що владні структури України повинні розглянути це питання шляхом консультацій із зацікавленими групами.
19. Далі Консультативний Комітет зазначає, що у державному звіті говориться про осіб, які належать до груп, що мають сумніви щодо використання до них терміну «національні меншини». Наприклад, це стосується кримських татар, представники яких надають перевагу терміну «корінні народи»...
20. Консультативний Комітет також зазначає, що в Україні існує певне небажання вживати термін «національна меншина». **Більш того, слід зазначити, що крім етнічних росіян у країні проживає велика кількість етнічних українців, рідною мовою яких є російська. Ці фактори слід брати до уваги при виконанні Рамкової Конвенції владою, а також їх слід відобразити у вживаній термінології»** (моє виділення. — *Б. Б.*)

Будь-яке наступне законодавство на цю тему повинно у явній формі передбачити негромадян, так само як громадян. Слід зазначити, що Комітет ООН із прав людини встановив чітке правило, згідно з яким Стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права стосується негромадян так само, як громадян.

Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» 1992 року

Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» 1992 року стверджує, що «Друковані засоби масової інформації в Україні видаються державною мовою, а також іншими мовами», — отже, російська, так само як кримськотатарська, корінна мова Криму, стають «іншими мовами»!

Закон 1994 року про телерадіомовлення

Стаття 9 закону передбачає, що «телерадіоорганізації ведуть трансляцію державною [офіційною] мовою», а «мовлення на певні регіони може здійснюватися також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території».

Стосовно цього положення Консультативна рада Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин висловила конкретну стурбованість:

43. Щодо електронних засобів інформації, то Консультативна рада зазначає, що стаття 6 Закону «Про національні меншини» забезпечує право осіб, які належать до національних меншин «задовольняти свої потреби у засобах масової інформа-

ції». Водночас стаття 9 Закону «Про телебачення і радіомовлення» передбачає, що телерадіоорганізації ведуть трансляцію державною мовою, а «мовлення на певні регіони може здійснюватися також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території». Визнаючи, що на законодавчому рівні Україна може вимагати від телерадіоорганізацій одержувати ліцензії на мовлення і що в цьому контексті одним із чинників, який може братися до уваги, є вимога поширювати державну мову, повне вилучення із загальнонаціонального та приватного секторів телерадіомовлення мовами національних меншин суперечить статті 9 Рамкової конвенції, якщо враховувати, зокрема, чисельність такого населення і той факт, що багато осіб, які належать до національних меншин, мешкають поза межами територій компактного проживання.

44. ... Консультативний комітет вважає важливим максимально гнучко у процесі прийняття поправок до законодавства.

45. Факт ліцензування телерадіомовлення мовою меншин на територіях компактного проживання є сам по собі позитивним, проте це положення не сприяє такому телерадіомовленню. Консультативна рада також зауважує, що законодавство не містить означення терміну «компактно», що призводить до правової невизначеності і, зрештою, до того, що цей важливий аспект передається здебільшого на розсуд органу, який ухвалює рішення щодо надання ліцензій, а саме, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

46. Консультативний комітет також зазначає, що під час ухвалення рішень щодо ліцензування Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення встановлює певну мовну квоту на мовлення в різних регіонах, яка визначає обов'язковий відсоток мовлення українською мовою. Консультативний комітет вважає, що така практика повинна впроваджуватися обережно, враховуючи її наслідки для осіб, які належать до національних меншин, і той факт, що надмірні квоти можуть негативно вплинути на дотримання прав, передбачених статтею 9 Рамкової конвенції. Крім того, вона потребує детальнішої законодавчої основи, ніж та, яку містить згадуване вище положення статті 9 закону «Про телебачення і радіомовлення».

47. У зв'язку з вищезазначеним Консультативний комітет вважає, що Україні слід переглянути положення, що стосуються застосування мов національних меншин, у загальнонаціональному та регіональному мовленні в Законі України «Про телебачення і радіомовлення», щоб прояснити їх і забезпечити їх повну відповідність положенням статті 9 Рамкової Конвенції.

Конституція 1996 року

Конституція від 28 червня 1996 року в Статті 10 покликана розв'язати мовне питання таким чином:

«Державною мовою в Україні є українська мова.
Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

> В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Стосовно освіти у Статті 53 Конституцією передбачено, що «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Таким чином, статус української мови як державної зберігається, а російська мова, попри її конкретне згадування, залишається мовою національної меншини. Кулик відзначає, що центральне місце титульної групи в суспільстві, зафіксоване Конституцією 1996 року та законами, що стосуються етнополітичних питань, ... змодельовано відповідно до національно-державної норми [61].

Консультативний висновок Українського Конституційного Суду, виголошений 14 грудня 1999 року, мав на меті детальніше пояснення Статті 10. Більшість суддів дійшли висновку, що українська мова є «обов'язковим засобом спілкування для посадовців в урядових органах та місцевих структурах самоврядування та в усіх сферах суспільного життя», включаючи освіту. Судді також зазначили, що «одночасно з застосуванням державної мови місцеві урядові органи, органи Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування можуть застосовувати російську мову та інші мови національних меншин». Була особлива думка, висловлена суддею Мироненком. Згідно з суддею, який висловив особливу думку, Суд приділив замало уваги третьому реченню Статті 10: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України».

Закон 1997 року «Про видавничу справу»

Цей Закон у Статті 3 передбачає, що метою видавничої справи є «Сприяння національно-культурному розвитку українського народу шляхом збільшення загальної кількості тиражів, обсягів та розширення тематичного спрямування українського книговидання; ... здійснення книговидання російською мовою для забезпечення культурних потреб російського населення в Україні з урахуванням імпорту друкованої продукції; здійснення книговидання мовами інших національних меншин в Україні;.... Стаття 8 цього Закону завбачає, що

[61] Див. Кулик (2006) с. 300.

«У видавничій справі мова використовується відповідно до Статті 10 Конституції України, Закону України «Про мови в Україні» (8312-11) та інших законодавчих актів України. Уся друкована продукція, призначена для службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо), що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації, видається державною мовою. Держава заохочує підготовку, виготовлення і розповсюдження друкованих видань державною мовою та мовами національних меншин, що проживають в Україні....»

Закон 1999 року «Про загальну середню освіту»

Цей Закон, що приймався з огляду на Статтю 10 Конституції, просто зазначає в Статті 7, що «Мова (мови) навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах визначається відповідно до Конституції України і Закону України «Про мови в Українській РСР» .

Закон 2002 року «Про судоустрій України»

В цьому Законі мовне питання розвивається. Згідно зі Статтею 10 «Судочинство в Україні провадиться державною мовою... Застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і порядку, визначених законом». Згідно зі Статтею 59, професійні судді мусять вільно «володіти державною мовою», у той час як за Статтею 67 народні засідателі та члени журі, якщо вони «не володіють державною мовою» процесуального права. Нарешті, Стаття 9(5) Закону 2001 року «Про Громадянство» передбачає, що умовою надання громадянства є «володіння державною мовою або її розуміння в обсязі достатньому для спілкування».

Крім того, мене поінформували, що Стаття 19 Кримінально-процесуального Кодексу передбачає, що судочинство здійснюється українською мовою або мовою більшості населення, яке проживає на певній території.

З першого вересня 2005 року, як мені повідомили, судочинство може здійснюватися винятково українською мовою відповідно до нових Цивільно-процесуального Кодексу та Адміністративно-процесуального Кодексу [62]. Наразі я не зміг знайти ці Закони російською або англійською мовою. Якщо це підтвердиться, то така ситуація прямо суперечить духові Рамкової Конвенції з питань захисту національних меншин та Хартії «Про мови».

---

[62] Колесніченко і Бортник, Альтернативний Звіт, с. 39.

Чітка позиція сучасних панівних партій [63] полягає в тому, що Закон 1989 року є застарілим через те, що він надає спеціального статусу російській мові, у той час як Стаття 10 Конституції 1996 року та консультативний висновок Конституційного Суду 1999 року так і не були виконані.

Політика уряду та останні події

Незважаючи на багаторічну дискусію, поки що немає державного органу, відповідального за мовну політику. У недалекому майбутньому ситуація може змінитися, про що свідчить Лист Президента України Віктора Ющенка до Кабінету міністрів від 15 січня 2008 року, який містить вказівку розглянути питання створення відповідного центрального органу для вироблення мовної політики [64]. За цим (дуже незвично) вийшов Указ Президента від 20 лютого 2008 року — із чого випливає, що на Лист не відреагували [65].

Показово, що ця ініціатива Президента не отримала достатньої уваги, і, за одним винятком, не обговорювалася в засобах масової інформації. Винятком була велика стаття Станіслава Шумлянського, яка з'явилася в «Українській правді» 6 лютого 2008 року [66]. Автор з'ясовує низку питань. По-перше, надзвичайно важливими будуть назва органу та його підпорядкування. Автор рекомендує (і я погоджуюсь) приділити особливу увагу Раді з питань валлійської мови (Bwrdd Yr Iaith), заснованій в 1993 році [67], та Відділу французької мови Квебеку (L'Office Quebecois de la langue francaise), заснованому в 1961 році [68].

27 лютого 2008 року відбувся частковий страйк власників кінотеатрів на знак протесту проти Наказу міністерства культури від 18 січня 2008 року про заборону демонструвати фільми, не дубльовані українською мовою; тобто дубльовані російською іноземні фільми. Відбулися також контр-протести «послідовників Степана Бандери» [69]. Ці акції відбулися після

---

[63] Павло Мовчан (БЮТ) та Іван Заєць (НУ), в інтерв'ю автору 25 лютого 2008 року.

[64] Сергей Пономарьов «Рідна мова — дух нації», інтерв'ю з Лесею Ставицькою, Завідувачем Відділу соціолінгвістики Інституту української мови Академії наук України, «Киевское слово» № 8 (44) 21 лютого 2008 року, с. 4; 21 лютого 2008 року було Міжнародним Днем Рідної мови згідно рішення ЮНЕСКО прийнятого в 1999 році.

[65] Указ № 146/2008, at http://www.president.gov.ua/documents/7482.html

[66] На http://pravda.com.ua/ru/news_print/2008/2/6/71017.htm

[67] На http://www.bwrdd-yr-iaith.org.uk/

[68] На http://www.oqlf.gouv.qc.ca/

[69] Див. Олександр Чаленко. Кинопрокатчики проведут акции против украинизации, а «бандеровцы» — против руссификации, «Сегодня» 27 лютого 2008, № 46(2882), с. 2.

ухвалення рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2007 року (яке набуло чинності 24 грудня). Згідно з цим рішенням, усі фільми, що випускаються на український ринок (у тому числі фільми російською мовою), мають обов'язково супроводжуватися субтитрами або дублюватися державною мовою (тобто українською). Галя Койнаш із Харківської групи правозахисників прокоментувала це так:

> Поїздка в громадському транспорті, наприклад, в Києві, столиці України, спростовує всі побоювання щодо загрози існуванню російської мови. Набагато більше занепокоєння викликає те, як рідко чути українську мову. Ситуація з кінопрокатом — яскравий тому приклад. Наприкінці 2006 року кінодистриб'ютори відмовилися дотримуватися квот на дублювання українською мовою порівняно з російською, заявляючи, що це фінансово невигідно для них. Після того, як Кабінет міністрів не вжив жодних заходів для дотримання законів, з'явилася громадська ініціатива. Протягом кількох місяців дуже велика кількість людей оголосила про бойкотування будь-яких фільмів, дубльованих російською, а не українською мовою [70].

Вона також послалася на зауваження Хассана Берека із Секретаріату Хартії:

> Відповідно до положень Хартії лише центральні державні органи мають повноваження надавати мові будь-який особливий статус. ... Лише центральна влада країни, яка ратифікувала Хартію, уповноважена визначати, яка мова є регіональною або мовою меншин і на якій території.

Ці слова слід пам'ятати тим, хто працює над майбутніми законопроектами.

Нові законопроекти

З листопада 2007 року по теперішній час до Верховної Ради було подано ряд законопроектів. Наскільки я зміг з'ясувати, ці законопроекти не обговорювалися ні в засобах масової інформації, ні в наукових джерелах.

Під час мого візиту в лютому 2008 року різні мої співрозмовники одностайно наполягали на тому, що ці законопроекти — це лише перенесення на мовний ґрунт політичних позицій політиками різних напрямів. Жоден з них не може бути підґрунтям нового проекту для розгляду комітетом, заснованим Президентом. Багато людей мають сумніви, чи такий комітет взагалі буде коли-небудь створено.

---

[70] Див. Галя Койнаш «Не Вавілонська вежа», 14 січня 2008 року, Харківська група правозахисників, на http://www.unian.net/eng/news/news-230732.html

Законопроекти:

- законопроект про зміни та доповнення до Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 23 листопада 2007 року [71], внесений Н. Шуфричем (Партія Регіонів);
- законопроект «Про мови в Україні» від 29 листопада 2007 року [72], внесений Л. Грачем (Комуністична партія України);
- законопроект про зміни та доповнення до Закону «Про ратифікацію Хартії про мови» від 29 листопада 2007 року [73], внесений В. Колесніченком (Партія регіонів);
- законопроект про регіональні мови та мови меншин від 29 листопада 2007 року [74], внесений В. Колесніченком (Партія регіонів);
- законопроект про державну мову України від 21 січня 2008 року [75], внесений П. Мовчаном (Блок Юлії Тимошенко – БЮТ) і В. Яворівським (БЮТ);
- законопроект про мову від 25 січня 2008 року [76], внесений П. Мовчаном (БЮТ) і В. Яворівським (БЮТ).

З огляду на те, що жоден з цих законопроектів ніколи не буде прийнятий, я обмежусь коротким коментарем кожного з них. Також маю зазначити, що для мене виявилось неможливим отримати переклади цих законопроектів на російську мову, за винятком автоматизованих комп'ютерних перекладів, які далекі від досконалих.

Законопроект Шуфрича складається із 45 статей і, відповідно до пояснювальної записки, ґрунтується на твердженні, що Закон 1989 року суперечить Хартії про мови. Він базується на концепції «права на мовне самовизначення». Про це йдеться в Преамбулі та в Статті 2, де зазначено, що кожна людина має право обирати мову, яку вважає рідною, обирати мову спілкування та вирішувати чи є він/вона білінгвом чи мультилінгвом. Стаття 3 містить дефініцію «мовних груп» із застосуванням регіональної мови чи мови меншин, членство в яких вирішується шляхом самоідентифікації. Стаття 6 присвячена регіональним мовам чи мовам меншин і передбачає визначення статусу регіональної мови чи мови меншин на певній території на базі місцевого референдуму або за офіційними статистичними даними стосовно рідної мови. Така мова може

---

[71] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30700

[72] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30795

[73] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30834

[74] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30835

[75] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31410

[76] http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31504

потім (Стаття 7) отримати статус широко розповсюдженої (не менше 20 %), розповсюдженої (10—20 %), або менш розповсюдженої (менше ніж 10 %).

Законопроект Грача містить 32 Статті, а також передбачає зміни та доповнення до Законів про освіту, дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, правову систему, адміністративну юстицію, кримінально-процедурний кодекс, нотаріат, вибори, референдуми, реєстрацію, культуру, інформацію та інформаційні агентства, місцеві органи управління, поштове обслуговування, телекомунікації, лікарські препарати та національні меншини. Відповідно до пояснювальної записки, цей законопроект (як і інші) має на меті виконувати Конституцію та Хартію про мови. Основний його принцип — кожен громадянин України незалежно від етнічної приналежності, національно-культурної самоідентифікації, місця проживання і т. ін. має право вільно користуватися будь-якою мовою, вивчати та підтримувати будь-яку мову, та вважати себе членом однієї або більше лінгвістичних груп. Це визначається як вільне лінгвістичне самовизначення.

Це єдиний законопроект, що супроводжується Висновком, підготовленим персоналом Верховної Ради за підписом В. Борденюка, Голови наукового експертного комітету, і який пропонує відхилити цей законопроект у першому читанні. На їхній погляд, цей законопроект не відповідає Конституції та іншим законам України. Різко критикується використання у тексті законопроекту фрази «регіональна мова», яка ніде не зустрічається в Конституції. Комітет наполягає на тому, що мова — це не територіальне явище, а етнонаціональне. Міститься посилання на Статтю 11 Конституції, яка передбачає участь держави у розвитку мовної «оригінальності» (самобутності) всіх корінних народів і національних меншин, а не населення певної території чи мовної групи. Зауважується також, що законопроект не дає чіткої відповіді на запитання: російська мова — це одна із регіональних мов чи мова однієї із національних меншин? Привертається увага до того факту, що в законопроекті немає дефініцій таких слів як «рідна мова», «мова, яка традиційно застосовується в Україні», «двомовний», «багатомовний», «зміна мовної преференції» і т. ін. Надзвичайно нелогічним є використання терміна «регіональна мова» щодо таких адміністративних одиниць, як поселення, село, невелике місто і т. ін.

Висновок (у якому міститься ще більше критичних зауважень) дає чітке уявлення про реакцію експертів Верховної

Ради на інші законопроекти, особливо ті, які підготовлені Партією регіонів.

Законопроект Колесніченка «Про регіональні мови і мови меншин» має на меті виробити механізм визначення тих адміністративних та територіальних одиниць, на території яких розповсюджені 13 мов, тією мірою, яка необхідна для застосування для них положень Хартії про мови. Згідно зі Статтею 2 «територіальні громади» мають право ініціювати процес визнання мов, а рішення ухвалюється більшістю місцевих депутатів. Це залежить від використання певної мови 17 % населення території. Як випливає із пояснювальної записки, це результат того, що згідно зі статистикою 17 % населення є «росіянами» (я думаю, що маються на увазі «етнічні росіяни»). Я не можу повністю вловити логіку, коли він пояснює, що для певної території це має бути критерієм.

Законопроект Колесніченка передбачає зміни та доповнення до закону про ратифікацію Хартії про мови. По-перше, він прагне скласти список 13 мов: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська. Він також пропонує вищий рівень впровадження Частини III.

Законопроект Мовчана і Яворівського «Про мови» містить 34 Статті, а також зміни та доповнення до законів про освіту, загальну середню освіту, адміністративно-процедурний кодекс і закон про нотаріат. Метою законопроекту, згідно з пояснювальною запискою, є подальше визначення статусу української мови як державної мови і визначення норм державної мови. Стаття 2 стверджує «Під державною мовою розуміється та мова, яку держава визначила як обов'язкову мову спілкування в громадських сферах суспільного життя. Державною мовою в Україні є українська мова». Стаття 2(3) зазначає, що «державна мова є обов'язковою для застосування в діяльності органів державної влади, та органів місцевого самоврядування, асоціацій громадян, установах, організаціях, та підприємствах незалежно від типу власності». Стаття 3 передбачає, що мови національних меншин можуть застосовуватися в культурній, освітній та інформаційній сферах та інших сферах, визначених законом. Дивно, але Стаття 4 визначає, що «мовами міжнародного спілкування» для України є англійська, іспанська, китайська, німецька, російська та французька мови.

Очевидно, що основною метою законопроекту є впровадити те, що на думку пана Мовчана та його колег, є суттю Статті 10 Конституції, а саме те, що українська мова має бути єдиною мовою у всьому, окрім приватного спілкування. Те

саме пан Мовчан та його колега пан Заєць (Наша Україна — Народна самооборона) сказали мені під час нашої зустрічі в лютому 2008 року.

Законопроект Мовчана і Яворівського «Про державну мову в Україні» схожий за змістом і також має на меті завершити впровадження Статті 10 Конституції.

Тепер стає очевидним, чому я дотримуюся думки, що жоден з цих законопроектів не буде базою для нового офіційного законопроекту «Про мови в Україні». Це ж саме мені підтвердили вищі посадовці в Адміністрації Президента.

Результати

Результати дослідження такі:

- Початковою стадією для будь-якого пропонованого нового законодавства має бути досконале вивчення міжнародних зобов'язань України, а також коментарів та думок різних експертів та консультативних органів з метою належного тлумачення міжнародних положень. У цих доповідях міститься багатий досвід, і Україна є не настільки унікальною, щоб ним не скористатися.
- Зокрема, не варто пропонувати дефініції, які значно відрізняються від букви й духу цих текстів та їхніх пояснювальних матеріалів і коментарів, а стосовно мов варто вживати «яка застосовується» і «якою розмовляють».
- Новий Закон «Про мови в Україні» має керуватися намірами забезпечити якомога повніше втілення Частини III Хартії про мови відповідно до економічних та адміністративних ресурсів України.
- З огляду на вищевикладене, Україні варто переглянути Документ про ратифікацію (тобто правову норму, яка розповсюджується на даний факт) з метою максимально можливого виконання Частини III стосовно російської мови та інших мов меншин або регіональних мов в умовах поширеної в Україні практики.
- Україна має повне право запровадити та поширювати українську мову як державну (офіційну) мову України.
- Зараз не потрібно надавати особливий конституційний статус російській мові; з іншого боку, кілька держав мають більше ніж одну офіційну мову, і в майбутньому це може бути вдалим рішенням, але не на даному етапі.
- Особливу увагу варто приділити кримськотатарській мові як мові корінного народу частини України, який постраж-

дав від справжнього геноциду в 1944 році і навіть зараз зазнає значної дискримінації та утисків.
- Кожен державний службовець має добре володіти українською мовою; а у відповідних адміністративних та судових округах — добре володіти мовою/ мовами, які там використовуються. Це повинна бути обов'язкова умова для отримання посади. Україна має уважно поставитися до визначення рівня володіння українською мовою.
- Україні варто продовжувати свою чудову політику права на освіту як українською, так і мовами меншин, у тому числі російською мовою. Варто уважно поставитися до рівня вимог, які мають бути якомога нижчими і узгоджуватися з ефективним керуванням освітою та наявними ресурсами.
- На мою думку, добре володіння українською мовою має бути вимогою при вступі до вищого навчального закладу [77].

Додаток 1

1. Кримінально-процесуальний кодекс України 1960.12.28;
2. Господарський процесуальний кодекс України № 1798-XII 1991.11.06
3. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV 2004.03.18
4. Кодекс адміністративного судочинства України № 2747-IV 2005.07.06
5. Закон України «Про статус суддів» № 330-XIV 1998.12.22
6. Закон України «Про вибори Президента України» № 474-XIV 1999.03.05
7. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» № 2493-III 2001.06.07
8. Закон України «Про освіту» № 1060-XII 1991.05.23
9. Закон України «Про позашкільну освіту» № 1841-III 2000.06.22
10. Закон України «Про дошкільну освіту» № 2628-III 2001.07.11
11. Закон України «Про загальну середню освіту» № 651-XIV 1999.05.13
12. Закон України «Про вищу освіту» № 2984-III 2002.01.17

[77] Ця рекомендація базується на моєму досвіді експерта Проекту Ради Європи «Освіта і Права Меншин», який включав Україну, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Молдову, Росію. Я підготував доповідь про Азербайджан, де неспроможність виконати це правило призвела до серйозних проблем

13. Закон України «Про мови в Українській РСР» № 8312-XI 1989.10.28
14. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» № 3759-XII 1993.12.21
15. Закон України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» № 1490-III 2000.02.22
16. Закон України «Про нотаріат» № 3425-XII 1993.09.02
17. Закон України «Про банки й банківську діяльність» № 2121-III 2000.12.07
18. Закон України «Про третейські суди» № 1701-IV 2004.05.11
19. Закон України «Про обов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV 2003.07.09
20. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб — підприємців» № 755-IV 2003.05.15
21. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» № 1667-IV 2004.04.06
22. Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 1665-IV 2004.03.25
23. Закон України «Про географічні назви» № 2604-IV 2005.05.31
24. Закон України «Про стандарти, технічні регламенти й процедури оцінки відповідності» № 3164-IV 2005.12.01
25. Закон України «Про топографо-геодезичну й картографічну діяльність» № 353-XIV 1998.12.23
26. Закон України «Про угоди про розподіл продукції» № 1039-XIV 1999.09.14
27. Закон України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» № 621/ 97-ВР 1997.11.05
28. Закон України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» № 752-XIV 1999.06.16
29. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» № 3688-XII 1993.12.15
30. Закон України «Про розповсюдження екземплярів аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» № 1587-III 2000.03.23
31. Закон України «Про національні меншості в Україні» № 2494-XII 1992.06.25
32. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» № 3689-XII 1993.12.15
33. Закон України «Про охорону прав на винаходи й корисні моделі» № 3687-XII 1993.12.15
34. Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» № 3116-XII 1993.04.21

35. Закон України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» № 468/ 97-ВР 1997.07.17
36. Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» № 889-IV 2003.05.22
37. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» № 539/ 97-ВР 1997.09.23
38. Закон України «Про видавничу справу» № 318/ 97-ВР 1997.06.05
39. Закон України «Про Збройні Сили України» № 1934-XII 1991.12.06
40. Закон України «Про транспортно-експедиторську діяльність» № 1955-IV 2004.07.01
41. Закон України «Про обіг векселів в Україні» № 2374-III 2001.04.05
42. Закон України «Про Конституційний Суд України» № 422/ 96-ВР 1996.10.16
43. Закон України «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту» № 331-XIV 1998.12.22
44. Закон України «Про безпеку і якість харчових продуктів» № 771/ 97-ВР 1997.12.23
45. Закон України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» № 332-XIV 1998.12.22
46. Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгованого імпорту» № 330-XIV 1998.12.22

Лариса Масенко

МОВНА СИТУАЦІЯ УКРАЇНИ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Вступ

Соціолінгвістичні дослідження мовних ситуацій становлять необхідну передумову для вироблення й впровадження мовної політики. В Україні такі дослідження набувають особливої значущості, оскільки впродовж тривалого історичного періоду бездержавності мовна ситуація країни зазнала великих деформацій.

Характерною рисою сучасної мовної ситуації України є поширення на її території двох мов — української та російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму й диглосії. Українсько-російська двомовність сформувалася у попередній період перебування України в складі Російської імперії в обох її формах — самодержавній і комуністичній. Російська імперія, як відомо, провадила централізовану мовно-культурну політику, спрямовану на асиміляцію неросійських народів, що входили до її складу. Особливого тиску русифікації зазнали українці та білоруси, оскільки їхні мови належать до спільної з російською східнослов'янської мовної групи.

Після приходу до влади більшовиків імперська мовна політика зазнала певної модифікації, однак, після короткотривалого періоду утвердження і підтримки національних мов у новопосталих союзних республіках, більшовицький уряд повернувся до попередньої імперської практики русифікації, яку намагався приховати під гаслами про рівноправність всіх національних мов і «гармонічність» національно-російського, в тім числі й українсько-російського білінгвізму.

Хоча формально російська мова в СРСР не мала статусу державної, цю функцію їй забезпечував статус мови міжнаціонального спілкування. Водночас зосередження в руках партійної верхівки всієї повноти влади, тотальний контроль над усіма сферами життя дали можливість здійснювати полі-

© Масенко Л., 2008

тику русифікації в значно інтенсивніших формах, ніж у царській Росії.

Внаслідок цього Україна прийшла до державної незалежності зі значно деформованою мовною ситуацією. Російська мова як мова колишнього загальноімперського поширення витіснила національну на значній частині території країни, передусім у великих промислових центрах. Україномовні середовища в східних та південних областях, а частково й центральних, обмежуються сільськими місцевостями. Таким чином, на сьогодні українська мова не є мовою повного територіального і етнічного поширення, однак і російська не витіснила повністю українську навіть у найбільш асимільованих областях.

Територія України неоднорідна в соціолінгвістичному плані. В західних областях, які увійшли до складу СРСР пізніше, в 1939 році, і де, відповідно, русифікація тривала значно коротший період, вживанню української мови властива і територіальна, і функціональна повнота. Більшість населення використовує українську мову в усіх сферах комунікації. У східному напрямі ситуація поступово змінюється, і гомогенне мовне середовище змінює двомовне і диглосне, що переходить на лівому березі Дніпра в домінування російської мови. Звуження сфер вживання української мови і сильний інтерферентний вплив російської призвів до утворення мішаних українсько-російських форм побутового усного мовлення, відомого під назвою *суржик* (докладніше див. у розділі «Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу»).

Огляд досліджень мовної політики України

Об'єктивні соціолінгвістичні дослідження в Україні стали можливими лише з кінця 1980-х років, в період оголошеної М. Горбачовим «перебудови». До того наукові оцінки мовної політики, яку провадив радянський режим в УРСР, і дослідження її наслідків, як-то: витіснення української мови російською з багатьох сфер суспільного життя, формування масового асиметричного білінгвізму, однобічний інтерференційний вплив російської мови на українську та ряд інших проблем, пов'язаних із темою «мова і суспільство», перебували під забороною.

Єдине соціолінгвістичне опитування, яке стосувалось проблем українсько-російського білінгвізму і було проведене відділом культури російської мови Інституту мовознавства

АН УРСР в першій половині 1980-х років у різних областях України, не належало до об'єктивних соціологічних досліджень, а виконувалось у відповідь на політичне завдання активізації процесів русифікації. Відповідне ідеологічне замовлення було сформульоване в постанові Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», а Рада Міністрів УРСР, у відповідь на постанову ЦК, ухвалила 2 листопада 1978 р. постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в загальноосвітній школі УРСР» (Лизанчук 1995: 270—272, Кубайчук 2004: 109).

10 червня 1983 р. було прийнято Постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів України «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 (Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік)» (Лизанчук 1995: 407—412, Кубайчук 2004: 110). Згідно з цією постановою в українських школах було запроваджено поділ класів на дві групи на уроках російської мови і підвищена заробітна плата вчителям російської мови на 15 %.

У зв'язку із зазначеними постановами у відділі культури російської мови Інституту мовознавства АН УРСР на початку 1980-х років було розширено опрацювання теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування», для виконання якої було проведено соціолінгвістичне опитування в різних областях України за спеціально складеною анкетою.

Те, що зазначене вивчення мовної ситуації УРСР виконувалось на вимогу відповідних урядових постанов і було підпорядковане меті посилення русифікації національної республіки, засвідчує, зокрема, колективна праця відділу культури російської мови «Украинско-русское двуязычие», опублікована за підсумками опитування в 1988 р. Характер аналізу даних анкетування підтверджував його залежність від партійної вказівки «посилити роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування». Показово, що об'єктом дослідження було обрано лише усне мовлення етнічних українців — осіб, які назвали рідною українську мову (Украинско-русское двуязычие 1988:10). Аналіз анкет обмежувався завданням виявити сфери вживання російської мови і рівень її знань як за самооцінкою респондентів, так і за даними виявлення реального володіння російською мовою, що вивчалось за спеціально складеним лінгвістичним питальником. Одним із завдань

праці було вивчення інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають під впливом рідної мови. Але над дослідженням навіть цієї суто лінгвістичної проблеми виразно тяжіли ідеологічні догми, що виявлялось у не підтвердженій фактичним матеріалом критиці теорії про існування національних варіантів російської мови як ненаукової. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української і російської мов, яка, до речі, підтверджувалась і результатами опитування, то сама її констатація вкотре трактувалась як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» (Украинско-русское двуязычие 1988:11).

Кілька праць, присвячених аналізові мовної політики, що здійснювалась в УРСР, опублікували в зарубіжній україністиці Юрій Шевельов, Роман Смаль-Стоцький, Василь Чапленко, Олекса Горбач, Святослав Караванський, однак, працюючи за межами УРСР, ці вчені були позбавлені можливості провадити безпосередні соціолінгвістичні опитування і спостереження. Аналіз радянської мовної політики було здійснено також у монографії Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», опублікованій в Україні уже в часи незалежності (1998, 2005 рр.).

Перші статті, в яких розглядались проблеми мовної ситуації України В. Брицина і В. Русанівського, з'явилися в кінці 1980-х років. Їх появу викликала необхідність нейтралізації конфлікту, що виник між московським центром і республіками на ґрунті національно-мовних відносин, потреба віднайдення нових підходів до врегулювання мовних проблем із врахуванням зарубіжного досвіду мовного планування в поліетнічних країнах. Обидва мовознавці наголошували на необхідності обстеження мовної ситуації всіх областей УРСР і прогнозували масштабне розгортання українських соціолінгвістичних досліджень.

Однак після здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. активного розвитку соціолінгвістики, адекватного суспільній потребі розширення функцій і сфер вживання української мови, що набула статусу державної, з різних причин не відбулося.

У країні досі відсутні наукові центри, які б займались дослідженнями мовної ситуації різних регіонів, необхідних для створення оптимальної моделі державної мовної політики. Вищі навчальні заклади не готують відповідних фахівців, навчальні курси з соціолінгвістики викладаються як вибіркові лише в поодиноких університетах.

Українська соціолінгвістика розвивається завдяки діяльності окремих мовознавців. Низку праць, що поєднують лінгвістичні й соціологічні методики вивчення мовних явищ, опублікував О. Ткаченко. Мовознавець висвітлює актуальну для України проблематику в зіставному аспекті, на широкому тлі соціолінгвістичної класифікації мов, здійснює аналіз сучасного становища і стану української мови в контексті досвіду мовного планування інших країн, передусім тих, яким у період державотворення вдалося здолати наслідки попередньої мовної асиміляції. О. Ткаченкові належить також впровадження в українську соціолінгвістику низки актуальних для вивчення мовної ситуації країни понять, зокрема понять мовної стійкості і мовної стабільності.

Загальний опис мовної ситуації України містять дослідження В. Брицина, О. Тараненка, Н. Шумарової, В. Чемеса, регіональні соціолінгвістичні дослідження належать В. Демченкові, Т. Кузнєцовій, Ю. Сапліну, білінгвізм у молодіжному середовищі м. Києва досліджувала Т. Бурда-Федорчук, спроба мікросоціолінгвістичного аналізу малої групи належить Н. Шовгун.

Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання мовних проблем України вивчали Б. Ажнюк, Ю. Жлуктенко, Л. Лазаренко, О. Чередниченко. У працях О. Данилевської та Ю. Прадіда вивчено мовну політику України доби визвольних змагань. Накопичений в зарубіжній науці досвід методик соціолінгвістичних досліджень застосовує до аналізу українсько-російського білінгвізму антрополог Л. Біланюк.

Певні дані щодо співвідношення у використанні української та російської мов в Україні містять два всеукраїнські соціологічні опитування. Одне з них провадив Київський міжнародний інститут соціології впродовж 1991—2003 рр. (Хмелько 2004). Мета опитування полягала у визначенні регіональних особливостей вибору української чи російської мов з особливою увагою до виявлення розбіжності між етнічною самоідентифікацією респондентів та їхньою мовною поведінкою. Результати опитування становлять значний інтерес для соціолінгвістів, однак відсутність мовознавців та етнологів серед виконавців проекту позначилась на якості процедури опитування, що ставить під сумнів деякі його висновки, зокрема в частині визначення осіб з двома рідними мовами і з подвійною національною ідентичністю, яку соціологи виділили в окрему групу з дефініцією «біетнори» на підставі некоректно сформульованих запитань.

Серію всеукраїнських опитувань, які також становлять джерело для вивчення окремих аспектів мовної ситуації, оскільки вони включали й питання стосовно мовного вибору респондентів, провадить також починаючи з 1994 р. Інститут соціології НАН України в межах проекту «Україна на порозі XXI століття» (Прибиткова 2001).

Детальне обстеження мовної ситуації Києва було здійснено в 2000 р. Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва і описано в підсумковій праці Г. Залізняк і Л. Масенко «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній» (2001).

Зазначені соціологічні опитування охоплюють лише окремі аспекти українсько-російського білінгвізму, поширеного в Україні. Системного вивчення мовної ситуації країни, яке б охопило всі її регіони, досі не було проведено. Заповнення цієї лакуни і є метою нашого дослідження, здійсненого в межах міжнародного проекту INTAS «Мовна політика України: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи».

Мовна ситуація України. Кількісні показники вживання української та російської мов, їх оцінні характеристики

Згідно з проведеним масовим опитуванням (питання № 65 анкети, див. додаток), українську мову вважає рідною 55,5 % населення України, російську — 32 %, українську і російську однаковою мірою — 11,1 %, іншу — 1,4 %.

Такий низький відсоток громадян, які вважають рідною іншу, ніж дві поширені в Україні мови, є наслідком радянської русифікації, коли російська мова, поряд з єдиною комуністичною ідеологією, була важливим засобом інтеграційних етнолінгвістичних процесів, формування з поліетнічного населення Радянського Союзу «нової історичної спільноти — радянського народу» (Брежнев 1974: 57).

Наслідки зросійщення засвідчують, зокрема, дані перепису населення України 2001 року, згідно з якими 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 64,7 % німців, 58,7 % татар, 54,4 % грузинів, 30,3 % болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову [1].

Процеси мовно-культурної асиміляції та денаціоналізації, що відбувались за радянської доби, суттєво вплинули і на ти-

[1] Державний комітет статистики України //http: www.ukrstat.gov.ua

тульний етнос України. Хоча українці становлять найбільшу етнічну групу на своїй території, що нараховує, згідно з переписом 2001 р., 37 млн 542 тис. (77,8% від загальної кількості населення), а росіяни належать до національної меншини, хоча й найчисельнішої — 8 млн 334 тисячі (17,3 %), частина етнічних українців змінила мовно-культурну ідентичність з української на російську. За даними перепису 2001 р., 14,8 % українців, що мешкають в Україні, вважають рідною мовою російську [2].

Згідно з проведеним опитуванням, співвідношення українців і росіян порівняно з даними перепису дещо збільшилось на користь українців. На питання анкети «Ваша національність» (№ 81) 80,1 % опитаних відповіли «українець/українка», 16,6 % — «росіянин/росіянка». Представники інших національностей становлять 2,5 % від загальної кількості опитаних і 0,7 % осіб не вказали свою національну приналежність.

Водночас розподіл відповідей на питання №64, що стосувалось визначення національності, але було сформульоване з акцентом на самоідентифікації «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?», виявив певне, хоч і незначне, зростання групи тих, хто ідентифікує себе з росіянами, за рахунок зменшення української самоідентифікації: 77,0 % респондентів відповіли, що усвідомлюють себе українцями, 20,3 % — росіянами, 2,0 % — представниками інших національностей, 0,7 % респондентів усвідомлюють себе рівною мірою українцем/українкою і росіянином/росіянкою.

Слід зазначити, однак, що в групі наймолодших за віком респондентів (від 18 до 30 років) розбіжності між визначенням національності та національною самоідентифікацією не спостерігається. У цій віковій групі співвідношення тих, хто усвідомлює себе українцем/українкою або росіянином/росіянкою становить 80,8 % до 18,1 %, тоді як у групі старше 60 років відповідне співвідношення становить 72,1 % до 24,9 %.

Водночас регіональний розподіл відповідей на це запитання виявив значні відмінності: Захід, Центр і Північ демонструють високі показники чисельності тих, хто визначає свою належність до українців (відповідно 94,2 %, 94,4 %, 92,3 %), тоді як на Сході й Півдні цей показник знижується до 60,6 % і 56,7 %. Відповідно в цих двох регіонах збільшується до 36,1 % і 39 % тих, хто усвідомлює себе росіянином/росіянкою, проти незначної кількісно групи таких осіб на Заході, в Центрі й на Півночі — відповідно 2,4 %, 5,0 % і 5,7 %.

---

[2] Там само.

Частина респондентів, які ідентифікують себе як представників інших національностей, становить 2,6 % на Заході, 0,3 % в Центрі, 0,6 % на Півночі, 1,6 % на Сході й 2,6 % на Півдні.

Дані мовної ідентифікації респондентів засвідчують значно вищий порівняно з етнічним самоусвідомленням ступінь русифікації українського населення, що підтверджує відоме з соціо- і етнолінгвістичних досліджень спостереження, згідно з яким мовно-культурна асиміляція випереджає етнічну.

Розподіл відповідей на питання «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» (№ 65) дав результати, які суттєво різняться від розподілу груп населення за етнічною ідентифікацією.

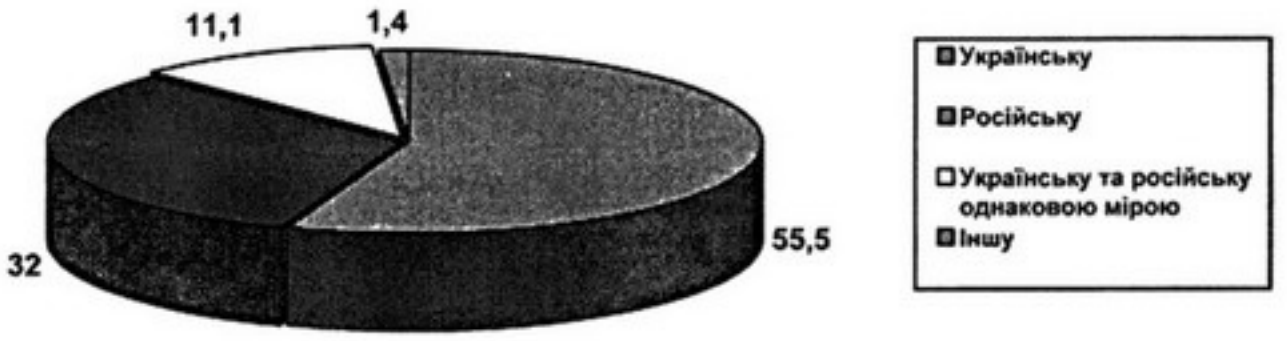

Рис 1. Розподіл населення за визначенням рідної мови, %

Як ми вже зазначали, українську мову визначили рідною 55,5 % населення, російську — 32,0 %, українську і російську однаковою мірою — 11,1 %, іншу — 1,4 %.

Цікаво порівняти наші дані з результатами перепису 2001 р., згідно з якими українську мову вважали рідною 67,5 % населення України, російську — 29,6 %, іншу — 2,9 % [3]. Оскільки перепис не включав питання щодо подвійної українсько-російської мовної ідентифікації, можна вважати, що подвійну мовну ідентичність у нашому опитуванні виявили головним чином ті респонденти, які в переписі 2001 року визначали її як українську, оскільки саме в цій групі спостерігається значне зменшення порівняно з даними перепису — 55,5 % проти 67,5 % в 2001 р.

Досить близькими до результатів нашого дослідження є дані опитувань, які провів Київський міжнародний інститут соціології протягом двох років перед переписом, у 1999—2000 рр. і які також включали варіант відповіді щодо подвійної мовної ідентичності. Результати цього опитування дали таку узагальнюючу картину визначення рідної мови: 54,4 % дорослого населення України вважали рідною українську мову, 30,4 % —

[3] Державний комітет статистики України //http: www.ukrstat.gov.ua

російську, українську та російську — 12,4 %, іншу — 2,8 % (Хмелько 2004: 4).

Наслідки русифікації засвідчує той факт, що розбіжність між мовною та етнічною ідентифікацією властива переважно українцям і представникам інших, не українського й не російського етносів. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення, російську мову визначили рідною 14,8 % українців і 31,1 % представників інших національностей, тоді як відсоток росіян, які називали рідною не свою, а українську мову, низький — всього 3,9 % [4].

Щоправда, в опитуванні Київського міжнародного інституту соціології, що, як було зазначено, включало й можливість вибору двох рідних мов — і української і російської, 9,55 % росіян обрали саме цей варіант відповіді, проте ще вищий відсоток респондентів з подвійною мовною ідентичністю виявився серед українців — 13,6 %, що зменшило групу українців, які визначають рідною тільки українську мову, до 71,3 % (Хмелько 2004: 4).

Таким чином, русифікація українців триває і за часів незалежності. Так, за період 1989—2001 рр. чисельність зросійщених за мовою українців зросла на 966 339 осіб, що становить 21,1 % (Скляр 2007: 51).

Водночас реальний стан процесів русифікації визначається не середньостатистичними показниками, а регіональними відмінностями. Діаметрально протилежні напрями цих змін поділяють Україну на дві частини, що свідчить про різноспрямованість асиміляційних процесів. За період 1989—2001 рр. в західних і центральних областях відбулось суттєве — на 27,0 % скорочення осіб, що вважають рідною російську мову. В східних і південних областях, навпаки, їх частка зросла на 33,2 % (Скляр 2007: 51). Українці, що вважають рідною російську мову, зосереджуються переважно на Півдні та Сході — 87,9 % від їхньої загальної чисельності в Україні (Скляр 2007: 51).

Наше опитування виявило такий регіональний розподіл відповідей щодо визначення рідної мови. Українську мову вважають рідною 91,6 % респондентів на Заході, 80,8 % у Центрі, 67,5 % на Півночі, 25,8 % на Сході і 29,5 % на Півдні. Дзеркальне відображення зазначеного демонструє регіональний розподіл тих, хто вважає рідною російську мову, — 2,6 % на Заході, 7,0 % у Центрі, 19,9 % на Півночі, 58,5 % на Сході, 56,7 % на Півдні.

Подвійну мовну ідентифікацію, тобто визначили рідними і українську, і російську мови, виявили 2,4 % респондентів на

[4] Державний комітет статистики України //http: www.ukrstat.gov.ua

Заході, 12,3 % у Центрі, 11,7 % на Півночі, 15,0 % на Сході і 11,8 % на Півдні.

Іншу мову вважають рідною 3,4 % на Заході, 0,0 % у Центрі, 0,9 % на Півночі, 0,7 % на Сході і 2,0 % на Півдні.

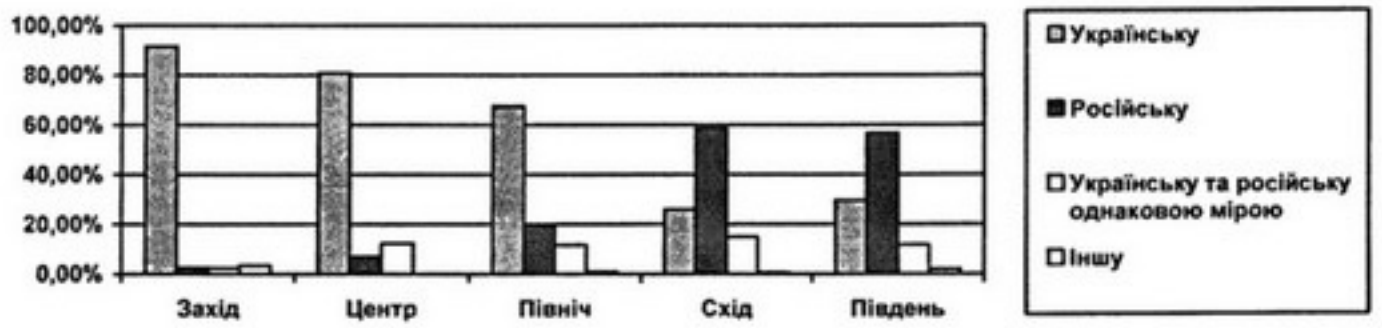

Рис 2. Регіональний розподіл населення за визначенням рідної мови, %

Ще виразніше асиметричний характер білінгвальної ситуації України засвідчує наше дослідження в розподілі відповідей на питання про мову спілкування респондентів у різних сферах суспільного життя. В цьому блоці дослідження узагальнені показники вживання російської мови не тільки дорівнюють вживанню української, а й за певними параметрами перевищують її використання.

Зокрема, відповіді на пропозицію визначити мову повсякденного спілкування (№ 82) дали таку картину: сумарно 40,3 % опитаних у повсякденному житті спілкуються або тільки російською (25,2 %) або в більшості ситуацій російською мовою (15,1 %), сумарно 35,3% спілкуються або тільки українською (22,4 %) або в більшості ситуацій українською (12,9 %), рівною мірою українською та російською мовами спілкуються 20,4 % опитаних, суржиком — 3,1 %, іншими мовами — 0,9 %.

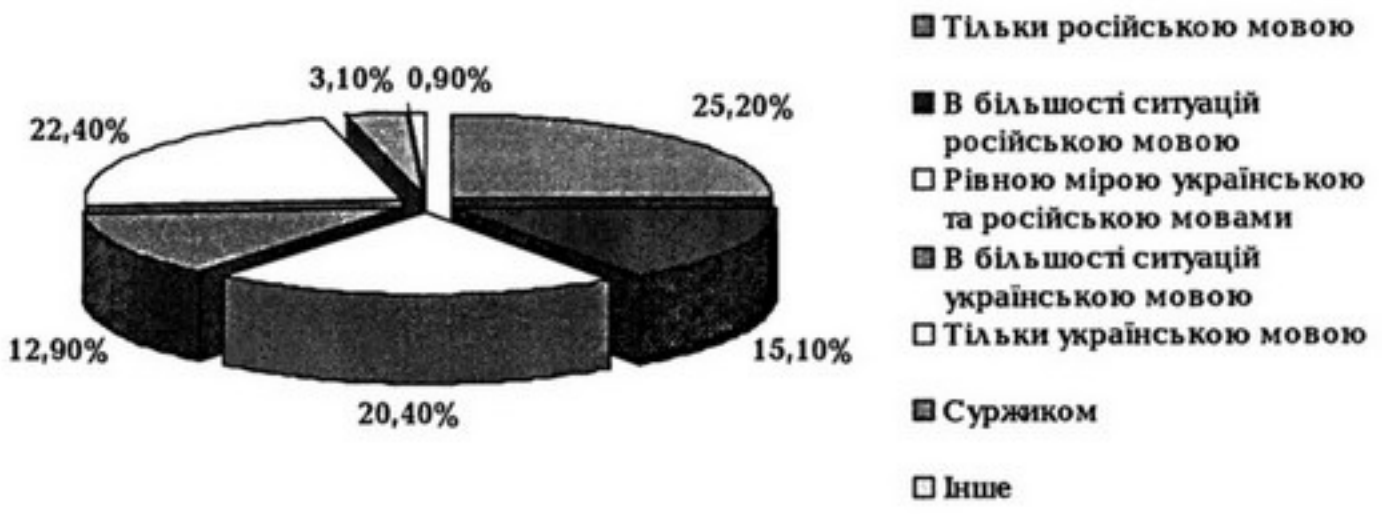

Рис. 3. Розподіл населення за мовою повсякденного спілкування, %

Таблиця 1. Розподіл по регіонах відповідей на запитання «В повсякденному житті ви спілкуєтесь...»

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Тільки російською мовою	0,8	3,0	14,0	43,9	49,0
В більшості ситуацій російською мовою	1,9	8,0	15,1	25,9	14,1
Рівною мірою українською і російською	5,0	19,7	38,2	21,6	17,1
В більшості ситуацій українською мовою	22,8	22,3	14,2	3,7	10,2
Тільки українською мовою	64,8	43,3	13,4	1,5	6,3
Суржиком	1,6	3,7	4,3	3,4	2,3
Інше	3,2	0,0	0,9	0,0	1,0

Трохи зростає — на 3,1 % — показник використання української мови в родинному спілкуванні (у цій сфері переважно українською спілкується 38,2 % респондентів), причому це збільшення відбулось за рахунок відповідного зменшення — до 16,2 % використання обох мов рівною мірою, тоді як показник російськомовного спілкування в родині (40,5 %), а також використання суржику (3,4 %) лишається практично таким самим, що й у спілкуванні в повсякденному житті.

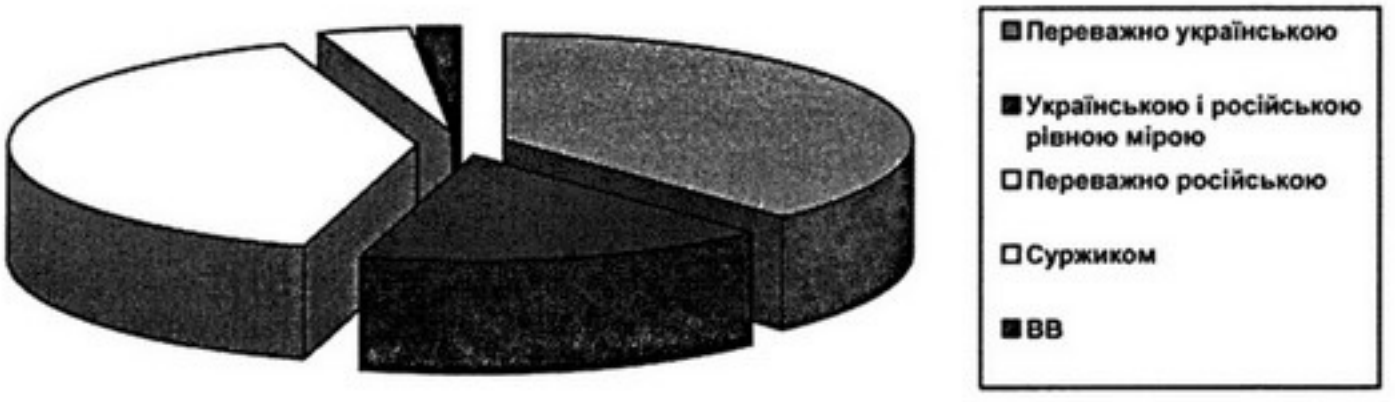

Рис. 4. Розподіл населення за мовою спілкування в родині, %

Слід зазначити, що наведені дані опитування дещо відрізняються від результатів розподілу відповідей на аналогічне запитання, поставлене під час соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2005 р., згідно з яким у родинному спілкуванні 41,8 % респондентів використовували переважно українську мову, 36,4 % — переважно російську, 21,6 % — і українську і російську (залежно від обставин) та 0,2 % — іншу мову (Паніна 2005: 68). Слід врахувати, однак, що в зазначеному опитуванні не виділялись в окрему групу носії суржику, які, очевидно, були зараховані до україномовних осіб. Якщо ж за нашими результатами носіїв суржику (3,4 %) приєднати до україномовних (38,2 %), то част-

ка україномовних осіб (41,6 %) буде майже дорівнювати даним моніторингу 2005 року (41,8 % україномовних), тоді як розбіжність з нашими результатами у 4—5 % для частки російськомовних і двомовних осіб залишається.

Наслідки русифікації радянського періоду, що виявились у поступовому збільшенні демографічної потужності російської мови коштом витіснення української, засвідчують показники вживання мов у родинному спілкуванні трьох поколінь. Порівняльні дані щодо мови родинного спілкування найстаршого покоління — бабусь і дідусів респондентів, середнього — їхніх батьків і молодшого — самих респондентів дали таку узагальнену картину:

Таблиця 2. Розподіл респондентів трьох поколінь за мовою спілкування, %

Бабусі і дідусі респондентів спілкуються/спілкувалися між собою

Переважно українською	Українською і російською рівною мірою	Переважно російською	Суржиком
40,5	19,1	31,8	5,8

Батьки респондентів спілкуються/спілкувались між собою

Переважно українською	Українською і російською рівною мірою	Переважно російською	Суржиком
37,9	20,0	36,2	4,4

Респонденти спілкуються вдома з родиною

Переважно українською	Українською і російською рівною мірою	Переважно російською	Суржиком
38,2	16,2	40,5	3,4

Як бачимо, середньостатистичні дані засвідчують зменшення україномовного родинного спілкування від старшого до молодшого покоління на 2,3 % і зростання російськомовного на 9,3 %, причому певна частка респондентів перейшла від української до російської мови через етап двомовного спілкування в родині середнього покоління.

Водночас різні регіони виявляють різні темпи збільшення демографічної потужності російської мови. Найінтенсивніше процеси переходу з української до російської мови родинного спілкування відбувались на Сході, де показники вживання російської мови у трьох поколіннях є такими: 50,7 %, 61,4 % і 73,5 % (відповідне зменшення вживання української мови: 16,2 %, 11,5 % і 7,1 %).

На другому місці за збільшенням частки російськомовних осіб у третьому поколінні перебуває Південь, де переважно

російською мовою в старшому поколінні спілкувалось 56,1 %, в середньому 58,0 % і в молодшому 64,6 % респонденти.

Близькими є показники зростання демографічної потужності російської мови на Півночі: 20,2 %, 19,3 %, 26,9 %.

Повільніше цей процес відбувається в Центрі, де показник вживання російської в родинному спілкуванні молодшого покоління навіть трохи зменшився порівняно з поколінням батьків. Тут з дідусем і бабусею спілкуються/спілкувались переважно російською 13,6 %, з батьками 16,9 %, а між собою 15,2 % респондентів.

Низькі показники демографічної потужності російської мови з тенденцією до ще більшого зменшення в третьому поколінні виявляє Захід: 4,0 %, 4,5 %, 1,9 %.

Водночас значну частину українських громадян нинішня мовна ситуація не задовольняє — в майбутньому вони хотіли б бачити її іншою.

Цікаві дані дав, зокрема, розподіл відповідей респондентів на питання (у блоці № 52) про те, який варіант мовної поведінки їхніх дітей (або майбутніх дітей) був би для них найбільш бажаним. Більшість опитаних (42,5 %) обрали для дітей варіант двомовності, тоді як за українську одномовність висловились 31,9 % респондентів, а за російську одномовність — 22,5 %. Як бачимо, уявлення українських громадян про соціолінгвістичну ситуацію, бажану в наступному поколінні, суттєво відрізняється від нинішньої. Слід звернути увагу на зменшення майже вдвічі порівняно з сучасною групою носіїв російської мови (22,5 % проти 40,5 %) частки тих, хто хотів би бачити виключно російськомовними і своїх дітей (або майбутніх дітей), що говорить про зміну масової свідомості на користь української мови. Щоправда, спостерігається незначне зменшення й прихильників української одномовності в наступному поколінні — 31,9 % проти 38,2 % нинішніх носіїв української мови.

Найбільшою (42,5 %) виявилась група тих, хто хотів би, щоб їхні діти говорили і українською, і російською мовами рівною мірою. Оскільки нинішні білінгви становлять значно меншу кількісно групу (16,2 %), слід зробити висновок про те, що значна частина російських одномовців, яка нині становить 40,5 % населення, вважає, що молодше покоління має володіти й українською мовою.

Позитивні зміни у ставленні до української мови, що відбулися за роки незалежності, підтверджують і такі спостереження киян, висловлені під час обговорення у фокус-групах:

Українська мова за п'ятнадцять років стала елітна мова. Люди, які спілкуються українською мовою, — це інтелігенти,

це є еліта, хай вона буде маленька частина тієї чи іншої нашої України. Але як завжди по історії можна казати, що еліта в нас завжди була рушійною силою тих чи інших процесів (Світлана, вікова група 31—45 років, викладач дитячого садка, Київ).

Мне кажется, украинский язык больше становится в некоторых кругах модным, скажем. Даже иностранцы пытаются какие-то фразы озвучивать на украинском, чтобы все там вау. Прикольно... им нравится своими быть среди нас (Леся, 30 років, адміністратор ресторану, Київ).

А в целом, сразу напрашивается, не напрашивается, а приходит на ум Западная Украина. Они молодцы, они все говорят на украинском языке, это классно (Наталя, 31 рік, промоутер, Київ).

Слід зазначити, що, як показало опитування, більша прихильність українських громадян до білінгвальної мовної поведінки не означає таке ж визнання рівноправності двох мов на офіційному рівні.

У відповідях на запитання «Яким має бути статус української і російської мов в Україні?» (№ 12) більшість громадян висловилась за збереження за українською мовою статусу єдиної державної — сумарно 53 % респондентів обрали той варіант відповіді, який передбачає державний статус лише за українською мовою. Близько 18 % (17,9 %) вважає, що поряд з державною українською можна надати статус офіційної російській мові в тих регіонах, де більшість населення цього прагне, і близько четвертої частини респондентів (24,8 %) висловились за рівноправний державний статус обох мов.

Закономірно в цьому зв'язку, що значна частина респондентів (36,2 %) вважає, що українська мова вживається в меншому обсязі, ніж того вимагає її статус державної (№ 4), при майже 40 % (39,9 %) тих, хто вважає, що її вживання відповідає цьому статусові, і лише близько 15 % (14,9 %) переконані, що вживання української мови має більший обсяг, ніж цього вимагає її статус.

Ці дані підтвердив і розподіл відповідей на запитання (№ 6), чи має українська мова вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, в такому самому обсязі чи меншому (відповідно 39,7 % тих, хто незадоволений сучасним обсягом вживання державної мови, 38,9 % — задоволених і 16,2 % тих, хто вважає, що українська мова має вживатися в меншому обсязі, ніж тепер).

Результати відповідей на аналогічне питання (№ 5) стосовно російської мови дало дещо інші результати. За статус-кво висловились 42,2 % опитаних, тоді як частка тих, хто вважає,

що російська мова має вживатись у більшому обсязі, ніж тепер (25,3 %), і тих, хто переконаний, що обсяг її вживання слід зменшити (27,3 %), відрізняється лише на 2 %.

Як показало наше дослідження, державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу. На запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою (№ 7), 73,2 % респондентів відповіли ствердно (з них 45,9 % обрали варіант відповіді «престижно» і 27,3 % — «скоріше престижно»).

Водночас лишається досить високим і престиж російської мови. На аналогічне запитання стосовно російської мови (№ 7) ствердно відповіли 64,7 % опитаних (з них 27,1 % обрали варіант «престижно» і 37,6 % — «скоріше престижно»). Слід, однак, звернути увагу на те, що за оцінним показником «престижність» російська мова не тільки поступилась українській майже на 9 %, але й рівень впевненості респондентів у цій її якості значно поступається українській — відповідь «престижно» для української мови обрала майже половина респондентів, тоді як для російської — трохи більше чверті.

Високою є престижність в Україні й мови міжнародного спілкування — англійської (№ 7). Цей її показник дорівнює 71,5 % (38,1 % респондентів обрали варіант відповіді «престижно» на запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити англійською мовою, і 33,4 % відповіли «скоріше престижно»). Як видно, за цим показником мова міжнародного спілкування трохи поступилась державній, але «обігнала» колишню мову міжнаціонального спілкування в СРСР.

Прихильність більшості громадян України, в тім числі російськомовних, до української мови підтверджують і фокус-групові опитування. Як зауважив респондент з групи київської молоді під час обговорення мовних проблем, *«в любом случае я не встречал на Украине человека, который бы сказал, что ему совсем не нравится украинский язык»* (Антон, 27 років, музикант, Київ). Чимало киян усвідомлює неприродність ситуації, коли мова, яку вони вважають рідною, не є мовою повсякденного спілкування в українській столиці:

Проблема не в українській мові, проблема в українцях, в їх психології, в комплексах меншовартості і тому подібних речах. Більше половини киян, я думаю, за 70 відсотків, вільно може розмовляти українською мовою. Половина киян, я знаю, в сім'ях спілкуються українською мовою, тільки виходять на вулицю — починається... (Сергій, 36 років, викладач, Київ).

Я все-таки думаю, що саме середовище і сформує в нас Україну як націю і все. І коли навколо атмосфера стане така,

коли буде українська мова і збоку звучати, і зліва, і справа, і скрізь, тоді всі потроху почнуть забувати (російську) (Сергій, вікова група 31—45 років, інженер, Київ).

Для мене зараз рідна мова — це мова моїх дітей. Хоча мені мама, як кажуть, казки розповідала російською мовою. А зараз *в мене троє дітей, три студенти. І всі троє спілкуються українською мовою* (Світлана, 54 роки, інженер, Київ).

Я считаю, что это мой родной язык (украинский). Хотя я родилась и росла в советское время, поэтому это была русскоязычная среда. И это была русская школа. Одинаково владею и украинским, и русским языком (Олександра, вікова група 44—56 років, працівник музею, Київ).

Вы знаете, я поддерживаю, что скорее язык, который ближе к душе и который, скажем, если в России слышишь везде русский язык, то это не значит, что он родной. А наоборот, услышишь где-то украинский, думаешь: «Услышал рідну мову» (Антон, 27 років, музикант, Київ).

У нас по конституции, когда принимали, в конституции написано, что наша рідна мова є українська. В принципе это правильно, но опять-таки то, что принято, и то, как общее мнение народа, это не совпадает (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Цікаво, що розподіл відповідей на запитання про престижність української мови по регіонах показав, що вона є престижною на всій території країни. Значно нижчим показником вирізняється тільки Схід, але й тут він охоплює понад половину респондентів. Об'єднання відповідей «престижно» і «скоріше престижно» на запитання № 7 «Чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою?» дало такі результати по регіонах: на Заході ствердно відповіли на це питання 87,9 %, у Центрі — 78,1 %, на Півночі — 76,0 %, на Сході — 56,3 %, на Півдні — 64,2 %.

Аналогічні відповіді на запитання № 7 «Чи престижно сьогодні в Україні говорити російською мовою?» розподілилися по регіонах таким чином: на Заході вважають, що «престижно» і «скоріше престижно» 43,1 % респондентів, у Центрі — 58,3 %, на Півночі — 71,7 %, на Сході — 74,5 % і на Півдні — 65,4 %.

Рівень конфліктності мовних проблем

Аналіз рівня конфліктності у стосунках двох різномовних громад України засвідчує, що високий її ступінь характеризує передусім взаємини регіональних політичних еліт. Натомість

назагал серед населення України конфронтація між україномовною і російськомовною його частинами фактично відсутня. Так, коли на початку 1990-х років більшість шкіл у Києві було переведено на українську мову навчання, російськомовні кияни без жодного спротиву повели дітей до українських шкіл. Не меншу зацікавленість у поширенні української мови в іншій сфері — сфері масової культури продемонструвало населення країни і в 2006 році, коли завдяки зусиллям віце-прем'єра з гуманітарних питань В'ячеслава Кириленка нарешті почали дублюватися українською мовою зарубіжні фільми, і українська версія фільму «Тачки» здобула найбільший касовий збір за всю історію кінопрокату в незалежній Україні.

Низький рівень конфронтації між україномовними і російськомовними групами населення підтверджують і соціологічні дослідження минулих років. Так, експертне опитування, проведене у Києві у 2000 р. Центром соціологічних досліджень «Громадська думка», в якому узяли участь 42 фахівці з гуманітарних питань, засвідчило, що експерти не вважають сучасну мовну ситуацію Києва конфліктною. Індекс конфліктності, за загальною оцінкою, становив усього 0,243 (за шкалою, де «0» — мінімальна конфліктність, а «1» — максимальна) (Залізняк/Масенко 2001: 64).

Досить високий рівень толерантності у взаєминах двох різномовних груп підтверджує і наше дослідження. На запитання № 16, якими є стосунки російської та української мов в Україні, більшість респондентів (52,8 %) відповіла «мирно співіснують», 27,7 % вважає, що вони «частково конкурують» і лише 13,6 % вбачають у стосунках української і російської мов конфлікт, обравши варіант «протистоять одна одній».

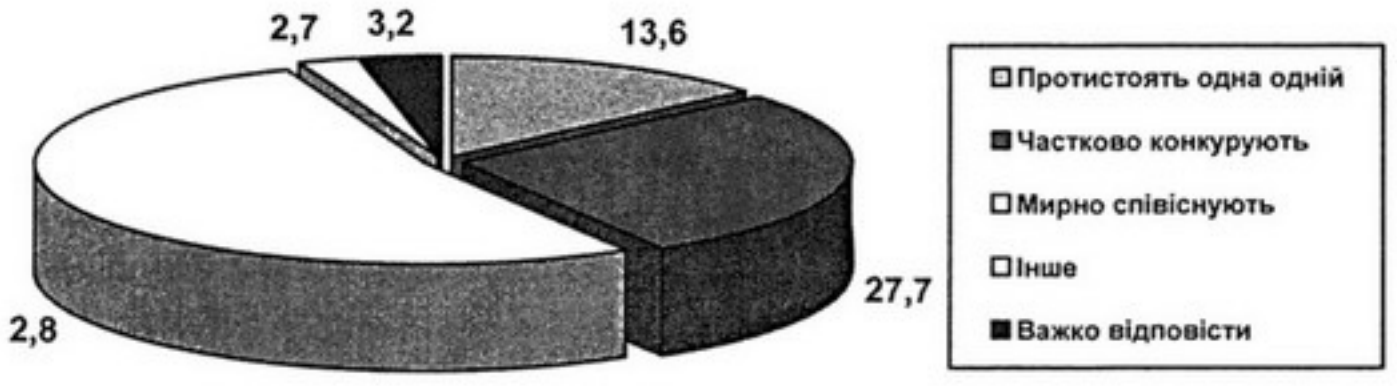

Рис. 5. Розподіл відповідей на запитання, якими є стосунки російської та української мов в Україні, %

На запитання № 19, чи існує загроза виникнення конфліктів в Україні на мовному ґрунті, 30,3 % респондентів обрали варіант відповіді «зовсім не існує» і 32,2 % відповіли — «скорі-

ше не існує». Натомість впевнених в існуванні суттєвої загрози всього 5,0 % при 23,9 % тих, хто вважає, що загроза «скоріше існує».

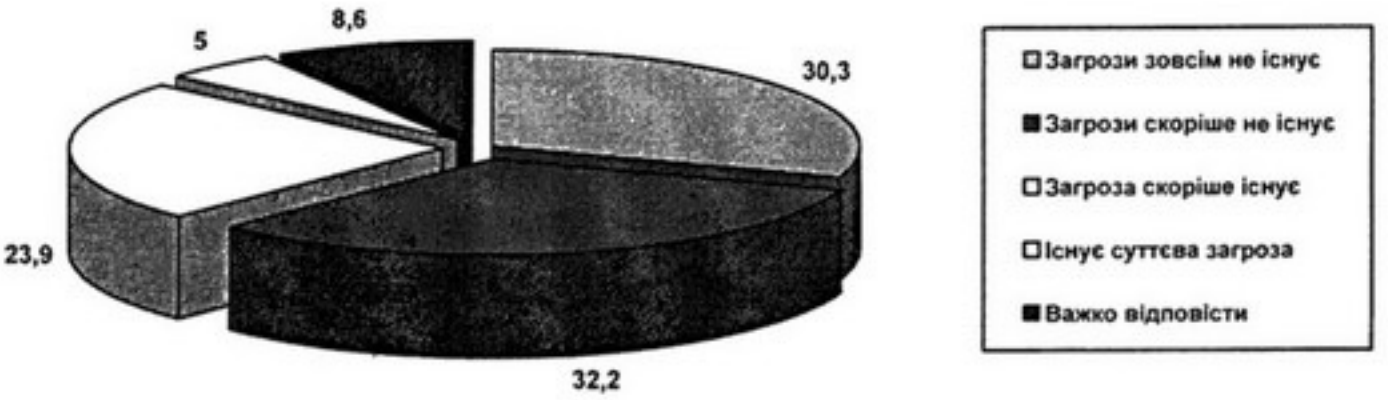

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання «Чи існує загроза виникнення конфліктів в Україні на мовному ґрунті?», %

Взаємну толерантність двох різномовних груп населення підтверджують і результати відповідей на запитання: «Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять українською мовою?» (№ 13) та «Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять російською мовою?» (№ 14). Абсолютна більшість опитаних у відповідях на ці питання обрала нейтральний варіант: «Мова, якою говорить людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні» (58,3 % відповідей на перше запитання і 69,8 % — на друге).

Частка осіб, які недоброзичливо ставляться до тих, хто розмовляє іншою мовою, є невеликою, і співвідношення «недоброзичливців» в обох групах не становить значних відмінностей. Сумарно відповіді «такі люди мені не подобаються» і «такі люди мені скоріше не подобаються» стосовно україномовних становить 12,3 %, стосовно російськомовних — 8,9 %.

Якщо ж говорити про групову солідарність, то дещо вищий її ступінь виявляють прихильники україномовного спілкування. Сумарно відповіді «такі люди мені подобаються» і «такі люди мені скоріше подобаються» стосовно україномовних становлять 28,7 %, тоді як стосовно російськомовних — 18,7 %.

Як бачимо, різниця становить 10 %, що корелює з близькою різницею (більше на 11,5 %) нейтральних відповідей стосовно російськомовних порівняно з україномовними. З цього можна зробити висновок, що та частка населення, яка солідаризується з носіями української мови, водночас не виявляє конфронтації щодо носіїв російської мови.

Переважно нейтральним виявляється і ставлення населення до носіїв мішаного українсько-російського мовлення. 60,1 %

респондентів на питання «Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять суржиком?» (№ 15) відповіли «Мова, якою говорить людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні». Водночас спостерігається вищий відсоток осіб, яким властиве негативне сприйняття носіїв мішаного мовлення порівняно з тими, хто позитивно ставиться до таких людей, — відповідно 28,5 % проти 7,9 %.

Низький рівень конфліктності у взаєминах двох різномовних частин населення підтверджують також результати відповідей на питання, яке мало з'ясувати, наскільки часто громадяни країни стикаються з дискримінацією на мовному ґрунті (№24 і 25). Найбільшу частину серед опитаних становлять ті, кому ніколи не доводилося стикатися ані з проявами дискримінації україномовних громадян з боку російськомовних (73,5 %), ані з проявами дискримінації російськомовних громадян з боку україномовних (67,0 %). Натомість досить часто зустрічалися з таким явищем всього 5,7 % респондентів у першому випадку і 8,4 % — у другому, а рідко стикались з дискримінацією за мовною ознакою відповідно 16,1 % і 20,5 %.

Рис. 7. Розподіл відповідей на запитання «Чи доводилося Вам стикатися із проявами дискримінації за мовною ознакою?», %

Ці дані підтверджують фокус-групові опитування. Так, російськомовна львів'янка з молодіжної групи стверджує, що, говорячи по-російськи в усіх ситуаціях міського спілкування, жодного разу не стикалася з проявами негативного ставлення до себе:

Я можу йти комфортно по центру міста, нікуди не заходжу, спілкуюся російською мовою, в кав'ярні розмовляю російською мовою, на мене ніхто дико не дивиться, ніхто мені не робить ніяких зауважень, всі абсолютно нормально це сприймають (Марічка, 21 рік, студентка, Львів).

Жодних непорозумінь через російськомовність не трапилося з донеччанкою під час відпочинку в Закарпатській області:

Я в этом году 21 день отдыхала в санатории в Закарпатье. Мы были в Мукачево, мы ездили в Ужгород. Мы разговаривали исключительно на своем донбасском русском языке. И верите, ни от кого ни косого взгляда, ни, тем более, в торец... [5] (Наталя, вікова група 31—45 років, радіотехнік, Донецьк).

Водночас у цій донецькій фокус-групі один з респондентів не погоджується з твердженнями інших співрозмовників про відсутність конфлікту на мовному ґрунті між західними і східними областями:

В то же время у нас есть районы в трудовских мирах, просто можно выехать туда, за город украинской мовою, и выхватить в торец... Точно так же можно на Западной Украине обратиться к кому-то на русском языке и получить то же самое. То есть, рогопилов [6]*, их хватает везде. Мне кажется, просто людей настраивали здесь определенными событиями против украинского языка, то есть ассоциировали определенные политические силы с языком. Произошло на Западной Украине. Ассоциировали русский язык с каким-то таким портретом донецких бандитов* (Андрій, вікова група 31—45 років, менеджер, Донецьк).

Серед львів'ян поширеною є думка про те, що в західних областях відсутня дискримінація на мовному ґрунті, а в східних вона присутня. Так, одна з респонденток з молодіжної львівської фокус-групи стверджує:

Я вважаю, що на заході дискримінації російської мови нема, а на сході, навпаки, є дискримінація української мови...Не викладають українською мовою, діловодство все ведеться російською мовою. От навіть нещодавно по телебаченню показували, що працівник написав заяву чи на відпуск, чи на звільнення українською мовою, йому сказали переписати: "Что ты нам тут написал, непонятно на каком языке..." Я вважаю, що там є дискримінація української мови. Тобто там не хочуть сприймати взагалі ту мову (Ірина, 28 років, службовець у приватній структурі, Львів).

Суперечливі факти наводять респонденти щодо ставлення до україномовних громадян в Автономній Республіці Крим. П'ятдесятирічний львів'янин розповідає:

Я був тому три роки в Криму, я розмовляв українською мовою, і ніхто мені нічого не сказав (Олександр, 50 років, працівник у комп'ютерній фірмі, Львів).

---

[5] В торец — як свідчить обговорення на фокус-групі, цей вислів має значення «вдарити».

[6] Рогопил — сленгове «дурень, некультурна людина».

Натомість двадцятивосьмирічна львів'янка говорить про такий факт:

Я хочу з власного досвіду сказати, в Криму цього року майже до бійки дійшло, що розмовляли українською мовою, і сказали: «Езжайте вон отсюда на свою Украину, чего вы в Россию приехали» (Ірина, 28 років, службовець у приватній структурі, Львів).

Я был в этом году в Крыму, и когда мы заговорили на украинском языке, сразу такое, типа, «село приїхало, що вам тут надо?»...Да, и сразу цены подняли, сразу раз — нате вам (Олексій, 45 років, екскурсовод, Київ).

Мешканці Львова наводять й поодинокі випадки м'якших форм мовного протистояння, з якими вони стикаються в південноукраїнських містах. Так, львів'янин старшого віку розповідає про такий епізод:

В Херсон я приїхав, прийшов на ринок, мужчина продає цибулю, я підходжу, питаю, скільки цибуля, він говорить: «Это не цибуля, это лук!» Я кажу: «Лук растет за Уралом». Але дуже принципово, він мені відповів принципово (Петро, пенсіонер, Львів).

Проте обговорення таких фактів показує, що більшість учасників фокус-груп вважає їх поодинокими виявами агресії, на основі яких не варто робити загальні висновки щодо поширеності явища дискримінації громадян на мовному ґрунті. Характерним є, зокрема, такий погляд на обговорювані проблеми львів'янки з молодіжної групи:

Якщо це поодинокі випадки — це скоріше вияв безкультур'я, якщо це буде вияв масовий, тоді це буде дискримінація. Поки що це просто безкультур'я окремих громадян (Христина, вікова група 18—30 років, дизайнер, Львів).

Розподіл відповідей на запитання № 20, чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків, дав таку картину: 62,3 % респондентів обрали відповідь «не призведе» або «скоріше не призведе», 28,5 % вважають, що призведе і скоріше призведе.

Дещо збільшується частка осіб, впевнених у загрозі загострення міжнаціональних стосунків, у розподілі відповідей на запитання № 21, пов'язане з можливістю надання російській мові статусу другої державної. В цьому випадку 34,2 % респондентів вважають, що така зміна статусу російської мови призведе або скоріше призведе до загострення міжнаціональних стосунків. Проте більшість — 55,9 % все ж не вбачає у наданні російській мові статусу другої державної загрози міжнаціональним стосункам.

Слід зазначити, що в останньому питанні загальна громадська думка суттєво відрізняється від експертної оцінки. Згідно

з наведеним вище експертним опитуванням, проведеним у Києві в 2000 році, надання російській мові статусу другої державної несе загрозу порушення відносної рівноваги у міжмовних стосунках в Україні. Якщо підвищення статусу української мови, на думку експертів, не несе в собі загрози міжнаціонального конфлікту, понад те, усуває його можливість (індекс конфліктності в цьому випадку становить тільки 0,073), то зовсім інша картина спостерігається в разі надання російській мові статусу державної. Індекс конфліктності за такого розвитку подій збільшиться, за оцінками експертів, у десять разів і становитиме 0,716 (Залізняк/Масенко 2001: 64—65).

На жаль, постколоніальний характер міжмовних стосунків в Україні, коли мова колишнього загальноімперського поширення продовжує претендувати на таку саму повноту функцій, що має належати українській, розширення сфер використання української мови не зможе відбутися без відповідного звуження сфер використання російської. Водночас надання російській мові статусу другої державної загрожує українській мові витісненням з ужитку на більшій частині території, за винятком хіба що західного регіону.

Комунікативне середовище: вибір мови спілкування

Характер взаємин між різномовними громадами України висвітлюють результати аналізу розподілу відповідей на два запитання масового опитування (у блоці № 52), які стосувалися проблеми «перемикання коду». З'ясувати особливості мовної поведінки людей в типовій для більшості країни комунікативній ситуації, що вимагає від співрозмовників вибору спільної мови спілкування, були призначені запитання, якою мовою респондент говорить у присутності україномовних (і, відповідно, російськомовних) людей. Таке ж запитання ставили модератори у фокус-групових обговореннях, проведених у Львові, Луцьку, Києві, Одесі й Донецьку.

Перед аналізом розподілу відповідей на це запитання варто навести ще одні загальні дані щодо поширення в країні української і російської мов, ситуативної двомовності й мішаного мовлення. Проведене масове опитування передбачало додаткове до наведених вище показників демографічної потужності мов з'ясування їх поширеності за відповідями на запитання № 57, якою мовою говорять у населеному пункті, де мешкає респондент. Загальний і регіональний розподіл відповідей на це запитання представлено в таблицях.

Таблиця 3. Загальний розподіл відповідей на запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...», %

Українською	31,9
Російською	34,6
Як українською, так і російською	22,8
Суржиком	9,7
Інше	1,0

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання «В населенному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...» за регіонами, %

Мовою	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Українською	86,5	52,0	19,7	6,9	13,4
Російською	0	3,0	23,1	60,5	64,6
Як українською, так і російською	4,2	33,1	41,7	22,7	14,1
Суржиком	4,5	11,6	15,1	9,9	7,9
Інше	4,7	0,3	0,3	0,0	0,0

Для вивчення характеру поширення української і російської мов, а також двомовності й суржику важливим є також розподіл відповідей на це ж запитання у населених пунктах різної величини (рис. 8).

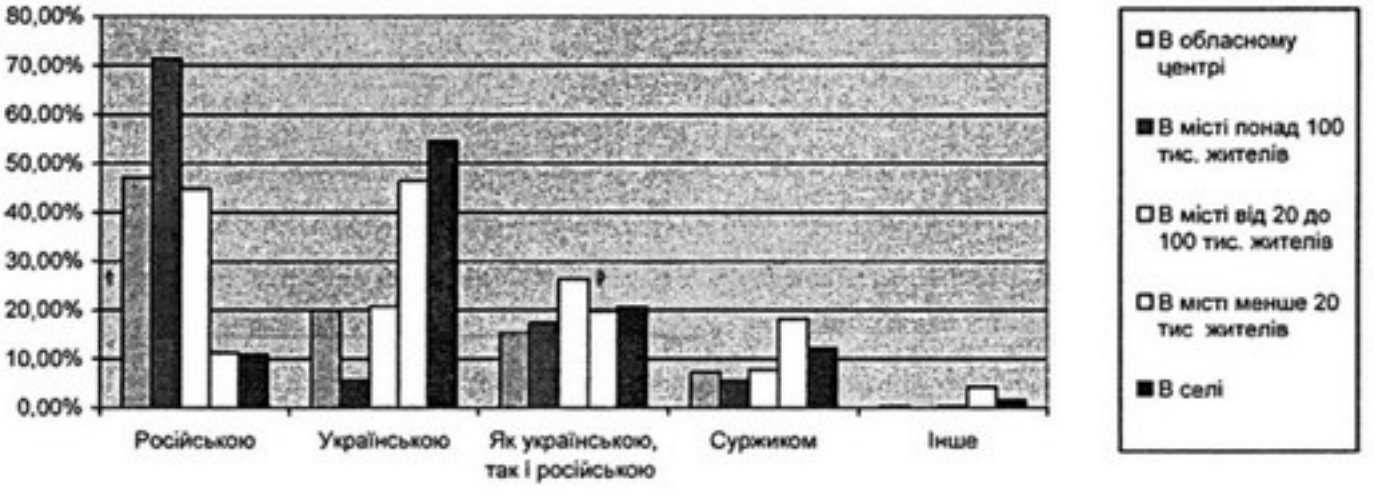

Рис. 8. Розподіл відповідей на запитання «В населенному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...» залежно від величини населеного пункту

Результати нашого опитування підтвердили дані анкетування, проведеного Інститутом соціології НАН України в межах проекту «Україна на порозі XXI сторіччя» впродовж 1994–2001 років, яке засвідчило значні розбіжності у використанні мов залежно від типу населеного пункту.

Дослідження показало, що найбільшу прихильність до української мови виявляють сільські мешканці, вони ж найчастіше використовують її у сімейному спілкуванні. Щодо міського населення, то тут спостерігається така закономірність: чим біль-

ше місто, тим менше його мешканців визнає українську мову рідною і ще менше використовують її в сімейному спілкуванні. Так, згідно з даними зазначеного опитування, в якому поділ населених пунктів здійснювався, на відміну від нашого, за трьома групами (велике місто, невелике місто і село), в середньому по Україні 84,3 % мешканців сіл вважають рідною українську мову і 68,1 % спілкуються нею в сім'ї, у невеликому місті відповідне співвідношення становить 55,6 % і 30,6 %, у великому місті — 39,5 % і 14,9 %. Частка населення, що визначає себе як ситуативних двомовців становить 18,9 % у селі, 30,1 % у невеликому місті і 24,4 % у великому місті (Прибиткова 2001: 65).

Згідно з цим же дослідженням, значні відмінності від мешканців інших великих міст виявляють у національно-мовній ідентифікації кияни. Тут спостерігається значно вищий, ніж у середньому у великих містах, відсоток осіб, які визнають українську рідною мовою (62,2 %), а за ознакою «мова спілкування у сім'ї» лише показник україномовного спілкування наближається до середньостатистичного по великих містах (15,6 %), водночас показник російськомовного спілкування в сім'ї значно нижчий від середньостатистичного (30,0 %), але вдвічі порівняно з середньостатистичним зростає група двомовців (54,4 %). Загалом у Києві білінгвізм у сімейному спілкуванні поширений найбільше: тут використовують обидві мови у 2,2 разу частіше, ніж у великих містах, і в 1,8 разу частіше, ніж у малих (Прибиткова 2001: 64).

Переважання україномовного спілкування в сільських місцевостях зумовлює побутування в певних колах соціуму стереотипного уявлення про українську мову як «сільську», що відображають такі погляди респондентів з фокус-груп:

*Я думаю, що швидше вважають українську мову мовою села, тому що дійсно, якщо для Лівобережжя, Центру України, там українською говорять переважно в селах. І ще, можливо, радянський стереотип лишився. Тобто значення російської мови як общєпонятного чєловєчєского языка (*Михайло, 22 роки, учитель історії, Луцьк).

В Одессе всегда было так: розмовляєш українською мовою — «О, селюки приїхали» (Ігор, 42 роки, працівник на залізниці, Одеса).

Это, знаете, бабушкин и дедушкин язык. То есть, приезжаешь в село, и то в России даже, он все равно разговаривает на украинском... Украинский, я его не воспринимаю как язык... (Сергій, 25 років, бармен, Донецьк).

Для наступного аналізу, метою якого є характеристика мовних середовищ і вибору мови спілкування, важливим є розподіл

відповідей на запитання, якою мовою говорить респондент у присутності україномовних/російськомовних людей (№ 52).

Нижче наведено таблиці (№ 5 і 6) загального розподілу відповідей на ці запитання і таблиці (№ 7 і 8) розподілу за регіонами.

Таблиця 5. Загальний розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності україномовних людей...», %

Переважно українською	48,8
Українською і російською рівною мірою	19.1
Переважно російською	27,9
Суржиком	3,4
Важко визначити	0,8

Таблиця 6. Загальний розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності російськомовних людей...», %

Переважно українською	23,6
Українською і російською рівною мірою	19,0
Переважно російською	53,8
Суржиком	2.0
Важко визначити	1,5

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності україномовних людей...» по регіонах, %

Мовою	Захід	Схід	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	95,0	72,1	39,4	24,4	33,4
Українською і російською рівною мірою	4,0	11,3	38,3	21,5	18,4
Переважно російською	0,5	10,6	16,3	47,7	47,9
Суржиком	0,3	5,3	4,6	5,2	0,3
Важко відповісти	0,3	0,7	1,4	1,2	0,0

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання «Ви звичайно говорите у присутності російськомовних людей...» по регіонах, %

Мовою	Захід	Схід	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	60,6	38,4	16,2	3,1	8,5
Українською і російською рівною мірою	23,8	15,9	33,6	12,1	14,8
Переважно російською	11,9	39,4	42,7	83,2	76,1
Суржиком	0,3	5,3	4,8	1,0	0,0
Важко відповісти	3,4	1,0	2,6	0,6	0,7

Як бачимо, загальні результати розподілу відповідей на зазначене запитання показують, що приблизно половина респондентів у різних ситуаціях позародинного спілкування го-

ворить спільною із співрозмовником/співрозмовниками мовою, хоча російськомовна усна комунікація дещо переважає українську (53,8 % тих, хто говорить російською у присутності російськомовних проти 48,8 % тих, хто говорить українською в присутності україномовних).

Ситуативні двомовці представляють кількісно однакову групу в обох ситуаціях спілкування (19,0 % і 19,1 %), невелику групу становлять респонденти, що визначають своє мовлення як мішане (2,0 % і 3,4 %).

Між тим «тверді» одномовці, тобто люди, які виявляють мовну стійкість і не переходять на іншу мову співрозмовника/співрозмовників, становлять 23,6 % серед україномовних осіб і 27,9 % серед російськомовних.

Як бачимо, чверть респондентів не виявляє мовної толерантності у міжособистісному спілкуванні, причому група стійких російськомовних осіб за цим показником на 4,3 % перевищує групу стійких україномовних.

Як і попередні соціолінгвістичні характеристики, рівень стійкості або ж, навпаки, лабільності мовної поведінки українських громадян має суттєві регіональні розбіжності.

Найбільшу групу осіб, що не перемикають мовний код, тобто не пристосовують своє мовлення до іншої мови співрозмовника/співрозмовників, становлять україномовні на Заході й російськомовні на Сході й Півдні. На Заході 60,6 % респондентів говорять українською у присутності російськомовних людей, а на Сході й Півдні майже половина — відповідно 47,7 % і 47,9 % говорять російською у присутності україномовних.

Цікаво, що більшість тих, хто в таких випадках обирають мову спілкування залежно від ситуації — то українську, то російську, утворюють найбільші групи в північному регіоні — 38,3 % і 33,6 %. Цей район вирізняється й однаковими за кількісними показниками групами, які мовно протистоять одна одній — тут 16,2 % респондентів говорить переважно українською в присутності російськомовних людей і стільки ж — 16,3 % говорить російською у присутності україномовних.

Крім західного регіону, вищий рівень стійкості україномовних осіб порівняно з російськомовними характерний для Центру. Тут 38,4 % осіб говорить переважно українською у присутності російськомовних людей і лише 10,6 % говорить переважно російською у присутності україномовних.

Фактори, що впливають на вибір мови в різних ситуаціях спілкування, засвідчують фокус-групові дослідження.

Передусім вони підтверджують залежність збільшення груп «твердих» одномовців від мовної ситуації, властивої місту.

У Львові й Луцьку частина респондентів з фокус-груп стверджують, що майже ніколи не переходять на російську мову спілкування, а в Донецьку і Одесі маємо дзеркальне відображення ситуації — частина опитаних ніколи не змінює мови спілкування з російської на українську:

*Ні за яких обставин (*не перейде на російську мову*). Лише можлива така обставина, дуже рідко, якщо ця людина є корінним росіянином і вона справді ніколи не чула української* (Ірина, 22 роки, медик, Луцьк).

Ні, я не переходжу. Тому що я ще не зустрічалась з такими випадками, коли мене не розуміли українською (Наталя, 18 років, учениця 11 класу, Луцьк).

В общем-то я даже не знаю, у меня даже ситуации никогда не было, чтоб я переходила (Людмила, вікова група 56 плюс, вища освіта, Донецьк).

Я даже не умею говорить на украинском, ты теряешься (Віталій, вікова группа 47—55 років, завгосп у фірмі, Одеса).

Однак, як показують ті ж фокус-групи, попри переважання україномовного спілкування у західних містах та російськомовного в східних і південних, мовну ситуацію в них характеризують складніші процеси. У Львові й Луцьку, з одного боку, і в Одесі й Донецьку, з другого, є люди, які не переходять на мову оточення, послуговуючись у всіх комунікативних ситуаціях рідною мовою:

Так всюди намагаюсь (говорити) *українською мовою. І показую, яка вона гарна* (Лідія, вікова група 56 плюс, педагог, Донецьк).

Я не знаю языка, я честно говорю, что я чисто не знаю, я все прекрасно понимаю, я могу сказать несколько фраз, но так, чтоб общаться с человеком на украинском языке, я, конечно, не могу... Я всю жизнь работала с украинцами, со мной говорили по-русски, потому что были очень культурные люди. Я заканчивала в России институт, у меня не было школы... и здесь не было нужды в этом, потому что все было на русском, все документы на русском, у нас все связи были с Россией, все были с Москвой.. В командировки ездили только в Россию, и все держались на этом, все ж заводы, а сейчас они стоят, все развалены (вікова група 56 плюс, пенсіонерка, Львів).

Те, що далеко не всі у Львові виявляють мовну лабільність, про яку згадує жінка старшого віку у наведеній вище розповіді, засвідчує факт протистояння з сусідами на мовному ґрунті, який наводить львів'янка з молодшої фокус-групи:

Я, наприклад, до сусідів принципово не переходжу на російську мову... Ми живемо тринадцять років квартира в квартиру. Вони просто принципово не переходять і я теж. Їм шістдесят, мені тридцять (Олена, 31 рік, домогосподарка, Львів).

Дехто з львів'ян виявляє таку ж принциповість у мовній поведінці, перебуваючи в інших містах, в тім числі східних і південних:

Принципово (не переходжу на російську). Виїжджаю в інші міста, особливо на Схід, в Київ, Крим... Цікаво подивитись на реакцію (Надія, 34 роки, менеджер, Львів).

Я не буду говорити російською мовою, якщо бачу, навіть на Сході, навіть на тому самому Півдні, на тому самому Криму, якщо люди будуть негативно настроєні проти української мови, і якщо я бачу, що вони розуміють українську мову і змушують мене повторювати те саме російською (Марічка, 21 рік, студентка, Львів).

Водночас львівські респонденти наводять приклади й неконфронтаційного спілкування двома різними мовами:

У мене приятелька росіянка. Я розмовляю українською, вона російською, ми не відчуваємо різниці, знаходимо спільну мову. Якщо незнайома людина до мене звертається, то я переходжу на російську (львів'янка, 55 років).

Ще частіше у фокус-групових опитуваннях львівські респонденти говорять про своє пристосування до мови співрозмовника/співрозмовників:

В залежності від обстановки, якщо то, дійсно, людина з Росії чи Польщі, я по-польськи розмовляю непогано, я говорю на тій мові, на якій мене запитали (Орест, вікова група 56 плюс, конструктор, Львів).

На роботі, то виключно українською мовою. А так, якщо я бачу, що людина не радикально налаштована російською мовою розмовляти, то можу і російською мовою вільно спілкуватись (Андрій, 27 років, менеджер, Львів).

Якщо захочу, можу говорити по-русски, хочу, то по-українськи. Для мене мовне питання не існує взагалі (Роман, 43 роки, Львів).

Я спілкуюся тільки тою мовою, на якій звертається до мене людина, якщо я її знаю, принаймні це ввічливо до людини (Олександр, 50 років, працівник комп'ютерної фірми, Львів).

Якщо це приватна бесіда в компанії, значить, компанія переважає українських, значить, ми розмовляємо українською. Якщо в компанії переважають російськомовні люди, ми переходимо на російську. Якщо в компанії є пару друзів-поляків, ми стараємося перейти на польську. Не знаю, наскільки це добре виходить, але їм приємно (Христина, вікова група 18-30 років, дизайнер, Львів).

В одеських і донецьких фокус-групах також трапляються респонденти, впевнені у своєму вільному володінні обома мовами, вмінні легко переходити у спілкуванні з однієї мови на іншу:

Все дело в том, что я просто автоматически разговариваю на том языке, на котором обращается ко мне человек (Тетяна, 47 років, медпрацівник, Донецьк).

У меня под настроение. То есть, я могу и на украинском, когда мне хочется, когда я послушал украинской музыки, я могу поговорить с человеком, который действительно красиво (говорит) (Денис, 18 років, студент, Одеса).

Слід підкреслити, що всі учасники молодіжних фокус-груп з Донецька, на відміну від частини респондентів середнього і старшого віку, визнали, що немає таких причин і обставин, за яких вони не перейшли б на спільну мову з україномовними співрозмовниками. Це засвідчує той факт, що принаймні пасивно молоді донеччани володіють державною мовою.

Фокус-групові обговорення, проведені в Донецьку й Одесі, виявляють і ті психологічні бар'єри, які створює відсутність україномовних комунікативних середовищ для людей, що могли б перейти від пасивного володіння до активного вживання української мови:

Я бы на украинском говорила и даже бы обрадовалась, если бы со мной кто-то на украинском заговорил (Таня, 18 років, учениця 11 класу, Донецьк).

Если бы мне часто приходилось общаться на украинском языке, я бы, наверное, перешла бы (Діна, 30 років, медсестра, Донецьк).

Если бы длительное время, то я бы общался с людьми, которые разговаривают на украинском, я бы и перешел (Олексій, 29 років, працівник шахтоуправління, Донецьк).

Со мной общаются на украинском один раз в полгода, где-то, и, как бы, мне трудно в первый день понимать этих людей, да, на второй, третий день я уже нормально, а в первый день я сначала начинаю переводить эти слова, потому что здесь я ни с кем не общаюсь на украинском языке и, естественно, я его начинаю забывать (Олег, 21 рік, працівник банку, Одеса).

Розмаїття типів ситуативної двомовності і психологічних причин перемикання мовних кодів демонструють кияни.

У фокус-групових опитуваннях, проведених у столиці, зафіксовано один приклад, коли україномовний респондент піддається тискові російськомовного оточення, вважаючи, що до його мови ставляться як до меншовартісної:

Якщо я попав в російськомовне середовище, я можу поговорити українською мовою. Але потім, коли я побачу, що всі говорять російською мовою і якось на тебе дивляться, як на якусь меншовартісну людину, звичайно, треба переходити (Олександр Іванович, пенсіонер, Київ).

Одна респондента визнає, що переходить на українську мову вимушено, під тиском службових обов'язків:

Иногда перехожу. Скажем так, если это госструктура... Да, на работе необходимость. И все. Вынужденная необходимость (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Проте серед киян в усіх вікових фокус-групах виявилось більше координативних білінгвів, для яких перехід від однієї мови спілкування до іншої не становить жодних проблем:

Все зависит от собеседника и от ситуации. Если надо, я с легкостью перейду на украинский язык (Наталя, 36 років, промоутер, Київ).

Я на роботі завжди спілкуюся українською мовою. Іноді, буває, переходжу на російську, польську, англійську (Сергій, 36 років, викладач, Київ).

Если я чувствую, что человеку, который разговаривает на украинском, неприятно говорить на русском, неприятно слышать русский, я сразу перехожу на украинский, потому что иначе я этого человека потеряю (Антон, 27 років, музикант, Київ).

Двоє киян демонструють психологічну потребу певної часової адаптації до україномовного співрозмовника чи середовища:

Я вообще перехожу (на украинский язык), *если это долгий разговор. Если это так, предложение, два... и человек меня понимает, я отвечаю на русском. А если это как бы долгая беседа, там гости приезжают ко мне, родственники из Львовской области, то, естественно, я перехожу на украинский и мы общаемся...* (Лілія, 28 років, дизайнер, Київ).

Скажем так, если разговор короткий и если я на своей территории, условно говоря в Киеве, то я не перехожу на українську мову... Но если я выезжаю в Тернополь или приезжаю до Львова, то язык меняется вплоть до интонации... (Анатолій, 32 роки, менеджер, Київ).

Чимало серед київських респондентів, в основному чоловіків, і тих, для кого перехід на українську мову пов'язаний з принциповою позицією утвердження своєї національної ідентичності, іноді — на противагу виявам нетолерантності з боку російських націоналістів:

Я нормально общаюсь на русском и на украинском, но вот есть принципиальные вопросы, там и профессиональные, то есть, если я веду экскурсию для граждан Украины, я веду ее на украинском языке, потому что считаю, что они должны его знать (Олексій, 47 років, екскурсовод, Київ).

Если б поехал в Донецк, только на украинском разговаривал бы, это из принципа (Валерій, вікова група 44—55 років, скульптор, Київ).

Я с россиянами буду общаться на русском языке, потому что мы так лучше поймем друг друга. А однозначно я не перешел бы при общении с ними на русский язык, к примеру, на митинге где-то в Крыму, когда они провозглашают свои идеи, я бы не перешел. Я бы разговаривал по-украински (Анатолій Іванович, пенсіонер, Київ).

От, наприклад, якщо до мене звертається росіянин, особливо якщо це москвичі, вони приїжджають і кажуть: «Вот вы, хохлы, такие тут отсталые, отстойные». То я, зокрема, починаю говорити українською мовою. Да, мені теж хочеться його якось підсадити (Олег, 47 років, педагог, Київ).

Володіння мовами

Як показали відповіді, що вимагали від респондентів самооцінки рівня володіння українською і російською мовами (запитання № 53), більшість громадян вважає, що добре володіє обома мовами, хоча спостерігається певна кількісна перевага тих, хто краще володіє російською. Своє володіння українською оцінили як «дуже добре» і «добре» 60,9 % респондентів, а російською — 69,7 %. Варіант «задовільно» отримав дещо вищий показник для української мови — 29,4 % при 22,6 % тих, хто вважає задовільним своє володіння російською мовою, натомість показники відповідей «погано» і «дуже погано» становлять 7,8 % для рівня володіння українською і 6,1 % для рівня володіння російською.

Рис. 9. Розподіл відповідей респондентів на запитання про визначення свого рівня володіння українською і російською мовами

Розподіл відповідей на це ж запитання в дещо іншому формулюванні, що передбачало й вибір двомовного варіанта, дав такі результати. На запитання, якою мовою респондент найліпше володіє, в блоці питань (52), що стосувались вживання мов у різних комунікативних сферах, 33,2 % респондентів обрали українську мову як таку, що нею найліпше володіють, 41,2 % — російську, 22,3 % — українську і російську рівною мірою, 2,4 % — суржик.

Як бачимо, в цьому випадку більш спонтанної відповіді спостерігається вищий рівень самокритичності респондентів в оцінці свого володіння мовами. З додаванням до обох груп тих, хто вважає, що однаково добре володіє обома мовами, отримуємо 55,5% впевнених у своєму високому рівні володіння українською проти 63,5% тих, хто вважає, що таким є їхній рівень володіння російською.

Зазначимо, що і цей розподіл фіксує дещо вищу частку тих, хто краще володіє російською, — різниця між двома групами на користь російської становить 8 %, майже таку саму перевагу (у 8,8 %) отримуємо від кількісного співвідношення двох груп у відповідях на окреме питання щодо самооцінки доброго володіння мовами.

Водночас абсолютна більшість громадян усвідомлює потребу доброго володіння українською мовою — сумарно показник відповідей «так» і «скоріше так» на це запитання (№ 54) становить 91,2 %, хоча досить високою є й частка тих, хто вважає за необхідне й добре володіння російською (№ 54) — цей показник становить 78,2 %. Проти необхідності доброго володіння українською (№ 54) висловились 7,8 % (сума відповідей «ні» — 1,9 % і «скоріше ні» — 5,9 %), більше — проти потреби доброго володіння російською — 18,8 % (сума відповідей «ні» — 5,7 % і «скоріше ні» — 13,1).

На питання про наявність потреби у громадян України добре володіти українською мовою (№ 55) ствердно відповіли 93,8 % респондентів, російською — 84,2 %, англійською — 81,3 %. Відповіді «ні» і «скоріше ні» сумарно становили: для української — 5,1 %, російської — 13,6 %, англійської — 13,6 %.

Фокус-групові обговорення підтверджують результати масового опитування. Типовими є, наприклад, такі висловлювання респондентів, що мешкають в русифікованих містах:

Жить на Украине и не знать украинского языка — это просто стыдно все-таки (Геннадій, 44 роки, інженер, Донецьк).

...Раз судьба так распорядилась, что мы живем теперь в стране, которая называется Украина, мы должны знать этот язык (Тетяна, 55 років, пенсіонерка, Донецьк).

Это еще, знаете, скажем так, вопрос лени, просто чисто человеческой лени, потому что украинский язык — это не болгарский, и не испанский, и не эстонский. Я не хочу их обидеть, эстонцев, молдаван, просто лень людям его учить... Не настолько он тяжелый (Ігор, 42 роки, залізничник, Одеса).

Розподіл відповідей на визначення самооцінки рівня володіння писемними формами двох мов (у блоці запитань № 52) виявився майже тотожним оцінкам загального володіння мо-

вами: 33,0 % відповіли, що найліпше вміють писати українською, 42,2 % – російською і 22,3 % – рівною мірою українською та російською.

Результати нашого опитування знаходять підтвердження і в психолінгвістичних дослідженнях. Так, група психологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела у 2005–2006 рр. в усіх регіонах дослідження рівня знань української мови і готовності населення до її вивчення. Всього було виявлено 578 громадян України, які не володіють українською мовою, не розуміють її і не планують її вивчати. Як зауважують дослідники, «виявити таких громадян було дуже важко, оскільки після Помаранчевої революції процес «відчуження» українських громадян від своєї держави значно загальмувався, а люди, які не володіли українською мовою, почали її вивчати» (Воропаєва 2007: 15).

За відповідними методиками та спеціально розробленими опитувальниками було досліджено 500 респондентів з цієї групи, а також 500 осіб, які не є етнічними українцями, але дуже добре володіють українською мовою. Результати дослідження показали, що представникам першої групи властиві такі характеристики й ознаки: ні батько, ні мати респондентів не є етнічними українцями (91 %), вік респондентів перевищує 60 років (86 %), респонденти не мають вищої освіти (82 %), не погоджуються з існуванням Української незалежної держави (83 %), у їхньому світогляді домінують радянські стереотипи (78 %), антиамериканські настрої (77 %) тощо. Натомість у представників другої групи ці характеристики мають мінімальні кількісні показники.

Як зазначають науковці у підсумку, «проведене дослідження показало, що в сучасній Україні відсутнє об'єктивне підґрунтя для запровадження офіційного статусу російської мови, оскільки переважна більшість громадян України спроможна оволодіти українською мовою, а ті громадяни, які не володіють українською мовою і не планують це робити, становлять дуже малий відсоток, до того ж вони мають повне право користуватися російською мовою та мовами інших національних меншин на теренах України» (Воропаєва 2007:15).

Як показують обговорення мовних проблем у фокус-групах, потребу володіння українською мовою визнають і іммігранти. Так, медсестра, яка переїхала до Донецька з Астрахані 15 років тому, розповідає про своє зацікавлення українською мовою:

Я впервые столкнулась с документацией где-то в году девяносто четвертом – девяносто пятом, именно на украинском языке. В принципе, выучила все медицинские термины, которые нужны были... Сейчас мне уже украинский интересен с

другой точки зрения. Мне уже интересно происхождение. Мне интересно, как русские слова соотносятся с украинскими... Мне интересно подбирать слова, которые украинские, а по-русски не скажешь. Есть такие слова, да, по-русски не скажешь (Наталя, вікова група — 31—45 р., медсестра, Донецьк).

Інша жінка, яка переїхала до Донецька з Казахстану, розповідає, що виховала у своїх дітей, народжених в Україні, повагу до української мови:

Здесь, они же здесь родились, я им сразу сказала — в той стране, в которой вы живете, вы должны знать язык. И мои дети настолько его полюбили, этот украинский язык. Я его не люблю, а мои дети любят. Что даже он пошел, мой сын, на журналиста. Именно учиться с каким уклоном? Именно с украинским. Я что, плохая мать? Да, я его привела, сказала: ты будешь здесь, понимаешь, сынок, тебе общаться, тебе жить, тебе работать с людьми. Может быть, такое время придет, что только на украинском все будут, понимаешь, разговаривать. И мой сын меня услышал. Да, он сделал выбор. В той стране, в которой он родился, он должен здесь, понимаете, все эти корни почерпать. Меня не переустроишь, потому что мне уже пятьдесят, понимаете? (Валентина, 50 років, вихователька дитячого садка, Донецьк).

Водночас у Донецьку й Одесі досить поширеним у масовій свідомості лишається й стереотип щодо неповноцінності, меншовартості української мови, а також думка про її нібито «насильницьке» впровадження. Це засвідчують такі висловлювання респондентів:

Я сама украинка чистокровная. И отец, и мать, и наши деды, прадеды были украинцы. Но я почему-то больше люблю русский язык. Мне почему-то кажется, что лексика больше в русском языке, чем в украинском. Вот почему-то он бедноват (Тетяна, вікова група 43—55 років, медпрацівниця, Донецьк).

Я считаю, українській мові как государственному языку физически требуется поддержка русского языка, чтобы люди понимали, чтобы речь шла об одном и том же (Андрій, вікова група 31—45 років, менеджер, Донецьк).

Есть ближайшая, родная, так сказать, очень всем понятная, знакомая російська мова. Нет слов — возьмите оттуда, произнесите его мягче, с каким-нибудь напевом. Вставьте свою букву «і» (Микола, вікова група 31—45 років, заводський майстер, Донецьк).

Надо еще сказать, что сейчас то, что они насаждают украинский язык, он отличается от того, что мы учили в школе. Я не знаю, какой правильный. Новые слова какие-то повыскакивали, новые ударения (Олег, 32 роки, Одеса).

Мне нравился раньше украинский язык, очень нравились песни, народные песни, которые сам бы иногда, может, спел за столом, и все такое. Но когда вот это все насаждение начинается, когда «Кавказскую пленницу» или «Бриллиантовую руку» начинают переводить на украинский язык, меня это... просто начинает раздражать. Поэтому, к сожалению, к большому сожалению, наверное, вот эти насилия начинают отбивать. Особенно в восточной части Украины (Микола, вікова група 31–45 років, заводський майстер, Донецьк).

Висновки

Таким чином, проведене масове та фокус-групове опитування громадян дало можливість виявити показники демографічної і комунікативної потужності української та російської мов, вживаних в Україні, специфіку українсько-російського білінгвізму та функціонування мішаних форм мовлення, а також визначити регіональні особливості у вживанні двох мов та їхніх оцінкових характеристиках.

Мовну ситуацію України характеризує поширення на її території двох мов — української і російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму, координативного та змішаного. Кількість осіб, що визнають рідними інші мови й активно вживають їх, не перевищує двох відсотків від загального числа населення.

За показником «рідна мова» більшість населення визначає свою ідентичність як українську. Водночас за загальним показником демографічної потужності українська мова дещо поступається російській. Значною за кількісними параметрами є також група ситуативних двомовців.

Наше дослідження підтвердило очевидну і без наукових студій незсинхронізованість мовного розвитку країни. Якщо в західних областях в усіх сферах спілкування домінує українська мова, то в східних і південних — російська. У північних і центральних регіонах обидві мови мають приблизно однакову комунікативну потужність, що зумовлює й збільшення тут групи білінгвів, а також носіїв мішаного мовлення.

Спостерігаються також значні відмінності в розподілі використання української та російської мов у міських і сільських середовищах. В невеликих містах і селах переважає україномовне спілкування, у великих містах — російськомовне.

Попри суттєві розбіжності мовних ситуацій різних регіонів країни в оцінкових характеристиках двох мов переважають

спільні тенденції. Всі регіони об'єднує досить високий престиж як української, так і російської мов, а також лояльне ставлення більшості громадян до державного статусу української мови. Як свідчать результати і масового, і фокус-групового опитування, рівень конфліктності мовних питань лишається низьким. Абсолютна більшість населення виявляє в самооцінках достатній рівень володіння двома мовами, хоча сформовані в радянський період російськомовні середовища великих міст східних і південних областей блокують процеси активізації вживання державної мови в міській комунікації. З огляду на це, впровадження мовного планування, спрямованого на захист і підтримку державної мови з перспективою майбутнього подолання деформацій постколоніального мовно-культурного розвитку країни, належить до актуальних завдань державної мовної політики.

Бібліографія

1. *Лизанчук Василь.* Навічно кайдани кували (факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні). — Львів, 1995. — 416 с.
2. *Кубайчук Віктор.* Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). — К., 2004. — 178 с.
3. Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект. — К., 1988. — 176 с.
4. *Хмелько В. Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. — Т. 32. Соціологічні науки. — К., 2004. — С. 3—15.
5. *Прибиткова І.* В пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 60—78.
6. *Залізняк Ганна, Масенко Лариса.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001. — 85 с.
7. *Брежнев Л. И.* Ленинским курсом. Речи и статьи. — Т. 4. — М., 1974. — 488 с.
8. *Скляр В.* Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. — 2007, № 11. — С. 51—52.
9. *Паніна Н.* Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005. — 157 с.
10. *Воропаєва Т.* Українська мова як базова основа національної ідентичності// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. — 2007. — № 11. — С. 13—17.

Ганна Залізняк

МОВНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ [1] ВИБІР УКРАЇНЦІВ

Вступ

Аналіз особливостей мовної ситуації в країні показав суттєві відмінності як мовної поведінки мовців, так і ставлення їх до проблем мови залежно від регіону мешкання. Ці відмінності фіксувалися як за даними перепису населення за показником «рідна мова», так і різноманітних соціологічних опитувань, в яких ставилися питання щодо мови спілкування, визначення рідної мови та статусу мов.

Варто також зазначити, що практично всі виборчі кампанії, які проходили в Україні після здобуття нею незалежності, показували суттєві відмінності щодо цивілізаційних уподобань виборців різних регіонів, які певною мірою корелювали з мовними пріоритетами населення. Зокрема, ще на початку 1990-х років україномовні мешканці Західної України голосували за політиків та партії націонал-демократичного спрямування, які сповідують цінності Західного світу, тоді як мешканці переважно російськомовних східних областей віддавали перевагу лівим партіям, які є прибічниками Росії.

На різницю в цивілізаційній орієнтації Заходу та Сходу України свого часу звернув увагу американський дослідник Семюел Хантинґтон у відомому геополітичному трактаті «Зіткнення цивілізацій» (Хантингтон 2003). У цій роботі дослідник, спираючись на карту електоральних пріоритетів виборців України під час президентських виборів 1994 р., визначив для України одвічну, на його думку, лінію розколу на православний Схід та уніатський Захід. Ця лінія проходить фактично по Дніпру і є тим кордоном, який ділить її на дві частини (західну та східну). Дослідники пострадянської доби переконливо показали, що в основі цього поділу лежить передусім належність до європейського чи азійського типу держави (Павленко 1989;

[1] Тут і далі термін цивілізація використовується в значенні, як його тлумачив Арнольд Д. Тойнбі (Toynbee 1946) та Семюел Хантинґтон (Huntington 1996).

© Залізняк Г., 2008

Криворотов 1988; Березкин 1991; Залізняк, 1994), які розвивалися залежно від різних форм власності на землю: приватної чи державної. Державна форма власності на землю призвела до становлення так званого азійського способу виробництва з державною формою власності на основні засоби виробництва, якому притаманне одержавлення всіх елементів суспільства з виробником включно. Характерною рисою держави азійського типу є деспотія — повна та абсолютна влада володаря, який уособлює державу. Умовою її існування є придушення всіх свобод і передусім свободи особистості.

Держави, які базувалися на приватній власності на землю і, відповідно, основні засоби виробництва, утворили європейський тип державності. Йому притаманна економічна незалежність виробника, яка породжує особисту свободу, формування демократичних інститутів влади та мобільну конкурентоздатну ринкову економіку.

Україна у своєму історичному розвитку фактично зазнала впливу обох цивілізацій — власне європейської із Заходу та євразійської — зі Сходу. В мовному аспекті цей поділ корелює з підтримкою української мови на Заході країни та російської на її Сході (Залізняк 2007: 69). Зокрема, результати нашого соціологічного дослідження щодо мовних пріоритетів громадян показали, що на Заході та в Центрі України переважає українська мова, на Півночі спостерігається рівноважне поширення двох мов, а Південь та Схід спілкуються російською. Наразі численні українські політологи, історики, філософи (Рябчук 2001; Колодій 2006) слідом за С. Хантинґтоном, пишуть про дві України: європейську — Західну та євразійську, зорієнтовану на Москву, — Східну. Ці особливості різних частин України не залишилися поза увагою численних політтехнологів, які будували виборчі кампанії різних політичних сил на світоглядних відмінностях різних регіонів країни, серед яких мовне питання завжди було на чільному місці.

Якщо такий поділ України має історичне підґрунтя і є реальним, виникає питання щодо можливості створення єдиної мовної моделі для країни, різні частини якої спілкуються різними мовами і мають діаметрально протилежні цивілізаційні орієнтації.

Мовні та цивілізаційні орієнтації киян

Показово, що на Європу зорієнтовано населення україномовного Заходу та Центру країни, тоді як російськомовні Схід та Південь дивляться на Росію. Попри цю генеральну тенден-

цію, соціологічні дослідження показали складну картину, коли мовні пріоритети не завжди збігаються з цивілізаційними. Соціологічні дослідження тенденцій розвитку мовної ситуації в столиці України свідчать, що мова спілкування громадян не завжди є визначальним чинником у їхньому ставленні до мовної політики та баченні майбутнього України [2] (Залізняк 2007). Ставлення киян до політики країни у мовній сфері визначається не лише мовою, якою вони говорять, а й баченням місця і ролі української мови в системі державотворчих чинників країни. Виявилося що частина російськомовних киян радикальніше налаштована на підтримку української мови як єдиної державної, ніж деякі україномовні громадяни.

Крім того, позитивне ставлення киян до української мови, сприйняття її як єдиної державної, попри реальну двомовність столиці, зумовило прагнення більшості киян (58 %) бачити Україну як одномовну країну, де основною мовою в усіх сферах спілкування буде українська. За те, щоб Україна стала двомовною країною, висловилося трохи більше третини учасників опитування, серед яких більшість говорять у повсякденному житті російською. Зрозуміло, що майже всі, хто бачить майбутнє України як одномовної країни, декларують підтримку мови титульної нації.

Це стосується пріоритетів поширення державної мови, підтримки мовної моделі, яка надає переваги мові титульної нації, збереженню державного статусу лише за українською. Соціологічні дослідження в столиці спростовують поширюване певними зацікавленими колами твердження, що наріжним каменем мовної політики країни є визначення статусу російської мови, а всі російськомовні громадяни нібито прагнуть надання для неї державного або офіційного статусу. Дослідження, які регулярно проводилися в столиці з 2000-го року Центром «Громадська думка», переконливо засвідчили, що не останню роль у сприйнятті значною мірою російськомовним Києвом мовної проблеми відіграють далекі від лінгвістики фактори. Серед них — прагнення незалежності від колишньої російської метрополії, подолання колоніального спадку, україноцентрична історична свідомість (Залізняк 2003: 81), цивілізаційна орієнтація на демократичні європейські, а не автократичні євразійські цінності і т. ін.

---

[2] За результатами опитування громадської думки киян, яке проводилося Центром «Громадська думка» 15—20 грудня 2006 р. за багатоступеневою квотною вибіркою, обсяг вибірки 1187. Вибірка репрезентативна для міста Києва за статево-віковими характеристиками. Стандартні відхилення при достовірності 95 % і співвідношення змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становить 1,90—3,16 відсотка.

Методологічні зауваження

Спробуємо визначити, яка роль зазначених чинників у виборі мови спілкування громадян України та формуванні їхніх уявлень про політику країни у цій сфері. Для аналізу під час соціологічного опитування INTAS, здійсненого в рамках проекту, до анкети було включено ряд питань, які умовно можна назвати показниками цивілізаційних орієнтацій населення. Зрозуміло, що коло таких показників може бути надзвичайно широким і охоплювати такі елементи, як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути, а також показники суб'єктивної самоідентифікації людей (Хантингтон 2003: 51). Оскільки в завдання нашого дослідження не входило всебічне вивчення цивілізаційних орієнтацій українців, ми обмежилися лише деякими визначальними показниками, що дають уявлення про цивілізаційну орієнтацію громадян. Крім проблем національної самоідентифікації досліджувався ступінь симпатій населення до ринкового європейського та централізованого азійського способу виробництва, альтернативи приєднання до сім'ї європейських країн чи євразійської інтеграції, незалежної України чи в тісному союзі з Росією, сприйняття історії своєї країни як незалежної держави чи невід'ємної частини СРСР. При цьому питання, які описують мовну ситуацію в країні, виступали у ролі залежних змінних, тоді як цивілізаційні — незалежних змінних. З усього переліку показників, які описують мовну ситуацію в країні, до аналізу були залучені такі:

- демографічна потужність української та російської мов в Україні та її населених пунктах;
- ставлення до української мови як атрибуту державності;
- уявлення про статус української та російської мов;
- оцінка наслідків проголошення російської мови регіональною;
- розвиток мовної ситуації в перспективі;
- загальна оцінка державної мовної політики;
- пріоритети державної мовної політики;
- уявлення про найбільш прийнятні моделі вирішення мовного питання в Україні.

З метою визначення того, як пов'язані ці чинники з узагальнювальними показниками мовної ситуації та показниками мовної політики, було побудовано кореляційну матрицю [3]. Позитивне значення коефіцієнта кореляції, яке дорівнює або більше 0,2, свідчить про те, що є прямий зв'язок між відповідя-

[3] Кореляційна матриця побудована О. Іванченком.

ми на конкретні питання, тоді як від'ємне значення коефіцієнта кореляції свідчить про наявність зворотного зв'язку.

Економічна складова цивілізаційного вибору та мовні орієнтації

Як же впливають на мовні уподобання українців показники ставлення до притаманного Європі ринкового способу виробництва та альтернативного йому соціалістичного господарювання, яке фактично є версією азійського способу виробництва? В нашому дослідженні це питання: «Чи згодні Ви, що економіка України має базуватися на засадах ринкової економіки?» (питання № 71 анкети, див. додаток) та «Чи згодні Ви з твердженням, що Україні слід негайно повернутися до соціалістичного способу господарювання?» (№ 70).

Суспільно-політичні процеси в Україні за сімнадцять років незалежності, незважаючи на численні соціально-економічні негаразди (проблеми з корупцією, значне розшарування населення за майновою ознакою, поява олігархів тощо) не спричинили зростання ностальгії за старими часами (табл. 1). Майже шестеро з десяти респондентів віддають перевагу розвитку країни на ринкових засадах, тоді як частка противників сумарно складає лише 14 %. Відповідно у меншості виявилися прихильники повернення до соціалістичної системи господарювання (23,4 % – «за», 43,1 % – «проти»). Однак чимала частка тих, хто обрав альтернативу «і так, і ні» (трохи менше однієї четвертої) і тих, хто не визначився (7–9 %), свідчить про те, що зміни, які відбуваються в економіці країни, не задовольняють повною мірою значну частину населення.

Таблиця 1. Ставлення респондентів до повернення України до соціалістичної системи господарювання та до розвитку ринкової економіки в країні (№ 70, № 71), %

Варіанти відповіді	Чи згодні Ви з твердженням, що	
	Україні слід негайно повернутися до соціалістичної системи господарювання?	економіка України має базуватися на ринкових відносинах?
Зовсім не згоден/згодна	21,6	3,3
Скоріше не згоден/згодна	21,5	8,7
І так, і ні	24,4	23,1
Скоріше згоден/згодна	14,6	32,6
Повністю згоден/згодна	8,8	25,6
Важко відповісти	9,2	6,7

З метою визначення наявності зв'язку між прибічниками того чи іншого способу виробництва, а відповідно і цивілізаційного вибору країни, та їхніми мовними уподобаннями, були побудовані таблиці двомірного розподілу та коефіцієнти кореляції.

Виявилося, що російськомовні, двомовні та україномовні громадяни переважно прихильно ставляться до розвитку в країні ринкових відносин. Водночас частка україномовних респондентів відносно більша (понад 64 %) порівняно з російськомовними (57,7 %) та двомовними (55 %).

Щодо показника прихильності до соціалістичної системи господарювання, то частка її прибічників серед російськомовних та україномовних громадян практично не відрізняється (трохи більше однієї п'ятої), тоді як серед двомовних громадян вона виявилася найвищою (27,4 %). Однак противників повернення до адміністративно-командної системи найбільше серед україномовних респондентів — 54,2 %, тоді як серед російськомовних та двомовних їх близько 38 %. Разом з тим прямої кореляції між мовою спілкування та ставленням до соціалистичної системи господарювання не простежено.

Як і в попередньому випадку, особливої різниці у відповідях на питання, які характеризують уявлення про мовну політику та прихильність до ринкової системи господарювання, не спостерігається. Так, незалежно від того, як визначають респонденти пріоритети мовної політики, більшість є прихильниками ринкових перетворень. Однак серед тих, хто в мовній політиці віддає перевагу заходам з посилення позицій державної мови, питома вага прихильників ринкових відносин порівняно вища, ніж серед тих, хто прагне в першу чергу вирішити питання статусу російської мови. Так само їх відносно більше і серед тих, хто вважає, що державна політика щодо української мови обмежує її функціонування. «Ринковиків» також більше як серед противників надання російській мові переваг порівняно з мовами інших національних меншин, так і серед прихильників підтримки державою мови титульної нації. Однак значення коефіцієнтів кореляції не дозволяють говорити про наявність помітного зв'язку між цими показниками та цивілізаційними орієнтаціями респондентів на ринкову модель економіки.

Натомість прибічники радянської командної економіки, яка, за К. Марксом, є різновидом азійського способу виробництва, демонструють явні симпатії до російської мови. Так, коефіцієнт кореляції між відповідями на питання анкети: «Чи згодні Ви з твердженням, що Україні слід негайно повернути-

ся до соціалістичної системи господарювання?» (№ 70) та питанням «Сьогоднішня мовна політика щодо російської мови: (а) підтримує і стимулює функціонування мови, (б) не заважає, але й не сприяє її функціонуванню, (в) обмежує функціонування мови?» (№ 36) свідчить про наявність кореляції між ними. Зокрема, серед тих, хто обрав альтернативу «держава підтримує і стимулює функціонування російської мови», понад 57 % проти повернення до соціалістичної системи господарювання, а серед тих, хто вважає, що держава обмежує функціонування російської мови, таких трохи більше 40 % (табл. 2). На противагу їм лише 16,8 % прихильників соціалізму схильні вважати, що держава надає підтримку російській мові, тоді як протилежної думки у 1,6 разу більше. Отже, прихильники повернення до соціалістичної системи господарювання схильні більшою мірою вважати, що держава обмежує функціонування російської мови.

Таблиця 2. Уявлення респондентів про державну мовну політику щодо російської мови залежно від ставлення до повернення України до соціалістичної системи господарювання (№ 36, № 70), %

Сьогоднішня мовна політика щодо російської мови	**Україні слід негайно повернутися до соціалістичної системи господарювання**			
	Зовсім не згоден/Скоріше не згоден	**І так, і ні**	**Скоріше згоден/Повністю згоден**	**Важко відповісти**
Підтримує і стимулює функціонування мови	57,1	19,1	16,8	7,0
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	42,6	29,1	21,5	6,8
Обмежує функціонування мови	40,1	21,4	27,2	11,3

На рівні значимого коефіцієнта (понад 0,2) виявилася кореляція між ставленням до соціалістичної системи господарювання та питанням «На зразки яких країн має орієнтуватися Україна у мовній політиці?» (№ 51). Мовна модель країн, де надається перевага мові титульної нації, значно популярніша серед противників соціалістичної системи господарювання, аніж у середовищі її прихильників (35,5 % проти 23,7 %). Натомість серед симпатиків соціалізму частка прибічників моделі, де визнається офіційний статус кількох мов, кожна з яких функціонує в окремих частинах країни, становить майже одну п'яту, тоді як серед її противників таких 14,9%.

Щодо зв'язку питання статусу української та російської мов з вибором того чи іншого способу виробництва, то ре-

зультати масового опитування показали, що противники повернення до соціалістичної системи господарювання більшою мірою схильні підтримувати статус української мови як єдиної державної. Так, серед останніх таких 60 %, тоді як тих, хто вважає за доцільне надати російській мові будь-який особливий статус, — на 10 пунктів менше. Водночас прибічники повернення до соціалістичної системи господарювання поділилися практично навпіл.

Надання російські й мові статусу офіційної в тих регіонах, де більшість населення цього прагне, не залежить від орієнтації респондентів на той чи інший спосіб виробництва. Як серед тих, хто прагне повернення до соціалізму, так і серед тих, хто проти цього, вона однакова і становить понад 16 %. Проте серед прибічників соціалістичної системи господарювання на користь надання російській статусу другої державної висловлюється близько 30 %, що на 10 пунктів більше, ніж серед тих, хто проти повернення до соціалістичного минулого.

Натомість орієнтація населення на ринкову систему господарювання мало пов'язана з уявленням про державний статус обох мов. Як серед прибічників того, щоб економіка України базувалася на ринкових відносинах, так і серед противників цього переважають прибічники державного статусу лише української мови. Щоправда, люди, зорієнтовані на ринкову економіку, більшою мірою схильні підтримувати державний статус мови титульної нації. Проте показники кореляції не дозволяють говорити про наявність помітного зв'язку між ставленням українців до того чи іншого способу виробництва та їх відповідями на питання «Яким має бути статус української та російської мови в Україні» (№ 12) та на питання, щодо з можливих наслідків надання російській мові статусу регіональної (№ 39).

Натоміть був зафіксований зв'язок на рівні значимості між уявленнями громадян щодо розвитку мовної ситуації в Україні в перспективі та їхнім ставленням до соціалістичної системи господарювання (рис. 1). Майже кожен другий з противників повернення до соціалістичного минулого віддає перевагу майбутньому України, де українська мова є основною мовою в усіх сферах спілкування, що відповідає практиці переважної більшості європейських країн. Натомість серед тих, хто бачить перспективу економічного розвитку країни в соціалістичній системі господарювання, таких менше третини, а перевагу вони віддають перспективі двомовного майбутнього України.

Рис. 1. Ставлення респондентів до повернення до соціалістичної системи господарювання залежно від уявлень про розвиток мовної ситуації в Україні в перспективі (№ 70, № 51), %

Зауважимо, що подібної залежності не спостерігається щодо ставлення респондентів до ринкової економіки.

Таким чином, з двох показників, які відображають економічну складову цивілізаційної орієнтації українців з їх сприйняттям мовної політики країни корелює лише ставлення до соціалістичної форми господарювання. Чим прихильніше людина сприймає її, тим швидше вона виявиться серед тих, хто більшою мірою опікується долею російської мови й підтримує курс мовної політики на затвердження в країні двомовності.

Ідеологічні уподобання та мовні орієнтації

Отриманий висновок дає підстави припустити, що в основі зазначеної залежності лежать певні ідеологічні уподобання громадян. Нині, згідно з результатами опитування, найбільш популярними в Україні виявилися дві течії, які представляють правий спектр: політичний напрям, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією (18,7 %) та національний (демократичний і радикальний) (19,2 %). Ліві течії: комуністичну, соціалістичну та соціал-демократичну — підтримує приблизно по 7 % респондентів.

Значення коефіцієнтів кореляції між питанням: «Який ідейно-політичний напрям найбільшою мірою відповідає Вашим власним переконанням» (№ 69) та показниками мовної орієнтації не дозволяють говорити про наявність якогось помітного зв'язку, адже для всіх випадків він не досягає й 0,1.

Однак при розгляді особливостей ідеологічних уподобань українців та їх впливу на мовні орієнтації слід зауважити, що

дві найбільш популярні в країні течії об'єднує ставлення до ринкової економіки та приватної власності і роз'єднують пріоритети у зовнішніх зв'язках країни: націонал-демократи відверто закликають до приєднання до ЄС, тоді як у самій назві іншої течії декларується їх орієнтація на Росію. При цьому серед україномовних громадян практично третина симпатизує першій течії, в серед російськомовних громадян майже стільки ж — другій. Тому під час аналізу для питання «Який ідейно-політичний напрям найбільшою мірою відповідає Вашим власним переконанням» були сформовані нові ознаки: а) політичні течії, які в своїх програмних засадах декларують входження до європейського співтовариства і б) політичні течії, які декларують приєднання до Росії в будь якій формі. Для цих нових ознак та змінними мовної групи були визначені коефіцієнти кореляції, які засвідчили наявність зв'язку між мовою повсякденного спілкування респондентів та їх уподобаннями щодо європейської чи євразійської інтеграції країни. Відповідно до отриманих даних двомірного розподілу виявилося, що серед прибічників політичних течій, які в своїх програмних засадах сповідують зближення з Росією та надання російській мові статусу другої державної шестеро із десяти спілкуються в повсякденні російською мовою, одна п'ята говорять обома мовами і лише 14 % є україномовними. Натомість серед тих, хто є прихильниками національно-демократичних течій та напрямів, які зорієнтовані на західні цінності, російськомовні громадяни становлять менше однієї п'ятої, а україномовних майже дві третини. В той же час кореляції інших показників мовної ситуації та мовної політики з показником ідеологічних орієнтацій респондентів не спостерігається.

Таким чином, на мовні орієнтації українців ідеологічні уподобання, які базуються на різних підходах до приватної власності, мають незначний вплив, на відміну від *ідеологічних напрямів*, які у своїх програмних засадах ставлять за мету зближення (читай приєднання) до Росії.

Інтеграційні уподобання населення та мовне питання

У цьому параграфі аналізуються показники, які висвітлюють прихильність українців до європейської чи євразійської інтеграції та їх кореляція з мовними питаннями. Маються на увазі такі питання, як: «Чи згодні Ви, що Україна має продовжувати рух до вступу в європейські структури?» (№ 72), «Чи згодні Ви, що майбутнє України в союзі з Росією та Білорус-

сю?»(№ 73) та «Чи згодні Ви, що Україна має здійснити відповідні кроки для вступу в НАТО?» (№ 75). Зауважимо, що останнє питання було виокремлено додатково, оскільки в країні точаться запеклі суперечки з цього приводу.

Загалом результати нашого дослідження, як і багатьох інших [4], засвідчили, що українці позитивно ставляться до приєднання до Європейського союзу. В листопаді 2006-го року кожен другий українець дав ствердну відповідь щодо необхідності продовження руху країни до вступу до європейських структур. Протилежну позицію відстоює менше однієї чверті респондентів і майже кожен п'ятий обрав альтернативу «і так, і ні». Зовсім інша картина спостерігається щодо ставлення українців до вступу до НАТО: лише одна п'ята прагне цього і майже шестеро із десяти проти. Очевидно, варто зауважити, що до поняття європейські структури входить і саме НАТО. Протилежні відповіді респондентів на ці два питання підтверджують аргументи прихильників вступу країни до цього блоку про те, що більшість населення мало обізнана зі структурою НАТО і його місцем в європейській інтеграції.

Досить парадоксально виглядає той факт, що інший вектор розвитку країни — приєднання до євразійської цивілізації — так само підтримується практично половиною респондентів. Противників такої інтеграції виявилося менше 30 % і менше однієї п'ятої вагається. Фактично прихильники європейського вибору країни майже на 40 % складаються з одночасних симпатиків приєднання країни до союзу з Росією та Білоруссю. Отже, четверо із десяти респондентів не мають чітких поглядів щодо вибору майбутньої інтеграції країни.

Незважаючи на це, виявилося, що рівень зв'язку мовних питань з питаннями, які висвітлюють ставлення до європейського вектора розвитку країни, дуже високий, як і щодо інтеграції з колишніми товаришами по СРСР. В деяких випадках значення коефіцієнта кореляції сягає значення 0,3 і вище. Так, ставлення українців до інтеграції країни до європейських структур, включно з НАТО, має прямий зв'язок з мовою повсякденного спілкування респондентів. Зокрема, більшість прибічників приєднання країни до Європейського союзу (46,7 %)

---

[4] Громадська думка населення України: вересень 2006 р. За результатами національного репрезентативного соціологічного опитування дорослого населення: 12—19 вересня 2006 р. — Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка, Центр «Соціальний моніторинг» //:http.www.uisr.org.ua; //:http.www.smc.org.ua;

Політична ситуація та соціально-політичні настрої населення України: червень 2007 р. За результатами національного репрезентативного соціологічного опитування 16.06—23.06.2007 р. //:http.www.uisr.org.ua; //:http.www.smc.org.ua.

говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, тоді як серед противників майже шестеро із десяти є російськомовними (рис. 2). Високий рівень залежності простежується і для показника ставлення респондентів до вступу до НАТО (рис. 3). Серед симпатиків цієї структури шестеро із десяти є україномовними і лише 15,4 % російськомовними. Натомість серед противників більше половини говорять російською при 22,9 % україномовних. Тобто громадяни України, які позитивно сприймають європейський вектор розвитку України, скоріше виявляться україномовними, ніж російськомовними. Зазначимо, що частка респондентів, яка спілкується обома мовами, становить до однієї п'ятої незалежно від того, як вони ставляться до Євроатлантичної інтеграції України.

Рис. 2. Ставлення респондентів до вступу України в європейські структури залежно від мови повсякденного спілкування (№ 72, № 82), %

Рис. 3. Ставлення респондентів до вступу України до НАТО залежно від мови повсякденного спілкування (№ 75, № 82), %

Проросійський вектор української політики та прагнення інтеграції з північною сусідкою дає зворотний напрям зв'язку з питанням щодо мови повсякденного спілкування. Від'ємне значення коефіцієнта кореляції на рівні −0,366 говорить про

те, що прихильники приєднання України до союзу з Росією та Білоруссю скоріш за все виявляться російськомовними громадянами, а противники — україномовними. За даними нашого опитування шестеро із десяти противників євразійського вектора інтеграції говорять українською мовою і лише 16,9 % російською, і навпаки, серед його прихильників більшість російськомовних (54,4 %) (рис. 4).

Рис. 4. Ставлення респондентів до спільного майбутнього України в союзі з Росією та Білоруссю залежно від мови повсякденного спілкування (№ 73, № 82), %

Отримані коефіцієнти кореляції засвідчили також наявність суттєвого зв'язку між показниками вибору вектора інтеграції країни та показниками розвитку мовної політики України (табл. 3—5). Так, понад дві третини респондентів, які підтримують входження до європейських структур, вважають, що українська має залишатися єдиною державною мовою, при 15,9 % тих, хто за дві державні мови. Водночас серед противників курсу на європейську інтеграцію країни за надання російській мові статусу другої державної виступає вже 47,1 %. Отже, прихильники приєднання до Європи більшою мірою схильні підтримувати державний статус лише української мови, тоді як прибічники державного статусу двох мов виявляться скоріше серед противників орієнтації України на Європу.

Інший вектор цивілізаційної інтеграції України — приєднання до союзу з Росією та Білоруссю — так само має кореляційний зв'язок з баченням респондентами статусу мов в Україні. Якщо серед охочих приєднатися до згаданого союзу майже четверо із десяти віддають перевагу наданню державного статусу російській мові на рівні з українською, то серед противників згаданого возз'єднання таких лише 7,9%. При цьому майже три чверті противників приєднання України до зазначеного союзу є прихильниками державного статусу лише

української мови і удвічі менше тих, хто за євразійський вектор. Наведене свідчить, що прихильники євразійства більшою мірою схильні підтримувати надання російській мові статусу другої державної, аніж противники.

Таблиця 3. Ставлення респондентів до вступу України до європейських структур залежно від уявлень про статус української та російської мов (№ 72, № 12), %

Чи згодні Ви, що Україна має продовжувати рух до вступу до європейських структур (пит. № 72)	Яким має бути статус української та російської мов в Україні (№ 12)						
	Українська мова має бути єдиною держ. мовою з витісненням російської мови	Українська мова – державна, російська – паралельно як офіційна мова	Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами	Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови	Це питання для мене не має значення	Важко визначитися	Інше
Зовсім не згоден/Скоріше не згоден	25,5	21,8	47,1	2,5	1,9	1,0	0,2
І так, і ні	50,5	21,1	21,6	2,6	2,1	1,8	0,3
Скоріше згоден/Повністю згоден	67	14,6	15,9	0,8	0,8	0,6	0,2

Таблиця 4. Ставлення респондентів до майбутнього України в союзі з Росією та Білоруссю залежно від уявлень про статус української та російської мов (№ 73, № 12), %

Чи згодні Ви з твердженням, що майбутнє України – в союзі з Росією	Яким має бути статус української та російської мов в Україні						
	Українська мова має бути єдиною держ. мовою з витісненням російської мови	Українська мова – державна, російська – паралельно як офіційна мова	Українська та російська мови мають бути рівно правними державними мовами	Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови	Це питання для мене не має значення	Важко визначитися	Інше
Зовсім не згоден/ Скоріше не згоден	74,3	12,7	7,9	1,8	2,2	1,1	0,0
І так, і ні	61,5	22,1	12,7	0,5	1,1	1,6	0,5
Скоріше згоден/Повністю згоден	37,2	19,7	39,4	1,8	0,7	1,0	0,2

Таблиця 5. Ставлення респондентів до вступу України до НАТО залежно від уявлень про статус української та російської мов (№ 75, № 12), %

Чи згодні Ви, що Україна має здійснити відповідні кроки для вступу до НАТО	Яким має бути статус української та російської мов в Україні						
	Українська мова має бути єдиною держ. мовою з витісненням російської мови	Українська мова – державна, російська – паралельно як офіційна мова	Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами	Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови	Це питання для мене не має значення	Важко визначитися	Інше
Зовсім не згоден/ Скоріше не згоден	38,6	19,7	36,6	1,9	1,5	1,5	0,1
І так, і ні	68,2	19,8	7,9	1,2	1,7	0,8	0,4
Скоріше згоден/Повністю згоден	80,2	12,4	5,4	1,0	0,2	0,2	0,5

Водночас отримані коефіцієнти кореляції не дають підстав говорити про наявність зв'язку між орієнтацією респондентів на вступ України до європейських структур з їхніми уявленнями про пріоритети у державній мовній політиці, їхнім ставленням до української мови та зразків мовної політики, на якы варто орієнтуватися. Натомість на рівні статистичної значимості виявилася кореляція між сьогоднішнім ставленням держави до російської мови та відповідями на питання: «Чи повинна російська мова на законодавчому рівні мати переваги порівняно з мовами інших національних меншин, які мешкають в Україні?» (№ 38). Більшість (56,3 %) противників приєднання країни до Європи переконані, що державна мовна політика щодо російської мови утискає її розвиток, а четверо із ста вважають, що вона її підтримує. При цьому майже шестеро із десяти вважають, що російська повинна мати законодавчі переваги порівняно з іншими мовами. На відміну від них прихильники приєднання до європейських структур схильні вважати, що сьогодні російська мова не потерпає в Україні: чверть вважає, що держава допомагає і стимулює її розвиток і ще 46,6 %, що вона не підтримує, але й не заважає її функціонуванню. Відповідно серед них переважають погляди про недоцільність надання російській мові якихось преференцій на законодавчому рівні.

Однак орієнтація на союз із Росією та Білоруссю притаманна громадянам, які виступають за особливий статус російської мови.

На рівні значимості зафіксована кореляція між ставленням респондентів до НАТО та їх уявленнями про пріоритети у державній мовній політиці та необхідності законодавчо підсилити статус російської мови. Прихильники входження країни до Північно-Атлантичного альянсу в абсолютній більшості вважають необхідним пріоритетом державної мовної політики підтримку поширення української мови в усіх сферах мовлення. Більшість з них не підтримує надання законодавчих преференцій російській мові. На противагу їм прихильники приєднання країни до союзу з Росією та Білоруссю більшою мірою схильні до пріоритету російської мови та надання їй переваг порівняно з іншими мовами.

На відміну від зазначеного вище суттєвого зв'язку уподобань щодо інтеграційних засад країни та зразків мовної політики країни виявити не вдалося.

Щодо уявлень респондентів про розвиток мовної ситуації в Україні в перспективі, то лише показник ставлення до приєднання країни до союзу з Росією та Білоруссю корелюється з відповідями на зазначене питання (рис. 5). Так, семеро із десяти противників євразійської інтеграції країни вважають, що вона має бути одномовною країною, де поширена мова титульної нації, тоді як серед симпатиків цього вектора розвитку країни помітно переважають прибічники двомовного майбутнього України.

Рис. 5. Ставлення респондентів до майбутнього України в союзі з Росією залежно від уявлень про розвиток мовної ситуації в перспективі (№ 62, № 67), %

Таким чином, між вибором інтеграційного вектора розвитку країни та мовними уподобаннями населення в більшості випадків існує залежність. Прихильники євроатлантичного вектора віддають перевагу мовній політиці, спрямованій на розвиток української мови та переважно україномовного майбутнього країни, тоді як прибічники євразійства виступають за посилення позицій російської мови з наданням їй статусу другої державної (офіційної) і, відповідно, двомовності в країні.

Для того щоб визначити, наскільки і який саме вплив на мовну поведінку громадян має проросійський фактор, варто розглянути залежність між показниками мовної орієнтації та ставленням до незалежності України та взаємин із Росією.

Виявилося, що між цими показниками існує тісний зв'язок. Так, на рівні значимості маємо коефіцієнти кореляції між відповідями на питання щодо мови повсякденного спілкування, визначення для себе рідної мови та необхідності для російської мови мати особливий статус та відповідями на питання «Якими мають бути стосунки між Україною та Росією?» (№ 62). За даними нашого опитування більше половини респондентів (53,7 %) віддають перевагу рівноправним стосункам між Україною та Росією. Більш як удвічі поступаються їм прихильники пріоритетного партнерства між країнами. Об'єднання України та Росії прагне лише 15,1 %, тоді як їх антагоністів, які виступають за зведення стосунків до мінімальних контактів, усього 5 %.

Практично кожен другий прихильник більш тісного контакту України з Росією аж до об'єднання в єдину державу в повсякденному житті спілкується російською мовою, тоді як україномовних серед них менше однієї п'ятої.

Серед громадян, які вважають, що ці стосунки мають носити рівноправний характер, де кожна з країн дбає про свої інтереси, маємо вже перевагу україномовних над російськомовними (40,8 % проти 36,7 %) (табл. 6). А серед тих, хто вважає за доцільне для України зведення стосунків до мінімуму, російськомовних припадає один на десять, тоді як частка україномовних сягає двох третин. При цьому частка двомовних в усіх випадках коливається між однією п'ятою та однією четвертою. Отже, громадяни, які прагнуть об'єднання з Росією, схильні спілкуватися скоріше російською мовою, аніж українською.

Таблиця 6. Уявлення респондентів про стосунки України та Росії залежно від мови спілкування (№ 62, № 82), %

Якими мають бути стосунки між Україною та Росією?	В повсякденному житті спілкуєтесь				
	Тільки російською мовою / В більшості ситуацій російською мовою	Рівною мірою українською і російською мовами	В більшості ситуацій українською мовою/ Тільки українською мовою	Суржиком	Інше
Об'єднання в єдину державу	52,1	24,6	19	3,6	0,7
Пріоритетне та стратегічне партнерство	48,1	21,4	26,1	3,8	0,6
Рівноправні стосунки незалежних держав, де кожна відстоює свої інтереси	36,7	18,6	40,8	2,8	1,2
Зведення стосунків до мінімально необхідних контактів	11,7	19,6	65,6	2,9	0,0

Аналогічну картину спостерігаємо і щодо питання про необхідність для російської мови мати переваги на законодавчому рівні порівняно з мовами інших національностей. Практично кожен сьомий з прихильників об'єднання з Росією вважає, що таке законодавче забезпечення для російської мови потрібне. Натомість понад три чверті прибічників зведення стосунків з Росією до необхідного мінімуму виступають проти (рис. 6).

Рис. 6. Уявлення респондентів про стосунки України та Росії залежно від ставлення до надання російській мові переваг на законодавчому рівні (№ 62, № 38), %

Ставлення громадян до Росії жорстко корелюється з уявленнями щодо статусу обох мов в Україні. Так, чим більшої інтеграції з Росією прагнуть респонденти, тим більше вони виступають за надання російській мові статусу другої державної, і навпаки. Переважна більшість прихильників надання російській мові офіційного статусу в окремих регіонах, де більшість населення це підтримує, або надання їй державного статусу по всій території прагнуть тісніших контактів України та Росії (табл. 7). За державний статус лише української мови висловлюється 37,8 % прибічників об'єднання з Росією в єдину державу, 47,8 % — за пріоритетне партнерство, 58,4 % — рівноправні стосунки між країнами, 81,2 % тих, хто за зведення контактів між країнами до мінімуму.

Таблиця 7. Уявлення респондентів про стосунки України та Росії залежно від уявлень про статус української та російської мов (№ 62, № 12), %

Якими мають бути стосунки між Україною та Росією?	Українська мова має бути єдиною державною мовою	Українська мова-державна, російська — паралельно як офіційна мова	Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами	Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови	Це питання для мене не має значення	Важко відповісти
Об'єднання в єдину державу	37,8	20,7	34,4	4,3	2,0	1,0
Пріоритетне та стратегічне партнерство	47,8	21,6	28,2	0,4	1,3	0,2
Рівноправні стосунки незалежних держав, де кожна відстоює свої інтереси	58,4	15,4	22,8	0,8	1,1	1,3
Зведення стосунків до мінімально необхідних контактів	81,2	8,9	5,9	0,0	2,0	1,0

Водночас решта показників мовної політики не корелюють з орієнтацією респондентів на зближення з Росією (в усіх випадках коефіцієнти кореляції помітно нижчі від рівня значимості). Останнє може бути зумовлене досить невиразною мовною політикою в країні, яка не задовольняє ні російськомовне, ні україномовне населення.

Більш рельєфно виглядає зв'язок між мовними показниками та ставленням респондентів до незалежності України. Зазначимо, що на 16-му році незалежності країни 58 % готові підтримати свій вибір щодо підтримки Акта незалежності України, зроблений на референдумі 1991 року, тоді як трохи більше однієї п'ятої проти незалежності. При цьому вісім з десяти з них є прибічниками євразійського вектора інтеграції України, понад 30 % виступають за об'єднання з Росією в єдину державу і ще майже стільки ж за пріоритетне партнерство з цією країною.

Така орієнтація частини виборців на зближення з сусідньою державою знайшла своє відображення і в пріоритетах щодо розвитку мовної ситуації в країні. Зокрема, мова повсякденного спілкування корелює зі ставленням громадян до незалежності країни, про що свідчить порівняно високе від'ємне значення коефіцієнта кореляції. Виявилося, що противники незалежності країни скоріше виявляться серед російськомовних громадян, ніж серед україномовних. Наразі, проти проголошення Акта незалежності країни готові проголосувати шестеро із десяти російськомовних громадян, трохи більше однієї п'ятої двомовних і лише 14,4 % україномовних. І навпаки, серед прибічників незалежності країни кожен другий говорить українською і майже удвічі менше (27,2 %) російською мовою (рис. 7).

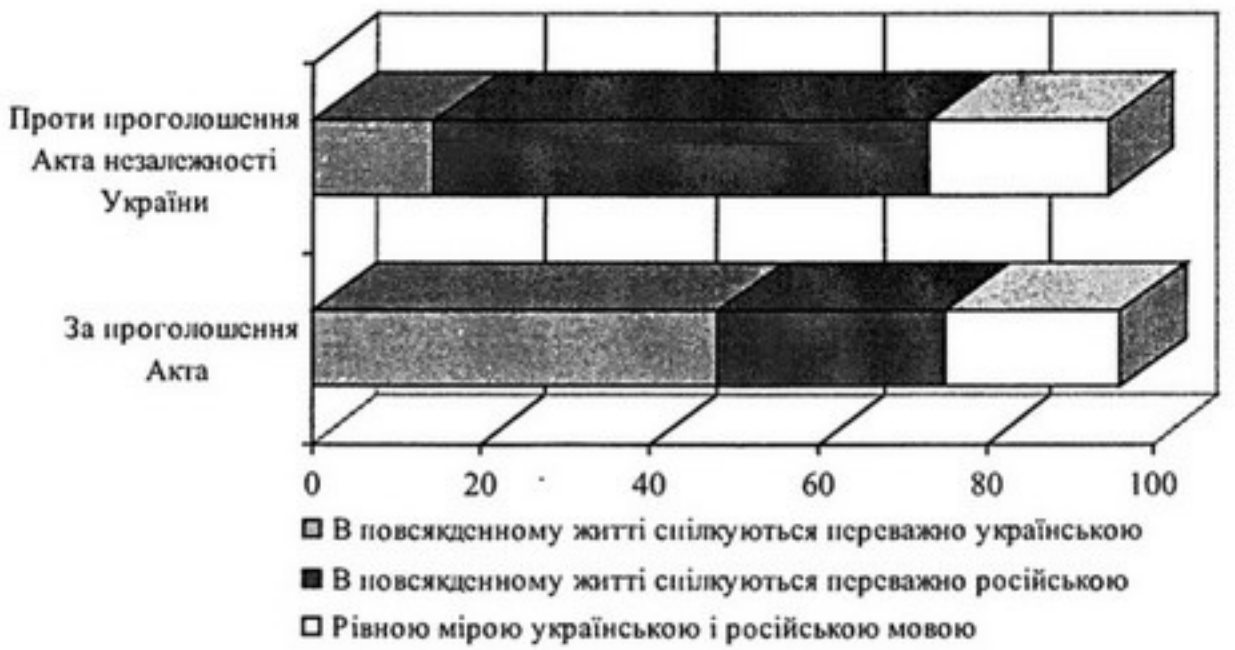

Рис. 7. Ставлення респондентів до незалежності України залежно від мови повсякденного спілкування (№ 76, № 82), %

Ставлення громадян до Акта проголошення незалежності має зв'язок з рядом показників, які описують мовну ситуацію

в країні. Серед них — уявлення про статус мов у країні, розвиток мовної ситуації в перспективі та пріоритети держави у здійсненні мовної політики. Зокрема, понад дві третини прибічників незалежності вважають, що державний статус має залишатися лише за українською мовою, тоді як серед противників таких удвічі менше. Дзеркальною є ситуація щодо прибічників офіційного або державного статусу для російської мови, де майже дві третини не підтримує незалежності країни, тоді як утричі менше тих, хто підтримує.

Так само переважна більшість прибічників незалежності (63,1 %) як пріоритети мовної політики бачать сприяння поширенню української мови в усіх сферах мовлення, тоді як серед противників переважають ті, хто пріоритетним вважає питання щодо статусу російської мови. Відповідно серед останніх більшу популярність мають моделі мовної політики, які визнають офіційний статус кількох мов.

Зауважимо, що характер впливу ставлення громадян до існування загрози державній цілісності країни на мовні показники, є аналогічним ставленню до її незалежності, хоча коефіцієнти кореляції є трохи нижчими.

Таким чином, отримані залежності показали, що між більшістю показників, які описують мовні переваги населення та їх ставленням до незалежності країни, зокрема у стосунках з колишньою метрополією, існує досить тісний зв'язок. Громадяни, які прагнуть об'єднання з Росією, виявляться скоріше російськомовними, аніж україномовними, будуть визнавати російську своєю рідною (або вважати рідними обидві мови) та вимагати для неї преференції на законодавчому рівні. При цьому підтримка надання російській мові статусу офіційної, як правило, супроводжується бажанням приєднатися до Росії. Прихильники незалежності України, навпаки, схильні до збереження статусу державної лише за українською мовою, і вважають, що державна мовна політика має бути спрямована, передусім, на підтримку української мови. Громадяни, які в повсякденному користуванні спілкуються переважно українською мовою, більшою мірою схильні підтримувати незалежність України.

Національна самоідентифікація та мовні орієнтації

Комплексний аналіз залежності цивілізаційного вибору громадян та їхніх мовних симпатій потребує врахування і ролі національного фактора. Постає завдання визначити, на-

скільки тісний зв'язок між оцінками громадянами мовної політики держави та їхнім етнічним самовизначенням.

З цією метою була використана просторово-територіальна ідентифікація респондентів, яку раніше застосували в дослідженні республіканського соціологічного опитування «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика» (Стегній, Чурілов 1998: 53). Зокрема, в нашому опитуванні у відповідях на питання «Ким Ви себе вважаєте в першу чергу?» (№ 63) шкала просторово-територіальної ідентифікації складається з трьох рівнів. Перший (локальний) рівень включає ідентифікацію зі своїм населеним пунктом (регіоном), другий (національний) рівень включає ідентифікацію з населенням країни та третій (транснаціональний), який включає ідентифікацію з ширшими спільнотами, як-то слов'янами, європейцями й цілим світом. Побудовані кореляційні залежності не зафіксували зв'язку між відповідями на це питання та мовними орієнтаціями респондентів (для всіх випадків коефіцієнт кореляції суттєво менший ніж 0,2).

Для теми нашого дослідження варто прискіпливіше проаналізувати національний рівень ідентифікації респондентів. Альтернатива «громадянин України» опосередковано дає можливість оцінити частку населення країни, яка є, так би мовити, носієм національної свідомості на вищому рівні свого прояву — одержавленої нації. За нашими даними, ця частка становить трохи менше половини (47,8 %), понад чверть респондентів прив'язують себе до місця, де вони живуть, і один з десяти — до свого регіону. Інші альтернативи помітно поступаються згаданим.

Для подальшого аналізу були взяті такі ознаки: «громадянин України» та всі решта, які були об'єднані в одну категорію «інші», крім «важко визначитися». Кореляційні залежності між цими новими ознаками та мовними показниками виявилися на рівні значимості. Передусім це стосується мови повсякденного спілкування респондентів та визначенням ними своєї рідної мови. Так, серед тих, хто у відповіді на питання: «Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?» (№ 63) обрав альтернативу «громадянин України», найбільша частка припадає на україномовних респондентів, тоді як російськомовні переважають серед тих, хто обрав іншу відповідь (рис. 8).

Так само, серед учасників опитування, які визнають себе громадянами України, майже дві третини вважають рідною мовою українську, при тому, що загалом таких трохи більше половини. Частка ж тих, хто вважає рідною російську, становить менше чверті. Практично однаковою виявилися частки

тих, хто назвав рідною мовою чи то українську, чи то російську, серед респондентів, які обрали для себе інші альтернативи (рис. 9).

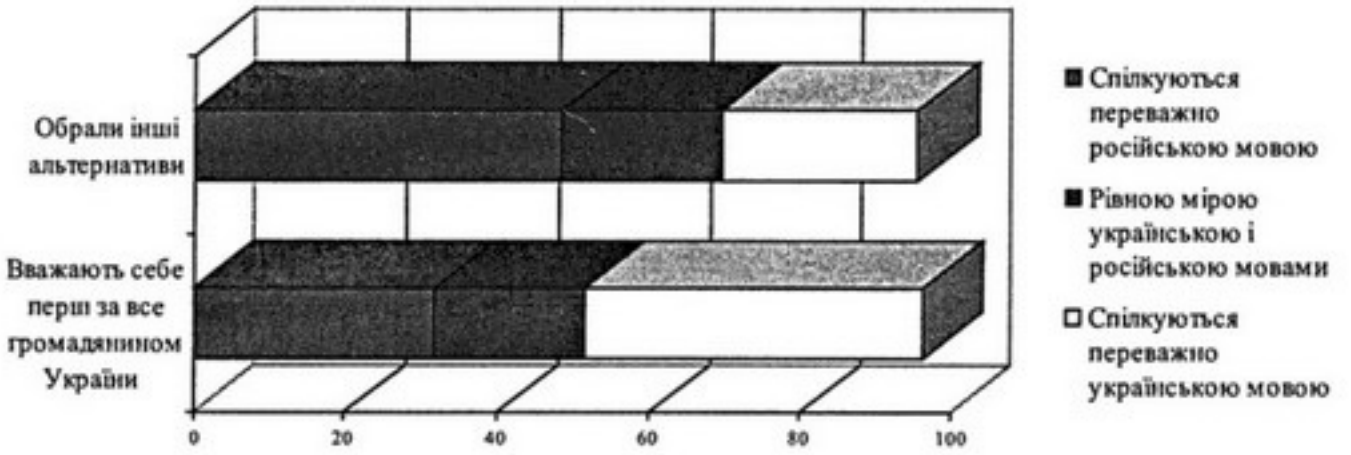

Рис. 8. Розподіл відповідей респондентів на питання «Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?» залежно від мови їх повсякденного спілкування (№ 63, № 82), %

Рис. 9. Розподіл відповідей респондентів на питання «Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?» залежно від того, яку мову вони вважають рідною (№ 63, № 65), %

Іншим показником, який був використаний для визначення національної самоідентифікації, було питання «Ким Ви себе усвідомлюєте за національною приналежністю?» (№ 64). На нього респонденти мали дати свій варіант відповіді, який не обмежувався дослідниками. Це дало можливість респондентам уникнути підказки, що використовувалася іншими соціологами, на кшталт альтернатив «тільки українцем», «і українцем і росіянином, але більше українцем», «однаковою мірою й українцем і росіянином», «і росіянином і українцем, але більше росіянином», «тільки росіянином» (Хмелько 2004: 13) і самим ідентифікувати себе за національною приналежністю. Такий підхід до постановки питання дозволяє отримати чіткі-

ше уявлення про структуру населення країни за показником національної самосвідомості, адже він пропонує самовизначитися респондентам не так на основі етнічного походження, як на усвідомленні своєї приналежності до певної національної спільноти. Отримані дані показали, що в Україні існує досить чіткий поділ за цим показником: 77 % усвідомлюють себе українцями, 20,3 % — росіянами і лише 0,7 % порівну українцем та росіянином.

Аналіз кореляційних залежностей мовних переваг респондентів та показником їх національного самоусвідомлення показав наявність певних, часом дуже значних, залежностей між ними. Це стосується передусім мови повсякденного спілкування та визначення своєї рідної мови, оскільки значення коефіцієнтів кореляції між відповідями на перші два питання та питанням «Ким Ви себе усвідомлюєте за національністю?» (№ 64) виявилися на рівні значимості.

Так, семеро з десяти респондентів, які вважають себе українцями, рідною мовою вказали українську, 17,4 % — російську і 12,4 % — обидві мови (рис. 10). Серед респондентів, які вважають себе росіянами дев'ятеро з десяти назвали рідною російську мову, українську — лише 1,5 % і обидві мови — 5,6 %. Наразі респонденти, що усвідомлюють себе росіянами, більш послідовні щодо визначення своєї рідної мови. Так само серед росіян 87,5 % спілкуються саме російською мовою, тоді як частка тих, хто усвідомлює себе українцями і спілкуються українською мовою, становить лише 45 %, рівною мірою обидві мови вживає майже чверть, а 23,7 % говорять російською (рис. 11).

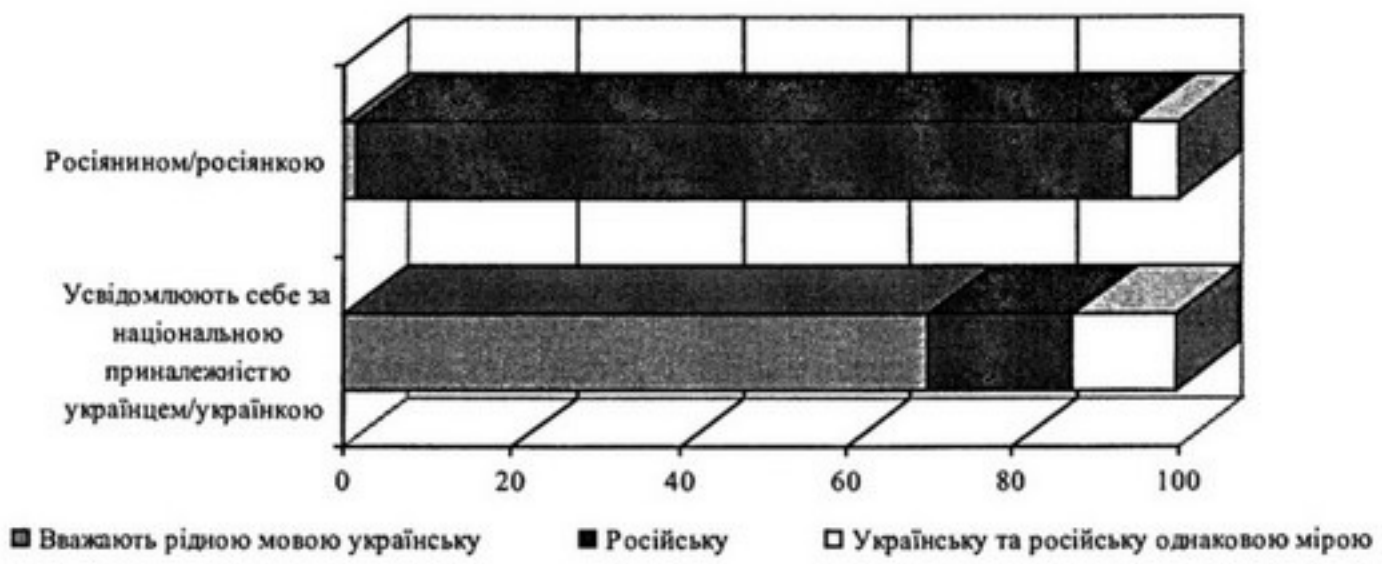

Рис. 10. Розподіл відповідей респондентів на питання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національною приналежністю?» залежно від того, яку мову вони вважають рідною (№ 64, № 65), %

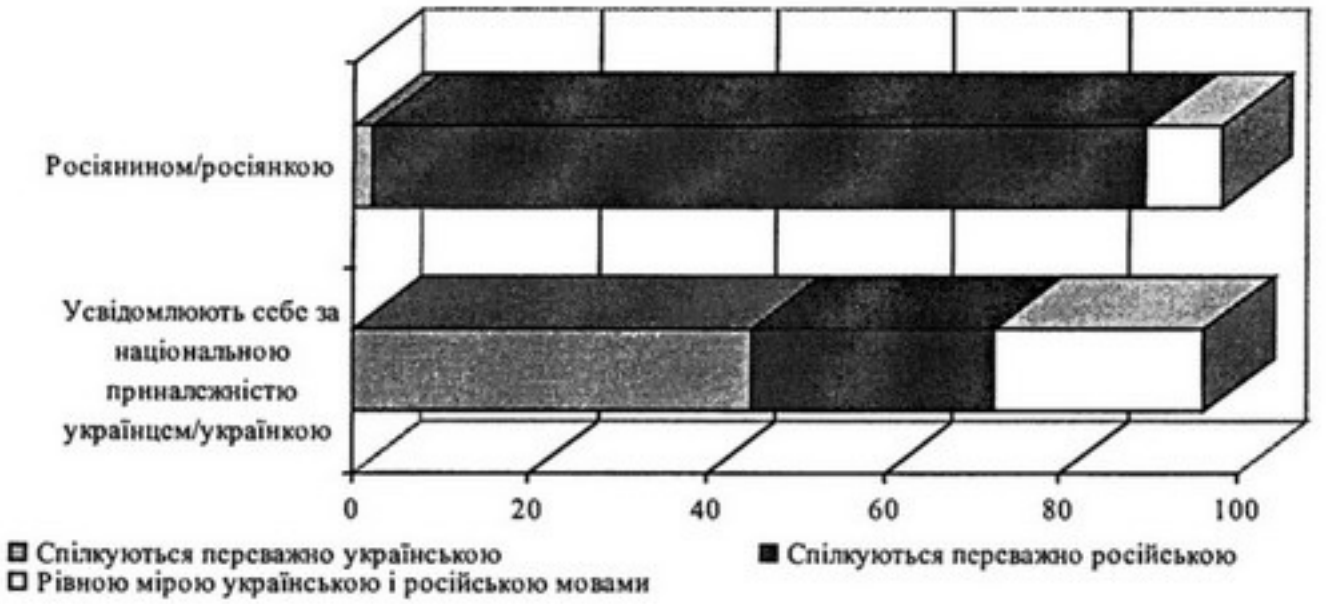

Рис. 11. Розподіл відповідей респондентів на питання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національною приналежністю?» залежно від мови повсякденного спілкування (№ 64, № 82), %

Однак зв'язок інших оцінних показників мовної ситуації в країні і, зокрема, тих, що характеризують державну політику в цій сфері, з показником національної самоідентифікації респондентів надзвичайно малий.

В той же час шестеро з десяти респондентів, що усвідомлюють себе українцями, вважають, що пріоритетом у державній політиці в мовній сфері має бути надання ширших можливостей для вживання української мови, тоді як восьмеро з десяти росіян — вирішенню питання статусу російської мови (табл. 8). Аналогічно, серед тих, хто вважає себе українцем більш популярна модель мовної політики, яка підтримує мову корінної нації або вироблення власної моделі, тоді як росіяни більш прихильні до моделей, які визнають на різних засадах офіційний статус кількох мов.

Таблиця 8. Вибір респондентами моделей мовної політики залежно від національного самовизначення (№ 51, № 64), %

Ким Ви усвідомлюєте себе за національною приналежністю?	На зразки яких країн має орієнтуватися Україна у мовній політиці:			
	На країни, які підтримують мову корінної (титульної) нації	На країни, які визнають офіційний статус кількох мов, що функціонують по всій країні	На країни, які визнають офіційний статус кількох мов, кожна з яких функціонує в певній частині країни	Україна не повинна орієнтуватися на чужі зразки
Українцем/ українкою	34,5	19,6	14,3	24,0
Росіянином/ росіянкою	6,1	38,7	29,4	20,1

Таким чином, маємо досить чітке розмежування між орієнтацією респондентів на ту чи іншу мову з двох найбільш поширених у країні та національним самовизначенням громадян. При цьому можна легко помітити, що росіяни послідовніші щодо визначення своєї рідної мови та мови спілкування, ніж українці. Серед респондентів, що асоціюють себе з українцями, 27,5 % говорять російською мовою і ще майже чверть спілкується обома мовами. Серед росіян українською та обома мовами спілкується трохи більше 10 % разом. Це підтверджує висновок О. Медведєва (Медведєв 2007) в його роботі «Мовний баланс України» про те, що донорами для поповнення категорії російськомовного населення виступають українці, а не навпаки. Але він робив свій висновок на соціологічних дослідженнях, де враховувалася лише етнічна компонента респондентів. Отримані нами дані дозволяють стверджувати, що корені цього явища лежать глибше — на рівні національної самосвідомості, а точніше її руйнації внаслідок тривалого колоніального та постколоніального становища країни.

Історична пам'ять та мовні орієнтації населення

Поняття національна самосвідомість є багатошаровим та виходить далеко за межі етнічного походження. У національній самосвідомості кожного етносу важливу роль відіграє культурно-історична компонента, зокрема історична пам'ять про події та явища, а також особисте ставлення до них. Важливою детермінантою національної ідентифікації є спільність сприйняття подій історичного минулого. Ще у 1998-му році в рамках наукового проекту INTAS «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика» (Стегній, Чурілов 1998) було зафіксовано зв'язок між мовою спілкування в сім'ї та ставленням до історичних персоналій та подій. Згідно з отриманими тоді результатами найбільш негативне ставлення до персоналій та подій національної історії України спостерігалося у тих респондентів, які послуговуються російською мовою. Дослідники також зазначили, що особливо виразно ця закономірність простежувалася у ставленні до проголошення незалежності України.

Варто зауважити, що руйнація історичної пам'яті, викривлене трактування історичних подій залишається одним з основних знарядь для підкорення імперією колонізованого етносу. Для України це означало багаторічне насаджування поглядів та оцінок її історії через призму історії метрополії —

імперської Москви та Петербурга. Так, Київська Русь, ядро якої було розташовано і функціонувало в межах України, розглядалася як підвалини Московської держави, а також перша фаза «государства Російського» за М. М. Карамзіним. Одна з найяскравіших сторінок української історії — козаччина — в російській історіографії оцінювалася як національно-визвольна боротьба українців проти Польщі, але за возз'єднання з Росією. Відповідно козацькі ватажки, які противилися приєднанню до Москви українських земель (Іван Мазепа, Пилип Орлик, Петро Дорошенко, Павло Полуботок і багато інших), потрапили в історію з тавром зрадника або ворога.

Такі ж підходи характерні до історичних подій пізніших періодів. Всі політичні діячі Центральної Ради, не кажучи вже про ОУН—УПА, були піддані анафемі радянською історичною наукою. У свідомості пересічного українця це тавро на них лишається і дотепер в незалежній Україні, яку вони виборювали. Під впливом імперської інтерпретації минулого сформувалося не одне покоління українців.

Особливості оцінки подій національної історії та певних історичних осіб залежно від мови спілкування досліджувалися у згаданому соціологічному дослідженні 1998-го року під час аналізу проблеми регіоналізму в Україні (Стегній, Чурілов 1998: 57—63). В нашому дослідженні ми використали аналогічний підхід, але з акцентом на визначенні ролі імперських історичних стереотипів як фактора руйнації національної пам'яті і відповідно національної самосвідомості у формуванні мовних переваг українців. Подібний підхід був застосований нами при дослідженні чинників національно-патріотичної орієнтації столичної молоді (Залізняк 2003), коли індикатором подій історичного минулого було використано оцінку історичних осіб, які контраверсійно інтерпретуються українськими та російськими істориками.

До переліку історичних постатей, які відігравали певну роль в історії України, були внесені ті, чия діяльність зазвичай по-різному тлумачиться українською та російською наукою (№ 66). Йдеться, передусім, про постаті Івана Мазепи (доба козаччини), Симона Петлюри (доба визвольних змагань 20-х років), Степана Бандери (доба Другої світової війни), Володимира Щербицького (доба «брежнєвського застою»), В'ячеслава Чорновола (часи незалежності України). Крім українських діячів до переліку були включені також кілька діячів російської та радянської історії, які свого часу відіграли фатальну роль для становлення України як незалежної держави: Петро I, Катерина II, В. Ленін, І. Сталін. Отримані ре-

зультати виявилися часом парадоксальними. Так, сумарні позитивні оцінки отримали Іван Мазепа (54,8 %) — український діяч часів козаччини, який виступив проти Петра I на боці Карла XII — короля Швеції і намагався створити незалежну державу, і Петро I (69,8 %) та Катерина II (57,6 %), які зруйнували козаччину і поклали край всім вольностям на Україні. Українські діячі, які боролися за незалежність України у 20-ті роки та під час Другої світової війни — Симон Петлюра (31,6 % позитивних проти 50,8 % негативних) та Степан Бандера (32,3 % проти 60,2 %) — оцінюються українцями переважно негативно. Володимир Щербицький — політичний діяч, який керував країною з кінця 60-х, коли почалися репресії проти лідерів Гельсінської спілки, до 90-х, має позитивний баланс оцінок (39,3 % проти 27,8 %), як і один з лідерів руху за права людини В'ячеслав Чорновіл (62,7 % проти 18,5 %), якого було репресовано за часів В. Щербицького.

Логічно зробити висновок, що оцінки історичних осіб, які відіграли різну, часом руйнівну для української державності роль, формувалися під потужним впливом далеких від історичної правди імперських стереотипів.

Результати нашого дослідження дозволили зафіксувати прямий зв'язок між мовними орієнтаціями населення країни та їх сприйняттям історії України.

Відповідно до коефіцієнтів кореляції зафіксована наявність помітного зв'язку між мовними перевагами учасників дослідження та їхніми оцінками згаданих історичних осіб. Йдеться про Івана Мазепу, Симона Петлюру, Степана Бандеру, В'ячеслава Чорновола, які в різні часи очолювали боротьбу за незалежність країни, та Петра I, Катерину II, яких сучасна російська історіографія трактує як великих будівничих Росії, тоді як в історії України вони відіграли трагічну та руйнівну роль.

Більшість тих, хто позитивно оцінює Івана Мазепу, Симона Петлюру, Степана Бандеру, говорить українською мовою, тоді як переважна більшість тих, хто оцінює їх негативно, — російською (табл. 9). Отже, україномовні громадяни схильні більшою мірою підтримувати історичні особистості, які активно змагалися за українську незалежність, ніж російськомовні громадяни.

Натомість коефіцієнти кореляції між ставленням респондентів до Петра I та Катерини II показали, що прихильність респондентів до цих діячів російської історії, збільшує ймовірність того, що мовою їх повсякденного спілкування є саме російська, і навпаки — негативне ставлення до цих персона-

жів історії поширене серед респондентів, які спілкуються українською мовою. Так, шестеро з десяти тих, хто негативно ставляться до Петра I та Катерини II, говорять українською мовою, а російською — утричі менше.

Таблиця 9. Оцінка респондентами історичних діячів залежно від мови спілкування (№ 66, № 82), %

Ставлення до	Позитивне/ скоріш позитивне			Негативне/ скоріш негативне		
	Спілкуються російською	Рівною мірою українською та російською	Спілкуються українською	Спілкуються російською	Рівною мірою українською та російською	Спілкуються українською
Івана Мазепи	31,6	19,0	46,0	52,6	25,8	18,8
Симона Петлюри	23,8	18,0	55,0	52,6	21,2	22,9
Степана Бандери	19,4	18,1	59,8	53,1	21,4	21,8
В'ячеслава Чорновола	29,2	20,9	45,9	59,3	22,1	15,1
Петра I	48,2	21,4	26,7	17,8	18,3	59,7
Катерини II	53,7	21,5	21,9	19,0	17,4	59,7

Аналіз зв'язку між оцінками історичних постатей та визначення для себе рідної мови дає нам аналогічну картину (табл. 10, рис. 12). Від двох третин до 80 % тих, хто позитивно оцінює Івана Мазепу, Симона Петлюру, Степана Бандеру та В'ячеслава Чорновола, рідною мовою вважають українську. Серед тих, хто негативно оцінює, так би мовити, історичних антиподів цих діячів — Петра I та Катерину II — абсолютна більшість так само рідною визнають українську.

Таблиця 10. Оцінка респондентами історичних діячів залежно від визначення своєї рідної мови (№ 66, № 65), %

Ставлення до	Позитивне/ скоріш позитивне		Негативне/ скоріш негативне	
	українську	російську	українську	російську
Івана Мазепи	66,0	23,4	37,4	47,7
Симона Петлюри	75,1	16,7	40,6	46,1
Степана Бандери	80,0	12,2	39,4	47,1
В'ячеслава Чорновола	65,4	24,1	33,4	50,6
Петра I	43,8	42,3	84,5	8,0
Катерини II	38,1	47,8	81,9	10,4

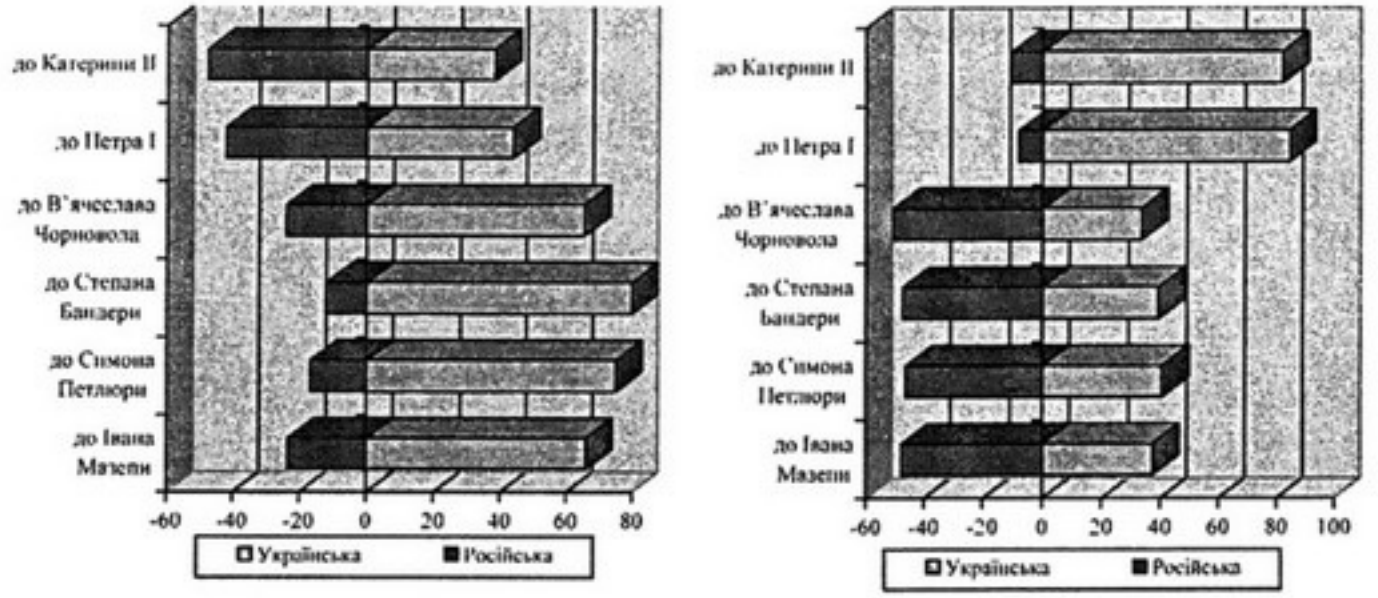

Позитивне/
скоріш позитивне ставлення

Негативне/
скоріш негативне ставлення

Рис. 12. Порівняння оцінок різних історичних осіб залежно від визначення своєї рідної мови (№ 66, № 65)

Статистичний аналіз також засвідчив, що показник ставлення респондентів до історичних діячів має зв'язок з їх уявленнями про напрями мовної політики країни. Зокрема, позитивне ставлення до діячів, які очолювали визвольні змагання в Україні в різні історичні періоди, прямо пов'язане з прихильністю до збереження лише за українською мовою статусу державної. Наразі серед тих, хто позитивно оцінює І. Мазепу, дві третини вважають, що державний статус має залишатися за українською мовою. Серед прибічників С. Петлюри та С. Бандери таких три чверті, В. Чорновола — майже 70 %. Водночас серед тих, хто ставиться до них негативно, більше половини висловлюється за надання російській мові офіційного або державного статусу.

Подібний характер залежності спостерігаємо й стосовно показника державної політики щодо першочерговості у вирішенні мовних питань. Зокрема, серед тих, хто ставиться до цих діячів позитивно, поширені погляди про необхідність насамперед вирішити питання поширення української мови. Ставлення респондентів до найбільш контраверсійних постатей української історії корелюється з їхніми поглядами на мовну політику стосовно російської мови. Так, серед тих, хто симпатизує згаданим діячам, превалює думка, що держава не заважає, але й не сприяє розвитку російської мови, тоді як серед їх противників — що вона обмежує її функціонування.

Натомість усі зазначені показники практично не мають помітного зв'язку з відповідями на питання, чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні переваги порів-

няно з іншими мовами національних меншин. Проте такий зв'язок виявляє ставлення респондентів до діячів, які відіграли негативну роль для історії України, а саме Петра I та Катерини II. Збільшення прихильників цих діячів супроводжується поширенням уявлень про необхідність надання російській мові преференції на законодавчому рівні. За нашими даними, практично кожен шостий серед тих, хто позитивно оцінює цих діячів, вважає, що російська мова повинна мати преференції на законодавчому рівні, тоді як дві третини тих, хто не сприймає ці історичні постаті, мають протилежну думку.

Позитивні оцінки лідерів українського опору корелюються зі схваленням респондентами перспективи України як одномовної країни, де провідні позиції збережуться за мовою титульної нації (табл. 11, рис. 13). Негативне ставлення до згаданих діячів корелюється з орієнтацією на двомовне майбутнє країни. І відповідно навпаки, прихильники Петра I та Катерини II більшою мірою схильні підтримувати двомовність країни, тоді як їхні противники вважають, що мовне майбутнє України за українською мовою.

Таблиця 11. Уявлення респондентів про мовне майбутнє України залежно від ставлення до різних історичних постатей (№ 67, № 66), %

Ставлення до	Позитивне /скоріш позитивне			Негативне/скоріш негативне		
	Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	Україна має стати двомовною країною	Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	Україна має стати двомовною країною	Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування
Івана Мазепи	54,9	34,9	2,8	25,4	58,3	9,3
Симона Петлюри	64,4	25,2	2,7	27,1	59,4	5,9
Степана Бандери	70,2	20,3	2,9	25,7	61,0	5,2
В'ячеслава Чорновола	53,6	35,5	3,3	21,7	64,3	7,2
Петра I	33,1	55,8	4,4	70,4	17,2	3,8
Катерини II	28,8	59,3	5,0	66,6	22,4	3,1

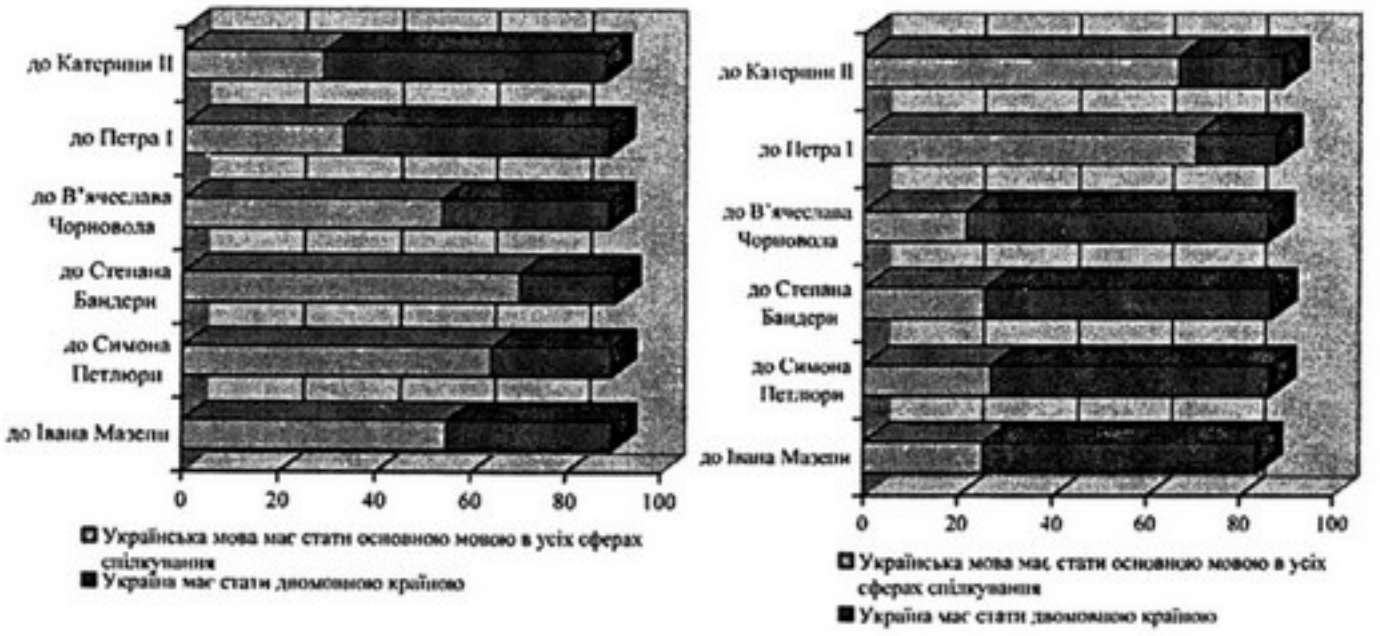

Позитивне/
скоріш позитивне ставлення

Негативне/
скоріш негативне ставлення

Рис. 13. Уявлення респондентів про мовне майбутнє України залежно від ставлення до різних історичних постатей (№ 67, № 66), %

Як бачимо, зафіксований зв'язок між ставленням учасників опитування до різних історичних постатей та їх мовною орієнтацію має досить чіткий поділ на тих, хто підтримує українських діячів, а отже має скоріш україноцентричну історичну свідомість, та тих, хто до них ставиться вороже та підтримує російських діячів і, відповідно, перебуває під впливом російської версії історії Східної Європи. При цьому перші підтримують розвиток та затвердження в країні української мови, а другі більше орієнтуються на російську з наданням їй державного чи офіційного статусу.

Висновок

Простежені зв'язки між показниками цивілізаційних та інтеграційних симпатій населення країни та їхніми мовними уподобаннями дозволяють говорити про те, що населення, яке говорить української мовою і вважає її поширення пріоритетом мовної політики, схильне до європейського вибору включно з євроатлантичною інтеграцією країни до НАТО. Населення, яке говорить російською мовою та опікується наданням їй статусу другої державної, сприймає історію України переважно через призму російської імперської історії та схиляється до євразійського вибору. Крім того, результати дослідження виявили залежність мовних орієнтацій громадян України від їхньої національної самоідентифікації та історичної самосвідомості.

1991

1994

2004

Рис. 14. Регіональні відмінності в політичних та цивілізаційних орієнтаціях громадян України на президентських виборах 1991, 1994, 2004 рр.

Таким чином, побудова збалансованої мовної моделі для України ускладнюється тим, що україномовні та російськомовні громадяни по-різному бачать не лише мовне майбутнє країни, але і її цивілізаційний вибір. Отже, мовні проблеми в Україні виходять далеко за межі суто лінгвістики у сферу політики та цивілізаційного майбутнього країни. А поділ України на дві частини (Західну та Східну), що тяжіють до різних цивілізацій — європейської та євразійської (про що говорилося на початку статті), ставить під загрозу цілісність самої країни.

Проте порівняльний аналіз результатів виборів, починаючи з 1991-го року, дає підстави говорити, що розкол України на Схід і Захід не є споконвічним та незмінним (Залізняк 2007: 73). Якщо на початку 90-х прихильники європейського вибору України, який репрезентували політичні сили національно-демократичного спрямування, мали підтримку лише в трьох західних областях України (Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській), то в 1994-му ці настрої демонстрували вже мешканці 11 областей країни, які охопили, крім західних, ще й частину центральних та північних (рис. 14). Під час президентських виборів 2004-го року прибічники європейського вибору перемогли вже у 16-ти областях Заходу, Центру, Півночі, а також на півночі Одещини, Миколаївщини та Херсонщини. Поширення європейських цінностей в Україні підтвердили і парламентські вибори 2006 та 2007 років, на яких зорієнтовані на Європу «помаранчеві» мали перевагу у тих самих областях, що й під час президентських виборів 2004-го року. Іншими словами, за роки незалежності відбувалося невпинне зростання європейської орієнтації української людності у східному напрямку.

Наявність кореляційних залежностей між цивілізаційними орієнтаціями населення та їхніми мовними пріоритетами дозволяє стверджувати, що поширення європейських інтеграційних уподобань у країні буде супроводжуватися посиленням позицій державної мови. Завданням мовної політики в цій ситуації буде знайти баланс інтересів різних частин населення на перехідний період європейської інтеграції країни.

Бібліографія

1. *Березкин Ю.Е.* Инки. Исторический опыт империи. — Л., 1991.
2. *Залізняк Г.* Мовна політика України в соціологічному вимірі // Урок української. — 2007. — №5. — С. 18—21.
3. *Залізняк Г.* Чинники національно-патріотичної орієнтації молоді столиці. — К., 2003.

4. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
5. *Залізняк Л.* Цивілізаційний вибір України очима Семюеля Хантинґтона та українців // Україна в пошуках себе: національна ідея проблеми розвитку. — К., 2007. — С. 47—74
6. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна — регіональний вимір. — 2006. — Випуск 3. — С. 69—91.
7. *Криворотов В.* Вехи и падение особого пути России // Знание — сила. — 1990. — № 8—9.
8. *Медведєв О.* Мовний баланс в Україні // Сучасність. — 2007. — № 9. — С. 69—89.
9. *Павленко Ю.* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К., 1989.
10. *Рябчук М.* Дві України // Критика. — 2001. — № 10.
11. *Стегній О., Чурілов М.* Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.
12. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
13. *Хмелько В.С.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. Т. 32. Соціологічні науки. — К., 2004. — С. 3—15.
14. *Huntington P. Samuel.* The clash of civilizations and the remaking of world order. — New York: Simon & Schuster, 1996.
15. *Toynbee J. Arnold.* A study of history. — New York - Oxford: Oxford University Press, 1946.

Віра Сквірська

«МОВА – ЗБРОЯ ПОЛІТИКИ» АБО ПРО МОВНІ ПРОБЛЕМИ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ОДЕСІ

Вступ

У царині мовних ідеологій антропологи часто ведуть суперечки про те, що не існує такого феномену, як соціально чи політично незацікавлений мовець. Розуміння, що таке «морально добре» та «естетично приємне» у плані мови ґрунтуються на соціальному досвіді і часто пов'язані з політико-економічними інтересами індивіда (див. Kroskrity 2000). Розвиваючи цей аргумент, мовний конфлікт розглядають не як конфлікт між власне мовами, а радше як конфлікт між мовцями, що розмовляють різними мовами і змагаються щодо ресурсів у власному фізичному та культурному середовищі (Suleiman 2004: 15). Ще ширше тлумачення належить Шелдону Поллоку (2002:17), який вважає, що «єдиний без будь-яких сподівань вибір, який нам пропонується, це вибір між – з одного боку – національною рідною мовою, спрямований на збереження за будь-яку ціну самобутності, а з іншого боку – безумовний строкатий багатонаціональний космополітизм, який за будь-яку ціну прагне її знищити». Пострадянська Україна 2006–2007 років, де національна мова стала одним з наріжних політичних питань, демонструє загострення цієї глобальної дилеми.

Українські політичні блоки представляють легко розрізнювані позиції у питаннях створення мовних ідеологій та їх поширення. Для правлячих еліт Помаранчевого чи Жовто-блакитного блоку (як їх популярно називають), мовна ідеологія – це ресурс для створення і розвитку нової ідентичності для української державності на противагу її радянському і русифікованому минулому. З цього боку політичного спектру спостерігається тяжіння до Європейського Союзу та НАТО, що супроводжується політикою українізації освіти та засобів масової інформації, тоді як українська нація визначається радше

© Сквірська В., 2008

у цивільних, аніж етнічних термінах (Katchanovski 2006: 69). Інший блок, що зайнятий вирішенням поточних проблем поділу владних повноважень (Партія регіонів, або «блакитні»), є більш проросійськи налаштованим і в суперечці про мову апелює до ряду зіставних величин: спільне слов'янське походження та культура, позитивний спадок спільного радянського минулого і важливість політичної дружби та альянсу з Росією [5].

У свою чергу, багато звичайних людей, користувачів мови, вже втомилися від того, що мова є незмінним питанням на порядку денному політичних супротивників. Тривала політична й економічна нестабільність в Україні є першочерговим питанням, що турбує громадськість, тоді як вибір мови (російської чи української) сприймається як справа особистих преференцій та зручності. Сьогодні існує сильна прихована тенденція цинічного ставлення до політичного життя в Україні, а «мовні війни» розглядаються як умисна провокація з боку можновладців, застосування політичними кланами-суперниками методів Макіавеллі чи просто як спосіб відволікання уваги від насущних, справді важливих питань. Якщо мовний конфлікт є ознакою інших, більш серйозних конфліктів (Suleiman 2004: 16), то для пересічного українця мовний конфлікт зазвичай є ознакою конфлікту між правлячими елітами. Існує поширена думка, що «мова є зброєю політики». Багато хто зауважив би, що мова в Україні не може становити жодної «проблеми», оскільки тут панують білінгвізм — прихований і активний — та суржик (змішана мова). На думку одного одеського автора, «...Україна отримала рідкісний подарунок від Бога — тут усі одне одного розуміють. Скажіть будь-що у будь-якому регіоні країни українською — вас зрозуміють, скажіть російською — вас зрозуміють. Відповідь дадуть тією мовою, якою захочуть, і ви зрозумієте. Якщо не зрозумієте, вам скажуть тією, яку розумієте» [6]. Таке бачення властиве не лише «цинічному натовпу». Подаючи його як частину партійних програм, деякі політики і тепер активно виступають проти «нав'язаних дискусій про російську мову..., які створюють уявну картину [політичної] боротьби... і маскують відсутність серйозних стратегічних проектів та боротьбу ідей» [7]. Разом

---

[5] Детальніше про дискусію щодо «центристської» позиції в незалежній Україні див., напр., Kulyk 2006.

[6] Дети галактики // «Одесский вестник», 21.04.2007. [*Стаття В. Романовського — прим. перекладача.*]

[7] *Гриневский С.* Я не хочу нравиться, я хочу быть понятным // «Окна», № 11(268), 17.06.2007.

С.Гриневський — голова Одеської регіональної організації «Народная партия» і депутат Одеської райради.

з тим, коли люди намагаються деполітизувати мову у своїх власних міркуваннях чи усвідомлено сформульованих розмовах, коли вони протистоять ідеї мови як етнічної межі між «нами» та «інакшими» (див. детальніше Fournier 2002), це зовсім не означає, що мова відокремлена від їхніх соціоекономічних інтересів, уявлень про самобутність та особливих культурних прагнень.

У цій статті я розглядатиму сучасну мовну політику в Україні на конкретному прикладі портового міста Одеса з населенням близько мільйона осіб. Мовна ситуація в Одесі може не відбивати загальну ситуацію в країні і може лише частково бути подібною до ситуації на російськомовному Сході України. Місто було успішним комерційним центром Новоросії (Нова Росія) за часів Російської імперії, і його історично космополітичні ознаки завдячують його винятковому статусу як місця для мігрантів і шукачів щастя з усієї Європи, включаючи євреїв та різні інші релігійні меншини. За радянських часів місто стало одним з головних туристичних центрів. З часу заснування і дотепер місто відоме своєю власною специфічною «одеською мовою», яка зазнала впливу єврейської, російської та української культур. І разом з тим, саме ця особливість робить Одесу такою привабливою для дослідження мовної політики, а вивчення соціолінгвістичної ситуації сучасного міста допоможе пролити світло на пріоритети й особливості вживання російської та української мов, а також на їх проблемне співіснування у країні в цілому.

Методологія

Польове дослідження проводилося головним чином у місті Одесі у 2006–2007 рр. і базувалося на засадах методологічної еклектики, що є нормою для антропологічних проектів. Враховуючи обсяг і складність сфери дослідження, я не претендую на цілісний та вичерпний опис мовної політики в міському житті. Натомість, дані збиралися і наводитимуться фрагментами, що представляють різні етнографічні «осередки», середовища і контексти (пор. Navaro-Yashin 2002: 15–16). Мовне питання в Україні є надзвичайно заполітизованою дослідницькою проблемою, тому потрібні були певні зусилля, щоб дати можливість співрозмовникам поділитися власними міркуваннями про мову (мови) і висловити ставлення до них, не зосереджуючись на політичній коректності (як би вона не визначалася) чи сучасній політичній/ідеологічній риториці.

Дані збиралися з використанням різних методів і джерел: 1) щоденно здійснювалася вибірка друкованих матеріалів з місцевих та регіональних періодичних видань українською та російською мовами; 2) велося спостереження вживання повсякденної мови та мовленнєвої взаємодії у громадських місцях; 3) записувалися інтерв'ю про міжетнічне співіснування в місті та повсякденне вживання мови; 4) велися нотатки про не записані на плівку спонтанні дискусії та коментарі з питань мови; 5) велися спостереження на офіційно організованих концертах, політичних подіях, презентаціях, виставках, книжкових ярмарках; 6) спостереження на семінарах-тренінгах для дорослих (діловодство українською мовою); 7) приватні розмови з мешканцями болгарського села в Одеській області.

Результати соціологічного опитування (41 респондент) і фокус-групові дискусії, що проводилися в Одесі українськими партнерами за проектом «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виявилися придатними для окреслення тем, тенденцій та кола дискусійних питань, які я розглядаю на базі матеріалів, зібраних під час свого польового дослідження. Я працювала з рядом інформантів із різних етнічних, мовних та соціальних середовищ. За віком більшість респондентів були від тридцяти до п'ятдесяти чи трохи старші. У більшості випадків при першій зустрічі я представлялася як знайома друга. За кількома винятками, під час інтерв'ю та спонтанних обговорень я користувалася російською (це виглядало як результат мовчазної угоди між мною і співрозмовниками, у тому числі тими, хто вважав українську своєю «першою» чи рідною мовою). Жартами, анекдотами та коментарями зазвичай обмінювалися попеременно українською і російською мовами.

Офіційні точки зору та регіональні суперечності

У Міжнародний день рідної мови у 2007 році Президент Віктор Ющенко наголосив, що «єдиною державною мовою в Україні є і буде українська мова» [8]. У своєму зверненні він вказав на дві ключові функції української мови. Перша полягає в тому, що хоча всі етнічні групи в Україні повинні мати можливість розвивати свої рідні мови, українська мова проголошується мовою національної консолідації — вона повинна

[8] Ющенко: Без мови немає нації //Бі-Бі-Сі, Київ, 21 лютого 2007 р. http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/story/2007/02/070221_yusch_mova_oh.shtml *[Стаття Р. Лебедя – прим. перекладача]*

об'єднувати усі «національності» (тобто етноси) в єдиний український народ. По-друге, українська мова є запорукою існування української нації, її незалежності і свободи. «Без мови немає нації» [9]. Висока зацікавленість у консолідаційній та визвольній силі української мови знаходить вираження у поширеному гаслі: «Думай українською». Президентське звернення разом з супровідними гаслами наголошують, що українська державність розвивається за національно-державною моделлю, яка ґрунтується переважно на мовній однорідності.

Водночас держава схвалює присутність етнічного та мовного різноманіття населення. Після Помаранчевої революції Україна ще більше сприяє пробудженню або відродженню етнічної свідомості і серед її меншин, і серед власне українців. Наприклад, з 2005 року відділ внутрішньої політики міської ради Одеси створив два нові органи — раду етнічно-національних меншин і релігійно-світську раду. Їхній офіційний курс полягає в тому, що етнічне пробудження меншин, росіян у тому числі, у кінцевому рахунку зруйнує феномен «радянської людини» та колективізм радянських людей [10]. Ця спадщина проявляється, поміж іншим, у статистичних даних, відповідно до яких значна частка неросіян за походженням, а також 15 % етнічних українців вважають російську своєю рідною мовою [11]. Те, що Україна у 1996 році підписала Європейську Хартію регіональних мов та мов меншин, яка набула чинності з 1 січня 2006 року, стало ще одним кроком у гарантії державної підтримки етнічним меншинам України. Проте, з точки зору пересічного російськомовного одесита [12], підтримка етнічно-мовної різноманітності підривається одночасними закликами на кшталт «Думай українською». Йдеться не лише про професійне володіння українською мовою, але й про мову для приватних міркувань, пізнавальної діяльності та наявної етнолінгвістичної гібридності [13].

Нездатність держави розглядати гібридність у зрозумілий чи прийнятний для русофона (російськомовного громадяни-

---

[9] Там само.

[10] Інтерв'ю з Головою міжнародної одеської міської ради, травень 2007 р.

[11] Пор. також: «Эксперт: В Украине существует дискриминация украинского языка», 19.03.2007. http://www.korrespondent.net/main/print/183118

[12] У цій статті я вживатиму термін «русофон» (російськомовний) до всіх, хто розмовляє по-російськи у повсякденному спілкуванні і/або надає перевагу російській незалежно від того, яку мову вони вважають рідною.

[13] Тут гібридність визначається згідно з Fournier (2002) як безпосереднє сусідство двох чи більше культурних традицій на рівні індивідуального і, в заданому етнографічному контексті, буде стосуватися головним чином російсько-української гібридності.

на) спосіб є також проявом проблематичності поняття російської етнічної меншини. В аналізі співвідношення між мовою та ідентичністю (чи відсутності такого співвідношення) Fournier (2002) розглядає питання стосовно того, чи може статус російської мови звужуватись до статусу мови етнічної меншини (або обмежуватися етнічною діаспорою), як це випливає з Конституції України, прийнятої у 1996 р. З одного боку росіяни кваліфікуються як національна меншина і, отже, їм пропонується ідентичність, якої вони ніколи не виявляли. З іншого боку, російськомовні українці (і — на практиці — всі, хто виявив бажання зафіксувати свою національність як «українець» під час останнього перепису населення 2001 року) вважаються етнічними українцями і, таким чином, не підпадають під особливі мовні права (Fournier 2002: 420—421). Автор доходить висновку, що опір російськомовних громадян українізації є насамперед протестом проти мовного та культурного вилучення широкої гібридної групи, яка не визначає себе за критерієм певної спільної (наприклад, російської) національності/ідентичності. Правове відновлення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у січні 2006 року створило нову можливість розв'язати проблему наявної гібридності («a lived hybridity»; 2002: 230) радше через оперування правами «мовних груп», а не лише етнічних меншин.

Тепер дозвольте розглянути, як в Одеській області та у місті Одесі відреагували на послання з центру та інтерпретували Хартію. Згідно з останнім Всеукраїнським переписом населення 2001 року, в Одеській області проживають 133 національності, а у місті Одеса нараховують 127 різних етнічних груп. Проте мовні дебати, що відбувалися навесні—влітку 2007 року, були зосереджені не так на мовах цих численних меншин, як на статусі російської мови в регіоні. Акцент саме на російській мові не дивує, особливо в контексті загальної політичної ситуації в регіоні. Результати місцевого соціологічного опитування, проведеного 17—28 квітня 2007 року, засвідчують, що Партія регіонів вела перед у виборах до міської ради (31 %), за нею йшов блок мера Одеси Е. Гурвіца «Наша Одеса» (14 %). Третє і четверте місця зайняли Блок Юлії Тимошенко (5 %) та Комуністична партія України (4 %). Популярність Президента Ющенка залишається доволі низькою: лише 10 % респондентів (12 % у 2005—07) підтримують його політику. Відносна перевага Партії регіонів може мати різні причини, але, як нагадує одеський журналіст своїм читачам, люди проголосували за Януковича (Партія регіонів) переважно

тому, що він пообіцяв захищати населення і російську мову від нападів етнічного українського націоналізму [14].

В Одесі заклик «Думай українською» пікетувався опонентами Президента Ющенка аж до акції протесту під гаслом «Я розмовляю російською!» в кінці березня — на початку квітня 2007 року. Організована Віталієм Кауровим, лідером організації «Единое Отечество» і «Союзом православных граждан», акція мала на меті зібрати підписи на підтримку російської мови як другої державної мови або (як стверджують деякі джерела [15]) регіональної мови і підштовхнути народних депутатів до прийняття заходів щодо захисту російської мови на території всієї країни. Під час кампанії по місту було встановлено декілька палаток для збору підписів і розповсюджувалися листівки з гаслом акції. Кульмінацією були мітинги, організовані Кауровим та його опонентами, які одночасно проводилися перед Одеською міською радою. Різнорідна група опонентів Каурова тримала транспаранти з гаслами на захист української мови; разом з тим були і плакати з написами «Я розмовляю польською!», «Я розмовляю німецькою», «Я розмовляю гагаузькою» тощо, щоб відобразити багатомовний і багатонаціональний характер Одеси й області. Члени української (екстремістської) націоналістичної організації «Братство» вдалися до більш радикальної форми протесту, перекинувши відро екскрементів на Каурова.

Акція ініціювала багатомісячні мовні дебати в місті, а місцеву пресу заполонили статті, які засуджували або діяльність Каурова, або його кривдників, або усіх, хто намагався поділити Одесу на «російськомовних» та «всіх інших». Серед російськомовних і україномовних громадян багато хто не бачив сенсу в діях Каурова. Наприклад, заклик боронити російську мову в російськомовному місті сприймався як абсурд, що створював проблему там, де її не існувало, оскільки майже кожен мешканець тут розмовляє російською. (У цьому дехто вбачав маневр відволікання уваги від майбутніх навчань НАТО у Чорному морі [16]). Каурівська прихована атака на українську мову спровокувала публічні дебати, які мали широкий резонанс і в пресі, і серед моїх співрозмовників. Ось приклад з глянцевого російськомовного журналу «Афиша»: «Якби мене завтра зобов'язали писати українською мовою, то я б не зміг цього зробити, бо хоча я й маю український паспорт,

---

[14] Див. С.Милошевич. Яйцо в лицо за песню на русском языке // Слово, 8.06.2007.

[15] «Одесситы не хотят думать по-украински», 15.03.2007, www.ntv.ru

[16] Митинг полиглотов, слово — митингующим // 24UA, 6.04.2007.

я думаю і розмовляю російською. Але мені боляче, коли нападають на українську мову й культуру... мій тато гуцул живе в Карпатах. Тут є конфлікт [з одного боку] між тим, що я можу і вмію, і [з іншого боку] тим, що я відчуваю» [17].

Незважаючи на заклик Каурова «Я розмовляю російською» і його успіх у зібранні понад 200000 підписів на підтримку російської як другої державної мови, більшість мешканців міста не виявляли особливої зацікавленості в його діях. Єдиним поясненням цього очевидного парадоксу є те, що сам Кауров з його сепаратистськими поглядами, публічним спаленням Бронівського «нечестивого» «Коду да Вінчі» і натовпом вірних агресивних бабусь розглядається як надто гротескна фігура, щоб сприймати його серйозно. Інша причина в тому, що люди вважають Каурова маріонеткою в руках Кремля. Коли посол Росії в Одесі висловив ноту протесту щодо епізоду з екскрементами (який був у всіх новинах), мої співрозмовники тлумачили це як ще один вияв втручання Москви у політику України.

В Одесі культурна та політична лояльність російськомовних громадян до України рідко піддавалася сумніву публічно, проте існує точка зору (вищезгадане президентське звернення), згідно з якою лише україномовні громадяни можуть думати категоріями вільної України (думати по-державному) [18]. Як пояснив один з представників одеської україномовної інтеліген-

ції, російськомовний громадянин може чи не може бути «добрим українцем», але україномовний громадянин є хорошим українцем (як факт). Таке твердження не може однозначно сприйматися у місті загалом.

Тоді як наявні дослідження засвідчили, що немає однозначного чи логічного зв'язку між вживанням мови та етнонаціональною приналежністю (e.g., Fournier 2002; Polese 2007), відгуки на акцію «Я розмовляю російською» в подальшому продемонстрували, що громадяни піддають сумніву безпосереднє співвідношення між мовою та культурною і політичною лояльністю — співвідношення, проголошене і президентським блоком, і більш радикально налаштованими проросійськими групами. Можна розмовляти російською, та все ж підтримувати ідею суверенітету й неподільності України; можна «думати по-російськи», але відчувати приналежність до української мови і культури.

Мітинги за і проти російської мови в Одесі були не просто спровокованими сплесками емоцій. Вони проходили одночас-

---

[17] Мы говорим // Афиша Одессы, 26.03—8.04.2007.

[18] Інтерв'ю автора з колишнім українським дисидентом, 70-річним учителем, поетом і письменником, що проживає в Одесі.

но із сесіями Одеської міської ради 5-го квітня, на якій народні депутати обговорювали впровадження Європейської хартії в місті і ті права, що нею гарантуються для російської мови. Рішення, досягнуте під час сесії, стало предметом інтенсивних спекуляцій: деякі канали новин оголосили, що російська отримала статус другої державної мови, інші зауважували, що вона визнається лише як регіональна мова. Протягом якогось короткого часу «непоінформовані» могли інтерпретувати новини на власний розсуд. Як згодом стало зрозуміло, нічого надто драматичного на мовному фронті не трапилося.

Міська рада ухвалила документ «Про заходи щодо реалізації конституційних прав і гарантій громадян на вільне використання російської мови на території міста Одеси, реалізації прав, передбачених Європейською хартією регіональних мов або мов меншин». Цей документ просто дублював рішення обласної ради від 2006 року про впровадження Хартії стосовно російської та інших мов, якими користуються в області [19]. Міські депутати вирішили уникати формулювання «регіональна мова» і натомість використовувати, як про це висловилася районна газета, «прийнятну версію, що вже є у вжитку» [20], що не викликало жодних заперечень з боку прокуратури.

З цього приводу мер Одеси заявив, що не бачить будь-яких підстав навіть для обговорення питання російської мови на сесії, оскільки обласна рада вже встановила статус російської як мови міжнаціонального спілкування у регіоні, а відтак разом з державною мовою російська може використовуватися державними установами, неурядовими організаціями, підприємствами, політичними партіями та іншими організаціями [21]. Крім того, з 2001 року міські депутати добилися обов'язкового вивчення української, російської та однієї іноземної мов у школах. Незважаючи на те, що були певні суперечки стосовно впровадження рішення міської ради визнати російську мову як мову міжнаціонального спілкування, таке рішення сколихнуло нову хвилю навколомовних заходів і закликів. Депутати створили тимчасову комісію для розробки програми з «Розвитку і збереження російської мови і мов етнічних мен-

---

[19] Відповідно до Хартії, районна рада розподіляє фонди на придбання для бібліотек художньої і методичної літератури мовами національних меншин, для підтримки районних національних культурних осередків, організації Тижня російської культури та різних семінарів, дискусій за круглим столом тощо. Див. «Облрада подбала про російську» // «Чорноморські новини», 5.07.2007.

[20] Вечерняя Одесса, с. 1, 7.04.2007.

[21] Див., напр., «Газета по-одесски», с.4,12.04.2007: *24UA*, с. 14, 6.04.2007; «Говорим по-украински и по-русски» //Одесский вестник, 11.04.2007.

шин в Одесі», яка стосувалася б мовних питань у початковій та середній освіті, на радіо, телебаченні, в кіно, а також запису прізвищ у паспортах. Було також вирішено створити спеціальну раду для контролю за викладанням у школах російської та інших мов, захищених Хартією.

Разом з тим депутати визнали, що їхні намагання розв'язати всі питання стосовно російської мови обмежуються чинним українським законодавством. Посилання на Хартію стали ключовими моментами депутатського «Звернення до Верховної Ради України» [22], опублікованого у місцевій газеті від 21 квітня. Вони наголошують, що політичні сили, які частиною своїх виборчих кампаній оголошували підтримку російської мови, нічого не зробили для впровадження Хартії в життя. Звернення зосереджувалося на двох основних завданнях. По-перше, Верховну Раду просили внести зміни до Конституції, щоб російську мову можна бути визнати другою державною мовою. По-друге, депутати закликають до негайного вирішення проблем російськомовного населення у таких сферах:

- освітні установи всіх рівнів повинні пропонувати викладання російською мовою кожному, хто цього бажає (ст. 8, частина 1, Хартія);
- у судах слід дозволити ведення документації та використання свідчень російською мовою (стаття 9, частина 1, Хартія);
- у галузі культури варто уможливити застосування російської мови в різних типах діяльності, у тому числі прокат і трансляцію фільмів російською мовою в Одесі (стаття 12, частина 1, Хартія);
- в економічному та соціальному житті всі обмеження щодо вживання російської мови в документах, контрактах, технічній документації, довідниках тощо мають бути зняті;
- слід зняти всі обмеження щодо теле- та радіопродукції російською мовою, що має відповідати запитам на трансляцію російською мовою в Одесі (стаття 11, частина 1, Хартія).

Це звернення не знайшло одностайного схвалення серед депутатів. Серед представників адміністративної та політичної еліти в Одесі вагому частку становлять прихильники чи члени блоку Ющенка (міський мер також належить до Помаранчевої команди).

Як наслідок мовних проблем, один місцевий журналіст, характеризуючи динаміку розподілу портфелів у місті, вжив термін «галіцинізація країни» [23]. Інакше кажучи, «галіцинізація»

---

[22] Обращение // Одесский вестник, 21.04.2007.

[23] Див. С.Милошевич. Яйцо в лицо за песню на русском языке. //Слово, 8.06.2007.

означає розподіл ключових адміністративних постів серед людей із західних і центральних регіонів України. У будь-якому разі, гіпотетичні інтереси етнічних українців, як російськомовних, так і тих, що розмовляють суржиком, мають потужне лобі в Одесі. І ці «інтереси» використовуються або щоб поставити під сумнів, або переінакшити Хартію, або і те, й інше. Наприклад, україномовна газета «Думська площа» [24] публікує резюме наукової конференції на тему «Проблеми національно-культурного самовизначення етнічних українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу», пропонуючи адаптувати Хартію до української специфіки (мабуть, ідеться про перегляд закону про ратифікацію Хартії). Обговорення цих особливостей знову актуалізує питання щодо низького рівня національного самовизначення серед етнічних українців. «Більшість українців (на Півдні та Сході України) русифіковані або розмовляють суржиком. Деякі з них перебувають на донаціональній стадії свідомості або проросійськи налаштовані» [25]. Південь та Схід України визначаються як «проблемні зони проживання» для етнічних українців, оскільки тут домінують україномофобні політичні партії і російські та проросійські засоби масової інформації. Головним висновком експертної групи було те, що поки європейський досвід пристосовують до справжніх життєвих ситуацій в Україні, певні політичні сили зловживають європейськими демократичними цінностями та принципами толерантності.

У тому ж контексті начальник управління внутрішньої політики Одеської міської ради і депутат міської ради пояснила мені в деталях двояку природу Хартії:

> «Мета Хартії — підтримати вимираючі мови та мови, що перебувають під загрозою зникнення; ті, що не можуть вижити без сторонньої допомоги; мови, що не мають власної природної сили. В Україні є дві вимираючі мови — караїмська й кримчацька. Коли Україна підписувала Хартію, метою було розколоти країну, тому до тексту Хартії додали формулювання «підтримка російської мови в Україні».
> ... Немає російської мови в Україні. Існує лише суржик. Я зараз розмовляю суржиком... Коли я подорожую на Урал провідати матір, за тим, як я розмовляю, кожен розпізнає, що я з України. Ми — південні українці, і те, як ми будуємо речення, наша вимова, інтонація, певні звуки — все це відрізняється [від російської].
> ...Акція «Я розмовляю по-російськи!» є чистою провокацією, в стилі Європейської хартії... За допомогою Хартії вдалося б

[24] Щотижневий додаток російськомовної газети міської ради «Одесский вестник», 6.07.2007.

[25] Експерти обговорили становище етнічних українців на півдні та сході України //Думська площа, 6.07.2007.

підтримати українську мову на Півдні і Сході України, та у нашій країні все перекручується. 90 % одеситів користуються російською, суржиком по суті, не чистою російською, але насправді це не має значення. Важливо, що не існує опору для вживання російської мови».

Депутат також поділилася інформацією, як новостворена комісія з розробки програми «Розвиток і збереження російської мови і мов етнічних меншин в Одесі» розглядатиме питання російської мови у початковій та середній школі:

«Кількість російських шкіл має відповідати етнічному складу населення міста. Це рішення вже було прийняте Міністерством освіти у 1991 році. В Одесі 63 % населення назвали себе українцями. Ніхто не примушував людей казати, хто вони є. Таким чином, у 63 % шкіл викладання має здійснюватися українською мовою» [26].

У світлі цих останніх зауважень загальний цинізм пересічного мешканця міста стосовно «мовних воєн» стає дедалі зрозумілішим: люди часто не здатні уявити, що будь-що може змінитися. Неприкриті мовні конфлікти, як це висвітлювалося в Одесі навесні 2007 року, могли посилитись або дати поштовх до створення угруповань, та врешті-решт мовні баталії на вулицях та в засобах масової інформації були лише черговою ілюстрацією до «багато галасу даремно».

Мова і місто

Престиж

Наскільки можна постулювати причинно-наслідковий зв'язок між престижністю мови та вибором мови? Ця проблема є по суті замкненим колом: вибір мови є таким самим показником престижу, як і престиж — чинником, що впливає на вибір мови. Якщо дивитися ширше, ми можемо вживати термін «престиж (престижність)», шукаючи позитивну оцінку мови, наприклад, її корисність, культурну вартісність, соціальний статус та емоційне значення (див. Woolard 1989: 91). Щоб уникнути руху по колу у питанні відношення між престижем і мовою, його можна переформулювати на кшталт «що сприяє престижності мови, а що ні?» або «які події, випадки вживання, контексти і тому подібне можуть збільшувати чи зменшувати позитивне соціальне значення мови?»

[26] У 1991 було лише дві школи (1,8 %) в Одесі з українською як мовою викладання; до 1998 ця кількість зросла до 23 шкіл (17,7 %) (Коваль, Філіпенко 2002: 522).

Із соціолінгвістичної точки зору асоціація з офіційним чи інституційним вживанням мови може надати їй водночас ієрархічної ваги і престижу у ставленні до неї. Престиж мови невід'ємний від престижу тих, хто нею розмовляє. Тому мова економічно домінантної групи вважається престижною мовою, і зазвичай це мова принципового панування (Bourdieu and Passeron 1977). Крім зв'язку між верхівкою/елітою та престижем мови виділяються два подальші соціальні аспекти, що сприяють престижу мови. Принаймні у європейському контексті престиж мови часто розглядається як «вікно у світ» (Kahane 1986: 497), як наприклад, латинської мови у добу, що передувала модернізму, або англійської мови сьогодні. Престиж мови є також тим інструментом, що може слугувати для об'єднання традицій і літератури незалежно від того, чи є ця мова «рідною» для спільноти, що її використовує для такої інтеграції. Прикладом цього може бути відновлення ваги латинської мови у період Відродження на Заході. Такі форми престижу, звичайно, не є сталими, але вони чутливі до політичних змін і вимог. Найочевиднішою і, мабуть, єдиною «сталою» ознакою престижу функціонування мови є стан білінгвізму (1986: 506).

Беручи до уваги всі зазначені чинники, відносний престиж російської та української мов в Одесі може оцінюватися лише емпірично. Щоб дослідити значення обох мов, я зупинюсь на питаннях ідентичності нової України, дилеми етнічних меншин, історичної/культурної спадщини та її проявах, просування по драбині соціальної ієрархії, міжнародної торгівлі, ролі моделей. Ці теми можуть виявитися надто розрізненими, але вони відбивають співвідношення і контексти, що загалом мали місце — безпосередньо чи імпліцитно — в оцінках людьми престижу мови.

Ідентичність нової України

Дискурс українського націоналізму XXI ст. базується на ідеї української нації. Принаймні для тих, хто виріс в Радянському Союзі, тих, хто колись належав до радянського народу, поняття «нація» асоціюється з унітарною етнічною приналежністю (національністю). За визначенням, етнічність базується на понятті ексклюзивності, тобто вона розмежовує тих, хто «належить», і тих, хто «не належить», і саме так її всі розуміють. У багатонаціональному соціумі, на зразок Одеси й Одеської області, насаджувані уявлення та спекулювання поняттям «українська нація» породжують невдоволення чи

масове роздратування. Зокрема, часте вживання виразу «титульна нація» в офіційному дискурсі може сприйматись як образливе [27]. Під час інтерв'ю на місцевому телеканалі «Академія» популярний одеський письменник Валерій Смірнов, автор різноманітних словників «одеської мови», зазначив, що переважне вживання Президентом Ющенком терміна «українська нація» замість місткішого «український народ» можна потрактувати як підтвердження того, що деякі українські громадяни розглядаються як більш рівноправні, ніж інші [28].

Невизначеність поширених оцінок престижності мови криється у відмінностях розуміння ідентичності нової держави як «української нації» та її ідентичності як «Української держави». Коли українська мова дискурсивно постулюється як мова нації, яку розглядають як «титульну націю», тоді вона розглядається як мова-самозванка, мова чинної правлячої еліти («помаранчеві»). Тому, з'являються твердження, що на заході України престиж української мови дуже високий (це «їхня» *національна* мова), але в Одесі — ні. Втім, коли про українську мову говорять як про абстрактне явище, як про мову, невіддільну від української державності/суверенності, її престиж як державної мови сприймається як цілком належний («мова нашої свободи»). Але престиж української мови як державної підривається уявленнями про нестійку природу української державності. Це не лише проблема нездатності багатьох пересічних одеситів пишатися своєю країною через корупційність, погіршення рівня життя і нездатність держави забезпечити мінімальний добробут. Для декого сама ідея, що незалежна Україна буде продовжувати існувати як *Українська національна* держава, є сумнівною. Як зазначив один з учасників фокус-групи проекту, «Сили можуть змінитися. Завтра ми будемо мати нового президента, і тоді, можливо, нам треба буде вивчати корейську!» [29]

Цілком можливо, що саме політичні чвари у верхах навесні—влітку 2007 року значно похитнули почуття безпеки стосовно цілісності України та її позиції як суверенної держави. Ці сумніви відбито у непослідовних міркуваннях на зразок:

> «У нас немає країни. Я не маю патріотичних почуттів до прапора, гімну та національного герба. У Західній Україні нас не вважають українцями. Коли я відвідував мого друга в Захід-

[27] Див. С.Милошевич. Яйцо в лицо за песню на русском языке // Слово, 8.06.2007.

[28] Детальніше про «націю» і «народ» у радянському дискурсі див., напр., Kulyk 2006: 288—289.

[29] Дискусійна група, Одеса, вікова категорія 32—49 років.

ній Україні, який там відбував службу в армії, місцеві жителі казали: «О, дивись, москалі приїхали». Вони думають, що вони справжні українці, але тоді неясно, хто ми тут такі. Що мені робити? Чи мені стати комуністом? Я можу показати свій патріотизм через участь у виборах, що я й роблю. Але я не знаю, що таке моя країна» [30].

Ця оповідь чоловіка віком близько 40 років наочно ілюструє, як спроба визначити для себе належність до держави може зазнати поразки. Вона також показує, як в одній людині співіснують байдужість до національних символів з намаганням бути патріотом і визначити, що таке його країна.

Отже, одним з чинників мовного престижу є престиж країни, яка проголошує цю мову своєю державною. Наразі, як свідчить приклад російськомовної Одеси, українська мова здобула абстрактний престиж як державна мова, але акцент на зв'язку між українською мовою та «титульною нацією» на тлі тривалої політичної боротьби у центрі підриває її символічне значення та вагу.

Історична/культурна спадщина та її висвітлення

Одним з питань українського націоналізму, навколо якого точаться гострі суперечки, є визначення та класифікація культурної спадщини України. Тлумачення українського націоналізму переважно спрямоване в минуле. Національна гордість розвивається через руйнування «радянської брехні», викриття радянських звірств і створення нових уявлень про минуле. Ці нові тлумачення історичних подій, громадських постатей і культурних героїв поширюються через освіту і численні публікації.

В Одесі більшість моїх співрозмовників, здається, піддають сумніву якість і аргументованість цих нових історичних догм і тверджень [31]. Навіть більше, офіційне віднесення російської літератури до «зарубіжної літератури» у школі та впровадження українського перекладу російської класики у навчальних програмах, здається, не дають бажаного ефекту. З батьківської точки зору (останнє радянське покоління), погана якість українських перекладів російської класики чи просто читання російських авторів в українських перекладах розхолоджує їхніх російськомовних чи двомовних дітей у бажанні долучатися до літератури в цілому. Багато хто погодився б, що

[30] Одеса, приватна розмова, чоловік-продавець віком близько 40 років.

[31] Детальніше див. Skvirskaja and Humphrey 2007 про суперечки щодо пам'ятника Катерині Великій в Одесі.

Росія зараз зовсім інша країна, але сам по собі цей факт не применшує емоційної прихильності людей до російської культурної спадщини (особливо літератури), яку вони затято вважають «своєю». Як повідомив один журналіст стосовно урочистостей, присвячених святкуванню дня народження Пушкіна, «ніхто не намагався визначити, чиїй нації належить Пушкін, бо він — наш» [32]. Разом з тим, люди навряд чи застосовують критерій мови для точного визначення української культурної спадщини. Тому, наприклад, вилучення із шкільної програми з української літератури російськомовних авторів, які народилися в Україні, які створювали українські «національні» праці російською мовою і яких одесити вважають власними одеськими письменниками (напр., Едуард Багрицький), розглядається як збіднення справжньої української культурної спадщини [33].

Хоча одесити поважають українську культурну спадщину і сучасну українську культурну продукцію, вони часто виступають проти ідеологічного перевантаження чи надмірності, які можна відшукати у нових підручниках з історії для шкіл та матеріалах, пов'язаних з українською культурою, історією й мовою. Можна простежити відчуття полегшення, висловлене у рецензії на українську книгу «Моя незрівнянна Одещина»: «Ще одна хороша новина — майже немає політизації й ідеологізації матеріалу, що часто зустрічається в такого типу публікаціях» [34]. Звичайно, люди завжди можуть відмовитись читати книжки, що викликають негативні емоції, а ті, хто заможніший, можуть посилати своїх дітей до приватних шкіл, де програма складена з урахуванням їхніх смаків. Для більшості ж нові заяви і тлумачення історії/культури/літератури завжди прописані у шкільних програмах для їхніх дітей, у всьому, що пов'язано з роботою, в курсі української мови і в засобах масової інформації.

З власного досвіду продемонструю, як далеко може сягати політизація української мови/культури, з приводу якої одесити так часто сумують, не лише в інституційних установах, але й там, де цього ніхто не очікує. Коли моя знайома запросила мене відвідати її курс «Ділова українська мова», я вирішила, що це буде гарною нагодою поліпшити мої знання з граматики. Курс пропонувався всім учителям та іншим працівникам

[32] Два солнца на одном бульваре // Одесский вестник, 7.06.2007.

[33] Его и наша Украина // Одесский вестник, 28.07.2007.

[34] Краеведение для всех // Одесский вестник, 9.06.2007. Публікація «Моя незрівняна Одещина» вийшла за фінансування районної адміністрації і підтримки одеського відділення Грецького культурного фонду. Див. Порадуемся с музейщиками // Вечерняя Одесса, 17.05.2007.

в школах та інтернатах. Заняття, яке я відвідала, проводилося для 15 жінок молодого та середнього віку, що працювали як вихователі в інтернаті. Всупереч моїм сподіванням заняття з української мови обернулося чимось іншим. «Зрештою, — припустила наша вчителька, — поставите ви кому у належному місці чи ні, кожен і так вас зрозуміє. Ми можемо, звичайно, поговорити про те, як писати документи українською мовою, але ми також можемо натомість поговорити про теорію розвитку мови». Так за невеличкого, делікатного сприяння з боку вчителя тема заняття була змінена на «Місце української мови серед інших мов».

Розмова розпочалася акцентом на жалюгідному стані державної мови в Одесі, а решту академічного часу було цілком присвячено обговоренню «однієї гіпотези», згідно з якою українська мова є однією з найстаріших мов світу. Ми дізналися, що спорідненість російської, української та білоруської мов була в основному радянським винаходом і що існує безпосередній зв'язок між українською мовою та стародавньою Трипільською культурою, що суперечить радянській теорії слов'янської єдності; що українська старша за санскрит, має багатший, ніж російська мова, словниковий склад тощо. Наша вчителька була добрим лектором, тож час збіг швидко. Більшість жінок видавалися цілком задоволеними розмовою і просто хотіли залишити клас, не вступаючи у дискусії, проте гарячі дебати все-таки відбулися. Одна жінка запитала про джерела і сказала, що піде в бібліотеку перевіряти всі ті неймовірні факти про українську мову; інші мимрили, що «все це добре, але чому все це має бути настільки антиросійським?» І нарешті взяла слово, зі сльозами на очах, нещодавня емігрантка з Росії. Вона пояснила, що вона навіть не зовсім росіянка, оскільки має предків (пращурів) з Франції, але все своє життя вона розмовляла російською і зараз їй важко вивчати українську мову. Вона також була стурбована тим, що стане з її онуком за умов такого сильного напруження у стосунках між слов'янами. Наша вчителька, очевидно, була звичною до різних реакцій на її заняття з української мови і відповіла заспокійливо: «З ним усе буде гаразд. Він вивчить українську і стане громадянином великої України».

Ми не маємо підтверджень того, що такий спосіб націоналістичної пропаганди (подібний до радянської у своїй риториці величі і вищості) міг би ефективно спрацьовувати в місті і підіймати престиж української мови. Натомість, для декого він образливий (як свідчить вищезгадане); але він також спростовує відомий популярний міф щодо Одеси як традицій-

но «космополітичного» комерційного міста зі своєю постульованою «одеською національністю» [35]. Часто це створює родючий ґрунт для глузувань та уїдливих пародій. У місцевій російськомовній пресі неважко натрапити на публікації на зразок «Як правильно «вбивати москаля»: оповідання з таким лейтмотивом надруковано в українському журналі, рекомендованому до розповсюдження серед дітей молодшого і середнього шкільного віку. Одеські бібліотекарі в паніці» [36]. Дві публікації «Історія укрів», сторінкою за обсягом кожна, опубліковані згодом у місцевій газеті, є ілюстрацією до того, як агресивний гумор застосовується для боротьби з політизацією історії.

> «Історія укрів.
> Експериментальний підручник.
> ...У перекладі на простий кацапський (російський) діалект давньоукраїнської мови.
> ...Витоки [української історії] слід шукати у Стародавній Спарті. ... Найслабших і немічних скидали зі скелі в урвище. Так з'явилися перші стародавні укри, які, живучи на дні урвища, поступово закладали підвалини майбутньої державності. Як нещодавно довів великий український історик Степан Жопаренко [37], вже тоді укри відрізнялися особливою кмітливістю і тямущістю. Їм протягом тривалого часу вдавалося обманювати жителів Спарти, прикидаючись дитячими трупиками...» [38].

Тоді як подібні глузливі випади проти українізації є досить звичними, у місті трапляються також серйозні й продумані спроби потрактування делікатних питань української історії та мови. Іноді (хоча й дуже рідко [39]), в українськомовній місцевій пресі можна натрапити на поодинокий український голос, що ставить під сумнів докази, зібрані українськими лінгвістами-самозванцями, які часто є також українськими письменниками. «В Україні ми маємо особливу ситуацію, за якої пліч-о-пліч співіснують дві непов'язані форми лінгвістики — письменницька лінгвістика та наукова лінгвістика. ... Наукова лінгвістика

---

[35] Див. Skvirskaja and Humphrey 2007.

[36] Как правильно «вбивати москаля» // Время «Ч», 25.05.2007. *[Стаття Геращенко Т. — прим. перекладача.]*

[37] «Жопаренко» — украй принизливий термін, утворений від російського розмовного слова на позначення сідниць з метою створення прізвища, що звучало б на український лад.

[38] История укров // Время «Ч», 13.07.; 20.07.2007.

[39] Упродовж мого п'ятимісячного перебування в Одесі навесні—влітку 2007 р. я натрапила на одну публікацію в україномовних ЗМІ (написану викладачем української мови), у якій критикувалися «висновки» спеціалістів з мовознавства на підтримку теорії про те, що українці є найстарішою нацією у світі тощо. Це не означає, що така публікація була єдиною, але поки у ЗМІ переважають грубо політизовані історичні уявлення та їх висміювання, голос фахівця навряд чи хтось почує.

не має нічого спільного із заявами письменницької лінгвістики... Активісти письменницької лінгвістики дуже вправні у дебатах, і значна кількість науковців просто боїться їх «зачіпати»... Письменницька лінгвістика завдає значної шкоди Україні, виставляючи її в комічному світлі» [40]. Такі коментарі навряд чи помітні серед загальної маси україномовної преси. Можна лише гадати, чи ця преса не забезпечує належного висвітлення «критичних» думок українських науковців, чи автори таких поглядів просто намагаються уникати публічних дебатів. Як наслідок, читачі часто опиняються між двома крайнощами — надміру націоналістичними заявами та їх висміюванням.

Така ситуація перешкоджає розвиткові української мови як культурного чинника. Така її позиція, у свою чергу, ще більше підривається тим, що в місті та його околицях доволі складно дістати якісні друковані матеріали українською мовою. Президент Ющенко проголосив 2007 рік «Роком української книги». У травні 2007 року в Одесі проходили XVIII Всеукраїнська книжкова виставка та форум «Українська книга в Одеській області», метою яких було збереження і примноження духовної й культурної спадщини людей, популяризація вітчизняної літератури і надання допомоги бібліотекам у закупівлі нових видань [41]. Кроком у напрямку здійснення проголошених цілей стало звертання організаторів до одеських видавництв, письменників та авторів з проханням подарувати власні твори виставці, звідки вони передаватимуться в регіональні та шкільні бібліотеки. Виставка стала знаменною подією і рідкісною нагодою знайти і придбати книги, написані українською мовою; втім висновок форуму був далеко не оптимістичним: «Ми завершуємо цей форум великим знаком питання. Де наслідки внеску держави у цю справу? Все, чого ми, видавці та продавці книг, змогли досягти, відбулося незалежно від державної стратегії» [42].

На цілу Одесу є лише одна книжкова крамниця, що спеціалізується на україномовній літературі, та навіть вона завбачливо розташована в непримітному внутрішньому дворі Молдаванки [43], і широкий загал нічого про це не знає. Коротка

---

[40] *Карпенко Ю.* Письменницьке мовознавство — плюси і мінуси //Чорноморські новини, 16.08.2007 (Юрій Карпенко — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського державного університету).

[41] Див. про це: Читать, почитать или почитывать? //Одесский вестник, 22.05.2007.

[42] Расцвет книгоиздания — или привычная компанейщина? //Вечерняя Одесса, 31.05.2007.

[43] Молдаванка — один з найстаріших районів Одеси. В минулому робочий квартал сьогодні зазнає тотального руйнування.

згадка про цю крамницю з'являлася в місцевій пресі в інтерв'ю з директором українського видавничого дому «Факт», який намагався популяризувати українські книжки в Одесі під гаслом «Російськомовні, але читають українською» [44]. Мої спроби знайти крамницю виявилися марними, і навіть дзвінок до видавців, що опублікували статтю, не допоміг. Дехто з моїх друзів в Одесі, особливо ті, хто мають дітей шкільного віку, намагаються самі час від часу привозити «якісні» книжки з Києва.

З позиції освіченого одесита очевидною є суперечлива природа державних розпоряджень. Існує розбіжність між риторичним возвеличуванням української культури і мови — з одного боку — та реальною відсутністю продукції, що могла б переконливо «матеріалізувати» такі заяви, — з іншого. Престиж української мови представлений в основному лекціями, газетними статтями та книгами про значення й велич української мови. Без більш переконливої якісної підтримки (краще інвестиціями, ніж словами, як зазначили організатори української книжкової виставки) такий — замкнений на собі — підхід до мови навряд чи здобуде нових послідовників.

Дилема етнічних меншин

Характерною ознакою Одеської області, як зазначалося вище, є багатонаціональність її сільської місцевості. Є багато по-справжньому багатоликих сіл, де пліч-о-пліч живуть українці, росіяни, болгари тощо, які можуть спілкуватися кожною з мов. Є також села, де традиційно домінує одна з етнічних груп, наприклад болгарські, молдавські, грецькі чи гагаузькі села. Для меншин Одеської області, особливо тих, хто мешкає у своїх «національних селах», будь-яка державна мова є «мовою імперії» і до певної міри «пригноблюючою». До початку сорокових років минулого століття, а також під час Другої світової війни частина Бессарабії була під владою Румунії, і старші покоління у болгарському селі, яке я відвідувала, все ще розмовляють румунською, на додачу до російської та болгарської мов. Призначення нової зміни мов там добре розуміють і приймають (для декого це третя за розпорядженням верхів зміна мови у їхньому житті), але не завжди схвалюють: «Нам потрібно було тридцять років, щоб оволодіти російською так само добре, як і російськомовні громадяни, щоб бути конкурентоздатними в пошуках престижної роботи чи посади в

[44] Пістолет для видавців // Чорноморські новини, 21.06.2007.

місті. Тепер нам треба буде ще 30 років, щоб засвоїти українську і мати такі самі можливості...» Дуже схожі міркування висловлюються у селах з переважанням молдавської мови.

Багато людей у сільській місцевості розмовляють суржиком, але сьогодні ця «змішана» мова є ще однією заполітизованою темою, що інтерпретується по-різному (див. також Bilaniuk 2005). У згадуваному вище інтерв'ю начальник відділу внутрішньої політики Одеської міської ради охрестила власну російську і загалом російську, якою розмовляють в Одесі та області, суржиком, а відтак засміченою, низькоякісною мовою. Це засвідчує, що в контексті пропагування нормативної української мови офіційний курс сьогодні наголошує на «засмічувальній» природі суржику, але разом з цим нехтується повсякденна мовна практика людей. Як свідчить цитата з репортажу про сільський сиротинець: «Наш контингент — українці, росіяни, болгари, гагаузи, молдавани. Тому ми всі тут розмовляємо суржиком, хоча сьогодні це засуджується. Для нас, проте, це єдиний спосіб зрозуміти одне одного» [45]. Мені б не хотілося робити якісь конкретні узагальнення про мовну ситуацію у сільській місцевості на підставі моїх двох польових досліджень у селах Одеської області. Для ґрунтовної дискусії щодо престижності української мови в Одеській області необхідно більше практичних досліджень. На сьогодні, якщо вважати вибір мови ознакою її престижності, російська здається лідером, оскільки для багатьох сільських мешканців, які не розмовляють українською, це мова соціальної мобільності і виходу за межі їхньої місцевості.

Міжнаціональна торгівля та міграція

Після розвалу СРСР російська мова продовжувала функціонувати як «вікно у світ», і саме ця функція могла стати запорукою престижного статусу мови на наступні роки. У цьому розумінні російська стала мовою міжнародної торгівлі і міграції, майже так само як і англійська. Важливо зазначити, що в Одесі розташований найбільший відкритий ринок оптової та роздрібної торгівлі в Україні та Східній Європі (принаймні, так про нього кажуть), так званий «Сьомий кілометр», і побутує думка, що економіка добробуту всього міста великою мірою залежить саме від цього ринку. Річ не лише в тому, що російська сприяє спілкуванню і веденню справ між торгівцями з колишнього СРСР (від держав Балтії до Середньої Азії і Кавказу), не кажу-

[45] Если в милицию, то только на работу // Слово, 8.06.2007.

чи вже про українських мігрантів, що працюють у Росії, а в тому, що зараз це мова комерції, що використовується за кордоном, наприклад, у Туреччині, Греції та Китаї. Ці країни на сьогодні є найпопулярнішими серед торгівців з усього колишнього СРСР, а обсяг торгівлі настільки великий, що головні торгові центри мають власні російськомовні квартали (наприклад, Аксарай у Стамбулі), де забезпечується обслуговування приїжджих російськомовних підприємців та дрібних торгашів. У цих кварталах працюють частково вихідці з колишнього Союзу і частково — місцеві жителі, що вивчили російську мову з метою розширення бізнесових можливостей. У Стамбулі ви знайдете турків, які розмовляють російською мовою і працюють офіціантами і продавцями; там є велика кількість ресторанів, де меню видрукуване російською, не кажучи вже про російськомовні туристичні агенції та перевізників.

Міжнаціональна торгівля і — меншою мірою — трудова міграція, чи, простіше кажучи, «заробляння грошей», найбільше, порівняно з іншими джерелами, сприяють зростанню статусу й матеріального добробуту в Україні. Навіть підприємливі пенсіонери, які наважуються перетнути Чорне море і ризикнути в невідомій справі, можуть, знайшовши російськомовного постачальника й уклавши ділову угоду, зібрати невеликі статки і примножити їх. У той час як міжнаціональна торгівля, що здійснюється дрібними й великими підприємцями, процвітає і повністю базується на російській мові, зобов'язання регіональних та місцевих влад використовувати українську мову в діловому спілкуванні може негативно позначитися на їхніх успіхах. Один з посадовців із відділу економіки Одеської міської ради скаржився мені в неофіційній розмові: «Ми розробили такий цікавий проект партнерства з грузинами. Ми мали надіслати їм всю нашу офіційну документацію, що стосувалася проекту, українською мовою, що ми й зробили. Ми чекали й чекали, а коли ми нарешті отримали їхню відповідь, вона була грузинською мовою. Я не знаю, чи переклали вони наші папери, та у нас немає коштів замовляти грузинсько-український переклад. Ось так все це й закінчилося. Дозволили б нам скористатися російською, яку вони розуміють, результат міг би бути позитивним».

Зразки і норми

Зв'язок між престижем як соціальною цінністю і престижем як особистим ставленням не обов'язково має бути буквальним (Woolard 1989: 91). Тому зв'язок між групами, що до-

мінують в економіці й політиці, і престижною мовою, або ієрархічний аспект престижу належить довести, радше ніж постулювати. Звичайно, в самій Одесі представники економічної еліти, політичних партій (включаючи БЮТ) та міської влади часто послуговуються російською мовою під час публічних виступів. Проте людей турбує мова, якою користуються представники влади в центрі та інших регіонах України.

На цьому тлі чітко виділяються три поєднані між собою типи реагування або особистого ставлення до мови. По-перше, важливу роль відіграє оцінка естетичних рис мови. Навіть ті з моїх співрозмовників, хто не підтримує політичний курс Юлії Тимошенко (дехто й досі цитує її погрози 2004 року змести з лиця землі ринок «Сьомий кілометр», якщо місто не проголосує за «помаранчевих»), були вражені її гарною українською мовою. Усім відомо, що Юлія Тимошенко походить з російськомовного міста і російськомовної сім'ї. Але майстерність, з якою вона переходить з однієї мови на іншу, є чудовим зразком володіння мовою серед можновладців. По-друге, настороженість людей щодо так званої «галіцинізації країни» має певний лінгвістичний вимір. Українська мова урядовців і політиків Західної України сприймається як «чужа» чи «не наша». Неприйняття західного варіанта української мови пов'язане не стільки з проблемами розуміння незвичного українського діалекту (хоча на ринку я не раз була свідком протилежного), скільки є виявом політичних уподобань. Прогнозоване поширення західного варіанта української мови серед політиків і чиновників міста породжує занепокоєння щодо усвідомлення людьми їхнього громадянства та їхнього відчуття національної ідентичності. Це також порушує делікатне питання про те, мова якого регіону України має уособлювати державний стандарт у місті. Наприклад, позиція «полтавський діалект — це наша українська мова» висловлювалася під час групових дискусій [46]. Хоча ні в кого начебто не виникає сумнівів стосовно мовної компетентності жителів Заходу України, втім західний варіант української мови навряд чи можна розглядати як престижну мову, оскільки вона сприймається на Одещині як занадто «інакша».

І нарешті — хоча, мабуть, це найважливіше — ієрархічний престиж української мови дуже послаблюється на тлі суржику, що заполонив мову представників влади у місті та в столиці. (Примітно, що в дискусійних групах питання про підняття престижу української мови було (помилково) сприйняте як питання про престиж української мови на міжнародній арені.

[46] Дискусійна група, Одеса, вікова категорія: 32—42 роки.

Це свідчить про те, що попри особисте ставлення до української мови, людей справді хвилює її імідж та репутація у ширшому, світовому контексті). [47] Коли йдеться про оцінку державної мови, народні депутати часто слугують «негативними прикладами». При тих ресурсах і грошах, які є в їхньому розпорядженні, неспроможність адекватно висловлюватись «чистою» українською мовою шкодить престижу державної мови. Подібно до гротескних оповідань про українців як найдревнішу націю у світі, суржик в устах можновладців представляє державу в карикатурній формі [48]. Як я зазначала раніше, в Одесі та Одеській області суржик є космополітичною мовою, поширеною серед широких мас населення. Незалежно від позитивної чи негативної оцінки суржику як «засміченої» чи «поганої» мови, її масово визнають «своєю». Проте люди застосовують різні критерії оцінки до тих, хто при владі і репрезентує країну у світі.

Висновок

На закінчення я хотіла би стисло підсумувати й зіставити прогнози вчених про долю російськомовного населення України з результатами мого дослідження в Одесі. Одним із тривких радянських спадків у країні є заяложений поділ між так званими етнічною та мовною ідентичністю. Як стверджують деякі вчені, громадяни України не лише рідко надають великого значення своїй етнічній приналежності (див. Bowring and Antonovych 2007), а в Одесі етнічне самовизначення є скоріше відносним, ніж закріпленим поняттям (див. Polese 2007) [49], але також сукупна мовна ідентичність «російськомовного населення» може спокійно переважати у політичних та соціальних сферах незалежно від етнічної приналежності окремих суб'єктів (Fournier 2002). Це не означає, що ті, хто належить до російськомовної категорії (а частіше є також дво- або тримовними), не усвідомлюють або не відчувають своєї культурної особливості. Рішення одеської регіональної та міської влади розглядати російську мову як мову міжетнічного спілкування не розв'язало занепокоєння у людей стосовно мовних

[47] Дискусійна група, Одеса, вікова категорія 40—55 років.

[48] Див. також: дискусійна група, Одеса, вікова категорія 56 років і старші.

[49] Дослідник (Polese 2007) спостерігає, як одесити називають себе «росіянами» при контактах з іноземцями та мігрантами — і як вони відмежовуються від «справжніх» росіян, тобто тих, хто прибув з Росії, коли безпосередньо зустрічаються з ними.

питань, проте вони безумовно визнають, що *de facto* російська мова функціонує і сприймається на цій території як надетнічний феномен.

Загальне мовне та етнічне налаштування в окремих частинах України призвело до двох протилежних наукових точок зору стосовно «асиміляційного потенціалу» російськомовного населення. Laitin (1998) стверджує, що ті, хто розмовляє російською, вірогідніше асимілюються в Естонії та інших країнах Прибалтики, ніж в культурно більш спорідненій Україні. Полярну тенденцію до мовної асиміляції в Україні становить етнічно гібридна ідентичність «російськомовного населення». Поділяючи ці погляди, Fournier (2002) висловлює міркування, що недостатнє усвідомлення цього виду гібридності в Україні може скоріше спричинити різні форми протесту, ніж мовну асиміляцію. Такій позиції радикально протистоїть Е. Понарін, який вважає, що «повзуча асиміляція» російськомовного населення в Україні вже почалася. (Хоча Понарін схиляється до визначення асиміляції як лінгвістичної, культурної, політичної зміни, його міркування зосереджуються переважно на лінгвістичній асиміляції.)

Понарін слушно зауважує, що межі між україномовними українцями й російськомовними українцями, з одного боку, і між російськомовними українцями й україномовними росіянами, з іншого боку, часто виявляються нестійкими і ненадійними. Втім, якщо порівнювати асиміляцію російськомовного населення в Естонії та в Україні, його теза «вимушена асиміляція більш ефективна, коли групи культурно і соціально спорідненні» (2000: 1537) здається беззаперечною і невразливою, як у випадку індивідуальних прагнень людей і їхньої двомовності залежно від різних факторів престижності мови. Щоб підтвердити свою думку, Понарін звертається до мовних експериментів Лейтіна, спрямованих на виявлення різниці між статусами мов і психологічними зусиллями, пов'язаними з переходом з однієї мови на іншу [50]. Понарін виокремлює два особливі результати, щоб довести, що його модель (тобто його висновок) має більшу вагу, ніж висновки автора експерименту:

— нормативна українська мова сприймається як більш престижна, ніж російська;
— перехід російськомовних громадян на державну мову в Україні не осуджується.

[50] Під час експерименту респонденти, росіяни і місцеві жителі, повинні були прослухати різноманітні записи (росіянка, що розмовляє рідною мовою; росіянка, що розмовляє титульною мовою; місцевий житель, що розмовляє титульною мовою; місцевий житель, що розмовляє російською мовою) і тоді категоризувати свої враження про кожного мовця.

Тепер наше дослідження ситуації в Одесі може допомогти нам розкрити двозначність цих результатів і визначити їх етнографічний контекст. По-перше, і фокус-групові дискусії, і дані польових досліджень показують, що поки українська мова здобуває популярність залежно від її статусу як державної мови, люди водночас часто гостро реагують на її регіональні варіанти чи відчутну відсутність нормативної національної мови. Інакше кажучи, «правильна українська мова» насправді є не нейтральною чи абстрактною ідеєю, але в основі своїй (для багатьох людей) — заполітизованим і суперечливим питанням. Крім того, результат експерименту, згідно з яким не існує обмежень для переходу російськомовних громадян на українську мову, є аргументом на користь поширеного уявлення про (активну чи пасивну) двомовність у суспільному житті; він також підтверджує заяви людей, що, всупереч їхньому нейтральному ставленню, конфлікт між українською та російською мовами часто нав'язується або пропагується конкурентними політичними силами і партіями.

Е. Понарін не пояснює, як і чому належне розуміння двомовності (і переходу на іншу мову) в Україні має привести до мовної асиміляції російськомовного населення. Порівняльні дані щодо двомовних громад в інших частинах Європи показують, що не існує обов'язкового прямого зв'язку між мовною і культурною спорідненістю населення та імовірністю мовної асиміляції per se. В Іспанії, наприклад, і каталонська, і баскська мови зараз є рівноправно офіційними зі своїми відповідними автономними одиницями — Каталонією і Баскськими провінціями. І в Каталонії, і в Баскських провінціях мова на масовому рівні пов'язана з проявами національного самовизначення і побажаннями щодо регіональної автономії різного ступеня від Іспанської держави. Втім, каталонська мова, яка схожа на кастильську (обидві належать до романської групи мов), має більший успіх, ніж баскська мова, яка не належить до індоєвропейської мовної групи. Іспанський приклад показує, що при однаковій політиці держави та подібних рисах місцевого мікронаціоналізму в обох автономіях носії каталонської мови виявили більшу гнучкість до мовної асиміляції, ніж носії «чужої» баскської мови. Звичайно, іспанський випадок можна також тлумачити як аргумент на користь висновків Понаріна. Каталонська мова популярніша за баскську тому, що кастильським мігрантам легше вивчити каталонську (до того ж, каталонська є мовою регіональної еліти). Незважаючи на це, жваве поширення каталонської в Іспанії також є доказом того факту, що

тенденція до асиміляції не є більш ефективною, коли дві групи культурно та лінгвістично споріднені.

Незалежно від того, чи надаватиметься перевага акцентові на «гібридну» ідентичність (Laitin 1998, Fournier 2002), чи наголосові на престижності мови і політики її повсякденного використання (як я це намагалася зробити в цьому розділі), не існує достатньо вагомих свідчень, щоб припустити, що російську мову намагаються серйозно розглядати як мову етнічної меншини і що підвищення рівня володіння українською мовою серед російськомовного населення (включно з неросійськими меншинами) призведе до масового занепаду російської мови з погляду її вживання і рівня володіння. На сьогодні в Одесі та області неофіційний білінгвізм висуває на перший план недоліки класифікації мови в соціополітичних цілях лише за такими критеріями, як «рідна мова», «етнічна ознака» чи навіть «мова повсякденного спілкування». Мовні пріоритети і звички людей занадто складні, щоб така класифікація могла їх адекватно відобразити.

Іронія ситуації полягає в тому, що в той час, коли націоналістично налаштовані політики намагаються викорінити радянську спадщину і, зокрема, таке поняття, як радянська людина, вони для підтвердження своїх політичних поглядів відтворюють один з головних догматів радянської національної політики — поняття «титульної нації». Дані перепису населення і кількість людей, які визначають себе як українці, використовуються, щоб оперувати мовною гібридністю України у термінах етнічного есенціалізму. Вони, мабуть, не враховують той факт, що у радянський період люди з багатьох причин часто маніпулювали графою «національність» у документах. Деякі люди (напр., греки і німці) оголошували себе росіянами, щоб уникнути тавра «ворог народу», інші (напр., євреї) — щоб уникнути дискримінації у вищих навчальних закладах і на роботі, і т. д. Тому не дивно, що все більше й більше громадян незалежної України ідентифікують себе як (етнічних) українців — це може робитися з сентиментальних чи прагматичних причин — чи з тих і других водночас (ця дискусія виходить за межі цієї праці). Що дивує, то це як самовизначення екстраполюється можновладцями до намагань запровадити одномовний режим, що може суперечити бажанням не лише етнічно «інакших» громадян України, але й самих нових «етнічних» українців.

Розглядаючи мовні зміни, які часто тлумачаться можновладцями як мовний занепад, Lakoff зазначає, що «ці можновладці знають, що контроль за мовою — це створення смислу — це політична і суспільна влада» (2001: 76). Ідеться про те,

що зосередження уваги на тому, «*як* люди говорять, відвертає від необхідності звертати увагу на те, *що* вони говорять — що може становити справжню проблему» (Lakoff: 77; курсив оригіналу). Приклад Одеси показує, що неперервна політизація мови різними політичними фракціями відбувається всупереч переважному народному небажанню загострювати «мовні проблеми». Реальна проблема, як бачать її одесити, — в тому, що можна легко ухилитися від політичної уваги навколо того, *що* люди говорять, просто перенісши акцент на мову, якою вони користуються, щоб це сказати. Що намагаються «сказати» багато одеситів, — це що двомовність може бути логічним вирішенням «безперспективного» питання вибору між національною мовою і чимось на зразок космополітизму, представленого російською мовою [51].

Бібліографія

1. *Коваль І.М., Філіпенко А.О.* Освіта, наука, культура // Історія Одеси / гол. ред. Станко В. Н. — Одеса, 2002. — 560 с.
2. Bilaniuk, Laada. *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. New York: Cornell University Press, 2005.
3. Bourdieu, P. and Passeron, J-C. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage, 1977.
4. Bowring, B. and M. Antonovych. *Ukraine's Long and Winding Road to the Charter*. UPM, 2007.
5. Fournier, A. «Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine» *Europe-Asia Studies* 54/3 (2002). 415–433.
6. Kahane, H. A. «Typology of the Prestige Language» *Language* 62/3 (1986). 495–508.
7. Katchanovski, I. *Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova*. Stuttgart, 2006.
8. Kroskrity, P. V. «Regimenting Languages: Language Ideological Perspectives» *Regimes of Language. Ideologies, Polities, and Identities*. Oxford: James Currey, 2000.
9. Kulyk, V. «Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse» *Ethnic and Racial Studies* 29/2 (2006). 281–314.
10. Laitin, D. *Identity in Formation: the Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1998.

[51] *Примітка перекладача.* Оскільки під час перекладу даної праці В.Сквірської з англійської на українську мову не було можливості звірити точність викладу В.Сквірською ідей російськомовних та україномовних авторів, які тут цитуються, перекладач знімає із себе усіляку відповідальність за точність зворотного перекладу і можливе порушення авторських прав цитованих авторів.

11. Lakoff, R.T. *The Language War.* Berkeley: University of California Press, 2001.
12. Navaro-Yashin, Y. *Faces of the State. Secularism and Public Life in Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 2002.
13. Polese, A. *Patterns of identity formation in the post soviet space: Odessa as a case study.* Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris, UPM, 2007.
14. Pollock, S. «Cosmopolitan and Vernacular in History» *Cosmopolitanism.* Eds. C. and S.Pollock et. al: Duke University Press, 2002.
15. Ponarin, E. «The Prospects of Assimilation of the Russophone Populations in Estonia and Ukraine: a reaction to David Laitin's Research» *Europe-Asia Studies* 52/8 (2000). 1535–1541.
16. Shabad, G. and Gunther, R. «Language, Nationalism and Political Conflict in Spain» *Comparative Politics* 14/4 (1982). 443–477.
17. Skvirskaja, V. and C. Humphrey. «Odessa: a «slippery city» and its elusive cosmopolitism» *Acta Eurasica* 1/35 (2007). 87–116.
18. Suleiman, Y. *A War of Words. Language and Conflict in the Middle East.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
19. Woolard, K. A. *Double Talk: Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1989.

Оксана Калиновська

МОВНА СИТУАЦІЯ В СФЕРІ ОСВІТИ

Вступ

Реформаційні процеси, що відбулись у системі освіти з проголошенням незалежності України, полягали передусім у зміні ціннісних орієнтирів: відмові від тоталітарно-комуністичних настанов, що домінували в Радянському Союзі, й відродженні національної системи освіти, яка базувалась на європейських принципах гуманізму й демократії, на педагогічних принципах давньокиївської доби, українських університетів козацької доби, педагогічних ідеях Володимира Мономаха, П. Могили, Т. Шевченка, І. Франка, Г. Ващенка. Одне з завдань, яке постало перед освітою, — позбутись радянської ідентичності та створити політичну націю, яка об'єднує все населення України. Особливого значення в цьому процесі набувало мовне питання, розв'язання якого полягало в розширенні сфери функціонування української мови, державний статус якої було проголошено в 1989 році Законом «Про мови в Українській РСР».

Утвердження української мови в функції державної вплинуло на зміну її позицій в усіх сферах суспільного життя, зокрема, й в освітній. Вивченню мовної ситуації в освітньому просторі було приділено увагу в кількох соціолінгвістичних опитуваннях. Досить нагадати, що використання української мови в галузі освіти стало окремим розділом в дослідженні, яке провів Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва у 2000 (Залізняк, Масенко 2001). У 2005—2006 рр. здійснено моніторинг функціонування української мови в галузі освіти Науково-дослідним інститутом українознавства на основі анкетування тих соціальних груп, що безпосередньо дотичні до навчального процесу: учнів, їхніх батьків, учителів, студентів, викладачів. Усі ці дослідження підтверджують роз-

© Калиновська О., 2008

ширення функціонування української мови саме в освітній галузі порівняно з такими сферами, як бізнес, ЗМІ, інтернет, масова культура, кіновиробництво, книговидання (Моніторинг 2006).

Правова ситуація

Крім названого Закону «Про мови», правове регулювання мовної ситуації в освітній сфері України здійснюється на основі Конституції України, 10-а стаття якої стверджує: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування»; 53-я стаття Основного Закону гарантує громадянам, що належать до національних меншин, право на «навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах» і Закону України «Про освіту» [1].

До того ж, починаючи з 2000 року, в країні ухвалено низку нормативних документів, що регулюють розвиток національної системи освіти. У 2000 році затверджено Постанову Кабінету Міністрів України від 21 червня 2000 р. № 1004, що спрямована на поліпшення функціонування державної мови, використання її в навчально-виховному процесі.

У 2002 році затверджено Указом Президента від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 Національну доктрину розвитку освіти, в якій визначено стратегію мовної освіти: «У державі створюється система безперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опанувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою. Освіта сприяє розвитку високої мовної культури громадян, вихованню поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур.

Забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою. У навчальних закладах, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови».

---

[1] http://www.mon.gov.ua/main.php?query=ministry

У 2003 році затверджено Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки (від 2 жовтня 2003 року № 1546). Відповідно до цієї програми є чинним наказ Міністерства освіти і науки від 14 листопада 2003 р. № 579 «Про затвердження заходів Міністерства освіти і науки України щодо реалізації положень і завдань Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки», на основі якого розроблено відповідні обласні програми[2].

Застарілість, недосконалість Закону про мови поглибили потребу в ухваленні нового закону про розвиток і застосування мов в Україні, який би давав можливість формувати мовну політику держави, зокрема і в сфері освіти, відповідно до нових реалій і чинних конституційних норм.

Спробами вдосконалити мовне законодавство стали зареєстровані у Верховній Раді протягом 2003–2004 років 10 законопроектів про мови, поданих народними депутатами. Така законодавча активність депутатів пояснювалась приходом до влади В. Януковича, який підтримував ідею двомовності в Україні, а також початком передвиборчої президентської кампанії в Україні. Принциповою відмінністю законопроектів стало положення про одну або дві державні (офіційні) мови, що й у відповідний спосіб визначає використання мов у навчальному процесі. Так, у ст. 17 «Мова виховання» законопроекту народних депутатів П. Мовчана та К. Ситника № 3410 «Про мови» (Нова редакція) [3] стверджується, що держава забезпечує право громадян України на здобуття освіти державною мовою. Мовою навчання та виховання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних, середніх спеціальних та вищих державних, комунальних і приватних навчальних закладах є українська мова. Громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на виховання, навчання рідною мовою (двомовне навчання) або вивчення рідної мови в державних, комунальних і приватних навчальних закладах чи через національно-культурні товариства. Аналогічною є ст. 17 «Мова освіти та виховання» законопроекту І. Юхновського № 3410-3 «Про розвиток і застосування мов в Україні» [4]. Ці законодавчі проекти були спрямовані на захист і підтримку державної (української) мови й гарантували захист мов національних меншин.

---

[2] http://www.mon.gov.ua/main.php?query=ministry

[3] www.rada.gov.ua

[4] www.rada.gov.ua

Законопроект «Про мови в Україні» № 3410-2 [5], котрий подали депутати-соціалісти В. Горбачов, С. Матвієнков, С. Іванов, В. Цушко, О. Гінзбург, В. Мазуренко, К. Самойлик проголошує дві офіційні мови в Україні — українську та російську. Відповідно й у сфері освіти закріплюється використання двох мов. Стаття 25 даного законопроекту затверджує положення про те, що «кожна людина в Україні має право одержувати виховання та освіту будь-якою мовою, поширеною в Україні, чи кількома мовами на власний розсуд та незалежно від національного походження». Для забезпечення цього права пропонується законодавчо закріпити гарантію на отримання освіти українською або російською мовами. Ст. 26 «Мова виховання в дитячих дошкільних закладах» закріплює право батьків (або осіб, що їх замінюють) на виховання дітей українською або російською мовами. Ст. 27 «Мова навчання і виховання в загальноосвітніх навчальних закладах» пропонує здійснювати навчання в державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладах за вільним вибором батьків українською чи російською мовою або в школах з обома мовами навчання. Згідно з проектом вивчення в усіх загальноосвітніх закладах української та російської мов є обов'язковим. Вільний вибір батьками та учнями мови навчання й викладання закріплюється і в законопроектах, поданих депутатами Я. Сухим, Г. Дашутіним, Ю. Іоффе (Проект Закону України за № 3410-6 «Про мови в Україні» [6]) та депутатами Н. Шуфричем, М. Шульгою та І. Гайдошем (законопроект за № 3410-1 «Про внесення змін до Закону України «Про мови в Українській РСР» [7]). Хоч останнім законопроектом і передбачено використання української мови у вищих закладах освіти, проте за наявності достатньої кількості охочих, навчання у вищих навчальних закладах може здійснюватись і відповідними регіональними мовами або мовами національних меншин. На думку експертів, така мовна політика в освітніх закладах, «по суті, призведе до прямого запровадження російської мови в освітній сфері, особливо на Сході і Півдні України, і тим самим — до нищення державної — української — мови» (Лопушинський 2004:71).

Серед запропонованих законодавчих депутатських ініціатив треба назвати законопроекти депутатів В. Мироненка, О. Колоніарі, А. Раханського «Про застосування російської

[5] www.rada.gov.ua

[6] www.rada.gov.ua

[7] www.rada.gov.ua

мови в Україні» [8]; законопроект за № 6254 «Про забезпечення вільного розвитку, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» П. Порошенка та В. Короля [9], законопроект за № 6325 «Про надання в Україні російській мові статусу офіційної», запропонований депутатами М. Кругловим та В. Наконечним [10]. Зазначені проекти законів практично витісняють українську мову зі сфери освіти, оскільки про українську мову як мову освіти й науки практично не згадується, вона замінюється на мову «за бажанням». Отже, ці законопроекти «не відповідають Конституції України (ст.10) та чинному Закону про мови в Україні» (Лопушинський 2004:71).

У 2003 році на розгляд Верховної Ради було внесено урядовий законопроект «Про розвиток і застосування мов в Україні» [11], в якому ст. 18 «Мова освіти та виховання» стверджувала, що держава забезпечує право громадян України на здобуття освіти державною мовою. Мовою навчання та виховання в дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах незалежно від форм власності є українська мова. Відповідно до законопроекту вивчення державної мови в усіх навчальних закладах є обов'язковим. У законопроекті зазначено, що за громадянами, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови. У населених пунктах, де більшість населення становлять громадяни, які належать до національних меншин України, а також коли кількість осіб, що належать до національних меншин, є достатньою, мовою виховання в дошкільних закладах чи мовою навчання в загальноосвітніх навчальних закладах поряд з державною мовою може бути мова відповідної національної меншини. Даний законопроект було обговорено й схвалено на парламентських слуханнях 5 грудня 2003 р., присвячених мовній ситуації в Україні й кваліфіковано як такий «що дасть змогу зміцнити правові й організаційні засади розвитку і застосування державної мови та мов національних меншин, сприятиме реалізації прав громадян України на користування рідною мовою» (Лопушинський 2004:69).

Жоден з названих законопроектів не було розглянуто на сесії Верховної Ради. Напередодні президентських виборів жодна політична сила не стала наполягати на розгляді мовного питання.

Незважаючи на те, що за роки незалежності Української держави було визначено нові напрями розвитку освіти, ство-

[8] www.rada.gov.ua

[9] www.rada.gov.ua

[10] www.rada.gov.ua

[11] www.rada.gov.ua

рено нову нормативно-правову базу, ухвалено низку законів щодо освітнього сектору, сучасна мовна ситуація в сфері освіти характеризується принциповою розбіжністю між задекларованим статусом української мови як державної, правовими механізмами реалізації цього статусу і фактичним її використанням (про що буде сказано далі): з одного боку, наявна достатня кількість правових документів, що захищають державну мову, з другого, — відсутні дієві контрольно-регулятивні механізми, що послаблює виконання законодавчих норм. Законодавча база в Україні потребує вдосконалення й створення сприятливих умов для впровадження державної мови.

Використання мов у закладах освіти

Для аналізу сучасного мовного простору в галузі освіти звернемось до офіційної статистики.

Сьогодні до системи освіти України належить близько 15-ти тисяч дошкільних закладів, 21 тисяча загальноосвітніх шкіл, понад тисячу вищих навчальних закладів I—IV рівнів акредитації, понад 600 закладів післядипломної освіти[12].

За даними «Статистичного щорічника України за 2006 рік» в Україні нараховувалось 15080 *дошкільних закладів*, у яких 84,6 % дітей виховувались українською мовою, 14,8 % — російською. У 1995 році українською мовою виховувалось 66 % дітей, російською — 33 %. Найвищий рівень динаміки кількісних змін зареєстровано в Донецькій області: майже у 7 разів, порівняно з 1995 р., зросла кількість дітей, мовою виховання яких є українська мова: у 1995 р. — 10 %, у 2006 р. — 68,4 %. Вдвічі зросла кількість дітей, що виховуються українською мовою, у Запорізькій та Одеській областях: у Запорізькій у 1995 р. — 36 %, у 2006 р. — 78,7 %; в Одеській у 1995 р. — 33 %, у 2006 р. — 66 %.

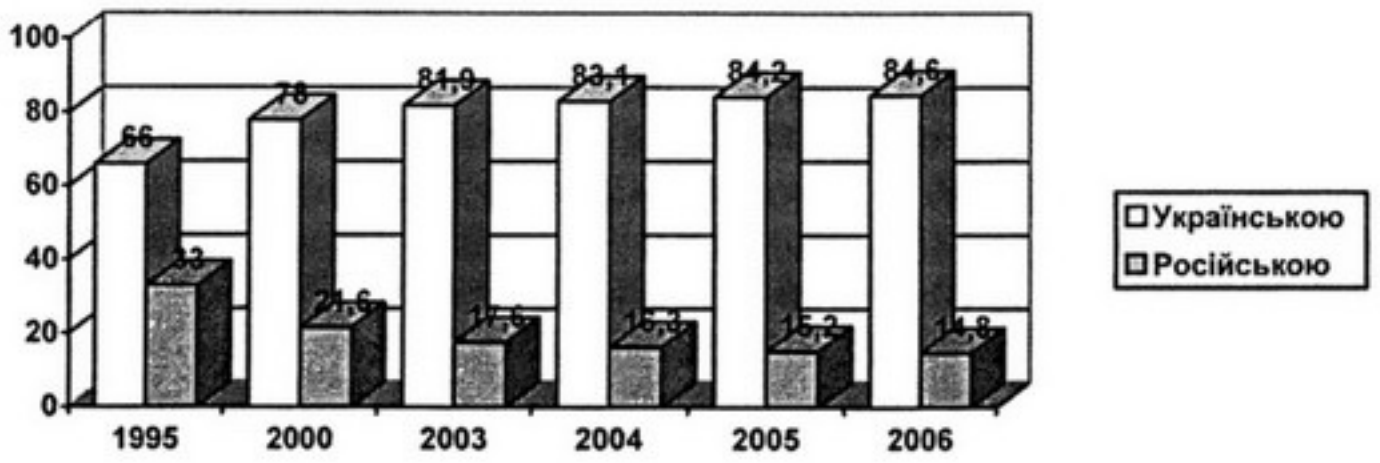

Рис. 1. Розподіл дітей у дошкільних закладах за мовою виховання

[12] http://www.mon.gov.ua/

На кінець 2006 р. 6,5 тис. дітей у регіонах компактного проживання населення інших національностей виховувались угорською, молдавською, румунською, кримськотатарською та іншими мовами.

Загалом статистика засвідчує, що кількість дітей, що виховуються і навчаються українською мовою, зросла майже на 20 % (рис. 1).

За даними «Статистичного щорічника України за 2006 р.», на початок 2006–2007 навчального року в Україні нараховувалось 21 417 *загальноосвітніх навчальних закладів* різної форми власності. В них навчалося 5 120 147 учнів, з яких українською мовою здобувало освіту 79 %, російською – 20 %, румунською мовою навчалося 24,2 тис. учнів, угорською – 18,5 тис., молдавською – 5,5 тис., кримськотатарською – 6,0 тис., польською – 1,5 тис., англійською – 0,4 тис., словацькою – 0,05 тис., болгарською – 0,1 тис. учнів.

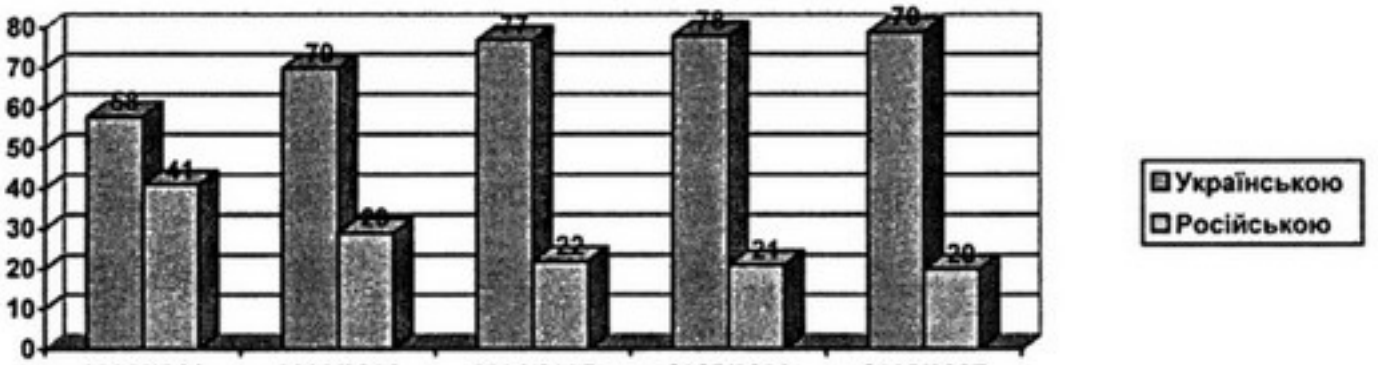

Рис. 2. Розподіл учнів загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання

Кількість закладів з навчанням українською мовою зросла за 5 років з 16 757 до 16 969 (4,1 %). Кількість учнів, які навчаються українською мовою, зросла на 7,2 % (з 71,8 % у 2001–2002 н. р. до 79 % у 2006–2007 н. р.) (рис. 2).

Найнижчий відсоток охоплення загальноосвітніми навчальними закладами з українською мовою навчання спостерігається в м. Севастополі (2,2 %), АР Крим (5,4 %), у Донецькій області (32,9 %).

Загалом відсоток учнів, які навчаються українською мовою, за роки Незалежності зріс з 50 % до 79 % .

Водночас продовжується розширення мережі загальноосвітніх закладів із навчанням мовами національних меншин. Зокрема, за останній період зросла кількість загальноосвітніх закладів із навчанням: кримськотатарською мовою – з 12 до 15; угорською – з 68 до 71; польською – з 3 до 5.

Вища школа України – це 966 навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності. З них 347 ВНЗ 3–4 рівнів

акредитації (університети, академії, інститути) і 619 навчальних закладів 1–2 рівнів акредитації. Серед них 114 ВНЗ 3–4 рівнів акредитації й 88 ВНЗ 1–2 рівнів акредитації є приватними, мовний режим цих закладів не є контрольованим Міністерством освіти й науки (МОН) і в офіційну статистику не входить.

Отже, за даними Міністерства освіти й науки в Україні на 1.01.2007 р. загальна кількість студентів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації становить 2 786 582 (Інформаційний бюлетень МОН, 2007).

Кількість студентів ВНЗ 1–2 рівнів акредитації на 1.01.2007 р. становить 468 029 (у 2005–2006 н. р. – 505 331). З них державною мовою навчається 84,7 % студентів, російською – 15,3 % (рис. 3).

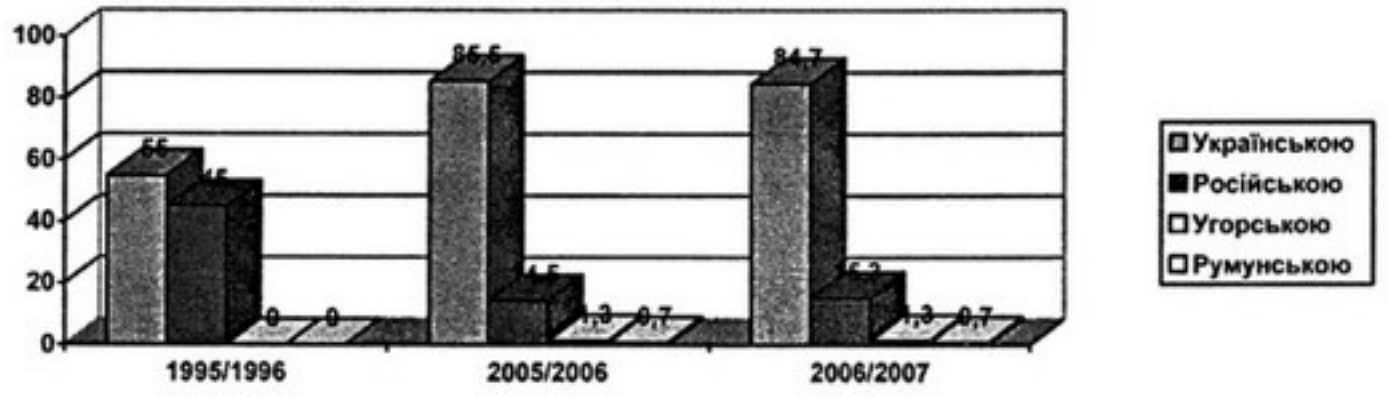

Рис. 3. Розподіл студентів I–II рівнів акредитації за мовами навчання

У ВНЗ 3–4 рівнів акредитації – 2 318 553. З них українською мовою навчається 1 923 703 студенти, що складає 83 % від загальної кількості студентів. (У 2005–2006 н. р. цей показник складав 82,1 %) Російською мовою навчається 392 240 студентів, що становить 16,9 % (у 2005–2006 н. р. – 17,7 %) від загальної кількості студентів. Угорською мовою навчається 872 студенти (у 2005–2006 н. р. – 658), англійською – 1723 (у 2005–2006 н. р. – 1712), іншими мовами – 15 (у 2005–2006 н. р. – 9) (рис. 4).

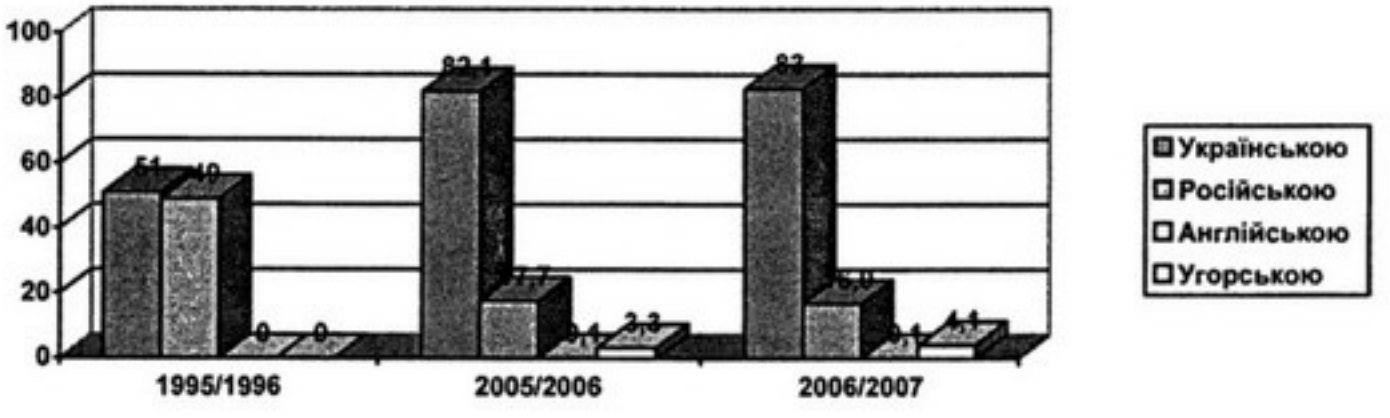

Рис. 4. Розподіл студентів III–IV рівнів акредитації за мовами навчання

Найбільший відсоток студентів, що навчаються українською мовою в навчальних закладах 3—4 рівнів акредитації, — у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій областях. Найменший відсоток — у м. Севастополі (3,6 %), в АР Крим (13,5 %), в Донецькій (37,1 %), в Луганській (47,5 %). Відповідно в цих регіонах найвищий відсоток тих студентів, мовою навчання яких є російська: м. Севастополь (96,4 %), АР Крим (86,5 %), в Донецькій області (62,9 %), в Луганській (52,5 %). У Закарпатській області 4 % студентів навчаються угорською мовою.

Отже, в Україні збільшується кількість студентів, які навчаються державною та іншими мовами. Можна констатувати, що в державі здійснюється така мовна політика, що реалізовує культурно-мовні потреби національних меншин. Поряд з розширенням функціонування української мови в галузі освіти збільшується кількість шкіл з національними мовами викладання.

В Україні за роки незалежності створена широка мережа загальноосвітніх шкіл з викладанням мовою національних меншин. Ця мережа нараховує майже 200 державних шкіл [13].

Взагалі треба зазначити, що в Україні приділяється увага підготовці фахівців-філологів для викладання мов національних меншин у середній і вищій школі: румунської мови — в Білгород-Дністровському педучилищі та Чернівецькому університеті, який має окремий факультет румуністики; угорської — в Мукачівському педучилищі й Ужгородському університеті, де існує факультет хунгарології; кримськотатарської — у Сімферопольському індустріально-педагогічному інституті, Таврійському університеті імені В. Вернадського; болгарської — у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У цьому ж навчальному закладі, Львівському університеті імені І. Франка, Прикарпатському університеті готують філологів-полоністів. У Таврійському університеті, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Маріупольському гуманітарному інституті готують фахівців з новогрецької мови. У Севастополі відкрито філію Московського університету імені М. Ломоносова (Черниченко 2007:128).

Хоч офіційні дані засвідчують позитивну динаміку в розширенні мережі україномовних шкіл і збільшенні учнів та студентів, що навчаються українською мовою, реальна карти-

[13] http://www.mon.gov.ua/

на виглядає дещо іншою. Мовне середовище в освітньому просторі залишається «приховано диґлосним».

Співвідношення української мови як мови корінного населення та російської мови — мови колишньої метрополії складає основну проблему освітнього мовного простору в Україні. Функції російської мови не обмежуються обслуговуванням освітніх потреб етнічних росіян, російська мова ще залишається мовою спілкування і в більшості шкіл, які за офіційним статусом є україномовними. Оскільки мовний статус школи передбачає використання мови не лише в навчальному процесі, а й поза ним (на перервах, в освітньо-виховних закладах тощо), то процес переходу більшості навчальних закладів на українську мову викладання після проголошення незалежності України в 1991 році ще не гарантував послідовного використання української мови в навчальному процесі. Отже, україномовний статус багатьох навчальних закладів почасти залишається формальним: українська мова функціонує як мова викладання, мовою спілкування між батьками й вчителями, вчителями й учнями, викладачами й студентами в багатьох навчальних закладах (особливо на Сході й Півдні країни) залишається російська.

Така деформована ситуація в мовному просторі освіти зумовлена панівним становищем російської мови в навчальних закладах України до 1991 року.

Подамо невелику історичну довідку.

Офіційна політика радянської влади була спрямована на утворення нової історичної спільності — радянського народу, основним засобом формування якого стала російська мова. Її комунікативна потужність забезпечувалась низкою компартійних документів, нормативність яких була обов'язковою. Освітня реформа 1958 року закріпила панівне становище російської мови в системі освіти в СРСР положенням про вільний вибір мови навчання і вільний вибір вивчення другої мови у російських школах на території союзних республік.

У систему освіти України інтенсивне впровадження російської мови починається у 70-х роках XX століття на основі цілої низки законодавчо-правових документів.

У 1973 р. в СРСР ухвалено закон «Про освіту», який затверджував вивчення російської мови як рідної мови всіма дітьми неросійської національності. У 1978 році видано Постанову ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури. «У національних школах її (російську мову — *О. К.*) вивчали як обов'язковий предмет; позашкільні виховні заходи та вибіркові курси проводилися російською»

(Ломінська 2001:61). У 1983 р. вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік», яка зобов'язувала вдосконалити програми з російської мови та літератури для всіх типів шкіл, розробити та видати нові програми для шкіл з поглибленим вивченням російської мови та літератури, поновити тематику спецкурсів і спецсемінарів для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Так у 1988—1989 навчальному році студенти факультету іноземних мов Львівського державного університету імені І. Франка мали в основній програмі 158 годин російської мови, 104 години історії російської літератури та 34 години історії радянської літератури (російською мовою), водночас сучасної української мови мали лише 18 годин, з літератури — жодної.

У Ташкенті у 1979 році відбулася Друга Всесоюзна конференція з питань вивчення російської мови, «мови дружби та співпраці народів Радянського Союзу», яка закликала до обов'язкового вивчення російської мови у всіх неросійських яслах та дитячих садках. В Україні вивчення російської мови з дошкільного віку (в неросійських яслах та дитячих садках) введено було ще на початку 1970 р.

У бюджеті країни на утримання закладів освіти, починаючи з 1984 року, щорічно передбачалися асигнування в сумі 2,5 млн карбованців на підвищення ставок учителям початкових класів, що викладають російською мовою, та вчителям російської мови та літератури 4—10 класів. Окрім того, збільшено стипендійний фонд на 257 тис. карбованців для виплати підвищеної стипендії студентам, що навчалися за спеціальністю «Російська мова та література» (Ломінська 2001).

Усі названі заходи, підкріплені масштабною пропагандою про російську мову як «мову міжнаціонального спілкування і братерського єднання народів СРСР» посилювали позиції російської мови, насаджували ідею про її вищість та перспективність розвитку в комунікативному просторі України. Такі настанови змушували батьків віддавати своїх дітей до російських шкіл або російських класів і відмовлятися від навчання дітей рідною (українською) мовою.

Першими кроками Міністерства освіти й науки в здійсненні мовної політики з проголошенням незалежності було приведення у відповідність кількості навчальних закладів до національного складу населення України (за переписом 1989 року в Україні проживало 72,7 % українців, а шкіл з українською мовою навчання нараховувалось 47 % (Артемчук 2007:9).

Збільшення кількості україномовних шкіл, що задовольняло права українців на здобуття освіти рідною мовою, сучасними опозиційними політиками (Партією регіонів, Комуністичною партією, Соціал-демократичною партією (об'єднаною), Прогресивною соціалістичною партією) часто трактується як «страшные факты насильственной украинизации в отношении русскоговорящих граждан Украины», як «наступ на російськомовних громадян України». В інтерв'ю газеті «День», що було передруковане в газеті «Освіта» (23 лютого — 2 березня 2005 року), В. Медведчук (голова соціал-демократичної партії (об'єднаної), глава Адміністрації Президента в 2004 р.) наголосив, що сферою, в якій не враховується рівень поширеності української й російської мов, є освіта: «Міністерство освіти закрило російськомовні школи в західних і центральних регіонах. Зокрема, у наполовину російськомовному Києві російськомовних шкіл залишилось 6». Проте, за даними Головного управління освіти й науки м. Києва (Офіційний лист № 24/13 — 1007 від 08.08.2007 р.)у столиці України станом на 1.08.2007 року в м. Києві функціонує:

670 дитячих садків різних типів і форм власності, навчально-виховний процес в яких здійснюється державною мовою;

527 загальноосвітніх навчальних закладів різних типів і форм власності. З них у 7 закладах предмети викладаються російською мовою, у 18 — навчання ведеться двома мовами: державною і російською (на вибір учнів);

116 вищих навчальних закладів, у яких викладання здійснюється державною мовою. В окремих вищих навчальних закладах частина навчальних предметів викладається англійською мовою.

Отже, у Києві функціонує 7 загальноосвітніх закладів, в яких предмети викладаються російською мовою і 18, навчання в яких є двомовним.

Представники Партії регіонів, захищаючи права російськомовних громадян, ніколи не наводять статистики про реалізацію мовних прав українців, при цьому часто маніпулюють цифрами про кількість російськомовного населення в Україні і кількість навчальних закладів, в яких навчання ведеться російською мовою. У виступі на з'їзді місцевих рад у Сіверодонецьку депутат-регіонал В. Колесниченко повідомив: «Если в 1991 году в школах с русским языком обучения находилось 3 млн 268 тысяч учащихся, то в прошлом учебном году (2007 — *О. К.*) таких детишек было чуть более четырёхсот тысяч» [14].

[14] www.partyofregions.org.ua

За офіційною статистикою («Статистичний щорічник України за 2006 р.») на початок 2006–2007 начального року в Україні російською мовою в загальноосвітніх закладах навчалося 20 % учнів (це 5 частина всіх школярів країни) і 17 % студентів у вищих навчальних закладах (за неофіційною статистикою – 57 %, враховуючи мову спілкування й мову викладання природничо-технічних дисциплін у вищих закладах освіти), тим часом як росіян в Україні за переписом 2001 р. є 17,3% (8,3 млн з усіх 48,2 млн), це трохи більше, ніж 6-та частина населення. Таким чином, усі діти з російських родин можуть навчатися рідною мовою. До того ж вони мають можливість користуватися більше, ніж 60 % російськомовної літератури в бібліотеках і 90 % літератури на книжковому ринку (Танюк 2003:5).

Не в усіх регіонах України такі можливості мають діти з українських родин.

Офіційно в Луганській області проживає 58 % українців, у Донецькій – 57 %. Проте, як зазначав професор А. Погрібний, «з врахуванням 955 українських класів у російських школах, а також тих 412 шкіл, що мають не стільки українську мову навчання, як вигаданий чиновниками «статус шкіл з українською мовою навчання», усього у 2005 році в Донецьку офіційно училося по-українськи 17,1 %, в Маріуполі – 14,7 % учнів, у Макіївці – 4 %» (Погрібний 2006:146).

В Донецькому регіоні розбудова системи мовної освіти почалась власне з 2004 року після Помаранчевої революції. У рамках впровадження «Цільової комплексної програми розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004–2010 роки» було проведено соціологічне опитування серед учасників навчального процесу: вчителів, учнів, батьків. Дані цього опитування спростовують будь-які заяви про «насильницьку українізацію на Донеччині» і засвідчують реальний стан справ у освіті Донецького регіону. Так, 89 % дітей вказали, що вони навчаються російською мовою, проте лише 53 % зазначили, що хотіли б навчатися цією мовою. Більше половини респондентів (53 %) стверджують, що знання державної мови необхідні їм для того, щоб «відчувати себе часткою українського народу». Такі цифри засвідчують досить високий рівень національної свідомості серед учнівської молоді на Донбасі та її орієнтацію на здобуття освіти українською мовою. 71 % опитаних батьків вважають, що знання української мови необхідні для подальшого навчання та соціалізації дитини. 99 % респондентів вважають, що знання державної мови необхідне кожному громадянину України.

Майже 70 % вчителів вважають, що їхній навчальний заклад готовий перейти на державну мову викладання (Черникова 2007:19).

Найбільшою спекуляцією в публічних промовах опозиційних політичних сил є мовна ситуація в АР Крим.

За даними Міністерства освіти й науки АР Крим (Офіційний лист № 01 – 15/3502 від 26.10.2007 року) в регіоні функціонує 365 навчальних закладів з російською мовою навчання, 15 – з кримськотатарською і 7 з українською мовою навчання. Наведена таблиця демонструє динаміку змін в мережі навчальних закладів регіону за мовним режимом.

Таблиця 1. Аналіз мережі класів з навчанням українською, кримськотатарською та російською мовами в денних загальноосвітніх навчальних закладах в Автономній республіці Крим

	2002/03	**2003/04**	**2004/05**	**2005/06**	**2006/07**	**2007/08**
Українська мова						
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
Навчальних закладів (НЗ)	4	4	6	7	7	7
Класів з навчанням **українською** мовою	334	429	526	653	733	798
у них учнів	4855	6135	7935	9903	10719	11707
Кримськотатарська мова						
Навчальних закладів (НЗ)	12	14	14	14	14	15
Класів з навчанням **кримськотатарською** мовою	312	324	361	371	405	415
у них учнів	5599	5945	5797	5608	5964	5903
Російська мова						
Навчальних закладів (НЗ)	457	435	414	393	378	365
Класів з навчанням **російською** мовою	10 443	9925	9425	8973	8487	8123
у них учнів	252 153	233 702	216 200	196 832	182 490	170 302
Декілька мов						
Навчальних закладів	140	160	177	192	204	213

У Севастополі (АР Крим), де українці становлять майже четверту частину населення, навчання українською мовою проводиться лише в одному із 67 загальноосвітніх закладів (Пасько 2004). У Сімферополі одна українська гімназія, набір

першокласників до цього навчального закладу відбувається на конкурсній основі й становить 7—8 дітей на місце. Такий факт є прямим доказом не лише популярності гімназії, а й браку українських шкіл у місті. Директорка гімназії Наталя Руденко в телевізійному інтерв'ю на 5-му каналі підкреслила: «Батьки віддають своїх дітей саме до нашої школи, бо в ній українська мова не лише мова викладання, а й мова спілкування, тому дітей часто переводять з російських шкіл, де є лише класи з українською мовою викладання. Батькам хочеться, щоб дитина перебувала в україномовному середовищі». Отже, батьки свідомо віддають дітей до української школи, щоб дитина, бодай частково, перебувала в україномовному середовищі.

Останнім часом особливу увагу мовній ситуації в освітніх закладах східних регіонів країни й АР Крим приділяють і владні інституції.

У доповіді на Підсумковій колегії міністерства науки й освіти С. Ніколаєнко (міністр освіти 2005—2007 рр.) констатував: «Останнім часом процес переходу загальноосвітніх навчальних закладів на навчання державною мовою суттєво сповільнився. У ряді регіонів, зокрема південних та східних, мережа навчальних закладів з навчанням українською мовою не відповідає національному складу населення. Так, наприклад у АР Крим із 552 загальноосвітніх навчальних закладів лише 7 україномовні (1,2 %)» (Ніколаєнко 2007), хоч офіційно в Криму проживає 24,3 % українців (за чисельністю це друга після росіян етнічна група на півострові) [15].

Мовна ситуація в Криму розглядалася й на засіданні РНБО (Ради Національної Безпеки і Оборони) під головуванням Президента України 20 вересня 2006 року поряд з проблемами, пов'язаними з врегулюванням економічних та соціальних питань, збереженням культурної спадщини на півострові. Було констатовано, що в Криму діє понад 600 шкіл, 93 % з яких — російськомовні. При цьому росіянами є близько 50 % населення автономії.Українцями є 25 % — водночас в Республіці лише 7 українських шкіл. У кримських татар, що складають 15 % населення, — 15 шкіл [16].

З приєднанням України до Болонського процесу введено нову систему перевірки знань для випускників загальноосвітніх закладів — тестування. «Примусовою українізацією, утисками прав російськомовного населення» представники опозиційних політичних сил назвали наказ міністра освіти й науки від 24 січня 2008 року про Порядок проведення тестування,

[15] www.culturalstudies.in.ua

[16] www.culturalstudies.in.ua

в якому зазначено, що тести для зовнішнього незалежного оцінювання з кожного предмета складаються державною мовою (Дзеркало тижня № 4 (683) 2. 02.08 р.). Одразу ж в Сімферополі (АР Крим) було організовано акцію протесту, учасники якої стверджували, що учнів шкіл з російською мовою викладання зобов'язують складати тести українською мовою, сам наказ було кваліфіковано протизаконним, а самого міністра названо «воинствующим националистом». Але для учасників оцінювання, які здобували загальну середню освіту мовами національних меншин, на їхнє бажання, у перехідний період (2008—2009 рр.) тести перекладаються відповідною мовою (за винятком тесту з української мови та літератури). Завважмо, що, хоч акція відбувалась у Криму, жоден представник кримськотатарського народу не обмовився про порушення мовних прав.

В умовах відсутності державності важливим завданням для кримських татар є створення основ для відродження і становлення освіти кримськотатарською мовою. У жовтні 2006 р. Верховна Рада АРК затвердила «Концепцію розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 року». Ця концепція законодавчо закріпила на території Криму освіту тільки російською мовою. Для української й кримськотатарської мов лише «створюються умови для поглибленого вивчення».

Одразу ж у грудні 2006 р. на 5 сесії IV Курултаю кримськотатарського народу було схвалено Концепцію Освіти кримськотатарською мовою, метою якої є формування системи освіти кримськотатарською мовою в АР Крим і яка передбачає «створення життєздатної сукупності закладів освіти по всій вертикалі: дошкільна освіта — середня — вища із навчанням і вихованням кримськотатарською мовою для відтворення і розвитку національного типу особистості з характеристиками національного менталітету і світоглядом, який відповідає сучасним соціальним вимогам» (Тасиль, 2007). Концепція, що створювалась з 1992 року, нарешті ухвалена й дасть можливість кримськотатарському народу реалізувати право на здобуття освіти рідною мовою.

Результати опитування й дискусій в фокус-групах

Враховуючи специфіку функціонування української мови в освітній сфері, в анкеті проекту «Мовна політика в Україні» було подано питання (№ 10, див. додаток), що розрізнили використання мови в середній школі й у вищих навчальних закладах (ВНЗ). Оцінка респондентами поширення української мови

в середній і вищій школі майже збігається з даними офіційної статистики, яка свідчить, що в загальноосвітніх школах українська мова поширена більшою мірою, ніж у вищій.

Так, згідно з проведеним соціолінгвістичним дослідженням, тільки кожен третій респондент вважає, що українською мовою в закладах освіти говорять «майже всі», кожен п'ятий дотримується протилежної думки і 16 % вважають, що «половина на половину».

(На думку 31,6 % респондентів, українською мовою в школах розмовляють «майже всі» (у вищій школі цей показник становить 26,3 %); 19,3 % вважають, що «майже ніхто» (у ВНЗ — 19 %); 16,2 % — «значно менше половини» (у ВНЗ — 15,2 %); 16 % — «половина на половину» (у ВНЗ — 17,2 %); 14,7% — «значно більше половини» (у ВНЗ — 12,3 %)). Варто зазначити, що кожному десятому респондентові «важко визначитись» з поширенням української мови у ВНЗ.

Існує певна різниця між даними залежно від мовних характеристик. 75,4 % україномовних респондентів і 55,8 % переважно україномовних вважають, що українською мовою в освітніх закладах говорять «майже всі». Тільки 3 % російськомовних респондентів і 8 % переважно російськомовних вважають, що українською мовою в закладах освіти говорять «майже всі». Отже, можемо стверджувати, що лише 11 % російськомовних громадян вважають освітній простір україномовним. Відповідно майже половина російськомовних респондентів (49,1 %) і 22,7 % переважно російськомовних вважають, що «майже ніхто» українською мовою в навчальних закладах не говорить. Серед україномовних громадян таких лише 4,5 %. До того ж, відсоток поширення української мови у вищих і середніх навчальних закладах для російськомовних і переважно російськомовних громадян є однаковим. Україномовні респонденти зазначили, що поширення української мови у вищій школі на 10 % нижче, ніж у середній. На таку різницю вказують і дані експертних інтерв'ю.

Учасникам експертних інтерв'ю (Денисенко В. Ю. — директор Київської середньої школи № 57 (російська за мовним статусом, з поглибленим вивченням англійської мови); Волощук Ю. В. — директор україномовного ліцею «Голосіївський» м. Києва; Дмитренко Н. І. — директор дошкільного закладу № 643; Прокопець О. А. — завуч середньої школи № 2 Гатнянського району Київської області; Брюховецький В. С. — Почесний Президент Національного університету «Києво-Могилянська академія»; Згуровський М. З., ректор Національного технічного університету України «КПІ», відмовився

взяти участь в експертному опитуванні) було запропоновано оцінити за десятибальною шкалою ступінь поширеності української мови в закладах освіти (де 0 балів — зовсім не поширена, 10 балів — повністю поширена). Експертні оцінки засвідчують різний ступінь поширеності української мови залежно від рівня навчального закладу: ступінь поширеності української мови в дитячих садочках оцінено в 8 балів; в загальноосвітніх закладах (україномовних і російськомовних) — в 7 балів; у вищих навчальних закладах розрізнили ступінь використання мови в начальному процесі — 6 балів і поза ним — в 3 бали (хоч не на всій території України однаково). Експертні оцінки збігаються з відповідями респондентів і підкреслюють тенденцію освітнього мовного простору: чим вищий рівень освіти, тим менша частка присутності державної мови. Проте за оцінками експертів, за останні 10—15 років в мовному просторі освіти відбулись кардинальні зміни на користь державної мови.

Як засвідчує аналіз даних за територіальним розподілом, в Україні наявна суттєва диспропорція в освітньому мовному просторі (рис. 5, 6).

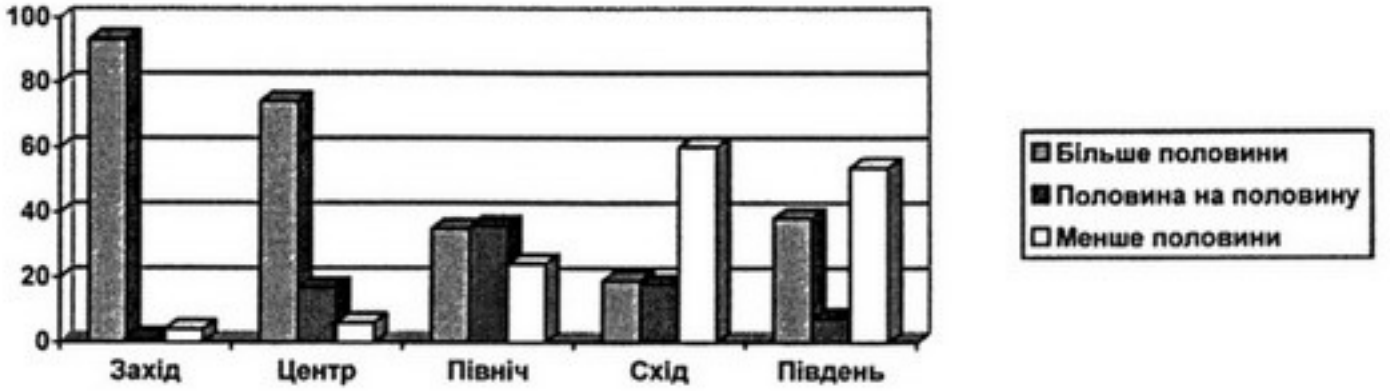

Рис. 5. Оцінка поширення української мови в загальноосвітніх закладах за територіальним розподілом (№ 10)

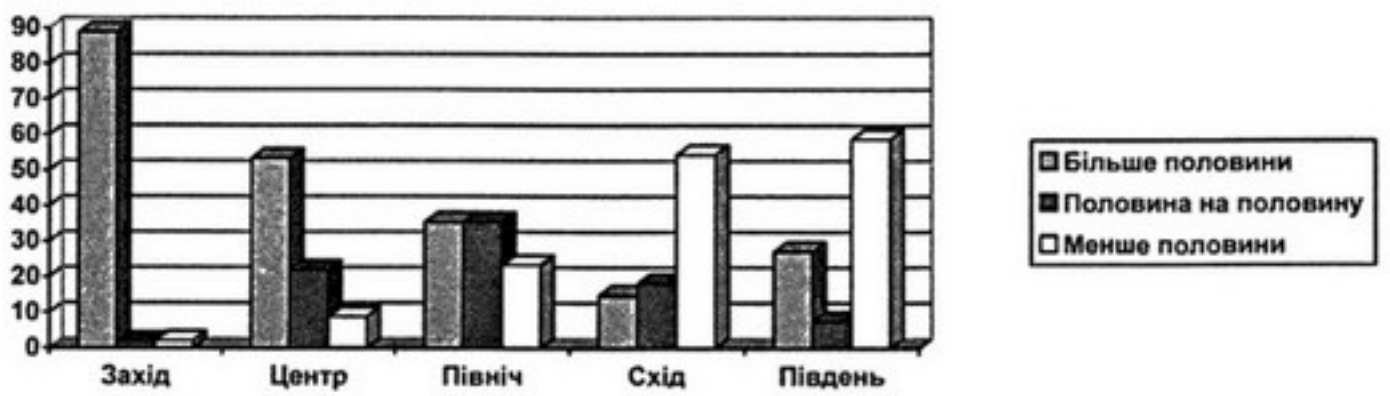

Рис. 6. Оцінка поширення української мови у вищих закладах освіти за територіальним розподілом (№ 10)

Поширеною українську мову в загальноосвітніх закладах «значно більше половини» вважає 84,7 % респондентів Заходу,

48 % Центру, 14,8 % Півночі, 6,6 % Сходу, 24,9 % Півдня. Найбільший відсоток тих, хто вважає мовний режим загальноосвітніх закладів більш україномовним, — у Центрі — 26,2 % і 20,2 % — на Півночі. 44,9 % респондентів Півдня і 31,5 % Сходу вважають, що в школах «майже ніхто» не говорить українською мовою.

У вищих навчальних закладах поширеною українську мову «значно більше половини» вважає майже 80 % респондентів Заходу; кожен третій у Центрі; 18,0 % на Сході; 15,6 % на Півночі; 5,5 % на Сході. Кожному 15 у Центрі й кожному 12 респонденту на Сході важко визначитись з функціонуванням української мови у ВНЗ.

Наведені дані свідчать про наявність україномовного середовища в освітній сфері на Заході країни і про початок його формування на Сході країни.

Саме таку статистику підтверджують і дані фокус-груп. Наведемо кілька характерних висловлювань:

Наскільки я знаю, в Луганську зараз немає жодної школи української. Якщо ми назвемо школу українською, вона не буде українською в принципі, мовою викладання залишається російська. (Михайло, 22 роки, Луцьк);

У школі — українська, у ВНЗ — російська (Денис, студент 2 курсу Одеської національної академії харчових технологій);

всі ВНЗ — російські (респондент одеської групи 56+);

На Сході іспити у ВНЗ українською мовою фактично не складають (Христина, дизайнер, Львів);

в ДПІ (Донецький політехнічний інститут — О.К.) — *вибір: можна українською, можна російською, є групи українські й групи російські* (Людмила, 20 років, Донецький політехнічний інститут, Донецьк).

Диспропорція у використанні державної мови у ВНЗ впливає на безперервний процес здобуття освіти державною мовою. Так респонденти західних областей зазначають, що їхні діти, закінчивши середню школу й обравши для продовження навчання ВНЗ Східної України, не можуть, зокрема, в Харкові, Донецьку, здобувати вищу освіту державною (рідною для українців) мовою й розцінюють таку ситуацію як порушення прав на здобуття освіти рідною мовою. Вища школа України потребує наявності єдиного (збалансованого) мовного простору.

Чому дитина, яка їде з України, припустімо, вчитися в Донецьк, повинна вчитися на російській мові? (Ольга, вікова група 32—43 р., вчителька, Луцьк);

В Харків дівчата поступили з п'ятої школи. Академія Інтерпола. В Академие Інтерпола в Харькове преподавание

ведётся на русском языке. (Ірина, вікова група 32–43 р., працівник заводу, Луцьк).

Прикладом порушення конституційних прав на задоволення потреби в здобутті освіти державною (українською) мовою стала історія Сергія Мельничука, котрий у 2005 р. вступив до Східноукраїнського національного університету імені В. Даля на кафедру журналістики, де викладання здійснювалося російською мовою. Після того, як неодноразові скарги до ректора на мали жодного результату, студент змушений був звернутись до суду й прокуратури по захист своїх прав на здобуття освіти рідною мовою. Хоч справу не було виграно, проте ця подія створила прецедент в східному регіоні країни й набула широкого розголосу в пресі.

В основному російськомовна система вищої освіти в південних і східних регіонах України є залишком ще радянської системи освіти. (Нагадаємо, що більшість вищих навчальних закладів науково-технічних центрів Східної України підпорядковувалась Міністерству освіти Радянського Союзу, й мовою викладання в них була російська). Як доводить дослідження В. Скляра (Скляр 2008), практика здобування вищої освіти російською мовою безпосередньо позначилася на мовній структурі національної еліти: політичної, бізнесової, наукової, творчої, поглибила соціальну стратифікацію українського суспільства.

Прикладом реалізації абсолютно нової мовної політики, спрямованої на формування національної еліти, стали два відроджених університети (відомі ще з часів Речі Посполитої) – Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) й Острозька Академія, робочими мовами в яких стали українська й англійська.

Сьогодні НаУКМА – один з найуспішніших освітніх проектів України, що надає молоді можливість здобути високоякісну освіту й творчо себе реалізувати. Нова система навчання, що поєднує давньоукраїнські, європейські та північноамериканські традиції, найсучасніші методики викладання забезпечили університету одне з найвищих місць в рейтингу вищих навчальних закладів України. Почесний Президент НаУКМА В. Брюховецький в експертному інтерв'ю зазначив: «Ми позиціонували себе єдиним україномовним університетом. Якщо порівняти наших студентів-абітурієнтів 1992 року й сьогоднішніх, то можна сказати, що спочатку до нас йшли діти більш україноцентристські, вибір на користь української мови був для них свідомим. Були серед абітурієнтів такі, які чули, знали про цей університет, розуміли українську мову,

але говорити нею не могли. Я знаю студентів, що вивчали мову тут. Сьогодні такого не скажеш. Всі випускники шкіл, навіть з Донбасу, вміють говорити українською мовою. Вони її знають і говорять нею. Це дуже позитивне явище».

Усі соціолінгвістичні дослідження про мовну ситуацію в НаУКМА засвідчують небайдужість студентів університету до мовних проблем, зокрема асиметричного білінгвізму, характерного для столиці України, їх занепокоєння невідповідністю вживання української мови її державному статусу. Як позитив, студенти визначають можливість вивчити в академії кілька іноземних мов й за бажанням одержати сертифікат перекладача. Опитування доводять, що мовний режим академії сприяє збереженню стійкості мовної поведінки студентів, які, щойно вийшовши за стіни університету, опиняються в російськомовному просторі великого міста. Переважна більшість студентської молоді обстоює позицію української одномовності, визначаючи володіння російською мовою особистою справою кожного (Якубчак 2002; Мовна ситуація 2006).

Така незалежна мовна політика університету викликала досить негативну реакцію в російських колах. У статті Інокентія Андреєва «Русская речь как щит и меч», розміщеній на сайті російської Ліги консервативної журналістики, [17] зазначалося: «...в настоящее время на Украине осуществляется проект, который способен в перспективе свести на нет русское влияние в интеллектуальной сфере. Это проект "Киево-Могилянская академия". Преподавание в этом ВУЗе ведётся на украинском и английском языках. Качественное обучение английскому языку даёт возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из русла развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада». Як бачимо, автора статті непокоїть втрата позицій російської мови в навчальному процесі українського освітнього закладу, можливість українських студентів прилучатися до надбань світової науки через посередництво англійської, а не російської мови.

І все ж на основі аналізу даних соціологічного дослідження можна твердити, що українська мова починає домінувати в освітній галузі. Так, на питання *«Якою мовою Ви одержали освіту?»* (№ 52) у віковій групі 18—28 років (саме в цій віковій групі представлено те наймолодше покоління, яке здобувало освіту вже в незалежній Україні) 46 % респондентів відповіли,

[17] http://www.apn.ru/publications/article10660.htm

що здобули освіту «переважно українською мовою». Цей показник на 6 % більший, ніж «переважно російською».

Велика розбіжність між офіційними даними й даними масового опитування пояснюється тим, що респонденти визначають поширення мови не за «офіційною вивіскою», а за мовою спілкування в навчальних закладах.

На практиці мовне середовище в навчальних закладах (особливо центральних і східних регіонів) залишається в основному російськомовним. У створених україномовних школах російськомовних міст насправді панує «штучна двомовність»: українська мова — мова викладання, мовою спілкування залишається російська.

Ось як про це висловлюються учасники фокус-групового опитування:

У дитсадочку все йде російською мовою (Олександра, вікова група 56+, музейний працівник, Київ);

Уроки українською, виходять на перерву — російська мова (Ірина, 39 років, економіст, Одеса);

Діти наші в школах на перервах в позаурочний час спілкуються російською мовою. Я просто поставлю підпис: 89 % київських школярів говорить російською мовою в позаурочний час (Олена, вікова група 32—43 р., завуч школи, Київ);

У Львові розмовляють, а от у Києві...Там на уроці відповідає українською мовою, вийшли в коридор — російська мова (вікова група 56+, Львів);

В мене в Києві є подружка дитинства. Вона кандидат медицинских наук. В неї дитина вчиться в українській школі. І я кажу: «Юлечка, а якою мовою ви говорите, коли виходите з уроків?» Она говорит: «На русском языке мы говорим. Уроки у них там на украинском языке, а на перемене они говорят на русском». (Ірина, вікова група 32—43 р., працівник заводу, Луцьк);

Державна мова повинна в школах, в вузах, в вищих навчальних закладах. І до речі не послухаєте в східних регіонах і південних регіонах ви не почуєте української мови, то як таке розуміти? (пенсіонер, 70 років, Луцьк).

Наведемо коментарі експертів про мовну ситуацію в освітніх закладах. Денисенко В. Ю., директор Київської школи № 57, яка за офіційним статусом є російськомовою з поглибленим вивченням англійської мови, розповідаючи в експертному інтерв'ю про мовний режим даного навчального закладу, зазначив, що «викладання й спілкування в школі відбувається російською мовою, звичайно, українська мова й література — українською мовою, англійська мова — англійською. Всі офіційні заходи в школі, педради відбуваються державною

мовою. Проте така практика характерна не для всіх російськомовних шкіл. Є директори, які б не стали й говорити з вами державною мовою».

Директор україномовного Київського ліцею «Голосіївський» Волощук Ю. В. визначив статус ліцею як «переважно україномовний, навчальний процес відбувається українською мовою, на інших заходах позначається специфіка нашої київської двомовності. У ліцеї викладають англійську мову, російську, німецьку мови.

Вчителі між собою спілкуються українською й російською мовами в пропорції 60×40, учні — 50×50, батьки — 60×40. Така ситуація є не зовсім природною... Протягом останнього часу ситуація в цьому плані значно покращилась... Зараз вже спостерігається така тенденція: чим молодші батьки, тим вищий відсоток спілкування українською мовою. Коли переважна більшість преси російськомовна, коли більшість телевізійних програм російськомовні, то складається так, що дійсно державна мовна політика існує лише в освітній сфері, а вона повинна бути всюди».

Директор дошкільного закладу № 643 м. Києва Дмитренко Н. І. повідомила: «Виховний процес у дитячому садочку послідовно здійснюється українською мовою, хоч вихователі поза виховним процесом використовують українську й російську мови в пропорції 50×50. Загалом збільшилась кількість україномовних родин. Дитині потрібне україномовне середовище. Дорослим важче переходити на українську мову спілкування, у дітей — жодних проблем. Ще 10—15 років тому всі садочки були російськомовними, зараз більшість україномовні, є дитячі садочки з групами, в яких діти виховуються російською, єврейською мовами. Навіть у нашому районі кілька таких садочків».

Почесний президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. Брюховецький, коментуючи питання про поширення української мови в навчальних закладах України, сказав: «Є навчальні заклади різні: є вища школа, є середня школа. Є сфера вживання мови на уроках і поза уроками. На жаль, така проблема в Україні існує. Сьогодні всі студенти вміють говорити по-українськи. Це наслідок того, що школа українізувалась, бодай, формально мусила перейти на українську мову викладання».

Враховуючи, що в освітніх закладах існує велике протиріччя між мовою навчання й мовою спілкування, респондентам було запропоновано питання *«Як ви вважаєте, чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час*

всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?» (№ 43).

Відповіді на це питання розподілились таким чином: 33,6 % респондентів вважають, що викладачі (вчителі) повинні й поза лекціями (уроками) спілкуватись державною мовою; 34 % відповіли «ні»; проте 22,5 % обрали варіант «скоріше так, ніж ні» порівняно з 5,5 % тих, хто обрав варіант «скоріше ні, ніж так». Отже, можна стверджувати, що загалом 56 % опитаних погоджується з тим, що в державних закладах освіти мовою спілкування (а не лише навчання) має бути державна. 39,5 % респондентів з цим не погоджуються.

Найбільше позитивних відповідей на дане питання у віковій групі 29—39 рр. (58,7 %); найбільше негативних відповідей — у групі 50—59 рр. (40,4 %).

Різниця в ставленні до послідовно україномовного режиму в державних закладах освіти існує між опитаними залежно від регіону. 81 % респондентів на Заході, 73 % в Центрі і 67 % на Півночі і лише кожен третій на Сході та Півдні погоджується з тим, що в державних закладах освіти має застосовуватись державна мова протягом усього навчального процесу. За такий мовний режим висловлюється 84 % україномовних громадян, 73 % переважно україномовних і майже кожен третій російськомовний. Переважно російськомовні респонденти вибирають майже порівну відповіді «так» і «ні».

Дані фокус-груп засвідчують: респонденти звертають увагу на те, що україномовний режим у школі «залежить від учителів».

Якщо хороший вчитель, то в нього діти й на перерві розмовляють українською мовою (Ігор, 42 роки, Одеса);.

Основне, щоб вчителі (викладачі), котрі викладають фізику, хімію, математику, добре володіли українською мовою (вікова група 32—43 рр., Одеса).

Отже, можна констатувати, що більшість респондентів зорієнтовані на дотримання україномовного режиму в державних закладах освіти в позаурочний та позалекційний час.

Під час опитування респондентам було запропоновано питання *«Як Ви вважаєте, чи є обов'язковим викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?»* (№ 42), відповіді на яке розподілились таким чином: 42,7 % відповіли «так»; 20,9 % — «скоріше так, ніж ні»; 18,7 % дали негативну відповідь на дане питання і 14,1 % вважають «скоріше ні, ніж так». Отже, загалом 64 % опитаних вважають, що викладання державною мовою в усіх державних закладах є обов'язковим; 33 % так не вважають.

Найбільшу кількість позитивних відповідей (94 %) «так» і «скоріше так, ніж ні» на дане питання дали ті респоденти, що спілкуються тільки українською мовою, з них лише 4,2 % обрали негативні відповіді «ні» й «скоріше ні, ніж так». З респондентів, що в більшості випадків говорять українською, позитивні відповіді обирають 80,4 %; негативні — 16,6 %. Група опитаних, що однаковою мірою використовує російську й українську мови, надає перевагу позитивним відповідям (66,3 %) проти 28,1 % негативних відповідей. Цікавою є позиція переважно російськомовних респондентів: 51,8 % з них обирають позитивні відповіді, негативні — на вісім відсотків менше — 43,9 %. З тих громадян, котрі говорять «тільки російською» негативні відповіді обирають 65 %, позитивні відповідно — 31,7 %.

Як показує аналіз опитування у фокус-групах, найгострішим для респондентів є питання про співвідношення української й російської мов в освітньому просторі (особливо для східного і південного регіонів). Висловлюються думки про рівномірний розподіл українських і російських шкіл:

Я считаю, что должно быть право выбора, на русском или на украинском языке. Хотелось, чтобы пропорционально школы были, чтобы не все поголовно были украинские школы. Чтоб было 50 % русских, 50% украинских. (Олена, 50 років, статист, Київ);

я думаю 50×50 (Наталка, вікова група 32—43 р., вчителька, Одеса);

должны быть несколько школ русскоязычных (Ірина, вікова група 32—43 р., дизайнер, Одеса);

украинская школа, но русский язык должен там быть (Валентина, вікова група 44—56 р., вихователь дитячого садочка, Донецьк);

Я считаю, что в каждом городе должна быть хотя бы одна русскоязычная школа. (Людмила, вікова група 32—43 р., Донецьк);

Треба дивитися по регіону. Хай є російська мова, є школа... (Світлана, 43 роки, держслужбовець, Луцьк).

Загалом аналіз даних підтверджує, що респонденти південних і східних регіонів, висловлюючись за вибір мови навчання, все ж перевагу надають державній мові в державних закладах освіти:

Есть русскоязычные школы, украинские должны преобладать всё-таки... (Ірина, 39 років, економіст, Одеса);

...украинского больше, чем русского. Мы же в Украине живём, а не в России. (Олексій, вікова група 18—30 р., працівник шахтоуправління, Донецьк).

Респонденти західного регіону висловлюються за те, що в державних закладах освіти викладання має бути державною мовою. Такі висновки можна зробити з опитування у львівській та луцькій фокус-групах:

Я вважаю, що школа в Україні має бути на українській мові, стаття 10-а Конституції говорить про те, що державна мова — українська. (Михайло, 22 р., Луцьк);

Мабуть, державною мовою, мені здається краще вчити державною мовою, Краще, щоб дитина вчилася на українській. (Олена, вікова група 32—43 р., Луцьк).

І освіта повинна, звичайно, тільки українською культивуватися. (Ірина, 42 роки, музичний працівник, Луцьк);

Державні школи повинні бути українські. (Андрій, 33 роки, головний механік, Львів).

Найважче погодитись з україномовним викладанням у навчальних закладах освіти респондентам у віці від 40 років (особливо східних і південних регіонів), тому що громадяни цього віку здобували освіту переважно російською мовою і не знайомі з практикою викладаня українською мовою різних предметів (з англійською мовою включно, де переклад з англійської звучить по-українськи), не володіють навичками вживання української термінологічної лексики, а тому психологічно не готові до викладання немовних дисциплін українською мовою.

Проведений аналіз засвідчив, що громадяни України виявляють толерантність у ставленні до задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин.

Так, львівська й луцька фокус-групи зазначили наявність у даних містах шкіл з мовою викладання національних меншин:

Проблем немає для національних меншин. У нас є ж і польська. (Михайло, 22 роки, вчитель історії, Луцьк);

Поляки мають свою церкву, свою школу (пенсіонер, 70 років, Луцьк);

У нас російські, польські, єврейські школи (вікові групи 18—30 р., 32—43 р., Львів);

У Львові єврейський садочок, але вихователі займаються українською мовою і вчать єврейський. Вихователі, директор, вся документація українською мовою. (Андрій, 27 років, менеджер, Львів).

Учасники опитування у фокус-групах пропонують і способи врегулювати співвідношення державної мови і мов національних меншин:

...А предмет будь-якої меншини, там, де вони є повинен бути предмет введений тієї меншини в школах (вікова група 56+, Луцьк);

...Є регіони, які розмовляють, повинна в державі бути забезпечена в тому регіоні одна-дві, наскільки там потрібно, соціологи вивчають, бути потрібна така мова. Українська мова, але з вивченням поглибленим там татарської, румунської (Роман, 32 роки, Львів).

Респонденти єдині в думці, що в російських школах і школах національних меншин мають бути окремі предмети українська мова й література і викладатись лише українською мовою.

В школах національних меншин повинні бути обов'язково українська мова, література і українська історія (Олександр Іванович, пенсіонер, Київ);

Якщо навіть відкрити школу (національну), то українська обов'язково повинна бути в тій школі (Анатолій, 51 рік, Луцьк).

З-поміж інших предметів, які можуть викладатись українською мовою в неукраїнських школах, респонденти називають історію України, правознавство, етику, народознавство, географію, хоча в цьому питанні думки є не такими однозначними:

В російськомовних школах усі гуманітарні предмети викладати українською мовою (вікова група 56+, Одеса);

Українська мова в першу чергу (Сергій, інженер електрозв'язку, Донецьк);

Я тоже считаю, что в первую очередь українська мова, а там дальше, может быть и не надо других предметов (Юля, 18 років, Донецьк);

В русскоязычных школах на украинском — украинский язык и література (Антон, 27 років, музикант, Київ);

Я ещё бы оставил истрию и географию (Олексій, 45 років, екскурсовод, Київ);

обязаны знать язык той страны, в которой находится их школа (Людмила, 30 років, студентка, Донецьк).

Не такими однозначними є погляди респондентів на проблему викладання російської мови в освітніх закладах. Західні регіони нейтрально ставляться до того, що російська мова може вивчатися як іноземна, або на вибір, або як факультатив, тобто може не бути обов'язковим предметом. Респонденти східних регіонів з цим категорично не згодні. Ось характерні думки, що прозвучали у фокус-групах:

Українська є обов'язковою для вивчення, російська — на вибір (Львів, Луцьк, Київ);

По-моєму, у вигляді факультативу і в залежності від бажання батьків, від бажання самих дітей. Якщо вони хочуть це вивчати, будь ласка. Літературу в ключі зарубіжної. А якщо

вони хочуть суто російською,то, будь ласка, — факультатив (Михайло, 22 роки, історик, Луцьк);

може не бути обов'язковим предметом, вивчати російську літературу в курсі зарубіжної (Львів, Луцьк);

Російська мова як зарубіжна мова (Надія, 34 роки, менеджер, Львів);

Абсолютно, хай будуть школи українські, в яких вивчається російська мова, нехай це буде, але це не може бути загальнообов'язковим предметом. І боятися того, що Пушкін буде в зарубіжній літературі, не треба (Роман, 32 р., Львів);

Я считаю, російська мова — це так само, як іноземні мови (Антон, 27 років, музикант, Київ).

Одесити з таким статусом російської мови категорично не погоджуються:

Русский язык занесли в иностранные языки — это уж слишком. (Арсен, вікова група 18—30 р., Одеса).

Тут тоже, наприклад, у нас майже в усіх школах є іноземна мова. Або це англійська, або німецька. Я б сказала так, що не в кожній школі вивчають англійську, не в кожній школі вивчають німецьку. Чому, якщо є бажання, це ж вирішують батьки дітей, більшість батьків, діти яких навчаються в школі. Нехай вони разом з керівництвом щколи, якщо це можливо, вирішують, наприклад, замість англійської нехай вивчають російську мову. Вони мають право вивчати російську мову, як і англійську. Якщо хочуть, можуть вивчати і ту мову, і ту. Є ж такі школи, і по дві мови вивчаються. (Роман, 32 роки, Львів).

Усі респонденти погоджуються з тим, що російська має вивчатись у тих регіонах, де вона поширена:

В тих регіонах, де переважає російськомовне населення повинні бути російські школи. І в цих школах повинні вивчатись українська мова, література й історія, історія України, математика, географія (Ірина, 42 роки, Луцьк).

Аналізуючи думки респондентів щодо обов'язкового вивчення в загальноосвітній школі як окремих дисциплін української, російської, англійської та інших мов (№ 56), можна зробити висновок, що українське суспільство добре усвідомлює необхідність знання державної мови: обов'язковим вивчення української мови в загальноосвітній школі вважає 97 % опитаних (необов'язковим — 2,4 %). Другою після української мови для обов'язкового вивчення громадяни України визначили англійську мову. Підтримує обов'язковість вивчення англійської мови 93,6 % респондентів. Це на 5 % більше, ніж позитивних відповідей щодо російської мови (88,5 %). Негатив-

них відповідей щодо обов'язкового вивчення англійської мови на 5 % менше, ніж негативних відповідей щодо російської мови. 80,9 % опитаних є прихильниками вивчення інших іноземних мов. Надавши перевагу в обов'язковому вивченні англійській мові перед російською, громадяни України продемонстрували, що вони більшою мірою зорієнтовані на європейський комунікативний простір.

Дані фокус-групових опитувань підтверджують, що респонденти зорієнтовані в майбутньому на навчання своїх дітей українською мовою й вивчення кількох іноземних мов:

Я хочу, щоб моя дитина вивчала українську мову і ще якусь мову. Щоб вона мінімум знала три мови при виході зі школи (Ілля, 32 роки, Львів);

Українська школа і загалом ...хоче дитина — вибрала собі англійську, будь ласка. Хочуть батьки, щоб дитина знала російську мову, — теж будь ласка (Олена, вікова група 30—40 р., Луцьк).

Обов'язкове навчання українською мовою в державних закладах формує сценарій поведінки, коли діти російськомовних батьків повертаються до мови своїх україномовних дідусів і бабусь:

І я хочу сказати на прикладі наших дітей. Моєму сину 12 років. У нього є друг Артур. В Артура в сім'ї спілкуються російською мовою... А Артур говорить по-українськи, хоча його батьки говорять по-російськи...;

Одна сім'я російськомовна, що хлопчику вже 23 роки. Він теж виключно українською мовою розмовляє. Хоча батьки дома говорять по-російськи. Такі заключення (Ольга, вікова група 32—43 р., вчителька, Луцьк);

В мене сестра говорить виключно російською мовою. В неї донька говорить тільки виключно українською. Жодного російського слова. Дитині вже 16-й рік. Вона говорить тільки українською мовою. Це, мені здається, школа, спілкування, оточення (Ірина, вікова група 32—43 р., Луцьк);

Щоб дослідити читацьку практику поза навчальним процесом, до анкети було подано питання *«Якою мовою Ви читаєте художню літературу?»* (№ 52) і *«Якою мовою Ви читаєте фахову літературу?»* (№ 52). Відповіді розподілились так: «переважно російською» і художню, і фахову літературу читає майже однаковий відсоток респондентів: 40,3 % і 41,1 % відповідно, а «переважно українською» фахову літературу читає майже на 7 % респондентів більше, аніж художню: 23,3 % і 16,7 % відповідно. «Російською і українською» художню літературу читає 37,3 % респондентів, а фахову — на 12 % менше (25,1 %).

Загалом респонденти зазначають, що мова не відіграє особливого значення у виборі художньої чи фахової літератури, більшою мірою звертають увагу на ціну, оформлення, зміст:

якою мовою — байдуже, аби змістовна (вікова група 56+, Київ).

Мене цікавить зміст того журналу, тієї книжки (вікова група 42—56 р., Луцьк).

Я регулярно купляю «Дзеркало тижня», але російською мовою мені неприємно читати (вікова група 42—56 р., Луцьк).

Проте львівські групи висловлюють побажання, щоб «краще українською» (вікова група 18—30 р., Львів), *«особливо для книжок, які є навчальними посібниками, оскільки перекладати термінологію з російської на українську досить таки проблематично»* (вікова група 18—30 р., Львів).

Одесити вибирають художню літературу російською мовою, пояснюючи тим, що *так легче* (вікова група 18—29 р., Одеса).

Художественную литературу — на русском. Украинскую книгу я куплю только в единственном случае, если она нужна будет для работы (Ігор, 42 роки, Одеса).

Мои друзья отказываются читать книги на украинской мові, хотя книги замечательные (Ірина, вікова група 40—50 р., дизайнер, Одеса).

Про достатнє забезпечення україномовними підручниками, навчально-методичною літературою в сфері дошкільної й шкільної освіти говорять в експертних інтерв'ю директори дитячих садочків і шкіл.

Близько 78 % громадян, учнів шкіл здобувають освіту українською мовою. За чотири з половиною роки видано 400 найменувань підручників для вищої школи, 99 % з них — на державній мові. 10—15 років тому в Україні видавали 1—2 підручники в рік (з історії України і з української мови). Сьогодні в державі створюється підручникова індустрія. (З доповіді С.Ніколаєнка на Міжнародному конгресі «Українська освіта в світовому просторі», проведеному за ініціативою МОН, Українського науково-дослідного інституту українознавства МОН України та Міжнародною асоціацією «Україна і світове українство» в м. Києві 18—21 жовтня 2006 року).

Все ж у східних регіонах проблема наявності якісної навчальної літератури існує. Ось так кваліфікують ситуацію в фокус-групах:

В Севастополі, в Запоріжжі немає українських книжок, не дають букварів українською мовою (Ірина, 42 роки, Луцьк).

На питання *«Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти говорили?»* (№ 52) 42,5 % опитаних відповіли, що «однаковою мірою українською і російською мовами»; на десять відсотків менше (31,9 %) — «переважно українською» і на двадцять відсотків менше (22,5 %) — «переважно російською». Як підтверджують дані фокус-груп, респонденти виявляють бажання,

чтобы равноценно наши дети владели тем и другим языком (Олена, 36 років, економіст, Одеса).

За показником мови щоденного спілкування відповіді респондентів розподілились так: «переважно українською» — 74,5 % ті, що спілкуються тільки українською мовою; 61,1 % тих, хто говорить іншими мовами; 52,3 % тих, хто в більшості говорить українською мовою. На дві мови у спілкуванні дітей зорієнтовані найбільше ті, що однаково спілкуються українською і російською мовами — 62,6 %; трохи більше 50 % тих, котрі є переважно російськомовними; 40,9% тих, хто говорить тільки російською мовою. Трохи більше половини тих, хто спілкується тільки російською, кожен третій з тих, хто говорить в більшості випадків російською й кожен п'ятий з тих, хто говорить іншими мовами хочуть, щоб їхні діти говорили «переважно російською».

З метою вивчити перспективи розвитку мовної ситуації в сфері освіти до анкети було введено питання *«Якою мовою Ви хотіли, щоб Ваші діти навчалися?»* (№ 52).

Результати відповідей на дане питання є такими: 36 % хотіли, щоб їхні діти навчалися «українською і російською мовами рівною мірою»; 35,1 % «переважно українською»; 24,9 % «переважно російською», 1,2 % суржиком; 2,7 % опитаним «важко визначитись». Загалом на 10% більше тих респондентів, які хотіли б, щоб їхні діти навчались «переважно українською» мовою, ніж тих, хто хотів би, щоб їхні діти навчались «переважно російською».

Найбільше вибирає «переважно українську» для мови навчання власних дітей — вікова група 18—28 років — 37,7 %.

Аналіз відповідей за мовою щоденного спілкування свідчить, що «переважно українську» як мову навчання обирають майже 80 % (79,6 %) тих, які спілкуються тільки українською мовою; 61,1 % носіїв інших мов; 55,8 % переважно україномовних; 14,8 % переважно російськомовних; 3,9 % російськомовних громадян.

Відповідно «переважно російську» вибирають 56,5 % тих, що говорять тільки російською мовою; 39,8 % переважно російськомовних; 6,9 % переважно україномовних; 1,6 % україномовних в повсякденому спілкуванні респондентів.

Прихильниками двомовного навчання найбільшою мірою є ті, що спілкуються однаково українською й російською мовами — 54,5 %; 40,5 % тих, хто говорить в більшості випадків російською; 38,4 % тільки російськомовних; 31,5 % тих, які в більшості випадків спілкуються українською мовою; 16 % тільки україномовних і 5,6 % носіїв інших мов.

Багато респондентів (особливо київських і донецьких груп), пояснюючи власну російськомовну поведінку тим, що «долгое время прожили ещё тогда... Когда Украина входила в состав России, и школы были русскоязычные», сьогодні свідомо віддають дітей до українських шкіл, щоб у дітей «не було проблем з українською мовою», « не було проблем зі вступом до ВНЗ», «дитина могла вільно висловлюватись українською мовою».

Проблема обов'язкового вивчення корелює з проблемою знань української мови як державної:

Мы живём на Украине, мы обязаны его знать (вікова група 30—40 р., Одеса);

Нужно уважать себя, мы украинцы... (вікова група 30—40 р., Одеса);

Значит, я считаю, что жить на Украине и не знать украинский язык — это просто стыдно всё-таки (Геннадій, 44 роки, Донецьк);

Мы живём теперь в стране, которая называется Украина. Мы должны знать этот язык. Хотя бы понимать (Тетяна, 55 років, Донецк);

Но всё-таки национальний язык — это украинский, мы в любом случае должны изучать и дети, и в садиках, и в школах (Антон, 22 роки, музикант, Київ).

И в тоже время, я считаю, что обязан, поскольку здесь живёшь, я считаю, что обязан знать украинский язык (Валентина, вікова група 43—55 р., вихователь дитячого садочка, Донецк).

Інколи респонденти аргументують вивчення української мови перспективою вступу до ВНЗ:

Тот, кто хочет получить (образование) будет изучать его однозначно;

Если ребёнок будет строить карьеру в Украине, то лучше, мне кажется, отдать в украинскую школу. Потому что там идёт многоплановое обучение украинскому языку (Олена, 36 років, економіст, Одеса);

Украинский учат именно для того, чтобы потом поступить в престижный вуз... (вікова група 18—29 р., Одеса).

Отже, аналізуючи орієнтації опитаних щодо мови навчання й спілкування, можемо підсумувати, що 42,5 % опитаних хотіли б, щоб їхні діти говорили «українською і російською

рівною мірою», а навчались «українською і російською рівною мірою» на 6,5 % менше — 36 %; на 10% більше тих респондентів, які хотіли б, щоб їхні діти навчались і говорили «переважно українською» мовою, ніж тих, хто хотів би, щоб їхні діти навчались і говорили «переважно російською».

Активне послуговування мовою залежить і від рівня її знань. Аналізуючи відповіді респондентів на питання *«Як Ви оцінюєте свій рівень володіння (українською, російською мовами)»* (№ 54), можна констатувати: респонденти не мають проблем у володінні українською чи російською мовою, оцінюючи рівень володіння кожною мовою як «дуже добре», або «добре», або «задовільно». Відсотки «дуже поганого» рівня володіння є дуже низькими: української на сході й російської на заході — в межах статистичної похибки (від 0 % до 3 %). Досить високий рівень володіння кожною з мов підтверджує думку про те, що українська та російська мови є зрозумілими для більшості громадян України і серйозних труднощів у розумінні тієї чи іншої мови у респондентів немає. Значною мірою це пояснюється лексичною, граматичною близькістю двох споріднених за походженням мов.

Глибший аналіз даного питання дає підстави робити такий висновок: різниця існує лише в якості знань. Якщо загалом 70 % респондентів оцінюють свої знання російської мови як «добрі» й «дуже добрі», то в «добрих»і «дуже добрих» знаннях української мови впевнені лише 60,9 %.

Підвищення рівня знань державної мови дедалі частіше стає предметом обговорень у середовищі вчителів, науково-педагогічних працівників. Недостатня кількість годин для вивчення державної мови (на що вказують директори українських шкіл, ректори ВНЗ) позначається на якості викладання й засвоєння учнями того обсягу знань, який необхідний для успішного навчання в вищих навчальних закладах, подальшого професійного зростання. Збільшення кількості годин на вивчення української мови, введення курсу з фахової термінології у вищій школі допоможе розв'язати вузол проблем, пов'язаних з посиленням вимог до якості викладання та вивчення української мови. Нещодавно у педагогічній пресі було надруковано лист-звернення від учителів Чернігівщини до всіх учителів української мови і літератури з метою підтримати висловлені вимоги до Міністерства освіти й науки (УМ 2008). Нижче подаємо таблиці, які вказують кількість годин на тиждень і загальну кількість годин, відведених на вивчення мов на базовому рівні освіти (5—9 класи) (Інформаційний збірник 2005).

Таблиця 2. Таблиця розподілу кількості годин для кожного класу загальноосвітньої школи з українською мовою навчання

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах					
	5	6	7	8	9	5–9
Українська мова	3,5	3	3	2	2	13,5
Іноземна мова	3,5	3	3	2	2	13,5

Таблиця 3. Таблиця розподілу кількості годин для кожного класу загальноосвітньої школи з українською мовою навчання з вивченням російської чи іншої мови національних меншин

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах					
	5	6	7	8	9	5–9
Українська мова	3,5	3	3	2	2	13,5
Іноземна мова	3,5	3	3	2	2	13,5
Російська мова чи інша мова національної меншини	2	2	1,5	2	2	9,5

Таблиця 4. Таблиця розподілу кількості годин для кожного класу загальноосвітньої школи з навчанням російською чи іншими мовами національних меншин

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах					
	5	6	7	8	9	5–9
Українська мова	3	3	2	2	2	12
Іноземна мова	3	3	2	2	2	12
Російська мова чи інша мова національної меншини	3	2	2	2,5	2,5	12

Престижність української мови в сфері освіти

Як свідчать дані соціологічного дослідження, сфера освіти є другою сферою (після спілкування в державних закладах), в якій є престижним спілкування українською мовою.

Порівняльний аналіз відповідей на питання *«Як Ви вважаєте, наскільки престижна українська мова в закладах освіти»* (№ 8) і *«Як Ви вважаєте, наскільки престижна російська мова в закладах освіти»* (№ 9) засвідчує, що престижність української мови в галузі освіти вища, ніж російської (рис. 7).

38,7 % вважають українську мову престижною в закладах освіти (школах, ВНЗ), 32,6 % вважають «скоріше престижною»; «непрестижно» спілкуватися українською — для 8,9 %, «скоріше не престижно» — для 14,8 % опитаних. Отже, українську мову престижною в освітніх закладах вважають 71,3 % респондентів, непрестижною — 23,7 %.

Рис. 7. Оцінка престижності української та російської мов

Російську мову престижною в освітніх закладах вважають 24,7 %, «скоріше престижною» — 30,8 % опитаних; непрестижною російську мову в навчальних закладах визнали 12,6 %, «скоріше не престижною» — 25,3 % респондентів. Отже, російська мова є престижною для 55,5 %, непрестижною — для 37,9 %. Відсоток непрестижності української мови нижчий, ніж російської.

Аналіз даних за мовою щоденного спілкування підтверджує, що найбільш престижною українська мова в закладах освіти є для 88 % україномовних громадян; для 76 % тих, хто говорить «іншими мовами» (крім української й російської); для 45 % тих, хто говорить лише російською мовою. Російська є престижною для 76 % тих, хто говорить лише російською мовою. Показовим є факт, що престиж української мови є досить високим для переважно російськомовних громадян (67 %) і тих, хто говорить «іншими мовами» (53 %) тоді, як престиж російської мови — 62,5 % і 29,4 % відповідно. Цей показник може свідчити про важливість української мови як мови міжнаціонального спілкування в Україні, для носіїв мов національних меншин є цілком прийнятним здійснення навчального процесу в освітніх закладах національно-українською мовами, а не національно-російською.

Як свідчить аналіз даних за територіальними показниками, з просуванням на Схід і Південь країни престиж української мови в сфері освіти дещо знижується.

На Заході країни престижною українська мова є для 90,5 % респондентів, у Центрі — для 81,5 %, на Півночі — для 82 %, на Сході — для 55,5 % (кожному восьмому жителеві Сходу важко визначитись з даного питання), на Півдні — для 60,2 %.

Російську мову престижною в сфері освіти визначає 70 % жителів Півдня, 69 % жителів Сходу, 42,7 % респондентів Півночі, 38 % у Центрі, 23,8 % на Заході країни.

Показник престижності мови визначається її поширенням у закладах освіти. Цю думку підтверджують опитування в фокус-групах:

Я б сказав би, все-таки, що от українська мова є зараз на першому рівні. Я думаю, що це престижно, тому що, щоб вступити і до вузу, і всі школи, в основному, і діловодство, все зараз переведено, і всі програми на комп'ютері, все переходить на українську мову... І головна – українська мова. На другому місці все-таки російська мова... (Сергій, вікова група 32–43 р., інженер-гідротехнік, Київ);

Престиж української мови ...піднятий. Всі школи в Луцьку говорять українською мовою (Ірина, вікова група 32–43 р., Луцьк).

Інколи респонденти називають і англійську мову:

Первый я бы поставил английский. Второй я бы поставил, назвал бы так, европейские языки, да, то есть, потому что получается есть и французский, и немецкий, и голландский... Потом всё-таки русский... И украинский, но с такой, с хорошим ростом вверх (Анатолій, менеджер, Київ).

Характерною думкою в усіх фокус-групах є те, що престиж української мови необхідно піднімати і саме через систему освіти. Ось кілька думок з опитування фокус-груп:

Нужно повышать престиж украинского языка (Ольга, вікова група 56+, Одеса);

Престиж української мови підняти через систему освітніх закладів: садочки, школа, ВНЗ. Гарні книжки українською мовою (вікова група 56+, Луцьк);

Я думаю, начинать надо с маленького поколения, со школ, с детей, с садиков, чтобы они подростали и они уже пытались, чтобы они чувствовали, что украинский их родной язык. Пускай там они общаются, но чтобы они чувствовали... Именно с садика, со школы, дальше учебные заведения. Именно чтобы это было украинский... (Мирослава, 26 років, Київ).

Підняти престиж української мови з дитячих садочків (Тетяна Юріївна, пенсіонер, Київ).

Престиж украинского подымать через школу, общение в школах (Надія, архіваріус, Донецьк);

...В садиках естественно. В яслях, когда разговаривать начинают. В школах больше учебников по-украински (вікова група 56+, Донецьк).

Висновки

Отже, здійснений аналіз мовної ситуації в освітній галузі в сучасній Україні крізь призму кількісних і якісних характеристик засвідчує, що, незважаючи на всі позитивні зміни, що відбуваються в мовному освітньому просторі, українська мова ще не дістала належного застосування в галузі освіти, рівень її престижу неадекватний її використанню.

І хоч офіційна статистика засвідчує домінування української мови в освітньому просторі, фактично він є двомовним. Співвідношення у використанні української та російської мов залишається найбільшою проблемою в мовній сфері освіти.

Задекларований статус української мови у державних документах не задовольняється повною мірою. Законодавче поле потребує вдосконалення і створення дієвих механізмів для послідовного впровадження державної мови в освітніх закладах (особливо вищих).

Розширення мережі навчально-виховних закладів українською мовою ще не достатньо для того, щоб можна було говорити про сформований україномовний простір у сфері освіти. Зважаючи на те, якою важливою є роль рідної мови у становленні й розвитку особистості, ще зарано говорити про розв'язання мовної проблеми в сфері освіти України.

Якісні зміни в мовному просторі освіти відбуватимуться з розширенням україномовного простору в усіх сферах суспільного життя. Дані, одержані в результаті аналізу, свідчать, що громадяни України зорієнтовані на домінування української мови як мови викладання і мови виховання в освітній галузі.

Послідовне розв'язання мовних питань, зміцнення державного статусу української мови, закріплення її у функції мови міжнаціонального спілкування матиме позитивний вплив на розвиток освітньої галузі в Україні.

Отже, сфера освіти потребує утвердження української мови як засобу щоденного спілкування. Не в останню чергу це буде залежати від повноцінного функціонування мови в засобах масової інформації й сфері масової культури. «...Не можна обмежуватися введенням україномовної освіти, вона обов'язково має супроводжуватися домінуванням української мови в засобах масової інформації. Мовна ситуація наших міст не зміниться, якщо ми й надалі обмежуватимемо впровадження української мови дидактично-навчальними методами, але нехтуватимемо українізацією інших сфер суспільного життя, передусім сферою розважальної й популярної культури» (Масенко 2007:27).

Така ж думка прозвучала й в експертному інтерв'ю Почесного Президента НаУКМА В. С. Брюховецького: «Освітній простір України потребує послідовної, цілеспрямованої мовної політики. Мовна політика — це не заборона говорити іншою мовою, це створення умов для розвитку державної мови, щоб вона могла повноцінно функціонувати в усіх суспільних сферах. Освіта — це лише одна частка. Якщо тільки освіта буде українською, а все інше — російською, ситуація не зміниться. Україна не повинна втратити свого історичного шансу».

Бібліографія:

1. *Артемчук Г.* Про сучасний стан української мови в Україні // Рідна школа. — 2007. — №5. — С. 8—11.
2. Законодавчі акти України з питань освіти. — К., 2004.
3. *Залізняк Г., Масенко Л.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001.
4. Інформаційний бюлетень Міністерства освіти й науки України. — К., 2007.
5. Інформаційний збірник Міністерства освіти й науки України. — Випуск 10. Квітень 2005.
6. *Ломінська Н.* Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз. — Острог, 2001.
7. *Лопушинський І.* Законодавчі перспективи утвердження державності української мови в сфері освіти України XXI ст. // Освіта й управління. — 2004. — № 3—4. — С. 67—74.
8. *Масенко Л. Т.* (У)мовна (У)країна. — К., 2007.
9. Мовна ситуація в НаУКМА: Якісне розвідувальне дослідження (рукопис). — Кафедра соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київський міжнародний інститут соціології. — К., 2006.
10. *Ніколаєнко С.* Якісна освіта — запорука самореалізації особистості // Українська мова й література в середній школі, гімназіях, ліцеях, колегіумах. — 2007. — № 6. — С. 3—8.
11. *Пасько В.* Мова і нація // Дзеркало тижня. — 2004. — № 45.
12. *Погрібний А.* Жива душа Донбасівського краю // Українознавство. — 2006. — № 2. — С. 144—153.
13. *Скляр В.* Домінантна більшість чи «масовий етнос»? // Слово Просвіти. — 14 — 20.02.2008 (http://slovoprosvity,org.ua).
14. Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики: // Збірник матеріалів за ред. А. Пономаренко. — К.: НДІУ, 2006.
15. Статистичний щорічник України за 2006 рік. Державний комітет статистики. — К., 2006.
16. *Танюк Л.* Чи можна запломбувати Ніагару? // Українознавство. — 2003. — № 2—3. — С. 4—7.
17. Тасиль. — № 1 (11). — Сімферополь, 2007. — С. 3—48.
18. УМ — Українська мова вимагає серйозних рішень. Лист-звернення від учителів Чернігівщини // Українська мова й література в середній школі, гімназіях, ліцеях, колегіумах. — 2008. — № 2. — С. 125—126.
19. *Чередниченко О.* Про мову і переклад. — К., 2007.
20. *Черникова Л.* Модернізація системи загальної середньої освіти // Управління освітою. — 2007. — № 9 (153). — С. 15—22.
21. *Якубчак Н.* Мовна ситуація в НаУКМА // Наукові записки НаУКМА. — Т. 20: Філологічні науки — К., 2002. — С. 43—52.

Юліане Бестерс-Дільґер

МОВНА ПОЛІТИКА У ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Вступ

Засоби масової інформації після Помаранчевої революції

Нещодавно здобуту Україною свободу преси і засобів інформації можна розглядати як важливий, якщо не найважливіший, результат після Помаранчевої революції листопада 2004 року. Було усунуто цензуру і «темники». Згідно з інформацією, отриманою від людей, з котрими були проведені інтерв'ю, в Україні — на відміну від Росії — немає небезпечного для життя насильства проти журналістів, хоча треба визнати, що були — і ще трапляються — випадки залякування, і що «старі» злочини, у тому числі убивство українського журналіста Ґонґадзе, досі залишаються не повністю розкритими. Усі друковані засоби інформації реєструються [1] у Міністерстві юстиції, немає жодних обмежень на видачу ліцензій. Електронні засоби інформації зовсім не реєструються і не ліцензуються. Усього за три роки, згідно з результатами «Дому свободи» та «Репортерів без кордонів» за 2007 р., рейтинг України значно зріс. Зараз Україна посідає 112-е місце (із 195) у першому і 92-е (порівняно з 105-м у 2006 р.) у другому рейтингу, що означає, що з 2004 р. Україна піднялася на 46 позицій у списку «Репортерів без кордонів». Збільшився плюралізм поглядів, хоча слід визнати, що майже всі радіо- та телевізійні станції належать олігархам (серед яких Ахметов) або цілком чи частково фінансуються державною (телебачення, радіо, преса), районними (телебачення і радіо) чи муніципальними (преса) адміністраціями. Таким чином, плюралізм поглядів у його теперішній формі є нічим іншим, як поглядами небагатьох, і не охоплює усіх дійових осіб суспільства.

[1] Цей процес описується в www.minjust.gov.ua/0/7191

© Бестерс-Дільґер Ю., 2008

Зв'язок між ЗМІ та мовною політикою

Яким чином пов'язані ЗМІ і мовна політика? У перегонах напередодні президентських виборів 2004 р. В. Ющенко висловлювався з приводу засобів масової інформації, обіцяючи зробити приховану структуру володіння ЗМІ більш прозорою, але він не розкрив своїх намірів перетворити ЗМІ на центральне питання мовної політики. Не було зауваження про українізацію; натомість, він заявив про свої плани забезпечити достатній рівень володіння російською мовою усіма держслужбовцями, щоб російськомовні громадяни могли звертатися до офіційних осіб по-російськи [2].

Проте з 90-х років україномовна інтелігенція дуже критично ставилася до ЗМІ в Україні, висловлюючи незадоволення стосовно масштабів вживання російської мови у ЗМІ, які не відповідали пропорційно відсоткові російськомовного населення. Інтелігенція також висловлювала думку, що чинні закони про ЗМІ не впроваджуються (пор., наприклад, незліченні статті, що з'являлися в журналі «Слово і час» Національної Академії наук України, результати парламентських слухань від 12 березня 2003 р., опубліковані під заголовком «Обережно — мова», або «Концепцію державної мовної політики в Україні» [3]). Були вимоги щодо активної мовної політики у ЗМІ, яку розуміли насамперед — як і в цілому українську мовну політику — як політику українізації [4].

Упродовж перших місяців президентства В. Ющенка (від січня до вересня 2005 року) при Прем'єрові Ю. Тимошенко не було ніяких ознак переходу до українізації або дерусифікації ЗМІ. Цей стан змінився під час прем'єрства Ю. Єханурова (8 вересня 2005 р. — 3 серпня 2006 р.). Ступінь особистої участі Прем'єр-міністра чи Ющенка у започаткуванні цієї мовної політики залишається однак неясним. У січні 2006 р. було внесено зміни до «Закону України про телебачення і радіомовлення» [5] (див. нижче), услід за чим на початку 2006 р. Віце-прем'єр В. Кириленко виступив з ініціативою українізу-

---

[2] *Кулик Володимир.* Мовна відповідь Ющенка // http://www.dt.ua/3000/3680/48239/

[3] www.minjust.gov.ua/files/11.7.06_3.doc

[4] В українській громадській сфері, проте, позиція засобів масової інформації стосовно неросійських меншин відіграє другорядну роль. По-перше, політика ЗМІ реалізується через впровадження Рамкової конвенції про захист національних меншин (і давнішого українського закону стосовно національних меншин) та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Лише 4,9 % меншин в Україні є неросійськими (перепис населення грудня 2001).

[5] www.telekritika.kiev.ua/articles/139/0/6484.

вати кінопрокат (див. нижче). Після того, як у серпні 2006 р. Віктор Янукович, лідер Партії регіонів, став Прем'єр-міністром, ніхто не очікував державних ініціатив щодо заохочення використовувати українську мову в засобах масової інформації. Фактично голову держкомітету телебачення і радіомовлення України, який до того був активним щодо українізації, було негайно усунуто, як це зазвичай трапляється, а натомість призначено члена Партії регіонів Едуарда Прутника. Е. Прутник був східноукраїнським власником однієї приватної телестанції. За час його роботи в уряді Янукович проголошував, залежно від відповідної аудиторії, що він або запровадить російську мову як другу офіційну мову, або буде заохочувати вживання української мови. Чітку офіційну позицію з українізації засобів масової інформації Президент В. Ющенко вперше розкрив у липні 2006 року. У листопаді він доручив Генеральному прокурору вжити заходів проти судового скасування резолюції про українізацію кінопрокату [6].

Таким чином, є передусім дві сфери засобів масової інформації, у яких після Помаранчевої революції впроваджується активна мовна політика: телерадіомовлення та кіно. Було вжито заходів щодо поширення вживання української мови у цих засобах комунікації. Питання, що стосуються телебачення, радіо та кіно, детально обговорюються в подальших розділах. Через кілька місяців після парламентських виборів 30 вересня 2007 року складається враження, що коаліція Ющенка-Тимошенко, маючи перевагу у Верховній Раді всього у два голоси, розроблятиме подальші заходи щодо підтримки і сприяння поширенню української мови у сфері ЗМІ, якщо їхній кандидат, Ігор Курус, отримає посаду голови Держкомтелерадіо (Пор. інтерв'ю з Ігорем Курусом 31 січня 2008 року). Верховна Рада, втім, ще не проголосувала за призначення Ігоря Куруса.

Структура і джерельна база цієї статті

Головну увагу цієї статті буде зосереджено на періоді після Помаранчевої революції та президентства Віктора Ющенка. Мовну політику в ЗМІ впродовж цього часу, як уже зазначалося, не можна описати як щось стале. Частково це пояснюється тим, що за період між січнем 2005 р. і вереснем 2007 р. посаду Прем'єр-міністра обіймали три особи (Ю. Тимошенко, Ю. Єхануров, В. Янукович), кожен з яких переслідував свої власні політичні цілі й інтереси. Нинішній уряд лише частко-

[6] www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/21124.

во розкрив свої плани на майбутнє. Але період від листопада 2007 р. до січня 2008 р. можна охарактеризувати як шалену політичну активність кількох членів Парламенту у питанні про поправки або перегляд Закону про мови, який вперше набув чинності у жовтні 1989 року. Таке політикування дозволяє висвітлити різні концепції партій стосовно мови ЗМІ. Цьому буде присвячено розділи про телебачення/радіо та кіно, тому що саме на ці дві сфери засобів масової інформації спрямовані законодавчі ініціативи.

За головний критерій класифікації я беру різноманітні форми засобів масової інформації: газети (друковані або поширювані через Інтернет), книги, телебачення, радіо та кіно, навколо яких розгортається мовна політика.

Погляди українців на мовне питання становлять ще один параметр, що буде детально обговорюватись пізніше. Центральним є питання, наскільки державна мовна політика у сфері ЗМІ відповідає загальній думці населення?

Окрім висвітлення в українській пресі та інтернет-виданнях, а також вивчення ситуації у ЗМІ вітчизняними і міжнародними дослідниками, ця стаття буде спиратися переважно на такі чотири типи джерел:

а) загальнонародне репрезентативне опитування в межах проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи»;

б) фокус-групові дискусії, проведені у п'яти головних містах України (Львів, Луцьк, Донецьк, Одеса, Київ) в рамках цього проекту з опитуванням чотирьох вікових груп (18—30 років, приблизно 31—43 роки, приблизно 43—55 років, 55 років і старші). Матеріал, що є в наявності, зібрано у 20 дискусіях;

в) структуровані інтерв'ю з представниками засобів масової інформації, зокрема:

- Ігор Лубченко, голова Національної спілки журналістів України;
- Наталія Лігачова, головний редактор інтернет-видання і друкованого журналу «Телекритика» (половина статей написані українською і друга половина — російською мовами), член Національної комісії з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі при Президенті;
- Володимир Рубан, головний редактор україномовної газети «Газета по-українськи»;
- Олена Бондаренко, член Партії регіонів і народний депутат Верховної Ради, у п'ятому скликанні спочатку заступник голови, а згодом (2 квітня — 30 вересня 2007 року) — голова Комітету Верховної Ради з питань свободи слова та інформації);

- Віталій Шевченко, голова Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, розпорядчого органу, відповідального за розподіл радіо та телевізійних частот;
- Леонтій Даценко, віце-президент Національної радіокомпанії Україна, директор радіо «Культура» (трансляції лише українською мовою) і голова відділу художніх програм;
- Ігор Курус, заступник голови Нацради з питань телебачення і радіомовлення і голова Держкомітету України з питань телебачення і радіомовлення шостого скликання.

Попри неодноразові спроби, не вдалося провести інтерв'ю з Едуардом Прутником, членом Партії регіонів і головою Держкомітету телебачення і радіомовлення України починаючи від серпня 2006 р. і дотепер та Ганною Герман, членом Партії регіонів і головою Комітету ВР з питань свободи слова та інформації (з грудня 2007 р.).

г) юридичні документи, серед яких:

- два закони: «Про телебачення і радіомовлення», ухвалений у січні 2006 року та «Про кінематографію» у формулюванні 1998 року, з поправками від 2003 та 2006 рр.;
- три законопроекти з пропозиціями про новий закон про мови (лише витяги, що містять посилання на ЗМІ);
- Два подання про поправки до закону (щодо обмеження діяльності Нацради та заборону мовних обмежень у кінофільмах) за формулюванням депутата Вадима Колесніченка;
- два меморандуми, укладених між Нацрадою та теле- і радіокомпаніями у липні 2006 р.;
- Резолюція № 20 Кабінету міністрів від 16 січня 2006 р. щодо встановлення квот обов'язкового дублювання фільмів на українську мову;
- рішення Конституційного Суду України щодо перекладу іноземних фільмів від 20 грудня 2007 р.;
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, котра набрала чинності в Україні 1 січня 2006 р., і перший український звіт про впровадження Хартії (лише розділ, що стосується ЗМІ);
- Рамкова Конвенція про захист національних меншин, котра набрала чинності в Україні у 1998 р., та два українські звіти про впровадження цієї конвенції (лише розділ, що стосується ЗМІ).

Що стосується засобів масової інформації, Конституція України не є достатньо інформативною, оскільки вона не містить прямих вказівок щодо вживання мови у засобах масової інформації, окрім відомої статті 10. Стаття 10 проголошує українську мову державною мовою в Україні, при цьому гаран-

тується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України. Закон «Про мови в Українській РСР» від 1989 р., стаття 33 («В Українській РСР мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова. Мовою офіційних засобів масової інформації можуть також бути мови інших національностей») є нечіткою і тому не розглядатиметься у цій статті. У таких законах, як «Про інформацію» та «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» мова відіграє лише другорядну роль.

Дійові особи у мовній політиці та засобах масової інформації

Перш ніж вивчати, як мовна політика співвідноситься з кожним окремим засобом масової інформації, як ці стосунки розвивалися з листопада 2004 р., якою є теперішня ситуація і перспективи та які погляди має населення, буде охарактеризовано чотири найвпливовіші політичні фігури, відповідальні за мовну політику: Президент, Уряд, Верховна Рада та Рада Європи.

а) Президент України Віктор Ющенко часто прилюдно коментує суперечливі питання мовної політики. Його найефективнішим інструментом для впровадження активної мовної політики у засобах масової інформації є Нацрада з питань телебачення і радіомовлення, яка функціонує як регуляторний орган влади, відповідальний за розподіл телевізійних та радіочастот. Крім того, Нацрада відповідає за виконання додаткових завдань, таких як забезпечення законності, запровадження санкцій щодо порушників закону та розробка плану щодо електронних засобів масової інформації [7]. Нацраду було створено у 1993 році згідно із законодавством і відповідно до першого закону «Про телебачення і радіомовлення», який набрав чинності у 1994 р. У 2007 р. цій установі підпорядковувались 1376 телерадіоорганізацій, а саме: 858 телерадіомовних організацій, 38 студій-виробників, 13 дистриб'юторів та 467 провайдерів програмної послуги. 15 телекомпаній та 15 радіокомпаній діють у межах усієї країни і транслюють щонайменше на дві треті території України. Решта теле- та радіокомпаній обмежені регіонально. Нацрада складається із восьми членів; четверо призначаються Президентом, решта — Парламентом; вони підлягають затвердженню Президентом. Олена Бондаренко, спеціаліст із засобів

[7] Пор. інформаційний листок Нацради. Цікавим є факт, що український і англійський тексти не цілком відповідають один одному.

масової інформації від Партії регіонів, заявляє, що таке правило веде до неприйнятної переваги членів, призначених самим Президентом, включно з головою, Віталієм Шевченком. Таким чином, однією з головних цілей Партії регіонів є змінити законодавство, щоб усунути необхідність затвердження Президентом кандидатур, висунутих парламентом. На сьогодні Нацрада — політично найактивніша організація у сфері мовної політики. Тільки її центр у Києві нараховує 250 співробітників у штаті. Вона має представників по всій Україні, які контролюють діяльність радіо й телебачення. З 2006 року діють дев'ять регіональних секретаріатів, які відповідають за навколишні області.

Другим важливим інструментом Президента є Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Вона безпосередньо підпорядкована Президенту. Лише раз вона брала активну участь у заходах щодо мовної політики. 11 липня 2006 р. комісія ухвалила «Концепцію державної мовної політики в Україні», яка містить, наприклад, дуже важливі висловлювання стосовно ситуації в засобах масової інформації, а також всеосяжні вимоги стосовно українізації. Володимир Василенко і Лариса Масенко брали участь у плануванні і розробленні цієї концепції. Незважаючи на тривале обговорення (до літа 2007 р.), її не було впроваджено, і справа більше не розглядається.

б) Державний комітет телебачення і радіомовлення України, урядовий виконавчий орган, діяльність якого координується Кабінетом через віце-прем'єра, відповідає за «забезпечення реалізації державної політики в інформаційній та видавничій сферах» [8]. Згідно зі статутом, цей комітет може пропонувати нові закони стосовно питань інформації і видавничих справ на розгляд Кабінету і стежити за виконанням законів. Через Держкомтелерадіо також фінансуються Національні теле- і радіокомпанії України, яку незабаром має замінити суспільна телерадіокомпанія. Між цією організацією і Нацрадою відбувалася постійна боротьба за компетенції. У своєму інтерв'ю Ігор Лубченко, голова Національної спілки журналістів України, пояснює, що Держкомтелерадіо, який розглядається сьогодні як непотрібний пережиток минулих часів, не можна просто розпускати, оскільки його існування гарантується статтею 85 Конституції України. У 1996-1999 рр. цей комітет був відомий як Міністерство інформації. Тоді його перейме-

[8] Положення про Державний комітет телебачення та радіомовлення України (18.7.2007). (http://comin.kmu.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=35514&cat_id=32820).

нували на Державний комітет інформаційної політики (1999—2003 рр.). У серпні 2003 р. він став відомий як Державний комітет телебачення і радіомовлення України, найменування, яке він також мав у 1995—1996 рр. Після передачі Міністерству юстиції одного із своїх головних обов'язків, а саме реєстрації газет, та Міністерству культури і туризму завдання реалізації державної мовної політики (Указ Президента № 1338/2005 від 26 вересня 2005 р.), цілі й прагнення комітету стали невизначеними, а роль його здебільшого підприємницькою. До кінця 2004 р. Державний комітет телебачення і радіомовлення, як це можна бачити на його вебсайті [9], проявляв активність щодо мовної політики засобів масової інформації.

в) 26 вересня 2005 р. Віктор Ющенко вирішив, що головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної мовної політики є Міністерство культури і туризму України [10]. Донині активну участь у мовній політиці засобів масової інформації бере головним чином відділ кіно цього міністерства (див. нижче). Також це міністерство є активною фігурою у підтримці деяких україномовних газет і журналів мистецького спрямування («Літературна Україна», «Українська музична газета», «Україна», «Дзвін», «Вітчизна», «Березіль», «Народне мистецтво» та інші), у фінансуванні декількох періодичних публікацій для бібліотек та закупівлі україномовних книг для бібліотек. У 2006 р. бюджет на «розвиток української мови» складав 19,87 млн гривень [11].

20 лютого 2008 р. Президент Ющенко підписав новий указ (№ 146/2008), в якому він постановляє, що Кабінет Міністрів мусить опрацювати питання щодо створення центрального органу виконавчої влади з питань державної мовної політики. Проте ще не відомо, яким буде розподіл завдань.

г) Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації — це комітет, заснований Парламентом. За період п'ятого скликання, починаючи з січня 2005 р. до вересня 2007 р., його очолював Андрій Шевченко (син Віталія Шевченка). Він був представником блоку Юлії Тимошенко (БЮТ). 25 квітня 2007 р., через три тижні після президентського указу про до-

---

[9] http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=33953, від 27 грудня 2004 р. Звіт має несподівано критичний характер. Стосовно засобів масової інформації він зазначає, що обіг україномовних газет зменшується, так само і видавництво книг. Українське кіновиробництво занепадає. Неурядові засоби масової інформації не дотримуються законодавства.

[10] www.podrobnosti.ua/power/president/2005/09/26/246764.html.

[11] *Богуцький Ю.* Рішення, якою бути Україні, приймається не в Україні // www.telekritika.kiev.ua/articles/123/0/9468

строковий розпуск Парламенту, семеро з одинадцяти членів комітету проголосували за призначення Олени Бондаренко на посаду наступного голови [12]. 26 квітня 2007 р. Олену Бондаренко, члена Партії регіонів, було затверджено головою. Тепер, на період шостого скликання, головою комітету призначено Ганну Герман, представника Партії регіонів. Такі парламентські комітети надзвичайно важливі, особливо для Парламенту, у якому щоденно десятки законопроектів ухвалюються представниками, які часто не мають чіткого уявлення про те, що пропонується. За час роботи Парламенту п'ятого скликання, проте, комітетові не вдалося провести жоден законопроект, у чому Олена Бондаренко звинувачує свого попередника Андрія Шевченка. Комітет безпосередньо не займається мовною політикою в засобах масової інформації, хоча окремі його представники часто висловлюються привселюдно про мовну політику.

ґ) Рада Європи є активною різними способами. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) заснувала Моніторинговий Комітет, у якому доповідачами з українського питання є Ганна Северинсен та Рената Вольвенд. Вони часто відвідують Україну з метою переконатися, чи впровадження суспільного телерадіомовлення відбувається безперешкодно і чи журналісти мають вільний доступ до інформації. Моніторинговий Комітет Парламентської асамблеї Ради Європи не має офіційно проголошеної позиції щодо мовної політики у сфері ЗМІ. Міністерство юстиції України часто звертається до вповноважених експертів Ради Європи з проханням розглянути законопроекти (у тому числі з мовних питань). Крім того, Рада безпосередньо впливає на мовну політику в українських ЗМІ, пильно наглядаючи за дотриманням умов Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і Рамкової конвенції про захист національних меншин (див. матеріали Білла Баурінґа у цьому збірнику). В обох документах зазначено, що меншини повинні мати вільний доступ до ЗМІ. Україна зобов'язана регулярно надавати звіти.

Мовна ситуація та мовна політика в різних сферах ЗМІ

Преса

Друкована преса в Україні випускається здебільшого російською мовою. Навіть на Заході України переважна більшість газет пропонується російською мовою. У Києві в газетних

[12] *Довженко О., Остапа С.* Семеро на одного // http://telekritika.kiev.ua/articles/134/0/9101/7na1komitet

кіосках потрібно запитувати україномовні газети, оскільки їх не виставляють у вітринах.

Майже неможливо отримати точні статистичні дані щодо реальної частини україномовних та російськомовних друкованих засобів масової інформації. За оцінками відсоток російськомовних газет становить 85—90 %. Під час реєстрації Міністерство юстиції фіксує ту інформацію, яку надають заявники, хоча загальновідомо, що значний відсоток цих зареєстрованих видань або ніколи не друкується, або лише один раз або тільки напередодні виборів (Інтерв'ю Лубченка; Гречанюк 2002). Щодо мови друкованої преси, то Міністерство юстиції не перевіряє, чи видавець дотримується мови, заявленої під час реєстрації. Не передбачено жодних наслідків для тих, хто, припустімо, зареєстрував газету або професійний журнал як двомовний, але друкує його лише російською мовою.

Так само бракує точної інформації від видавців про наклад газет. Володимир Рубан, виконавчий редактор україномовної газети «Газета по-українськи», вважає, що наклад деяких газет зазвичай завищується утричі заради залучення рекламодавців.

«Статистичний щорічник» за 2006 р., який, імовірно, спирався на сумнівні дані, надані Міністерством юстиції, повідомив, що в 2006 році видавалося 2918 різних газет. Повідомлялося, в 2005 році їх було 2974, із яких 51 %, за словами Лубченка, видавалися українською мовою (Інтерв'ю). Загальний наклад усіх газет в 2006 році становив 90 мільйонів примірників щодня порівняно з 80 мільйонами в 2005 році, що на 16 мільйонів сімей становило би приблизно 5,5 газет на сім'ю та близько двох газет на одного жителя. Ця статистика навряд чи достовірна. Згідно з даними «Статистичного щорічника», із цих 90 мільйонів примірників 31 мільйон друкувався українською мовою проти 25 мільйонів примірників у 2005 році. Це становить приблизно 34,4 %; або навпаки: кількість щоденно друкованих російськомовних газет становить 65,6 %, тобто близько 190 % (удвічі більше) порівняно з кількістю україномовних газет. Це означає, що наклад україномовних газет набагато нижчий за наклад російськомовних газет. Наслідки — зниження інтересу з боку рекламодавців. Ці висновки підкріплюються даними нижченаведеної таблиці, що включає дванадцять найбільших на даний час газет в Україні.

Короткий огляд історії показує, що, згідно з даними «Статистичного щорічника», відсоток україномовних газет скоротився порівняно з 1995 роком, коли україномовні газети становили 47,6 % всіх газет в обігу, а найнижчої відмітки — 27,1 % — цей

показник досяг у 2000 році. При цьому «Статистичний щорічник» оминув увагою велику кількість газет, що випускаються в Росії та завозяться в Україну. За найнижчими оцінками кількість цих імпортованих в Україну газет становила б 20 % українського газетного ринку.

Залишається незрозумілим, яким чином вираховувались газети, які виходили окремо українською і російською мовами (або щоденне російськомовне видання та україномовний тижневик, що містить короткий виклад змісту українською мовою), як одна чи як дві газети. Інтернет-газети взагалі не потрапили до статистики, попри той факт, що значна кількість українських громадян — 20 % — є користувачами Інтернету.

Нижче наводимо дванадцять найбільших газет в Україні [13]:

1. «Факти» (наклад за їхніми даними —1,1 млн, за іншими оцінками — 600 000)	A, C
2. «Сегодня» (700 000, за іншими оцінками — 500 000)	A, C
3. «Сільські вісті» (500 000, за іншими оцінками — 400 000)	B, D
4. «Вечерние вести» (500 000) (україномовний тижневик)	A, B, C.
5. «Голос України» (170 000)	A, B, C, D
6. «Аргументы и факты в Украине» (170 000)	A, C
7. «Україна молода» (163 000)	B, D
8. «Киевские ведомости» (150 000) (україномовний тижневик)	A, B, C,
9. «Урядовий кур'єр» (130 000)	B, D
10. «День» (62 000)	A, B, C, D
11. «Газета по-українськи» (60 000)	B, D
12. «Дзеркало тижня»/«Зеркало недели» (53 000)	A, B, C, D

A — видається російською;
B — видається українською;
C — є російськомовне інтернет-видання;
D — є україномовне інтернет-видання.

Лише одна україномовна газета входить до першої четвірки з накладом вище 200,000 — «Сільські вісті». Її читацька аудиторія — переважно сільські жителі. За радянських часів газета набула популярності, і її наклад становив два мільйони примірників. Недостатньо даних про найбільші інтернет-газети,

[13] Вперше цей список з'явився у статті М. Лук'янової (Lukyanova 2006:5); дані за грудень 2006 року. Додано дані про мови та спосіб публікації.

як наприклад «Українська правда», яка видається водночас російською та українською мовами. За оцінкою самої газети, її читають близько 700 000 — 1 мільйона читачів на тиждень.

Чому українці надають перевагу російськомовним газетам? Чому наклад україномовних газет такий низький? Наше опитування (питання № 26 анкети, див. додаток) виявило, що 84,3 % респондентів усвідомлюють, що вони мають однакові шанси обрати російськомовну чи україномовну газету. Аналізуючи відповіді за географічними регіонами (Захід, Центр, Північ, Схід та Південь), ми відзначили дивний результат: від 83 % до 90 % опитаних по всій країні відповіли, що вони мають однакову можливість обрати російськомовну чи україномовну газету. Може бути, що вони мають цю можливість, але факт залишається фактом — більшість українців надають перевагу газетам, що друкуються російською.

Загалом відповідь на питання № 27 свідчить, що купується приблизно однакова кількість російськомовних та україномовних газет, проте результати відрізняються залежно від регіону.

Таблиця 1. Регіональний розподіл відповідей на питання «Коли Ви купуєте газету (і у Вас є вибір), якій Ви надаєте перевагу перш за все?», %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Всеукраїнській газеті українською мовою	40,6	28,8	12,5	6,6	8,9
Всеукраїнській газеті російською мовою	2,4	7,0	13,1	35,8	28,2
Місцевій газеті російською мовою	0,5	4,3	19,4	29,5	30,2
Місцевій газеті українською мовою	34,8	27,8	16,8	2,4	8,5
Газеті, що видана в Росії	0,3	1,0	5,7	4,9	2,3
Мова для мене не має значення	12,7	27,5	16,8	14,7	12,8

Тоді як понад 75 % респондентів на Заході України віддали перевагу україномовним газетам, 65,3 % респондентів на Сході та 58,4 % та Півдні обрали російськомовні газети.

Загалом по країні 17,4 % респондентів відповіли, що мова не має значення під час вибору газети. Проте обговорення у фокус-групах показують, що майже кожен учасник дає перевагу певній мові для читання. Багато респондентів (в Одесі й Донецьку) відзначили, що їм важче читати українською, ніж слухати чи говорити. Ця група обирає україномовні газети лише

у «надзвичайних» ситуаціях (наприклад, подорожуючи поїздом, коли нічого іншого для читання немає, Донецьк 18—30).

Відповідаючи на це саме запитання, виконавчі редактори або президент Асоціації журналістів розповідали про свій невдалий досвід роботи з україномовними газетами. Кілька спроб збільшити кількість україномовних газет або принаймні кількість сторінок, що друкуються українською мовою в російськомовних газетах, закінчилися тим, що читачі не передплачували таких газет. Коли редактори російськомовних газет запроваджують розділи або статті українською мовою, кількість передплатників скорочується, тому що вони побоюються, що згодом вся газета буде виходити лише українською мовою. Україномовним газетам важко знайти читачів, а також кваліфікованих працівників. Цю перевагу російськомовних газет можна пояснити звичками до читання, що беруть початок з тих часів, коли україномовних газет було мало і вони були низької якості. Такі редактори, як В. Рубан, що прагнуть відстоювати сучасну, якісну україномовну газету, наражаються на ризик низького накладу та наближення до жовтої преси (як тепер майже всі газети), намагаючись збільшити наклад. Дотепер уряд ніяк не втручався в мовну політику в сфері преси, особливо з огляду на те, що свободі преси приділяється велика увага і на державному, і на міжнародному рівнях. Будь-яке втручання є неприйнятним (за одним винятком: преса для меншин) [14]. Зі скасуванням державного регулювання на українському ринку преси та за дозвіл нерезидентам України на заснування засобів масової інформації Україна здобула репутацію ліберальної країни.

---

[14] Після ратифікації Європейської хартії регіональних мов та мов меншин (Стаття 11) Україна взяла на себе зобов'язання сприяти виданню найменше однієї газети мовою меншини, зазначених у Хартії, до яких належать: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, іврит, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська (у 2004 році до цих мов додали ще чотири, у тому числі циганську та вірменську), а також не перешкоджати обміну інформацією за допомогою іноземних друкованих засобів однією із мов національних меншин. Як свідчить звіт України від 2 серпня 2007 року, обидва ці пункти було в цілому виконано (за винятком гагаузької) (www.coe.int/t/e/legal_affairs/local_and_regional_democracy/regional_or_minority_languages/2_Monitoring/Monitoring_table.asp). Також перша та друга доповіді, що містять заходи України щодо виконання Рамкової Конвенції про захист національних меншин (www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2._framework_convention_(monitoring)/2._monitoring_mechanism/3._state_reports_and_unmik_kosovo_report/1._first_cycle/List%20of%20State%20Reports.asp від 2 листопада 2007 та www.coe.int (...) report/2._second_cycle/List_SR_2nd_cycle.asp (від 8 червня 2006) наголошують, що мовами меншин друкується багато газет: у 1999 році їх було 95, в 2006 — 38 загальнонаціональних та 123 регіональних газети.

Існує багато можливостей підтримати україномовні газети за умови, якщо новий проукраїнський уряд цього прагнутиме. У своєму інтерв'ю І. Лубченко пропонує друкувати україномовний додаток до кожної російськомовної газети з метою привчити громадян читати українською. Ця пропозиція не знайшла підтримки у інших інтерв'ю. Ще однією альтернативою може бути непряме субсидування. Із інтерв'ю з Ігорем Курусом стало зрозуміло, що зараз думають про зниження оподаткування україномовних газет. Незважаючи на зміну назви (із «Держкомінформ» на «Держкомтелерадіо»), функції та обов'язки комітету, на думку Куруса, залишилися тими самими. Ці обов'язки, як і раніше, передбачають проведення інформаційної політики та фінансування видання книг мовами меншин. Таким чином, Держкомтелерадіо може взяти на себе цю функцію (інтерв'ю з Курусом).

Телебачення та радіо

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році перша хвиля мовної політики стосувалася системи освіти (див. статтю Оксани Калиновської), у той час як ринок засобів масової інформації поступово русифікувався. Після Помаранчевої революції телебачення і радіо стали об'єктом мовної політики. Вже з початку 90-х років україномовна інтелігенція вказувала на те, що трансляція теле- і радіопрограм майже виключно російською мовою має негативний вплив на українських дітей і підлітків. Для цих типів аудиторії мова телерадіомовлення має значно вищий престиж, ніж та, якої навчають у школі. Зокрема, телевізійні програми для дошкільнят допомагають формувати їхнє розуміння навколишнього мовного світу. В Україні, як і в усьому світі, спостерігається збільшення тривалості щоденного перегляду телепередач, що сьогодні нараховує вже декілька годин.

Однією з особливих ознак українського телебачення й радіо є змішування мов. Немає телевізійних станцій, які вели б трансляцію лише українською мовою; так само немає жодної станції, що вела би передачі виключно російською мовою унаслідок встановленої законом вимоги транслювати рекламу українською мовою. Завдяки цьому в підлітків складається враження, що вони живуть у двомовному суспільстві, де розмежування двох мов є хаотичним, а тому часто призводить до їх змішування (див. статтю Богдани Тарасенко та Сальваторе Дель Ґаудіо).

Багато українських інтелектуалів заперечують можливість лояльності стосовно незалежної української держави в російськомовному контексті засобів масової інформації.

Перші свідчення активної мовної політики в сфері телерадіомовлення спостерігалися не після Помаранчевої революції, а ще у квітні 2004 року — хоча поодинокі випадки були й раніше, починаючи з 2000 р. [15] 15 квітня 2004 р. Борис Холод, який на той час очолював Національну раду з питань телебачення і радіомовлення, спричинив багато галасу своєю несподіваною заявою, що, починаючи з 19 квітня 2004 року, нові ліцензії видаватимуться лише тим станціям, які погодяться вести трансляцію виключно українською мовою. Це стосувалося усіх нових станцій, а також тих, термін дії ліцензій яких закінчувався і підлягав поновленню [16]. За словами Холода, це стосувалося станцій, що здійснювали трансляції на щонайменше половину території країни. Лише регіональним станціям, прийом яких сягав районів, компактно населених групами меншин, дозволялося зменшити квоту на 50%. Холод наводив статтю 9 закону «Про радіо і телебачення» від 1993 року, що вимагав від телерадіокомпаній здійснювати трансляцію державною мовою, а в тих регіонах, де проживає значна кількість національних меншин, передачі можуть вестися національними мовами цих меншин. Буквально це означало, що загальнонаціональна трансляція здійснюватиметься лише українською мовою. До того часу зазначений закон ніким не сприймався серйозно — ні телерадіокомпаніями, ні, власне, законодавчою владою.

Спершу журналісти запідозрили, що такою різкою зміною Прем'єр-міністр Віктор Янукович намагався завоювати прихильність патріотично налаштованих потенційних виборців з огляду на майбутні президентські вибори 2004 року. Лише згодом стало зрозуміло, що подібне тлумачення було необґрунтованим, але що Нацрада почала займати активнішу позицію щодо мовної політики. Вже раніше українська інтелігенція вимагала, щоб закон нарешті виконувався (див., наприклад, На порозі 1998, Обережно — мова! 2003). У відповідь на обурену реакцію телерадіокомпаній Л. Кучма, тодішній Президент,

[15] Один приклад описано в статті «На Украине запрещают ретрансляцию "Русского радио"» // http://lenta.ru/russia/2000/10/10/radio. Цей захід був, наскільки відомо, першим, у якому Нацрада виконувала функції виконавчого органу мовної політики.

[16] Коментар Нацради з питань телебачення і радіомовлення щодо виконання рішення № 317 від 14.04.2004 р. «Про виконання законодавства України щодо мови телепередач і програм» // www.telekritika.ua/news/2004-04-20/18709

виступив з заявою, що такий курс дій суперечить статті 10 Конституції, у якій гарантується вільний розвиток, використання та захист російської мови. Крім того, він виступив проти різкого переходу всіх телестанцій на українську мову, аргументуючи це тим, що великий відсоток населення, яке проживає на Сході України та в Криму, думає і розмовляє російською. Лише поступовий перехід від російської до української мови міг би знайти схвалення серед людей. Просочилася інформація, що з цими санкціями не треба рахуватися аж до президентських виборів восени 2004 року. Через кілька днів було оголошено, що впровадження української як мови телерадіоканалів відкладається до 1 січня 2005 року [17]. Ця подія яскраво висвітлює характерні риси пострадянської політики (пор. нижче).

Навіть після перевиборів та перемоги В. Ющенка у грудні 2004 погроза Нацради так і не була доведена до кінця. У травні 2005 року мова йшла про меморандум стосовно запровадження української мови як мови теле- та радіомовлення, який приведе до згоди між телерадіоканалами, Нацрадою та Міністерством культури і туризму. У цей час В. Ющенко наголошував, що російська мова ні в якому разі не обмежуватиметься, оскільки це мова мільйонів українців. Метою такого меморандуму стане, як заявив міністр культури і туризму, скорочення обсягу трансляції передач російською мовою, а не повна її заборона на телерадіоканалах [18].

Через два з половиною роки позиція Президента у цій справі змінилася. У промові під час засідання Нацради 12 грудня 2007 року Ющенко заявив, що «національний інформаційний простір повинен бути українським», маючи на увазі телебачення та радіо [19]. Він вважав це наріжним каменем побудови єдиної нації та патріотичного виховання дітей і підлітків. Навіть якщо це передусім стосувалося телепередач, продукованих в Україні, він теж підкреслив значущість української мови. З Нацрадою на своєму боці Президент мав потужний інструмент для втілення цієї вимоги в життя.

Віталій Шевченко, голова Нацради, відігравав активну роль у внесенні поправки до закону «Про телебачення та радіомовлення», ухваленого Верховною Радою 12 січня. Ця нова версія закону, замінивши попередню, прийняту у 1993 році, була

[17] http://lenta.ru/most/2004/04/16/russian;http://lenta.ru/most/2004/04/23/russian; http://lenta.ru/most/2004/04/29/russian.

[18] http://lenta.ru/news/2005/05/30/radio.

[19] Ющенко наголошує, що національний інформаційний простір повинен бути українським // www.telekritika.ua/news/2007-12-12/35487

значно повнішою, налічуючи 74 статті. Зокрема, стаття 9 тепер проголошує таке:

«1. У загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації не менше 50 відсотків має становити національний аудіовізуальний продукт або музичні твори українських авторів чи виконавців. 2. При проведенні конкурсів на видачу ліцензії на мовлення Національна рада керується необхідністю забезпечення інформаційних потреб громадян, захисту інтересів держави, (...) розвитку національної бази телебачення і радіомовлення. (...)».

Стаття 10 ставить такі умови:

«1. Телерадіоорганізації ведуть мовлення державною мовою. 2. Мовлення на певні регіони може здійснюватися також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території. 3. Якщо мова оригіналу (або дублювання) фільму та/чи іншої програми (передачі) не є українською, такі фільми та/чи програми (передачі) транслюються за умови звукового дублювання їх державною мовою. 4. Для загальнонаціонального мовлення частка ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, має складати не менше 75 відсотків загального обсягу добового мовлення. (...) 6. Мова (мови) програм та передач телерадіоорганізації визначається (визначаються) умовами ліцензії на мовлення» [20].

Для Нацради було ясно: «всі новації закону спрямовані на захист національних інтересів України»; «Цей закон додає (...) повноваження створювати регулятивні функції у сфері національних інтересів, розвитку інформаційного простору та захисту інформаційного суверенітету і, власне, інформаційної безпеки держави» [21], — сказав Віталій Шевченко 8 лютого 2006 року. Метою цього закону було зменшити вплив російської — не лише мови, а й обсяги імпортованих російських телевізійних і радіопрограм — та підтримувати й захищати український інформаційний простір. Відповідно, у статті 4 (параграф 1) пояснюється: «Держава проводить політику протекціонізму щодо розповсюдження програм і передач вітчизняного виробництва» [22]. Економічні інтереси теж відіграли певну роль.

Цей закон став об'єктом протестів різних осіб, груп та організацій: Українська Гельсинська група з питань прав люди-

[20] Залишається неясним, якими мовами будуть транслюватися решта 25% загальнонаціональних передач: лише російською? Чи зобов'язуються вони брати до уваги мови інших меншин?

[21] *Наталія Данькова.* Закон поганий. Але хай буде? // www.telekritika.kiev.ua/articles/138/0/6682. В. Шевченко часто наводить приклад Франції у питаннях захисту вітчизняного радіо й телебачення.

[22] Подібна стаття (№ 8) існувала і у законі 1993 р.

ни (подала звернення до українського Президента накласти вето на закон), 9 різних телерадіокомпаній, «Всесвітня служба "Українське телебачення и радіомовлення"» (програми, що транслюються на весь світ і фінансуються українською державою) та перший президент України Леонід Кравчук. Інститут Медіа Права оголосив, що на останньому перед канікулами засіданні парламент завжди ухвалює багато законів, не розглядаючи їх повністю, і що багато членів парламенту проголосували, не знаючи за що [23]. 2 лютого 2006 року Держкомтелерадіо доручив надати правову експертну оцінку, котра заперечувала конституційність закону.

З метою сприяння поступовому переходу до цих умов та зниженню напруги від надзвичайно різких нападок Нацрада підписала Меморандуми із загальнонаціональними теле- та радіокомпаніями (14 і 21 липня відповідно). І тон меморандумів, і перелік обов'язків, у яких підкреслюється необхідність взаємної поваги (між організаціями), ясно свідчать про те, що Нацрада раніше, очевидно, була дуже суворою. Вона піддала санкціям або навіть закрила (за словами Олени Бондаренко) ті трансляційні компанії, які несистематично чи випадково відхилилися від принципів, зумовлених у їхніх ліцензіях. Це саме те, в чому Партія регіонів звинувачує Нацраду навіть сьогодні: у негайному позбавленні ліцензії за здійснення навіть найдрібніших порушень з лише одним попереднім листом-попередженням. У Меморандумі, підписаному з телевізійними компаніями, гарантуються прозорі процедури ліцензування в обмін на офіційне визнання повноважень і підтримку Нацради. У Меморандумі, підписаному з радіокомпаніями, також говориться про «конфлікти» та «пошуки компромісів». У питанні про «перехід до дублювання» Віталій Шевченко дотримувався твердої позиції; у іншому пункті він поступився телевізійним компаніям в тому, що старі радянські фільми не потребують дубляжу, оскільки «є певна категорія глядачів, які хочуть ці фільми бачити і знають їх у попередньому форматі, в попередній інтерпретації» [24]. Коментарі, висловлені учасниками східної та південної фокус-груп, підтверджують його оцінку. Вони дали зрозуміти, що було би цілком безглуздо дублювати старі російські фільми українською мовою. (Одеса, вікові групи 18–30 р., 31–42 р., 56+, Донецьк, вікови групи 18–30 р., 43–55 р., 55+).

---

[23] Верховна Рада прийняла нову редакцію Закону «Про телерадіомовлення» // http://www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/17283/verkhovna_rada_prijnjala_novu_redakciju_zakonu_pro_teleradiomovlennja/

[24] Новому закону новий Меморандум // http://www.telekritika.kiev.ua/articles/134/0/7549/novomu_zakonu_novij_memorandum/

У цих Меморандумах окреслюється поступовий перехід до виконання необхідних квот для української продукції і мови. Перший, підписаний телевізійними компаніями [25], установлює, що, починаючи з жовтня 2006 року, щонайменше 50 відсотків добового телеефіру мусить транслюватися українською мовою. Ця цифра не враховує титрування. При цьому не менше 50 відсотків іншомовних програм мають бути дубльовані українською мовою. З 1 грудня 2006 року добові квоти підвищуються до 65 відсотків, а з 1 лютого 2007 року — до 75 відсотків. Українські програми не повинні призначатися на час обмеженого доступу (вдень і пізно вночі). Це була популярна і звичайна практика, що застосовувалася деякими радіостанціями з метою задовольнити квоти, не відлякуючи слухачів. Що стосується радіо [26], з 1 жовтня в ефірі має бути не менше 25 % музичних творів українських авторів або виконавців. З 1 грудня 2006 р. і 2 лютого 2007 р. радіостанції повинні забезпечити квоти 35 % та 50 % відповідно.

Меморандум від 14 липня 2006 року підписали дев'ять загальнонаціональних телекомпаній. Відтоді до списку приєдналися ще чотири станції. 26 жовтня 2006 року було підведено підсумки виконання Меморандуму [27]. У десяти із 13 станцій україномовні програми збільшувалися; при цьому жодна із станцій не транслювала менш, ніж належні 75 % україномовних програм. Відповідно до інтерв'ю з Ігорем Курусом, відсоток українських музичних виконавців, що транслювалися по радіо, зріс до 30—40 %; на той час існувало 20—30 якісних українських ансамблів, а мовна квота здебільшого дотримувалася.

В Україні існують не лише загальнонаціональні телерадіокомпанії, але також ще обласні служби державного підпорядкування [28] і приватні станції локального значення, іноді обмежені лише одним містом. Один законопроект депутата Верхов-

---

[25] Меморандум між телекомпаніями та Нацрадою про співпрацю, спрямовану на розбудову національного інформаційного простору (нова редакція). // Телекритика, 14.7.2006 (http://www.telekritika.kiev.ua/articles/134/0/7548A;%20www.nrada.gov.ua/cgi-bin/go?page=80).

[26] Меморандум про співпрацю та принципи взаємодії між Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та радіокомпаніями України (www.nrada.gov.ua/cgi-bin/go?page=81).

[27] www.nrada.gov.ua/cgi-bin/go?page=88

[28] Планується приватизація цих державних регіональних чи місцевих телерадіостанцій. Дискутують різні моделі: або їх об'єднання в другу суспільну телерадіостанцію, або їх продаж, або їх знищення. Ігор Курус висловлюється за останнє рішення.

ної Ради Вадима Колесніченка [29], спеціаліста з мовної політики від Партії регіонів, від 29 листопада 2007 року [30], був спрямований на обмеження впливу Нацради на загальнонаціональні телерадіокомпанії. Колесніченко наводив декілька причин на підтримку законопроекту, наприклад: право меншин розвивати свою мовну ідентичність, принцип підприємницької свободи, необхідність обмежити державні регулювання щодо економічного процесу, захист права споживачів обирати, як чи яку інформацію споживати та дотримання міжнародних зобов'язань України перед Радою Європи. Цей проект, проте, було відхилено головним науково-експертним управління ВР, оскільки він, на думку цих фахівців, не узгоджувався ні зі статтею 10 Конституції, ні з тлумаченням цієї статті Конституційним Судом, опублікованим 14 грудня 1999 року.

Інші актуальні законопроекти, у яких запропоновано внести зміни до закону 1989 року «Про мови в Українській СРСР», а отже вплинути на мовну політику, такі:

- Від Партії регіонів: №1015, запропонований Н. І. Шуфричем [31]; № 1015-1, внесений на обговорення Л. Грачем [32] та поправка закону про ратифікацію Хартії (№ 1071), внесена В. Колесніченком [33];
- Від коаліції: два проекти під назвою «Про мови» (№ 1015-2) [34] та «Про державну мову України» (№ 1435) [35], запропоновані П. М. Мовчаном та В. О. Яворівським.

Усі проекти було внесено за три місяці (листопад 2007 р. — січень 2008 р.). Усі вони містять пропозиції стосовно мови засобів масової інформації.

Н. Шуфрич хотів би бачити вживання регіональних мов та мов меншин на додаток до державної — української мови. Телевізійні та радіостанції мали б вести трансляцію однією або декількома мовами, державна телерадіокомпанія повинна забезпечити достатньо ефірного часу для україномовних передач. Громадяни могли б обирати мову або мови за власними вподобаннями. На регіональному та місцевому рівні кількість

---

[29] Про Колесніченка див. детальніше статтю Володимира Кулика у цьому збірнику. Колесніченко уклав 69 законів про дискримінацію російської мови. Він говорить про культурний геноцид російськомовних українців (www.anti-orange-ua.com.ru/content/view/1679/54).

[30] www.gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30839

[31] http:/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30700

[32] http:/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30795

[33] http:/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30834

[34] http:/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31504

[35] http:/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31410

ефірного часу для окремих мов повинна розподілитися пропорційно до кількості мовців у цій місцевості. Мова друкованих ЗМІ визначається власником. Українська, російська та англійська мови розглядалися б як мови інформаційних технологій.

Л. Грач наголошує, що засобам масової інформації слід дозволити уживати будь-яку мову, якою традиційно розмовляють на території України. Вибір мови повинен бути за споживачем. Держава повинна заохочувати виробництво або розповсюдження аудіо-, аудіовізуальної та друкованої продукції державною мовою, а також стимулювати таку діяльність регіональними мовами. Телевізійні та радіостанції можуть вести передачі однією чи більше з таких мов: державна мова, регіональні мови, а також мови міжнародного спілкування. Стосовно державних трансляційних служб відсоток ефірного часу державною мовою повинен бути не менше, як 67 %. За допомогою процедур ліцензування держава гарантує вживання державної мови та регіональних мов загальнонаціональними телевізійними та радіостанціями з метою забезпечення надходження інформації до громадян мовою, якій вони надають перевагу. Регіональні та місцеві телерадіостанції транслюють передачі державною та регіональною мовами у належній кількості, відповідно до потреб різних мовних груп. Аудіовізуальні твори повинні транслюватися мовою оригіналу, повністю або частково дублюватися [36] чи субтитруватися державною або регіональною мовою відповідно до індивідуального рішення кожної телерадіокомпанії. За можливості телерадіокомпанії повинні транслювати передачі кількома мовами з тим, щоб споживачі могли обрати мову, якій вони надають перевагу. Мова друкованих ЗМІ обирається її власником. Держава гарантує своїм громадянам прийом телерадіопрограм із сусідніх країн, що транслюються державною мовою або мовами даного регіону. Вільне розповсюдження друкованої інформації будь-якою із цих мов також гарантується. Українська, російська та англійська мови розглядалися б як мови інформаційних технологій.

У поправці до закону про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин Колесніченко пропонує жорсткіше регулювати сектор засобів масової інформації (стаття 11 Хартії) за рахунок розрізнення між двома групами

[36] При частковому дублюванні, відомому також як «слов'янська синхронізація», зміст фільму зазвичай передається одним чи двома дикторами (чоловік і жінка), що озвучують ролі різних персонажів (іноді від першої, іноді від третьої особи). Зазвичай вони резюмують те, що говорять актори, часто у нейтральному тоні. Оригінал можна чути на задньому плані.

меншин, для яких різні частини Хартії повинні застосовуватися по-різному. Для однієї групи мов меншин повинні застосовуватись менш сприятливі умови, інша (до якої напевно належатиме російська мова) повинна отримати більшу підтримку. Мови яких меншин належатимуть до яких груп — визначатиме закон.

Перший законопроект Мовчана і Яворівського під назвою «Про державну мову» проголошує, що українська мова є обов'язковою мовою трансляції загальнонаціональних, регіональних і місцевих телевізійних і радіостанцій і повинна використовуватися у всіх загальнонаціональних, регіональних і місцевих періодичних виданнях. Кожен громадянин має право отримувати інформацію українською мовою через загальнонаціональні, регіональні та місцеві засоби масової інформації. Це, проте, не стосується засобів масової інформації, які публікуються мовою меншини або іноземними мовами.

Згідно з другим законопроектом «Про державну мову», Мовчан і Яворівський вважають, що державним пріоритетом повинно бути сприяння виданню книг, фільмів, театральних та аудіовізуальних творів українською мовою, так само як переклад літературних і наукових праць на українську мову. Художні фільми, аудіо- та аудіовізуальні програми повинні перекладатися на державну мову або забезпечуватися субтитрами державною мовою. Винятком можуть бути лише спеціальні або освітні програми, створені для національних меншин; ці програми можуть випускатися відповідними мовами меншин. Телерадіостанції транслюють державною мовою. Ефірний час для телевізійних і радіопрограм повинен бути в розпорядженні національних меншин, і ці меншини повинні мати можливість публікувати друковані медіа своєю мовою. Транслювання телевізійних і радіопрограм державною мовою не повинно займати менше, ніж 75 % ефірного часу. Мовою інформаційних технологій є державна мова.

Порівняння цих запропонованих законів виявляє різні позиції, які займають стосовно мовної політики дві найбільші політичні сили — Партія регіонів і Коаліція: багатомовність і обов'язкове використання української мови лише державними трансляційними службами проти одномовності з певною часткою ефірного часу для мов меншин.

Для телерадіокомпаній, які на даний час ведуть трансляції в регіональних масштабах, застосовуються такі положення Нацради: відсоток української, російської чи мови іншої меншини повинен бути пропорційним до розміру відповідної групи населення згідно з результатами перепису у грудні

2001 року. Ця умова робить недійсними два аргументи — перший і останній — Колесніченка (див. вище). Дотримуючись цих положень Нацради, Україна діє в основному згідно з вимогами, накресленими Європейською хартією регіональних мов або мов меншин [37].

Тоді як міжнародні зобов'язання підтримуються у сфері преси, ситуація є трохи іншою стосовно телевізійних і радіослужб. Перший звіт [38] про впровадження Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин від 2 серпня 2007 року був самокритичним. Ситуація розглядається як особливо незадовільна в Одеській області, де деякі групи меншин, залежно від району, не мають належного доступу до прийому телевізійних і радіопрограм. У цілому зобов'язання зважати на мови меншин включається до ліцензії. Однією з істотних проблем, висвітлених у звіті, є недостатнє виробництво в Україні теле- та радіопродукції. Крім того, лише державні телерадіослужби цілком задовольняють умови сприяння мовам меншин, чого не можна сказати про приватні компанії. Це можна пояснити фінансовими причинами. Телевізійні і радіопрограми для меншин коштують дорого, і в Україні неможливо домогтися, щоб приватні виробники взяли на себе ці витрати. Приватні компанії хочуть створювати і транслювати такі програми лише за умови, коли вони будуть отримувати фінансову підтримку від держави.

Якої думки населення про мовну політику телебачення і радіо? Опитування містило декілька запитань, що безпосередньо стосувалися споживання телевізійної та радіопродукції. У питанні №26 респондентів запитують, чи вони мають однаковий доступ до україномовного та російськомовного радіо і телебачення. На запитання про однаковий доступ до радіопрограм, 72,3 % респондентів відповіли позитивно і 24,4 % негативно. Стосовно телебачення 69 % відповіли позитивно проти 28,7 %, які відповіли негативно. Різниця по регіонах значна (подається у відсотках):

---

[37] Особливе значення мають статті 11, параграфи 1 a (iii), b (ii), c (ii), d, e(i), g), 2 та 3, які можна узагальнити відповідно до українського закону про ратифікацію так: Держава вживає належних заходів, щоб телерадіокомпанії запропонували програми регіональними мовами та мовами меншин; вона сприяє і заохочує регулярне транслювання телевізійних і радіопрограм регіональними мовами або мовами меншин; вона сприяє і заохочує виробництво і розповсюдження аудіо- та аудіовізуальних творів регіональними мовами або мовами меншин; фінансове зобов'язання з боку держави для досягнення цих цілей не передбачене. Гарантується безперешкодний прийом від станцій із сусідніх держав програм такими мовами.

[38] www.coe.int/t/e/legal_affairs/local_and_regional_democracy/regional_or_minority_languages/2_Monitoring/Monitoring_table.asp.

Таблиця 2. Регіональний розподіл відповідей на питання «Чи маєте Ви однакову можливість обрати мову (українську чи російську) для...» (№ 26), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
	так/ні	так/ні	так/ні	так/ні	так/ні
Радіо	78,9/15,6	81,1/14,6	55,3/39,3	77,5/20,6	63,6/36,1
Телебачення	69,9/27,2	78,4/19,6	59,4/35,7	73,6/25,4	60,0/38,7

На Півночі ситуація уявляється, принаймні на думку респондентів, особливо серйозною і з телебаченням, і з радіо. На відміну від цього, ситуація в Центрі України помітно краща. Загалом понад 50 % опитаних у кожному регіоні вважають можливості приймати україномовні та російськомовні програми однаковими і по радіо, і по телебаченню.

Питання № 52 з'ясовує у респондентів, якою мовою вони зазвичай дивляться телепередачі. 17,9 % повідомили, що дивляться телепередачі українською мовою, 26,8 % — російською і 53,6 % заявили, що дивляться телепередачі обома мовами. На запитання стосовно радіо 23,1 % відповіли, що вони зазвичай слухають україномовні радіопрограми, 30,1 % — російськомовні і 43,2 % слухають радіопрограми обома мовами. На даний момент концепція Ющенка про україномовний інформаційний простір ще не реалізована. Регіональні відмінності щодо «звичайної» мови радіо й телебачення можна побачити нижче (подається у відсотках):

Таблиця 3. Регіональний розподіл відповідей на питання «Якою мовою Ви звичайно дивитеся телепередачі?» (№ 52), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	38,1	21,9	28,7	5,2	4,9
Рівною мірою українською і російською	55,8	71,5	50,0	43,4	60,0
Переважно російською	4,0	5,3	17,0	50,5	34,4

Наведена вище таблиця показує, що респонденти, які проживають на Сході, надають велику перевагу російській мові, у той час як жителі інших регіонів стверджують, що дивляться і слухають і українські, і російські програми.

Питання № 17 опитування спрямоване на виявлення того, чи українська і російська мови відіграють практично однакову роль у інформаційному просторі України (газетах, радіо, телебаченні). 51,5 % вважають, що це так; 26, % вважають, що переважно в засобах масової інформації використовується українська мова; 18,3 % вважають, що провідну роль в засобах масової інформації відіграє російська мова. Цей результат вражає, особливо у

зіставленні з відповідями на питання № 52 (див. вище). Регіональні відмінності також значні (подано у відсотках).

Таблиця 4. Регіональний розподіл відповідей на питання «На Вашу думку, інформаційний простір (газети, радіо, телебачення тощо) України можна назвати...» (№ 17), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Скоріше російськомовним	12,7	7,9	23,3	22,1	8,5
Рівною мірою російськомовним і україномовним	54,4	57,0	37,5	52,3	56,4
Скоріше україномовним	18,5	23,1	31,5	23,1	32,8

На питання № 18 про переважання однієї мови у інформаційному просторі в їхньому населеному пункті лише 36 % респондентів відповіли, що українська і російська мови представлені порівну; 35,3 % повідомили, що українська мова відіграє головну роль, і 25,8 % вважали, що ЗМІ переважно російськомовні.

Таблиця 5. Регіональний розподіл відповідей на питання «На Вашу думку, інформаційний простір Вашого населеного пункту можна назвати ...» (№ 18), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Скоріше російськомовним	2,4	5,0	29,0	37,9	44,7
Рівною мірою російськомовним і україномовним	21,6	35,1	35,8	47,5	29,3
Скоріше україномовним	73,6	56,0	27,0	13,6	25,0

У питанні № 28 респондентів питали, наскільки мова фільму, який показують по телебаченню, впливає на їх вибір.

Таблиця 6. Регіональний розподіл відповідей на питання «Коли Ви хочете подивитися по телевізору кінофільм, чи впливає на Ваш вибір мова, якою його показують?» (№ 28), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Так	9,8	8,0	23,6	39,5	26,6
Скоріше так, ніж ні	18,5	10,6	27,9	19,4	27,5
Скоріше ні, ніж так	26,2	19,3	22,7	17,4	19,7
Ні	38,9	59,5	23,9	22,5	25,2

Східний регіон знову відрізняється від решти. 39,5 % респондентів, що живуть у цьому регіоні, стверджують, що мова фільму дуже впливає на їхній вибір. Таке саме ставлення виявилося у фокус-групових дискусіях: «Телебачення українською? Нізащо!» Для жителів Заходу мова була менш вагомим фактором у визначенні глядацького вибору, а для двомовної центральної України мова не мала жодного значення.

В опитуванні ставили таке питання (№ 30): якою мовою ви б хотіли дивитися по телевізору іноземний фільм або серіал? Загалом 26,0 % надають перевагу фільмам і телесеріалам, озвученим українською мовою [39]; 7,3 % зацікавлені у фільмах, озвучених українською з російськими субтитрами; 12,6 % надають перевагу російській з українськими субтитрами; 41,4 % — озвученим російською фільмам; лише 4 % надали перевагу іншим мовам, наприклад оригінальній європейській мові (англійській, французькій тощо).

Таблиця 7. Регіональний розподіл відповідей на питання «Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору західні фільми, серіали?» (№ 30), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Озвучені українською мовою	68,9	38,7	22,2	5,0	10,8
Озвучені українською мовою із субтитрами російською мовою	4,7	5,3	21,9	4,0	3,0
Озвучені російською мовою із субтитрами українською мовою	4,3	5,0	16,0	16,2	15,8
Озвучені російською мовою	9,8	27,2	25,9	64,7	60,9

Східна Україна знову виділяється різким неприйняттям фільмів, озвучених українською мовою. Двомовна центральна Україна відхиляє загалом непопулярне субтитрування. І доки українські субтитри супроводжують фільми, озвучені російською, а не навпаки, респонденти, що живуть на Сході й Півдні, згодні з цим миритися у крайньому разі.

Нарешті респондентів спитали (№ 31), якій мові вони надають перевагу, коли сідають переглядати російськомовний фільм або телесеріал. Загалом 15,8 % висловились на користь української мови і 56,3 % — російської. Лише 4,9 % і 16,3 % обрали відповідно українську мову з російськими субтитрами і російську мову з українськими субтитрами. Тепер цікавим є таке питання: як поводились у цьому випадку жителі Заходу?

Таблиця 8. Регіональний розподіл відповідей на питання «Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору російські фільми, серіали?» (№ 31), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Озвучені українською мовою	35,7	14,9	12,3	3,1	7,5
Озвучені українською мовою із субтитрами російською мовою	2,4	1,7	17,7	2,5	2,3
Озвучені російською мовою із субтитрами українською мовою	20,6	10,9	22,8	16,8	14,8
Озвучені російською мовою	33,6	63,2	37,0	74,1	69,8

[39] Термін «озвучені» може стосуватися повного або часткового дублювання.

Багатьом респондентам подобається дивитися російські фільми в оригіналі, навіть на Заході. Дублювання вважається безглуздим на Сході й Півдні, оскільки населення переважно російськомовне. На Заході проте висловлюють побажання озвучити (35,7 %) або субтитрувати (20,6 %) фільми, оскільки є люди, які не розмовляють російською мовою — або хочуть, щоб українська мова вживалася більше.

«Українізація телебачення» була також темою обговорення у фокус-групах. На питання, у яких пропорціях слід показувати по телебаченню українські і російські передачі, відповіді часто різко відрізнялися. 50:50 було звичайною відповіддю. Дехто сказав, що телепрограми повинні бути на 100 % українською мовою, адже в російській мові немає необхідності, оскільки можна приймати російське кабельне телебачення. У Донецьку багато людей вважають, що буде достатньо транслювати по країні 30—40 % україномовних програм, інші ж у цьому ж місті пропонували 60 % україномовних програм. У багатьох випадках були пропозиції, щоб україномовне телебачення відбивало пропорцію україномовних жителів — інакше кажучи, якщо 70% населення — українці, то 70% ефірного часу повинні транслювати передачі українською мовою. Були також заяви, що регіональні станції також повинні брати до уваги мови меншин. Багато інформантів на Сході й Заході поділяють думку, що приватним телерадіокомпаніям слід дозволити вирішувати, якими мовами їхні станції повинні вести передачі (наприклад, базуючись на опитуванні споживачів — вікова група 31—45, Донецьк), оскільки вони повинні орієнтуватися на ринок. Також споживач повинен мати вільний вибір між українською і російською мовами. З тим, що державні загальнонаціональні телерадіослужби мають транслювати українською мовою, погодились майже всі групи (навіть у Донецьку). Приватні компанії можна переконувати і схиляти вести передачі українською мовою при належному стимулюванні (пільгами) (вікова група 18—30, Львів).

Що стосується дублювання іноземних фільмів для показу по телебаченню, багато респондентів погодились, що дублювання російських фільмів українською мовою буде зайвим і безглуздим. У випадку іноземного, не російського фільму, більшість учасників прийняли факт дублювання українською мовою, але таке дублювання мусить бути високоякісним. Інші наполягали, щоб іноземні фільми дублювалися і українською, і російською мовами. Часто згадувалася проблема забезпечення на Україні високоякісного озвучування. Очевидно, ці україномовні дубльовані звукозаписи часто базувалися на пере-

кладах з російськомовних версій (а не з оригіналів), у багатьох випадках вони неякісні і малозрозумілі. У таких випадках навіть жителі заходу України схиляються до якісних дубляжів російською мовою, а не до низькоякісних українських. Також неодноразово висловлювали думку, що гарні, хоч і дуже нечисленні фільми, випущені в Україні, слід транслювати українською мовою. На Заході України була також додаткова пропозиція, щоб українські новини субтитрувалися російською мовою.

Кіно

Через чотири дні після впровадження нового закону «Про телебачення і радіомовлення», який був прийнятий 12 січня 2006 року, уряд, очолюваний Прем'єр-міністром Єхануровим, прийняв резолюцію [40] про поступову українізацію кінопрокату. Це рішення стосувалося показу фільмів у кінотеатрах та відеопродукції для комерційного і приватного використання. Відсоток фільмів, що повністю чи частково дублюються або субтитруються українською мовою, до 1 вересні 2006 року повинен зрости до 20 %; це означає, що 20 % копій кожного іноземного фільму повинні дублюватися на українську мову. З 1 січня 2007 року не менше 50 % копій іноземних фільмів повинні дублюватися на українську мову, а з 1 липня 2007 року — не менше 70 %. До січня 2006 року майже усі фільми, які демонструвалися у кінотеатрах, ішли російською мовою, в тому числі іноземні фільми, що були, як правило, дубльовані або субтитровані російською мовою.

Українські дистриб'ютори фільмів були проти резолюції Кабміну, яка не мала статусу закону. Протести проводилися перед Апеляційним судом. 16 жовтня 2006 р. резолюцію було оголошено необов'язковою. Внаслідок цього незначна кількість наявних українських копій фільмів швидко зникла з кінотеатрів.

22 січня 2007 року Міністерство культури і туризму і 13 київських дистриб'юторів фільмів добровільно підписали Меморандум, який закликав до поступового збільшення кількості копій фільмів українською мовою: до кінця 2007 року — збільшення до 50 %, а для дитячих та анімаційних фільмів — до 100 %. Меморандум, проте, також дозволяв демонстрацію російських фільмів без дублювання у зв'язку з тим, що біль-

[40] Постанова Кабміну № 20 від 16 січня 2006 р. Текст постанови Кабінету міністрів України про деякі питання порядку розповсюдження і демонстрування фільмів. 17.1.2006. www.kinokolo.ua/news/1910.

шість звукозаписувального обладнання на українських студіях застаріле і низькоякісне. Було виділено 20 млн гривень для придбання належного обладнання, частково фінансованого міністерством і частково — приватним інвестором. Дистриб'ютори фільмів в Одесі не підписали Меморандум, вважаючи, що в їхньому переважно російськомовному регіоні демонстрація фільмів українською мовою приведе їх до краху. Відбувся загальнонаціональний бойкот кінотеатрів, у яких демонструвалися фільми українською мовою.

Проте вимоги резолюції подібні до умов українського закону «Про кінематографію» (чинного від 1998 р.): стаття 14 стверджує, що «іноземні фільми перед розповсюдженням в Україні в обов'язковому порядку повинні бути дубльовані або озвучені чи субтитровані державною мовою, вони також можуть бути дубльовані або озвучені чи субтитровані мовами національних меншин» [41]. Але, як і у випадку з законом «Про телебачення і радіомовлення», ці умови ніхто не сприйняв серйозно. Щодо цього Кабмін переслідував лише одну мету, як і Меморандуми Нацради, — запропонувати дистриб'юторам перехідний період. Коли резолюцію Кабміну було анульовано, через рік рішення Конституційного Суду визначило, що відповідна стаття закону про кінематографію все ще була чинною (20 грудня 2007 р. [42]). Але відповідно до цього нового рішення *усі* копії іноземних фільмів з 24 грудня 2007 року могли демонструватися лише за умови попереднього дублювання або субтитрування українською мовою; без дотримання цієї умови жоден іноземний фільм не може демонструватися в Україні. Проте права меншин порушуватися не будуть. Порівняно з резолюцією Кабміну, це рішення значно посилювало обмеження. У такий спосіб листопадова ініціатива 2007 року, запропонована Колесніченком, була зайвою. У цьому законопроекті, що ґрунтувався на вже існуючому законі «Про кінематографію», В. Колесніченко хотів замінити термін «державна мова» на «державна мова, регіональні мови або мови меншин на вибір дистриб'юторів фільмів» [43].

На рішення Конституційного Суду України Росія, як вже декілька разів, відповіла нотою протесту від 9 січня 2008 р.: рішення про обов'язкове дублювання або субтитрування іноземних фільмів (у тому числі російських) українською мовою викликає стурбованість і суперечить Європейській хартії ре-

[41] http://iprgroup.ua/docs/1/1316/

[42] http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v013p710-07.

[43] Запропонований законопроект №1077 від 29.11.2007 (http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30840).

гіональних мов або мов меншин, яка вимагає надавати можливість розповсюджувати фільми мовами меншин. Згідно з заявою Росії, те, як Україна тлумачить Хартію, є причиною занепокоєння. Згідно з повідомленнями, Конституційний Суд не взяв до уваги або не визнав рішення багатьох міських і районних рад проголосити російську мову регіональною мовою. Відтак Росія схильна вважати, що це ще одна спроба України зігнорувати міжнародні зобов'язання [44].

Невдовзі після цього депутат Михайло Сирота дав відповідь, у якій він стверджував, що дублювання фільмів українською мовою насправді відповідає Конституції і є внутрішньою справою України [45]. Міністерство закордонних справ України повідомило, що воно розглядає це як спробу штучно загострювати мовне питання в Україні, одночасно дезорієнтувати міжнародну спільноту та внести елемент нестабільності в міжнаціональні стосунки. Рада Європи при цьому не висловила ніякої стурбованості стосовно цього рішення у зв'язку з Хартією [46]. Цікаво, що не було жодних згадок про те, що Росія підписала, але не ратифікувала Хартію. Іронія полягає в тому, що Росія вимагала від України /дотримання закону, якому вона сама не підкоряється.

Українізація кінопродукції породила численні проблеми, які слід розв'язати: дублювання фільмів здійснюється за рахунок дистриб'юторів фільмів. Оскільки лише два з 18 дистриб'юторів фільмів в Україні можуть собі дозволити придбання дорогих західних фільмів, решта купує російські версії цих фільмів [47]. Після цього перекладачі перекладають з російської на українську мову, що значно дешевше, ніж переклад із західної іноземної мови. Якість українського перекладу, відповідно, низька. Але у рішенні Конституційного Суду питання, чи дублювання повинно здійснюватися з мови-оригіналу, не визначене. Інше ускладнення випливає з надзвичайно коротких часових рамок, у яких належить виконати нові правила. Дистриб'ютори фільмів зараз лобіюють пропозицію, щоб фільми, придбані минулого року, можна було демонструвати згідно з минулорічним законодавством.

На значній території Сходу і Півдня України багато кінотеатрів залишаються порожніми щоразу, коли фільм демонс-

---

[44] www.mid.ru/brp_4.nsf/106e7bfcd73053f043256999005bcbbb/b800004d6c0e48b7c32573cb0047376b?Open Document.

[45] Сирота: Дублювання фільмів є внутрішньою справою України // http://ua.for-ua.com/Ukraine/2008/01/10/185317.html

[46] Украина защитила мировой кинематограф от озабоченного российского МИДа // http://lenta.ru/news/2008/01/11/resp

[47] Художники-Литераторы-Артисты-Музыканты. На каком языке будет кино? // http://vo.od.ua/article/5473

трується українською мовою, що може зрештою призвести до закриття цих кінотеатрів. Різко зросте кількість російських піратських копій. Через такі обставини розповсюдження фільмів на Сході й Півдні України опиняється на межі краху, тому дистриб'ютори фільмів і власники кінотеатрів вимагають від уряду компенсації цих втрат. Дискусії у фокус-групах теж виявляють, що жителі Сходу і Півдня України не приймають художні фільми українською мовою. З іншого боку, Богдан Батрух, потужний дистриб'ютор фільмів, підтримує українізацію і намагається зібрати статистичні дані на підтвердження того, що кількість глядачів україномовних фільмів не така вже й погана. Опитування, проведене іноземними кінопродюсерами у Києві, Львові, Одесі та Харкові, як зазначає Б. Батрух, показує таке: 19 % вважають, що дублювання фільмів на українську мову має величезне значення, 24 % неохоче згоджуються з необхідністю дублювання, 30 % залишаються нейтральними щодо цієї теми, 16 % м'яко протестують і 11 % абсолютно проти цього.

Дистриб'ютори фільмів надіслали В. Ющенку лист-протест з 100 000 підписів. Намагаючись пом'якшити цю ситуацію, Міністерство культури і туризму запропонувало звільнити всі кінотеатри, що демонструють українські фільми, від податків і взяти на себе витрати на субтитрування. Крім того, це рішення спричинило проблеми на регіональному і місцевому рівнях: Конституційний Суд вимагає лише, щоб іноземні фільми повністю чи частково дублювалися або субтитрувалися, у той час як Міністерство культури і туризму часто наполягає на дорожчому методі, повному дублюванні, особливо якщо мова оригіналу (або мова першого дублювання) російська. Для західних фільмів (американських, французьких тощо) допускається субтитрування. Складається враження, що докладаються значні зусилля для того, щоб перешкодити контакту дітей і підлітків з російською мовою. 8 лютого 2008 р. група протесту з гаслами «Хочу смотреть кино на русском!» об'єдналася в Донецьку, щоб опротестувати українізацію. Дискусії тривають [48]. Кінця не видно.

В опитуванні ставилося питання (№ 26), чи респонденти бачать рівні можливості переглядати російськомовні та україномовні фільми в кінотеатрах. Порівняно з іншими формами засобів масової інформації, відповіді учасників загалом вказували на те, що ця можливість існує далеко рідше. У цілому 51 % відповіли ствердно, 29 % — заперечно. Несподіваною є

[48] Пор. наприклад, Найкращий фільм: Язик до Києва веде — у дубляжній війні // Дзеркало тижня, № 5 (684) 15.2.2008 (www.dt.ua/3000/3680/61998).

кількість тих, що відповіли ствердно, оскільки донедавна (до рішення Конституційного Суду) було мало шансів побачити український фільм у кінотеатрі. Регіональні відмінності наводяться нижче (подано у відсотках):

Таблиця 9. Регіональний розподіл відповідей на питання «Чи маєте Ви однакову можливість обрати мову (українську чи російську) для перегляду фільмів у кінотеатрі?» (№ 26), %

Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
так/ні	так/ні	так/ні	так/ні	так/ні
41,0/36,5	46,4/30,1	52,0/33,4	51,1/25,5	67,5/21,3

Найменш сприятлива ситуація вимальовується на Заході, тоді як дві третини на півдні вважали, що вони мають однакові можливості дивитися російські та українські фільми. Дані опитування збиралися у грудні 2006, коли ще не було вимоги демонструвати принаймні 20% українських копій в кінотеатрах, тому результати по південній Україні вражають. Що стосується вибору мови, то імовірно можна перенести відповіді, що були отримані на запитання 28, 30 та 31 (див. вище) на кінофільми.

Під час дискусій у фокус-групах, з яких лише 12 буде розглянуто детальніше, часто було важко розрізнити, чи учасники мали на увазі фільми в кінотеатрах, чи ті, що транслюються по телебаченню. Тому ми можемо перенести декілька результатів, представлених у розділі про телебачення і радіо (див. вище).

На півдні українські дубльовані записи російських оригіналів відверто відхилялися. Українське дублювання іноземних фільмів неросійського походження, проте, виявлялося менш проблематичним «і це, мабуть, спосіб, у який можна популяризувати українську мову» (вікова група 43—55 р., Одеса). Інші вимагали, щоб усі фільми дублювалися на обидві мови, оскільки «є багато людей, які не розуміють української мови» (вікова група 55+, Одеса). У фільмів, знятих в Україні, приймається українська мова. Насміхаються з фільмів, дубльованих з російської на українську мову, у зв'язку з низькою якістю перекладу. Сенс має лише якісний переклад, інакше перекладати не варто. Багато респондентів з Одеси категорично відмовлялися дивитись українські фільми: «Якщо я живу в Одесі, я розмовляю російською, думаю російською, тоді я повинен мати право дивитись фільми російською» (вікова група 18—30, Одеса); іншим мова байдужа. Єдині фільми, які можна добре уявити собі українською, це художня анімація та комедія. Зага-

лом, люди з Одеси погоджуються дивитись фільм українською мовою лише за умови, що російської версії не існує або вона недоступна.

У Донецьку також були респонденти, які ні в якому випадку не хотіли дивитися в кінотеатрах фільми українською. Інші вважали прийнятною для українських фільмів квоту 20 %, для кількох не складало проблеми прийняти квоту 50 %. Якщо фільми створені в Україні з україномовними акторами, вони приймаються українською мовою. Жителі Донецька також вважають, що дубльовані українською мовою версії західних оригіналів мають усі шанси на існування, але ідея дублювання російських оригіналів неприйнятна, особливо стосовно «класичних» радянських фільмів.

У Донецьку економічні фактори часто ставали темою дискусій: якщо кінотеатр на Сході України демонструє українські фільми, він збанкрутує. Якщо фільм демонструється в україномовному регіоні, він мусить іти українською мовою з російськими субтитрами і навпаки. Прийнятним є і перегляд фільмів мовою оригіналу — наприклад, англійською чи французькою — з російськими субтитрами. Певний відсоток усіх фільмів може бути дубльований на українську мову, але це слід робити повільно і поступово, а не щосили (вікова група 31—45 р., Донецьк). Відсоток українських фільмів повинен залежати від складу населення. Будь-яке урядове втручання відкидається; натомість, вирішувати повинен ринок. — Можна додавати: ринок вирішує на користь російської мови.

Окрім дублювання фільмів на українську, у Львові були й інші пропозиції. Наприклад, деякі учасники виявили бажання переглядати східні фільми з оригінальним звуком, водночас читаючи українські субтитри, з метою якнайбільше чути оригінальну мову. Аргументом проти цього методу було загальне невдоволення субтитрами в Україні. Вони більше заважають, ніж допомагають, особливо під час перегляду російського фільму. Іншими можливостями були такі: українські дубльовані записи, субтитровані російською для тих, хто живе на Сході, або два різних дубльованих записи, один українською, другий російською мовою. Усі погодились, що аудиторія має право вирішувати, якою мовою вони бажають переглядати фільм. Російські фільми можуть залишатися російською (вікова група 18—30 р., Львів), оскільки російський оригінал набагато привабливіший, ніж поганий український переклад. Фокус-групи у Львові також висловили стурбованість стосовно якості українського перекладу, який необхідно покращувати.

Якщо ми ще раз проаналізуємо цифри «Статистичного щорічника» за 2006 рік, ми можемо побачити, що кількість опублікованих в Україні назв була найнижчою на початку 90-х рр. XX ст., але відтоді вона зросла, навіть перевищивши кількість назв книг за останні роки радянського періоду. Загальна кількість примірників, проте, становить лише третину від випущеної за останні роки радянського правління. Кількість примірників упала до рекордно низької — 39 млн у 2003 р., з яких 24 млн були опубліковані українською мовою. Кількість примірників на книгу значно знизилася. Велика кількість різних назв (2006: 25.867) ніяк не врівноважує зниження накладу.

Із 54 млн книг, надрукованих у 2006 р., 30 млн (майже 60 %) було опубліковано українською мовою. Ця статистика, проте, не є повною, оскільки вона не містить інформації про численні публікації, що ввозяться з Росії, особливо у таких жанрах: наукова фантастика, кримінальні романи, науково-популярні та книги самодопомоги. Відповідно до «Концепції» [49], яка посилається на думку книгорозповсюджувачів, більшість книжок, що продаються в Україні, видано в Росії. Річний випуск близько 150 українських видавництв дорівнює випуску лише одного російського видавництва (Залізняк, Масенко 2001: 46).

З 1997 мовна політика у книговидавництві здійснювалася двома способами: сприяння виданню книг мовами меншин (пор. Besters-Dilger 2003: 291) і українських книг високої якості (література для молоді, українська класика та переклади іноземної класики, науково-популярна література та енциклопедії). Закон України «Про видавничу справу» служить базою для цих завдань [50]. Організується щорічний конкурс «*Українська книга*» за сприяння і під керівництвом Держкомтеле-

---

[49] Концепція державної мовної політики в Україні. — К., 2006 // www.minjust.gov.ua/files/11.7.06_3.doc

[50] Http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi? Закон формулює у статті 3: «Видавнича справа спрямована на: (...) сприяння національно-культурному розвитку українського народу шляхом збільшення загальної кількості тиражів, обсягів та розширення тематичного спрямування українського книговидання; (...) загальнолюдських цінностей шляхом перекладу державною мовою кращих здобутків світової літератури, науки тощо, налагодження співпраці з іноземними видавництвами, українською діаспорою, укладення відповідних міжнародних угод; (...)». Та стаття 8 визначає: «У видавничій справі мова використовується відповідно до статті 10 Конституції України, Закону України «Про мови в Україні» та інших законодавчих актів Україні. (...) Держава заохочує підготовку, виготовлення і розповсюдження друкованих видань державною мовою та мовами національних меншин, що проживають в Україні.»

радіо [51]. Можливість взяти участь мають видавці з усієї країни. Сукупне фінансування на 2008 р. складає 40 млн гривень, удвічі більше, ніж за минулий рік. Такі події є ознакою активної мовної політики і у цій сфері та свідчать, що деякі заходи дійсно вживаються з метою збільшення наявної кількості й розповсюдження українських видань. Але порівняно зі скромною кількістю книг, видання яких має підтримку, розмір фінансування вражає. Як повідомляють, видання 135 книг, загальною кількістю 629 600 примірників, коштувало у 2007 році 20 млн гривням, що приблизно дорівнює 32 гривень на книгу.

Упродовж багатьох років видавці зверталися до уряду з проханням створити фонди для фінансування видання і розповсюдження українських книг. Порівняно з виданнями російською мовою, кількість примірників українською значно нижча, а відтак їх випуск дорожчий. Ще однією проблемою для українських видань є їх розповсюджування. У деяких регіонах України, наприклад, на Сході, українські книги навряд чи можна взагалі знайти, чи то у книгарнях, чи то в громадських бібліотеках [52], так що ті, хто хочуть читати книги українською мовою або потребує їх для освітніх потреб, не мають до них доступу (пор. статтю Віри Сквірської про ситуацію в Одесі). Книжкові ярмарки, які спеціально проводяться на Сході України та за її межами (Мінськ, Москва), не можуть поліпшити цю ситуацію. Якщо український уряд дійсно серйозно налаштований щодо своєї мовної політики, то слід вживати заходів для покращення розповсюдження книг.

На початку 2006 року Держкомтелерадіо підготував проект закону, відомий під назвою «Про підтримку і розвиток книговидання і книжкової торгівлі в Україні» [53], підписаний Президентом як Указ у березні 2006 р. Особливе значення має стаття про обмеження на кількість імпортованих в Україну книг, зазначена як «Захист вітчизняного книжкового ринку» в Указі. Це б суперечило духові Європейської хартії регіональ-

---

[51] Інформація 2008: Інформація про проект програми «Українська книга» на 2008 рік. (http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=62433&cat_id=34138). Як ми зазначали вище, Міністерство культури і туризму виділяє кошти на придбання україномовних книг.

[52] На Луганщині майже відсутні українські книжки // www.telekritika.kiev.ua/news/146/0/20346. Якщо статистичні дані про кількість російських та українських книг, виданих до дому у районній бібліотеці в Луганську правдиві (російських книг утричі більше, ніж українських), постає питання, чому лише сьома частина коштів, виділених на придбання книг, була витрачена на нові українські книги. Згідно з Телекритикою, ці бібліотеки посилаються на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, щоб обґрунтовувати перевагу російських книг.

[53] www.president.gov.ua/documents/p_4152.html

них мов або мов меншин, яка забороняє обмеження для ввезення книг.

Питання № 26 дослідження з'ясовує, чи українці вважають, що існують однакові можливості придбати книги українською чи російською мовою. Це стверджувалося у 80,9 % відповідей, і лише 14,4 % відповіли негативно. Регіональні відмінності можна побачити нижче (подано у відсотках):

Таблиця 10. Регіональний розподіл відповідей на питання «Чи маєте Ви однакову можливість обрати мову (українську чи російську) для читання книжок?» (№ 26), %

Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
так/ні	так/ні	так/ні	так/ні	так/ні
77,0/16,1	78,1/15,6	68,9/25,1	86,3/10,0	90,5/8,2

У питанні № 22 респондентів просили визначити, якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби. Так само треба було визначити ситуацію щодо російськомовного населення у питанні № 23. Аналізовані форми ЗМІ, імовірно, великою мірою визначали відповіді, хоча «культура» містить більш ніж ЗМІ. Якщо узагальнити два найвищих показники позитивної оцінки за двома групами («повністю гарантовано» та «загалом гарантовано»), ми побачимо, що 66,2 % україномовного населення і 57 % російськомовного населення практично або цілком задоволені.

В опитуванні (№ 52) респондентів також запитували, якою мовою вони зазвичай читають художню літературу: 16,7 % повідомили, що читають українською, 40,3 % — російською і 37,3 % — обома мовами. На запитання про фахову (навчальну) літературу 23,3 % повідомили, що читають українською, 41,1 % — російською і 25,1 % — обома. Ці результати вказують на вищий рівень комфортності у випадку художньої та фахової (навчальної) літератури російською мовою. Нижче наведено статистику щодо художньої літератури (подано у відсотках):

Таблиця 11. Регіональний розподіл відповідей на питання «Якою мовою Ви звичайно читаєте художню літературу?» (№ 52), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Переважно українською	44,2	21,3	19,3	2,2	7,2
Рівною мірою українською і російською	43,4	54,2	48,9	26,4	24,3
Переважно російською	3,7	16,6	23,0	68,9	65,5

Одне питання, в якому спостерігаються істотні відмінності (на користь російської мови), — це № 29: Що споживачі більше схильні купити: український чи російський переклад книги, в оригіналі написаної мовою, відмінною від української або російської? Удвічі з лишком більше покупців віддали перевагу російському перекладу (42,5 %) перед українським (20,4 %), і 17,5 % повідомили, що мова книги ніяким чином не впливає на їхній вибір. Декілька факторів можуть пояснювати такі результати:

— Звичка читати радше російською, ніж українською, як у випадку з газетами.
— Припущення, що російський переклад кращий, яке ґрунтується на досвіді перших років української незалежності або на упередженні.
— Припущення, що російська мова більше придатна для перекладів; це свідчило б, що престиж української мови все ще низький.
— Припущення, що український переклад базується на російському перекладі і тому має погану якість (як згадувалося у дискусіях фокус-груп, Одеса 18—30 років).

Таблиця 12. Регіональний розподіл відповідей на питання «Якщо Ви обрали твір іноземного автора, який є в книжковому магазині в перекладі як українською, так і російською мовами, який з них Ви купите? (№ 29), %

	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь
Російською мовою	8,4	16,3	29,9	68,7	66,8
Українською мовою	53,0	21,3	21,9	5,9	9,9
Я не звертаю увагу на мову	19,5	23,6	27,4	12,1	9,5
Залежно від якості перекладу	4,7	14,3	8,5	6,5	3,0

Під час обговорень у фокус-групах стало очевидним, що на Півдні, як і на Сході, істотна перевага надається російським книгам. Українські книги купують лише за умови, якщо немає наявної російської альтернативи та книга безумовно потрібна. Для багатьох учасників фокус-груп мова була найважливішим критерієм під час вибору книги, тоді як для інших важливий зміст. Учасники заявляли, що російською мовою читати легше, ніж українською. Дехто навіть стверджував, що він відмовляється читати українські книги. Один із членів одеської фокус-групи сказав: «Коли доводиться читати художню літературу, це безумовно має бути російською мовою» (вікова група 18—30 р., Одеса). Навіть якщо перекладена російська версія іноземної книги дорожча, ніж українська версія,

багато респондентів заявили, що вони все-таки куплять російську. Міркування, які за цим криються, ґрунтуються на припущенні, що якість українського перекладу гірше і, ймовірно, базується на російському перекладі, а не на оригіналі. Багато респондентів вважають, що російська книга більш зрозуміла, ніж відповідна українська книга. Письмова українська мова, за відгуками, дається читачам важче, ніж розмовна форма мови. Українські книги вважаються придатними для дітей або онуків, тому що вони вже володіють українською мовою.

На Заході України (Львів) багато учасників визнали, що іноді їхнє рішення придбати книгу залежить від мовних уподобань (українська), але частіше вони заявляли, що зміст є важливішим фактором. Лише за умови ідентичного змісту вони віддають перевагу українській книзі. Особливо, коли це стосується підручників, українська книга розглядається як досить важлива - завдяки термінології. Навіть на заході України люди вважають, що російську іноді розуміти легше (вікова група 18—30 р., Львів), і що українські переклади іноді страшні (вікова група 18—30 р., Львів).

Таким чином, російська виявляється домінантною мовою, якою читають і на яку роблять кращі переклади, у письмовій чи усній формі (дубльовані записи).

Елементи радянської спадщини

Багато явищ можна зарахувати до категорії «пострадянської спадщини»: прямі, відчутні наслідки радянської доби; невідчутні, нематеріальні політичні характеристики, що продовжують традиції радянської доби; і, нарешті, політичні характеристики, що є безпосереднім результатом «більше нерадянського», тобто спроби демократизації, які, однак, не узгоджуються з рисами інших демократій.

Перший і найважливіший елемент пострадянської спадщини — це велика кількість росіян, що проживають в Україні. Згідно з переписом населення 2001 року, росіяни складали 17,3 % населення. З усіх колишніх радянських республік Україну населяє найбільша кількість росіян. Саме ця реалія робить Україну одночасно схожою на інші радянські республіки та відрізняє її від них. Схожою через значну кількість росіян, що проживають у цих країнах; колишні радянські республіки повинні враховувати цих громадян під час планування мовної політики. Відрізняє тому, що тісний зв'язок між українцями і росіянами та між їхніми двома мовами ускладнює питання

мовної політики більше, ніж в інших колишніх радянських республіках (наприклад, Естонії).

Іншим наслідком радянської ери є той факт, що 14,8 % тих, хто визначають себе як українці за національністю, визнають російську мову рідною. Перехід до російської був явищем, що спостерігалося по всьому Радянському Союзу, але особливо у слов'яномовних республіках Білорусі та Україні. Навіть менші етнічні групи, за умови, що їхні мови значно відрізнялися від російської, змогли зберегти свої мови більшою мірою, ніж обидва слов'янські народи. Наслідком цієї подвійної спадщини є висока пропорція російськомовних громадян.

Більш цікавими, ніж ці відомі факти, є ті політичні характеристики, які можна зводити до радянського минулого. Ці політичні характеристики мають прямі наслідки в мовній політиці. Деякі з них перераховано у статті Володимира Кулика (в цьому збірнику). Цей список можна розширити. Наприклад, уряд сьогодні часто намагається протидіяти відхиленням від «нормального» розвитку, кидаючись до іншого краю.

Що стосується мовної політики у засобах масової інформації, вражає потік законопроектів та законів, прийнятих за останні кілька років. Оскільки закони не обговорюються перед їх прийняттям, ті, хто цим законам протистоїть і хоче вжити заходів проти них, укладають «закони проти законів». Багато депутатів приділяють багато часу укладанню нових законів. Не кожен проект доходить до Парламенту, деякі проголошуються неконституційними, у той час як інші затримуються на рівні розгляду комітетів. Решта досягає Парламенту, що призводить до прийняття десятків законопроектів за одне засідання. Були навіть скарги від самих депутатів, які обурювалися, що вони майже нічого не знають про закони і що перед голосуванням не було ніякого обговорення.

Багато із цих законопроектів є поправками до попередніх законів; деякі з них були чинними лише впродовж короткого часу. Ці поправки є не просто пристосуванням до змінних реалій, але необхідністю, оскільки виявляються суперечності між деякими законами. Це ще одна пострадянська риса. У цьому потоці законопроектів ніхто не знайомий з поточним станом усіх законів, що вже існує.

Наступна риса пострадянського законодавства — це їх нечітке формулювання законів, яке залишає необмежений простір для тлумачення, наприклад на місцевому рівні. Місцева влада також може навмисне відхилятися від чіткого формулювання закону або рішення.

Навіть якщо є стабільні закони, немає жодної гарантії, що їх будуть дотримуватись. Це також пряма спадщина пострадянщини. Наприклад, минуло 10 років, перш ніж закон 1993 року «Про телебачення і радіомовлення» було впроваджено у життя. Не минуло й тижня після оголошення суворих заходів, як Президент Кучма спробував заспокоїти обурених людей, стверджуючи, що цей закон є швидше рекомендацією і не повинен сприйматися буквально (22.4.2004). Називати закон рекомендацією — це загроза самим принципам держави.

Не лише закони долучаються до туманної правової ситуації в Україні; існують численні президентські укази, резолюції, що приймаються на регіональному або муніципальному депутатському рівні (і частково не відповідають чинним законам та привласнюють собі компетенції, котрі їм не належать, наприклад щодо регіональних мов), і рішення суду. Рішення судів часто суперечать одне одному і впроваджуються в життя, лише якщо вони «вигідні». Неприємні рішення просто ігноруються або «забуваються».

Ще одне постійне джерело проблем — обмежений проміжок часу, за який належить виконати нові положення. Були випадки, коли встановлені терміни допускали всього 4—5 днів після ратифікації закону.

Крім того, постійно з'являються нові урядові установи, а старі реструктуруються або закриваються. Постійний перерозподіл обов'язків між урядовими установами спричинили неоднозначність у розподілі ролей і відповідальності. Таким є випадок з мовною політикою. Іноді дві установи відповідають за одне завдання, відповідно перешкоджаючи одна одній. На такому досвіді ґрунтується стаття 4 (параграф 8) закону «Про телебачення і радіомовлення», яка іншим установам явно забороняє виконувати ті самі обов'язки, що й Нацрада.

Ще один наслідок такої мішанини повноважень полягає в тому, що створюється багато концепцій і проектів, після чого вони зникають у шухляді.

Ще однією рисою пострадянської політики є той факт, що політики доволі скептично ставляться до не-політиків (фахівців). Політики постійно намагаються усунути не-політиків від участі у будь-якому повноважному органі [54]. За міжнародними стандартами є незвичайне, що в такій організації, як Нацрада, представлені лише політики, а ЗМІ або суспільні організації не мають ніякої можливості бути там представленими

[54] Це, очевидно, стосується громадської ради майбутньої суспільної телерадіокомпанії, щодо склад котрої на даний момент сваряться політики. Кожна партія хоче делегувати своїх членів до цього органу і усунути представників інших організацій.

своїми делегатами. Політики загалом неохоче випускають владу з рук.

І остання риса політики у пострадянській Україні — це намагання держави втручатися у сфери, які можуть функціонувати без державної участі або впливу. Закон «Про телебачення і радіомовлення» все ще містить такі елементи. Нацрада все ще занадто залежна від держави, вона є частиною держави. Замість фінансування через ліцензування, Нацрада цілком фінансується державою. Доволі серйозною проблемою у засобах масової інформації є велика кількість загальнодержавних, регіональних та муніципальних [55] газет та регіональних телевізійних і радіослужб, які зараз підлягають розформуванню.

Висновки

Українська мовна політика у засобах масової інформації ексклюзивно націлена на підтримку української мови, часто навіть уникаючи згадок про російську мову в своїх документах. У de facto двомовній державі одностороння мовна політика не є достатньою. Вислови типу «війна мов» або «культурний геноцид» показують, що проблема серйозна.

Мовну політику в Україні можна охарактеризувати глибокими розбіжностями між двома дискурсами, кожен з яких несумісний з іншим.

Українізацію засобів масової інформації і заходи, що для цього вживаються, можна зрозуміти лише як наслідок історично і етнонаціонально зорієнтованого дискурсу. Цей дискурс має на меті повністю скасувати історичну «несправедливість», тобто русифікацію, на користь відродження української мови. Українській мові слід надати належне місце у всіх сферах громадського життя, у тому числі у сфері ЗМІ. Цей дискурс ґрунтується на припущенні, що радянське панування жорстоко перервало природний процес творення нації в Україні, який слід зараз відновити. Він висловлює переконання, що українську націю та єдність української держави можна забезпечувати тільки українською мовою. Саме завдяки українській мові українська нація вижила протягом радянської доби. На її загрозу реагували особливо вразливо. Класичним документом, що висвітлює цей дискурс, є «Концепція національної мовної політики» 2006 року [56]. Іншими

[55] Список муніципальних газет можна знайти за цією адресою: www.comin.kmu.gov.ua/document/58276/media%20karta2007.doc

[56] www.minjust.gov.ua/files/11.7.06_3.doc.

такими документами, що відображають цей дискурс, є рішення Конституційного Суду, наприклад від 14 грудня 1999 року, у якому дається тлумачення статті 10 Конституції. Законопроекти, запропоновані Мовчаном і Яворівським, а також звернення Президента В. Ющенка до народу з питань мовної політики додатково ілюструють цей дискурс.

Другий дискурс — свідомо антиісторичний, і базується він цілком на сучасній ситуації в Україні. Це поширений дискурс серед росіян і російськомовних українців [57], а також у Раді Європи. Він зосереджений на тут і тепер існуючих меншинах, що мають право вимагати підтримки своїх мов у ЗМІ. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин — найочевидніше втілення цього дискурсу, одночасно з законопроектами, внесеними Н. Шуфричем, Л. Грачем і В. Колесніченком, а також іншими. Оскільки на даний момент нереально очікувати, щоб російська мова набула статусу другої державної мови (щоб внести поправку до Конституції, необхідно мати більшість голосів — 2/3 у Парламенті), даний дискурс натомість спрямований на підтримку багатомовності, регіональних мов і мов меншин. Оскільки Україна прагне стати членом ЄС і зорієнтована на Європу, український уряд не може ігнорувати цей дискурс, оскільки він прийнятний для сучасної Європи (яка загалом не знайома з українською історією).

Не викликає здивування існування значної кількості позірно суперечливих правових норм, позаяк ці норми укладалися у контексті двох різних дискурсів. Ці протиставні дискурси відображаються, наприклад, у законі про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, що вимагає доступності для меншин усіх форм засобів масової інформації, у порівнянні з законом «Про кінематографію».

На тлі цих двох політичних дискурсів постає третій елемент, громадяни України. Наскільки державна мовна політика у сфері ЗМІ відповідає загальній думці населення?

Навіть на Сході та Півдні України вони виявляють певне розуміння щодо політики українізації. Але принаймні у межах впливу мовної політики на ЗМІ старше покоління не готове саме піддаватися українізації, позаяк його представники значною мірою не розуміють мову (або не хочуть вживати її) і набагато менше нею розмовляють. У такий спосіб вони відмовляються вивчати українську мову і адресують справу оволодіння українською мовою наступному поколінню. Під час

[57] Детальніше про ідентичність росіян і російськомовних українців в Україні, їх стосунки між собою і порівняно з україномовними українцями, див. Fournier 2002.

дискусій у фокус-групах постійно тривають розмови про дітей і внуків, які вільно володіють українською. Імовірно, старше покоління припускає, що їхні діти і внуки будуть двомовними (а не одномовними, українськомовними). Друга риса дискурсу мовної політики у ЗМІ — це деякий опір, або навіть відверта непокора, яку можна спостерігати на Сході й Півдні України [58]. Чим більше заходів уряд вживає, щоб українізувати засоби масової інформації, тим менше деякі люди схильні приймати ЗМІ українською мовою. Це стосується не лише старшого покоління, але також молодшого. Надто наполеглива українізація може відвернути молодь Сходу і Півдня України від українських ЗМІ, залишаючи її у медіапросторі Росії. Це, звичайно, не відповідає меті української медійної політики. Низька якість українських перекладів книг та повного дублювання, непопулярне часткове дублювання записів і субтитри спричиняють певний опір українізації ЗМІ. Через незрівнянно більше виробництво і потужніший ринок ЗМІ у Росії велика кількість перекладів базується на російських версіях, навіть якщо книга чи фільм були в оригіналі випущені іншою мовою (наприклад, згадуваний в одній дискусії «Гаррі Поттер» [59]). Що стосується українських ЗМІ, то учасники дискусій у фокус-групах скаржилися, що друковані ЗМІ важче читати українською мовою, ніж російською, і що дубльовані записи зрозуміти важче. У випадку іноземних оригіналів українці загалом погоджуються на переклади або дубльовані записи на українську, але вважають це зайвим для російських оригіналів. Оригінальна українська продукція українською мовою приймається позитивно.

Які висновки слід зробити із цих трьох факторів? Під час дискусій у фокус-групах учасники неодноразово підкреслювали той факт, що необхідно більше часу і що поступова українізація має більше шансів на успіх. Втім, український уряд квапиться, позаяк ніхто не знає, скільки часу залишатиметься при владі. Отже, для захисту і забезпечення мовних прав усіх важливо створити правове підґрунтя, незалежне від змін урядів, та піклуватися про неухильне дотримання

[58] «Беручи до уваги сильну пострадянську традицію відчуження громадян від держави та недовіру до будь-чого офіційного, російська «неофіційна» мова набула певної соціальної привабливості, подібної якось мірою до колишнього статусу української мови як лінгвістичного прояву соціального опору та демократичного відродження України наприкінці 80-х — початку 90-х рр.» (Степаненко 2003: 128).

[59] Насправді, високоякісний український переклад книги про Гаррі Поттера здійснювався з оригіналу, а не з російської версії. Це приклад того, що російськомовне населення або виходить зі старих даних, або вигадує причини, щоб виправдати відмову від української мови.

його. Це доволі складна справа у пострадянській державі з її рисами нестабільності, але це, мабуть, єдина життєздатна альтернатива.

Бібліографія

1. *Больман І.* Мовні війни в Європі / пер. з фр. — К., 2007. — 280 с.
2. *Гречанюк Сергій.* По кому подзвін? Про мертві, ненароджені і ще живі ЗМІ // Урок української. — 2002. — № 10. — С. 2—7.
3. *Єрмоленко С. Я., Пономаренко А. Ю., Яременко С. А.* та ін. Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики. — К., 2006. — 96 с.
4. *Залізняк Ганна, Масенко Лариса.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001. — 95 с.
5. На порозі Малоросії // Слово і час. — 1998. — № 5.
6. Обережно — мова! Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003. — К., 2003. — 134 с.
7. Статистичний щорічник України за 2006 рік. — К., 2007.
8. Besters-Dilger, Juliane and Li, Svitlana D. "Die Minderheiten im Aufbruch." *Die Ukraine in Europa*. Ed. Juliane Besters-Dilger: Wien (Bцhlau), 2003. 269—307.
9. Besters-Dilger, Juliane. "The Ukrainian language in education and mass media" *Harvard Ukrainian Studies* XXIX (2008): forthcoming.
10. Fournier, Anna. "Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine" *Europe-Asia Studies* 54/3 (2002). 415—433.
11. Lukyanova, Maria. "Massenmedien in der Ukraine" *Ukraine-Analysen* 17 (2006). 2—10.
12. Stepanenko, Viktor. "Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building" *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Eds. Daftary, Farimah and Franзois Grin: Budapest, 2003.107—135.

Надія Трач

МОВНА ПОЛІТИКА ТА МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА ТА ДІЛОВОДСТВА В УКРАЇНІ

Вступ

Після Помаранчевої революції 2004 року багато українських та зарубіжних аналітиків звертали увагу на національно-демократичні зрушення, що певним чином заторкнули і сферу мовної політики [1]. Незалежний культурологічний часопис «Ї» так тоді відгукнувся про мовно-культурні зміни, що відбувалися в системі українського судочинства: «Мовна помаранчева революція стосувалася не лише масової культури. Попри те, що мало хто розумів усі тонкощі процесу у Верховному Суді, який безпрецедентно транслювали більшість телеканалів, все ж багатьох вразило, що всупереч масовості суржику чи російської термінології у більшості спеціялізованих "б'юрократичних" сферах, витворилася і діє судочинна, правнича українська термінологія. І нею послуговуються не "для приколу", як це було дотепер у владних київських кабінетах, а вирішуючи долю держави» [2]. Чи відбулося розширення сфер функціонування державної мови у сфері судочинства у період незалежності України? Чи підвищився престиж української мови у сфері державного управління? Яким чином регулює українське законодавство використання мов інших національностей у судовій сфері? Які мовні вимоги висуває українське законодавство до суддів та державних службовців? Чи існують механізми втілення законодавчої бази про мову судочинства? Чи є реальна мовна ситуація відображенням положень мовної політики, зафіксованих у відповідних законодавчих актах? Чи є мовне питання підґрунтям для конфліктів та судових позовів?

---

[1] Див. наприклад: *Масенко Л.* Назва Помаранчевої революції в лінгвокультурологічному аспекті // Урок української — 2006. — №7. — С. 31—34; *Ставицька Л.* Дискурс помаранчевої пристрасті // Критика. — 2005. — № 3.

[2] *Мадиш І.* Народ мовчить все голосніше // Мова німої країни http://www.ji.lviv.ua/searchFrameset.htm

© Трач Н., 2008

На ці запитання ми намагалися віднайти відповідь у своєму дослідженні. Матеріалом для нього стали: а) мовне законодавство України та нормативні акти, що регулюють провадження судочинства, статус суддів тощо; законопроекти, що стосуються мовної політики загалом та використання мови у судочинстві зокрема; б) дані всеукраїнського опитування та фокус-груп із мовного питання, проведених Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» в рамках проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні та лінгвістичні аспекти та подальші перспективи»; в) експертні структурні та глибинні інтерв'ю представників юридичної спеціальності.

Окремі теоретичні та практичні аспекти застосування мов у судочинстві раніше розглядалися в науковій та науково-публіцистичній літературі В. Маляренком, Л. Костіною, М. Леоненком, О. Михайленком та ін [3]. Проте у цій сфері досі залишається багато дискусійних актуальних проблем.

Мовна політика у сфері судочинства та діловодства в Україні: аналіз базових законодавчих актів та законопроектів

Законодавче регулювання мовної політики у сфері судочинства здійснюється на основі таких законів України: Конституції України, «Про судоустрій», «Про статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», Цивільного та Кримінального процесуальних кодексів, Кодексу адміністративного судочинства та ін. Перш за все, слід зазначити, що вимога володіння державною мовою, згідно із чинним законодавством України, висувається до найвищої особи в державі та до представників юридичних спеціальностей (до депутатів, наприклад, така вимога не висувається): «Відповідно до Конституції України володіти державною мовою зобов'язані Президент України

[3] Див. наприклад: *Маляренко В.* Про мову судочинства в Україні // Політика і час. — 2007. — № 5. — С. 14—20; *Маляренко В.* Про державну мову та перекладача у кримінальному процесі України // Голос України. — 21 липня 2006 року — № 175; *Костіна Л.* Напрямки реалізації мовної політики держави у кримінальному судочинстві України // Юридичний радник. — 2006. — № 3 (11); *Леоненко М.* Соціально-політичні аспекти реалізації державної мовної політики у сфері кримінального судочинства // Вісник Запорізького юридичного інституту. — Запоріжжя, 2001. — № 3 (16). — С. 234—246; *Михайленко О.* Про засаду провадження кримінального судочинства українською мовою // Юридична Україна. — 2003. — № 6. — С. 25—27; *Вовк С.* Про деякі проблемні питання ЦПК України // Судова апеляція. — 2006. — № 1.

(ст. 103), судді Конституційного Суду (ст. 148) та судді судів загальної юрисдикції (ст. 127). Нікого більше Конституція не зобов'язує володіти державною мовою» (Маляренко 2007:14).

Отже, мовне питання для працівників суду, зокрема володіння державною мовою, є вкрай важливим. Так, ст. 7 Закону України «Про статус суддів» регулює вимоги, які висуваються до претендентів на зайняття посади судді: «На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою» [4].

До вересня 2005 року мовна політика в Україні щодо судочинства відбувалася згідно із законом «Про мови в Українській РСР» 1989 року. Так, у ст. 18 цього закону зокрема зазначено: «Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою. У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, судочинство може здійснюватись національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, — мовою, прийнятною для населення даної місцевості» [5]. Питання використання мови у судочинстві регулює також Закон України «Про судоустрій» 2002 року. Так, ст. 10 цього закону стверджує: «1. Судочинство в Україні провадиться державною мовою. 2. Застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і порядку, визначених законом. 3. Особи, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. У випадках, передбачених процесуальним законом, це право забезпечується державою» [6]. Слід зазначити, що Висновок Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року також визначив судочинство як одну із основних сфер застосування державної мови.

Проте 1 вересня 2005 року у сфері мовної політики щодо судочинства відбулися значні зміни. Набули чинності новий Цивільний процесуальний кодекс і Кодекс адміністративного судочинства, які передбачають ведення судочинства на всій території України державною українською мовою. Так, у ст. 7

---

[4] Закон України «Про статус суддів» // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-12

[5] Закон України «Про мови в Українській РСР» // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11

[6] Закон України «Про судоустрій» // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14

«Мова, якою здійснюється цивільне судочинство» Цивільного процесуального кодексу проголошено: «1. Цивільне судочинство здійснюється державною мовою. 2. Особи, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою, у порядку, встановленому цим Кодексом, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому цим Кодексом. 3. Судові документи складаються державною мовою» [7]. Отже, в нових кодексах уже не вживаються терміни *мова, прийнятна для населення даної місцевості; національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості* тощо.

Міністерство закордонних справ Російської Федерації відреагувало таким чином: «Це позбавляє їх (російськомовних громадян. — *Н. Т.*) повноцінного судового захисту. Крім того, юридичні терміни досить важко сприймаються нерідною мовою, що дуже важливо при особистій участі громадян у судових процесах» (Дзеркало тижня 2005:6). Українські дипломати, даючи відповідь російським колегам, зробили порівняльний аналіз української і російської мовної політики: «Особливе обурення викликає застосування російським зовнішньополітичним відомством подвійних стандартів. Як інакше можна оцінювати розпорядження голови Уряду РФ М. Фрадкова від 5 вересня 2005 р., яким затверджено Концепцію федеральної цільової програми «Російська мова (2006—2010)». Її головним стрижнем розглядається об'єднання народів РФ як єдиної нації саме за допомогою російської мови, знання і використання якої є обов'язковим для усіх громадян Російської Федерації. Крім того, відповідно до Закону РФ «Про російську мову» (прийнятий у травні 2005 р.), російська мова як державна мова РФ «підлягає обов'язковому використанню, у тому числі і у сфері судочинства» [8].

Слід зазначити, що, вочевидь, міністерство закордонних справ Російської Федерації відстежує заходи мовної політики в Україні. Наведені вище цитати із заяви МЗС Росії щодо мовної політики у сфері судочинства перегукуються з іншими заявами російського відомства [9].

---

[7] Цивільний процесуальний кодекс України // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15

[8] Цит. за: *Майборода О., Хорунжа Т.* Мовне питання в ході та після виборів до Верховної Ради України 2006 року (за результатами моніторингу друкованих й електронних ЗМІ) // http://www.kngu.org/KongrUkr/Monitoring/Monitoring-06/Movy.htm

[9] Див. детальніше: Стаття Ю. Бестерс-Дільгер у цьому збірнику.

У державне регулювання мовної політики у сфері судочинства намагалися втрутитися також народні обранці Криму: «Кримські депутати твердять, що населенню України і, зокрема, кримчанам важко використовувати українську мову в судочинстві та інших галузях» [10]. Кримські депутати подавали на розгляд певні ініціативи щодо законодавства: «Наприклад, у проекті змін до Цивільного процесуального кодексу вони пропонують внести положення про те, що "судочинство здійснюється державною мовою або мовою більшості населення відповідної місцевості". До Закону України "Про органи реєстрації актів цивільного стану" кримські депутати пропонують внести положення, згідно з яким ці документи видавалися б українською та російською мовами обов'язково, а кримсько-татарською — за бажанням громадянина, до Закону "Про нотаріат" — про те, що документи створюються мовою більшості» [11].

Проте ці заяви були сприйняті критично, оскільки пропоновані зміни могли б призвести до поглиблення розколу у суспільстві, тим паче, що кримські депутати не мають права законодавчої ініціативи. За оцінками журналістів, реальна мовна ситуація у сфері судочинства в Криму після 1 вересня 2005 року не зазнала кардинальних змін: «Попри заяви різних політиків кримських, навіть адвокатів, насправді з 1 вересня судочинство в Криму ведеться, як і раніше, переважно російською мовою. Лише за певних обставин, якщо на цьому наполягають клієнти чи учасники судового процесу, то деякі судді переходять на українську мову, досить таки ламану» [12].

Депутати Верховної Ради України, які, на відміну від кримських колег, мають право законодавчої ініціативи, внесли ряд законопроектів щодо мови судочинства. Так, В. Колесніченко, член Партії регіонів, став автором аж 9 законопроектів (один у співавторстві з С. Ківаловим), які стосуються змін у мовній політиці щодо судочинства в Україні. У Проектах Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо провадження судочинства державною та російською мовами) та Закону України «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (щодо

---

[10] Крим вимагає російської державної мови. Радіо BBC Ukrainian. 18 жовтня 2006 р. // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2006/10/061018_crimea_language_oh.shtml

[11] *Семена М.* Депутати показують «язик» // Україна і світ. — 30 жовтня 2006 року. // http://www.uwtoday.com.ua/print.asp?LID=1&NID=3095&Jid=184

[12] *Драч М., Марусик Т.* Росія заявляє про утиски "20 мільйонів російськомовних" громадян України. Радіо "Свобода". 8 вересня 2005 року // http://www.vox.com.ua/data/publ/2005/09/08/rosiya-zayavlyaye-pro-utysky-20-milioniv-rosiiskomovnyh-gromadyan-ukrainy-dopovneno.html

мови судочинства) депутат пропонує провадити судочинство паралельно українською і російською, у Проекті Закону України «Про регіональні мови та мови меншин» — запровадити в законодавчий обіг поняття «регіональна мова». Інші законопроекти рекомендують зміни до регуляції мовного питання в різних галузях судочинства. Так, у Проекті Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України» (щодо використання російської мови в господарському процесі) В. Колесніченко пропонує провадити господарське судочинство українською чи російською мовою, за згодою сторін. Подібні зміни щодо інших галузей судочинства він рекомендує у Проектах Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України» (щодо здійснення розгляду справи російською мовою), Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» (щодо усунення мовної дискримінації) та Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» (щодо мови слідчих та судових документів). Судові документи депутат пропонує вести мовою, якою здійснювався розгляд справи (у такому випадку зникає необхідність обов'язкового ведення судової документації державною мовою). У Проекті Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про статус суддів"» (щодо права на заняття судової посади) В. Колесніченко рекомендує висунути вимогу володіння державною і російською мовами для суддів.

Експертна оцінка цих законопроектів — гостро критична. Так, у висновку Головного експертного управління щодо законопроекту «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (щодо мови судочинства) зокрема зауважено: «Надання можливості здійснювати за згодою сторін судочинство російською мовою не повною мірою узгоджується з положенням ст. 10 Конституції України, згідно з яким в Україні гарантується також вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України (ст. 10).

Відповідне положення поставить російську мову у привілейоване становище порівняно з іншими мовами національних меншин, що теж не узгоджується із Конституцією України, яка містить норму, що не допускає надання привілеїв чи обмежень за ознаками «етнічного... походження..., за мовними та іншими ознаками» (частина друга ст. 24)» [13].

---

[13] Розділ «Законотворча діяльність» на порталі Верховної Ради України // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?ses=10007&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%EC%EE%E2%E8&out_type=&id=

У висновку йдеться і про те, що російськомовне населення не перебуває у ситуації мовної дискримінації, зокрема і в галузі судочинства: «Слід зважати й на те, що чинне законодавство не забороняє використовувати російську та інші мови у судочинстві. Зокрема, це відображено у частині другій статті 7 Цивільного процесуального кодексу України, якою особам, які беруть участь у справі і не володіють державною мовою, надається право робити заяви, давати пояснення, виступати у суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача. Норму аналогічного змісту містить також Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 19)» [14].

Експерти не схвалюють законодавчі ініціативи В. Колесніченка і з точки зору міжнародних зобов'язань України. Так, Секретаріат Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції в Експертному висновку про відповідність європейському праву, зобов'язанням України в рамках Ради Європи проекту закону «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» робить такі зауваження: «Згідно з Законом «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» № 802-IУ від 15 травня 2003 року Україна зобов'язалася вживати для забезпечення відповідних мовних прав зацікавлених осіб щонайменше п'ять передбачених статтею 9 Хартії заходів в галузі судової влади стосовно усіх визначених державою регіональних мов або мов меншин (всього їх — 13). Слід зазначити, що Хартія не робить жодного розрізнення між мовами, на які поширюється її дія, визнаючи їх рівноправний статус.

Реалізація ж пропозиції, що міститься у законопроекті, скерована на виділення однієї з таких мов (російської) на тлі інших регіональних мов або мов меншин; такий підхід входить у суперечність з вимогами частини першої статті 2 Хартії щодо застосування цілей і принципів цього договору до всіх регіональних мов або мов меншин, які вживаються на її території, і може спричинитися до порушення зобов'язань України за Хартією. Таким чином, законопроект суперечить зобов'язанням України в рамках Ради Європи» [15].

Висновки експертів з питань євроінтеграції збігаються з оцінкою Головного експертного управління інших законопроектів В. Колесніченка: «Законопроект також суперечить стат-

---

[14] Розділ «Законотворча діяльність» на порталі Верховної Ради України // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?ses=10007&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%EC%EE%E2%E8&out_type=&id=

[15] Там само.

ті 24 Конституції України, яка забороняє дискримінацію, зокрема за мовною ознакою: законодавче закріплення згаданої пропозиції матиме наслідком надання переваг носіям російської мови перед іншими особами, що послуговуються іншими регіональними мовами або мовами меншин» [16].

У висновку про Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо провадження судочинства державною та російською мовами) експерти Головного експертного управління наголошують на тому, що державна мова судочинства є одним із основних принципів здійснення правосуддя й елементом конституційного ладу: «Складовою державного суверенітету та конституційного ладу і одним із атрибутів судочинства, який невід'ємно супроводжує процес реалізації державою її владних повноважень та забезпечує встановлений правовий порядок, є мова судочинства. Тому частина 1 статті 10 Закону України "Про судоустрій України" містить імперативну норму, яка визначає, що судочинство в Україні провадиться державною мовою. Заміна ж державної на іншу мову або введення альтернативної при здійсненні судочинства означатиме порушення Конституції України» [17].

Законопроект щодо мови судочинства, а саме щодо мови господарського судочинства, запропонували також народні депутати В. Толстенко та М. Оніщук. У Проекті Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України (щодо використання української мови та визначення статусу перекладача в господарському судочинстві)» вони пропонують продовжити тенденцію, введену в чинне законодавство новим Цивільним Процесуальним кодексом та Кодексом адміністративного судочинства, і запровадити судочинство державною (і у випадках клопотання однієї зі сторін — рідною) мовами в господарське судочинство. Законопроект цінний і тим, що визначає статус перекладача і умови його праці в суді. Проект отримав схвальні відгуки експертів.

Мовне питання судочинства розглядається і в законопроектах щодо розвитку і функціонування мов на території України загалом. Так, Проект Базового Закону «Про мови в Україні» (автори — Є. Кушнарьов, В. Волга, Л. Грач) пропонує запровадити паралельне використання державної і регіональної мов у таких галузях: мова судочинства, мова роботи та мова актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мова провадження у справах про адміністративні

[16] Там само.

[17] Там само.

правопорушення, мова кримінального провадження, мова господарського та цивільного судочинства.

Натомість існують інші законопроекти протилежного спрямування, які посилюють статус української як державної і водночас створюють умови для вільного використання інших мов, зокрема мов національних меншин, в Україні. Це, зокрема, законопроект керівника блоку партій «Наша Україна — Народна самооборона» В'ячеслава Кириленка.

При порівняльному аналізі бачимо, що він частково повторює законопроект теперішнього Президента України Віктора Ющенка «Про розвиток і застосування мов в Україні» 2000 року, проте містить і нові ідеї щодо мовної політики загалом і мовного регулювання у судовій сфері зокрема. Так, законопроект висуває до суддів вимогу володіння державною мовою. Це положення задекларовано і в Конституції України (ст. 127), і в Законі України «Про статус суддів». Проте в законопроекті встановлено дефініцію володіння державною мовою: «Обсяги знання державної мови повинні передбачати вільне володіння, користування, ведення діловодства, документації та подання службової інформації» [18]. Недоліком законопроекту є те, що не встановлюється можливість атестації суддів з мовного питання (щодо державних службовців висунуто вимогу проведення атестації). Показовим є те, що законопроект встановлює адміністративну, дисциплінарну та у деяких випадках кримінальну відповідальність за порушення цього закону. Проте нерозробленим залишається механізм притягнення до відповідальності особи, що порушила мовне законодавство. Вимогу володіння державною мовою державними службовцями і проведення відповідної атестації висуває і законопроект авторства П. Мовчана та В. Яворівського. Порівняно із законопроектом В. Кириленка, у законотворчому документі цих авторів чіткіше прописано механізм покарання за порушення мовного законодавства: «Незнання державної мови, ігнорування її під час виконання службових обов'язків кваліфікуються як службова невідповідність» [19].

Законопроект В. Кириленка спрямований на розвиток і розширення функціонування української мови у судовій сфері і галузі діловодства. Так, державною українською мовою має відбуватися усне спілкування і письмове провадження у таких галузях: мова цивільних угод, мова діловодства та

---

[18] Розділ «Законотворча діяльність» на порталі Верховної Ради України // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?ses=10007&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%EC%EE%E2%E8&out_type=&id=

[19] Там само.

документації, мова попереднього (досудового) слідства, дізнання та прокурорського нагляду, мова нотаріального діловодства, мова провадження у справах про адміністративні правопорушення, мова роботи та мова актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Водночас законопроект передбачає застосування мов національних меншин поряд із державною (публікація актів місцевого самоврядування, вимога до державних службовців володіння мовою національних меншин на відповідній території), рідної мови (судочинство, провадження про адміністративні порушення), мови, прийнятної для сторін (правова допомога), мови іншої сторони договору (публікація міжнародних договорів України) тощо. Законопроект П. Мовчана та В. Яворівського загалом орієнтований у тому ж напрямі, що й документ В. Кириленка, проте містить певні відмінності. Так законопроект П. Мовчана та В. Яворівського ліберальніше ставиться до мови досудового слідства (крім державної, дозволяє використовувати мову, прийнятну для сторін), проте містить відмінні вимоги до державних службовців (користування тільки державною мовою, тоді як у законопроекті В. Кириленка є обов'язок для держслужбовців знати мову національних меншин регіону, де він працює і використовувати її при потребі).

За оцінками експертів, жоден із законопроектів щодо мови судочинства повністю не відповідає потребам врегулювання мовних конфліктів у цій галузі: «...більшість існуючих сьогодні пропозицій науковців і практиків... не мають системного характеру, що обумовлено нечітким розумінням підґрунтя та напрямків реалізації мовної політики держави у кримінальному процесі України» [20]. Однією із проблем законопроектів є неузгодженість термінів. Так, щодо мови нараховуємо близько 20 термінів: *державна мова; іноземна мова; інша мова; інша мова, якою володіє особа; мова більшості населення даної місцевості; мова, якою володіє особа; мова, якою здійснювався розгляд справи; мова іншої сторони; мова іншої сторони договору; мови меншин; мови національних меншин; мова, прийнятна для населення даної місцевості; мова, прийнятна для сторін; мова, яку розуміє особа; мова судочинства; національна мова більшості населення даної місцевості; офіційна мова; регіональна мова; рідна мова; російська мова; українська мова; відповідна мова.*

---

[20] *Костіна Л.* Напрямки реалізації мовної політики держави у кримінальному судочинстві України // Юридичний радник. — 2006. — №3 (11). // http://www.yurradnik.com.ua/stride/ur/index.php?m=archive&y=2006&mag=16&art=326

Очевидно, насамперед потрібно укласти глосарій цих термінів, дати чіткі дефініції, а потім застосовувати їх у законотворчій та законодавчій практиці. Наприклад, на нашу думку, доцільним є вживання поняття «рідна мова» в контексті мови судового процесу. Цей термін, очевидно, вдаліший від аморфних «мова, прийнятна для більшості населення даної місцевості», «національна мова більшості населення даної місцевості». Адже йдеться про окремі випадки вживання рідної мови у разі, якщо особа недостатньо володіє державною мовою. З іншого боку, існує наукова проблема визначення поняття «рідна мова»: мова батьків, мова матері, мова культури, в якій виростає особа. Також у текстах законів та законопроектів виникає протиставлення на функціональному рівні *державна мова/рідна мова,* тоді як для більшості населення України ці два поняття збігаються (державна мова водночас є рідною). Очевидно, це питання потребує ґрунтовного дослідження і термінологічного розв'язання. Одним із варіантів може бути термін *інша мова (рідна мова особи чи мова, якою володіє особа).* На наш погляд, протиставлення *державна мова/інша мова* чи *державна мова/недержавна мова* видається доцільнішим. Іншим способом розв'язання цієї проблеми могли б бути зміни до порядку набуття громадянства України. Якщо серед вимог до претендента на громадянство України ввести мовну компетентність (володіння державною мовою) і проводити відповідну атестацію (за прикладом балтійських держав), автоматично зникне проблема використання мови в судах, адже тоді не буде потреби говорити про громадян, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою. Про переклад йшлося б тільки у випадках, коли одна зі сторін судового процесу не є громадянином України.

Статус перекладача у чинному законодавстві України не є чітко визначеним і здебільшого формулюється як «одна зі сторін судового процесу». Законопроект В. Толстенка та М. Оніщука пропонує таку дефініцію: «Перекладачем є особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється ... судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими» [21]. Проблемою українського судочинства є те, що сторони найчастіше виступають близькоспорідненими мовами: українською та російською, тому не вдаються до послуг

[21] Розділ «Законотворча діяльність» на порталі Верховної Ради України // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?ses=10007&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%EC%EE%E2%E8&out_type=&id=

перекладача: «Проте досі ще не зафіксовано випадку, коли на суді українець забажав, щоб йому перекладали виступ російськомовного свідка, прокурора і т. д.» [22].

Проблеми з розумінням у сторін виникають, коли мови віддалені, належать до різних мовних груп, сімей: «Так, Фрунзенський районний суд м. Харкова розглянув справу щодо громадянина Грузії О. за відсутності перекладача і захисника, що відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 370 КПК є істотним порушенням вимóг кримінально-процесуального закону. Апеляційний суд цей вирок скасував» [23].

Громадяни неохоче звертаються до послуг перекладача, оскільки законом чітко не встановлено, хто саме має фінансувати його послуги. Вказано, що в деяких випадках це робить держава. Очевидно, йдеться про малозабезпечених громадян, в іншому разі послуги перекладача оплачує особа, котра звертається до суду. Власне, у цій частині законодавство України потребує ревізії, адже забезпечення мовних прав громадян — обов'язок держави.

Невизначеною залишається проблема обсягу перекладу, адже судовий перекладач має вільно володіти не тільки загальновживаною лексикою, а й специфічною правничою термінологією: «Тож, якби законодавці передбачили такі випадки й зробили для того одне-єдине застереження, якби перекладач з юридичним дипломом мусив би перекладати не кожну репліку кожної зі сторін, а лише цитати з нормативних актів та подібне, проблему було б з легкістю знято.

Але — немає такого застереження. Тож суди відбуваються російською, й скільки судових помилок, скільки неправосудних рішень завдячують лише некваліфікованому перекладові на російську законодавчих актів та некваліфікованому перекладові на українську підсумкових судових документів, лишається тільки гадати» [24].

Ще одна проблема, пов'язана з перекладом у суді, — різний робочий мовний режим судів нижчої та вищої інстанцій внаслідок нечіткого дотримання мовного законодавства: «Мовна проблема полягає не тільки в тому, що подекуди суддя її (державну мову — *Н. Т.*) не знає. Адже не забувайте, що є й інші органи, які направляють справи до суду. Як бути судді,

---

[22] *Колесник Н.* Про мовний етноцид українського народу // Нова ера. — 10 травня 2007 року // http://www.novaera.te.ua/article_view.php?article=631

[23] *Марчук Ф., Рудник Г., Шевченко М.* Про якість складання й оформлення судових рішень у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення // http://law.autoua.net/sud_kach.htm

[24] *Бахтєєв Б.* Битва за симулякри // Українська правда. — 5 червня 2006 року // http://www.pravda.com.ua/news/2006/6/5/42497.htm

котрий слухає кримінальну справу, матеріали якої складені російською мовою? Судді заборонено бути перекладачем, бо перекладач — процесуальна особа. І що ми маємо: обвинувальний висновок — російською, вирок — українською, рішення апеляційної інстанції — російською, а Верховного Суду — знову українською. Але ж рішення містить юридичні терміни, які при неточному перекладі мають подвійний зміст. Тому кожний посадовець, в тому числі і суддя, зобов'язаний володіти державною мовою» [25]. Слід зазначити, що є й інші проблеми, пов'язані з перекладом у судах, зокрема етичного плану: вплив сторони чи свідка у процесі на перекладача, співчуття до сторони процесу і як наслідок свідомо неточний чи неправильний переклад. Цю проблему має розв'язати відповідальність за невиконання чи порушення перекладачем його повноважень.

У статті «Про мову судочинства» Василь Маляренко, колишній голова Верховного Суду України (2002—2006 роки), окреслює свій розв'язок проблеми застосування перекладу в судах. Юрист-практик пропонує запровадити на державному рівні офіційну двомовність. Аналізуючи сучасне законодавство, автор стверджує, що «не можна мільйони гривень витрачати на переклад з української на російську і навпаки, бо це витрати абсурдні, не підкріплені ні здоровим глуздом, ні економічними можливостями» (Маляренко 2007:15). Вочевидь, автор не враховує того факту, що якраз за офіційної двомовності обов'язковим є дублювання законодавчих актів, державної документації обома мовами і якраз у такому випадку виникатимуть проблеми з «абсурдним» перекладом.

Термінологічно аморфним є визначення «особа, що не володіє або в недостатньому обсязі володіє державною мовою». Очевидно, це визначення потребує чіткішого окреслення. О. Михайленко подає спробу такої дефініції: «Особу може бути визнано такою, що володіє мовою судочинства, якщо вона в змозі добре розуміти цю мову і вільно спілкуватися нею. Це, передусім, визначає сама особа, наприклад, обвинувачений» (Михайленко 2003:26—27). У випадках зловживання цим правом автор рекомендує, щоб суддя давав оцінку рівня володіння мовою судочинства на підставі різного роду документів: складеної автобіографії, документів про освіту, складання іспитів тощо. Виходом із ситуації може стати і експертно-лінгвістичне визначення кількох рівнів володіння державною мовою (за зразком балтійських країн).

---

[25] *Чимний Р.* Микола Шелест: «Людина, яка йде на посаду судді, має бути готова до тиску на неї» // «Закон і Бізнес» № 41 (717), 8—14 жовтня 2005 року // http://www.zib.com.ua/article/1131454917930/

Порівняльна таблиця законопроектів України з мовної політики щодо судочинства (аналіз основних термінів, що стосуються мови)

Показник	Законопроекти													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Мова судочинства	ДМ/ РегМ	–	ДМ/ Рос./ ІМВ	Укр. / Рос. / НМБНДМ/ МПНДМ	–	Укр./ МБНДМ/ РіднМ/	–	–	–	Укр. / Рос./ РіднМ/ МВ	ДМ/ РіднМ	ДМ/ Рос	ДМ/ РіднМ	ДМ/ РіднМ/ ВМ
Вимога до мовної компетентності суддів	–	–	–	–	–	–	–	–	ДМ/ Рос.	–	ДМ	–	–	–
Вимога до мовної компетентності державних служ-бовців	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ДМ/ ММ	–	ДМ	ДМ
Мова роботи та мова актів органів державної влади та органів місцево-го самоврядування	ДМ/ РегМ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Укр. / ДМ/ МНМ	ДМ/ Рос. / ММ	Укр. / ДМ/	ДМ
Мова провадження у справах про адміністративні правопорушення	ДМ/ РегМ	–	–	–	Укр. / Рос./ РіднМ/ МВ	–	–	–	–	–	ДМ/ РіднМ	–	ДМ/ РіднМ	ДМ/ РіднМ
Мова кримінально-го провадження	ДМ/ РегМ	–	–	МС/ РіднМ/ ІМВ	–	Укр./ МБНДМ/ РіднМ/	–	–	–	–	–	–	–	–

Показник	Законопроекти													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Мова господарського судочинства	ДМ/ РегМ	Укр./ Рос.	–	Укр. / Рос.	–	–	–	ДМ/ РіднМ/ МВ	–	–	–	–	–	–
Мова цивільного судочинства	ДМ/ РегМ	–	–	МС/ РіднМ/ ІМВ	–	–	–	–	–	Укр. / Рос./ РіднМ/ МВ	–	–	–	–
Мова нотаріального діловодства	ДМ/ МВ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ДМ/ ІншМ	–	ДМ	ДМ/ ІншМ
Мова правової допомоги	ДМ/ МПС	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ДМ/ МПС	–	ДМ/ МПС/ Рос.*	ДМ/ МПС/
Мова попереднього (досудового) слідства, дізнання та прокурорського нагляду	ДМ/ МР	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ДМ	–	ДМ	ДМ/ МПС/
Мова міжнародних договорів	ДМ/ МІС	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Укр. / МІСД	–	ДМ/ МІС	–
Мова діловодства та документації	ДМ/ РіднМ/ ІМВ	МЗРС	–	МС/ РіднМ/ ІМВ	МЗРС	МЗРС/ РіднМ/ ІМВ	–	–	–	МЗРС/	Укр. / ДМ/ ІМ	–	ДМ/ Рос./ МНМ	ДМ/ МНМ
Мова цивільних угод	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Укр./ ІншМ	–	–	–

*Російська мова стосується тільки АРК Крим.

Умовні скорочення

ВМ – відповідна мова ДМ – державна мова ІМ – іноземна мова ІншМ – інша мова ІМВ – інша мова, якою володіє особа МБНДМ – мова більшості населення даної місцевості МВ – мова, якою володіє особа МЗРС – мова, якою здійснювався розгляд справи МІС – мова іншої сторони МІСД – мова іншої сторони договору ММ – мови меншин МНМ – мови національних меншин	МПНДМ – мова, прийнятна для населення даної місцевості МПС – мова, прийнятна для сторін МР – мова, яку розуміє особа МС – мова судочинства НМБН – національна мова більшості населення даної місцевості ОМ – офіційна мова РегМ – регіональна мова РіднМ – рідна мова Рос. – російська мова Укр. – українська мова

Список законопроектів

1. Проект Базового закону «Про мови в Україні» (Автори: Кушнарьов Є., Волга В., Грач Л.).
2. Проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України» (щодо використання російської мови в господарському процесі) (Автор: Колесніченко В.).
3. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» (щодо провадження судочинства державною та російською мовами) (Автор: Колесніченко В.).
4. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР» (щодо мови судочинства) (Автор: Колесніченко В.).
5. Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України» (щодо здійснення розгляду справи російською мовою) (Автор: Колесніченко В.).
6. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» (щодо мови слідчих та судових документів) (Автор: Колесніченко В.).
7. Проект Закону України «Про регіональні мови та мови меншин» (Автор: Колесніченко В.).
8. Проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України (щодо використання української мови та визначення статусу перекладача в господарському судочинстві) (Автори: Толстенко В., Оніщук М.).

9. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про статус суддів» (щодо права на заняття судової посади) (Автор: Колесніченко В.).
10. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» (щодо усунення мовної дискримінації) (Автор: Колесніченко В.).
11. Проект Закону України «Про мови» (Автор: Кириленко В.).
12. Проект Закону України «Про надання в Україні російській мові статусу офіційної» (Автори: Комар М., Вернидубов І., Бондаренко О., Зац О.).
13. Проект Закону України «Про розвиток і застосування мов в Україні» (Автор: Ющенко В.).
14. Проект Закону України «Про мови» (Автори: Мовчан П., Яворівський В.).

Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні: точка зору експертів

Українське мовне законодавство містить низку колізій, часто у ньому немає прописаних чітких механізмів втілення норм права в реальну дійсність. Тож за роз'ясненням основних законодавчих норм, що стосуються мови судочинства та мовної політики загалом, ми звернулися до експертів — представників юридичних спеціальностей. У лютому 2008 року ми провели глибинне інтерв'ю з *Василенком Володимиром Андрійовичем* — доктором юридичних наук, професором, Надзвичайним і Повноважним Послом України, одним із співавторів Закону «Про мови в УРСР» 1989 року, автором низки публікацій на тему мовної політики в Україні [26]. Оцінюючи мовну політику в Україні на сучасному етапі, Володимир Василенко зазначає розробленість законодавчої бази, проте відсутність інституційних засад втілення мовного планування:

«В Україні маємо певні затверджені положення в законодавчих актах (стаття 10 Конституції України, закон 1989 року «Про мови в Українській РСР», закон про приєднання до Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, законодавчі акти про національні меншини), але цілеспрямованої активної продуманої мовної політики в державі немає. Навіть незважаючи на те, що у свій час КСУ чітко окреслив сфери застосування статті 10 Конституції України».

[26] Надалі цитуємо особисте інтерв'ю з автором, яке відбулося 5 лютого 2008 року.

Володимир Василенко також пропонує конкретні кроки для поліпшення ситуації, котрі стосуються як законодавчого, так і адміністративного рівнів мовного планування:

«На мій погляд, варто було би ухвалити Концепцію державної мовної політики. У свій час проект такої концепції було розроблено в рамках Національної комісії зі зміцнення демократії й утвердження верховенства права при Президенті України. Проект пройшов багато апробацій: в Національній комісії з духовності і культури, очолюваній Миколою Жулинським, в робочій групі Міністерства культури та туризму. Остаточний варіант концепції державної мовної політики було ухвалено в Секретаріаті Президента України. На сьогодні є ухвала Кабінету Міністрів України про доведення до готовності цього документа. Насамперед треба дати оцінку стану мовної ситуації в Україні, окреслити основні напрями поліпшення цієї мовної ситуації, особливо того, що стосується статусу і стану української мови.

Після ухвалення Концепції потрібно розробити цілу серію законодавчих актів, а на їхній основі мають бути ухвалені державні програми у сфері мовної політики для підтримки української мови і забезпечення прав національних меншин. І лише за наявності такої конструктивної системи можна сподіватися на те, що відбудуться якісь зрушення. Звичайно, потрібна політична воля держави для того, щоб ці акти були ухвалені і, головне, щоб вони виконувалися. Необхідно створити спеціальний орган у системі органів виконавчої влади, котрий спеціально займався би втіленням державної мовної політики. І, звичайно, виконувати те, що уже закріплено в нормативній базі України. Я переконаний, що якби нормально виконувався досі чинний закон 1989 року (він досить ліберальний і не містить жорстких норм), то не було б цих проблем, які маємо в мовній сфері».

Оцінка Володимира Василенка перегукується з міркуваннями соціолінгвістів. Відомий білоруський соціолінгвіст Ніна Мечковська також зазначає недосконалість мовного законодавства пострадянських країн, яке часто є суто декларативним: «Законы о языках в странах бывшего СССР — это в большей мере манифесты национально-языкового самосознания, нежели реальные нормы права. Не случайно законы не включают в себя норм негативной (ретроспективной) ответственности и не предусматривают защитных санкций» (Мечковская 1996:96). Подібні закони є віддзеркаленням посттоталітарної законодавчої практики, коли декларація в законі далеко не завжди відповідає реалізації на практиці.

Слід зазначити, що 15 січня 2008 року Президент України Віктор Ющенко надіслав листа прем'єр-міністру України Юлії Тимошенко, в якому просить «...розглянути питання щодо створення відповідного центрального органу виконавчої влади, що здійснюватиме формування та реалізацію державної мовної політики» [27]. В основу майбутнього мовного законодавства глава держави рекомендує покласти згадувану вище Концепцію: «З огляду на необхідність вироблення послідовного і виваженого підходу до вирішення мовних питань прошу забезпечити відповідне доопрацювання Концепції державної мовної політики із залученням фахівців Національної академії наук України та подання її на затвердження Президентові України» [28].

Розв'язання проблеми зайняття високих чиновницьких посад людьми, котрі не володіють державною мовою чи зневажливо ставляться до неї, Володимир Василенко бачить у настанні відповідних правових наслідків, а саме звільненні з державної посади:

«Такий чиновник просто не відповідає тим кваліфікаційним вимогам, які висуває наше законодавство. Він має бути звільненим із посади. Відбувається змішування двох понять. Заходи зі зміцнення української мови як державної і заходи насильної українізації. Це абсолютно не відповідає дійсності. Українська Конституція, українські закони не примушують пересічного громадянина знати українську мову, лише українську мову і не забороняють спілкуватися іншими мовами, абсолютно ні. Ці вимоги поширюються на чиновників. Парадокс і цинізм полягає в тому, що чиновник не хоче вивчати українську мову, а тому він закликає всіх інших громадян, яких ці кваліфікаційні вимоги не стосуються, боротися проти української мови».

Для запобігання таким ситуаціям держава, на думку Володимира Василенка, має забезпечувати можливість оволодіння українською мовою для державних службовців:

«Держава повинна організувати систему мовних курсів для державних службовців і встановити розумні терміни, протягом яких вони повинні опанувати цю мову. Водночас потрібно не приймати на державну службу молодих людей, які вперто не бажають вивчати українську мову. Тоді все одразу стане на свої місця. Держава повинна забезпечити державних служ-

---

[27] Офіційне Інтернет-представництво Президента України // http://ww8.president.gov.ua/news/data/1_21784.html; Див. також коментар: Шумлянський С. Як нам реорганізувати мовну політику // Інтернет-видання «Українська правда» // http://www.pravda.com.ua/news/2008/2/6/71119.htm

[28] Там само.

бовців українськими словниками в достатній кількості та проводити інші заходи, які допомогли б людям нормально опанувати українську мову і вживати її у своїй повсякденній праці, на державній службі».

Практика державного регулювання й фінансування має стосуватися, як стверджує Володимир Василенко, й судового перекладу:

«Держава має брати на себе зобов'язання оплачувати роботу судових перекладачів. Процес русифікації ішов швидкими темпами багато в чому через близькість мов, тому що немає проблем у розумінні російської мови. Проте процес дерусифікації також може піти швидкими темпами, тому що українська мова є зрозумілою для росіян. Що стосується судової системи, то, по-перше, всі судді повинні володіти українською мовою. Громадянин не може займати посаду судді чи чиновника судового апарату, якщо він не володіє українською мовою. Це має бути чітко виписано в законі й утверджуватися в реальному житті. Це обов'язок кожного громадянина відповідно до Конституції знати українську мову».

Коментуючи заяви МЗС Російської Федерації щодо неправомірності провадження судочинства на території всієї України державною українською мовою, Володимир Василенко заперечує будь-які юридичні підстави для таких заяв:

«Україна не порушує норми міжнародного права і жодні міжнародні зобов'язання. Закиди, що їх робить Російське МЗС, — це акти грубого втручання у внутрішні справи України. Можна поставити питання таким чином: скільки державних мов у Росії? Одна російська, хоча, крім росіян, там проживає багато націй: татари, якути та ін. Це абсолютно безпідставні звинувачення. Існує політичне підґрунтя, досягається певна політична мета. Нічого спільного з правом, з правомірністю ці заяви не мають».

Коментуючи рішення обласних та міських рад деяких східних та південних областей України, Володимир Василенко вказує на незаконність таких рішень:

«У Хартії немає жодного слова про визначення статусу мов. Хартія говорить про територіальне застосування тих чи інших мов. І в цьому сенсі вживається термін «регіональна або міноритарна мова». Визначення статусу мов — це прерогатива держави, Хартія ці питання не регулює. Тому із самого початку ці рішення були незаконні. Проте, звичайно, якщо людина не володіє державною мовою, вона може звертатися до місцевих та центральних органів влади, писати заяви та звернення іншою мовою, скажімо, російською. Але держава не

зобов'язана відповідати недержавною мовою. Ви ж розумієте, скажімо, китайці, котрі проживають на території України, почнуть звертатися китайською мовою, корейці — корейською. У такому разі повинні тисячі перекладачів працювати в державних органах і цим займатися?»

Думка українського експерта збігається з позицією експертів Ради Європи. Так, співробітник секретаріату Ради Європи з питань імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин Хасан Бермек в інтерв'ю виданню «Дзеркало тижня» зауважує: «Відповідно до положень хартії, надавати мові певний статус можуть тільки органи центральної влади. Саме центральна влада країни визначає, яка мова та в якому регіоні потребує надання певного статусу. Що ж до імплементації рішень центральної влади, то це, звісно ж, прерогатива місцевої та регіональної влади. Хоча саме цей аспект не є принциповим для комітету експертів. Нас цікавить принципове питання створення механізмів імплементації хартії на державному рівні. Дії ж регіональної влади не регулюються хартією» (Кравченко / Приходько 2006:5) [29].

У грудні 2006 року ми провели вісім структурних інтерв'ю серед юристів — науковців і практиків. Запитання стосувалися мовної ситуації та мовної політики у сфері судочинства в Україні. Більшість опитаних представляли Захід України, оскільки інтерв'ю було проведено під час Всеукраїнського круглого столу з питань антропології права, який відбувався у м. Львові. Проте частково у регіональному плані були представлені Центр та Південь України. Отже, правники по-різному оцінюють мовну ситуацію в судочинстві. Це, очевидно, залежить від місця проживання опитуваного, суб'єктивного сприйняття ситуації та особистої практики в судах.

Ми отримали такі відповіді:

Запитання 1. Коротко опишіть, як Ви оцінюєте мовну ситуацію у сфері судочинства у Вашому місті (одномовна, двомовна, багатомовна, які мови функціонують, яка з мов переважає тощо).

— *Одномовна. Сторони у справі, свідки можуть спілкуватися іншою мовою, як правило, російською, рідко — польською* (Сергій Верланов, адвокат Львівської обласної колегії адвокатів);
— *Оцінюю позитивно. Незважаючи на значну кількість національних меншин у місті Львові ситуація у сфері судочинства, зокрема мовна ситуація, видається спокійною. Судочинство здійснюється державною мовою* (Юрій Анохін, юрисконсульт, адвокат ТзОВ «Фокстрот»);

[29] Див. детальніше: Стаття Б. Баурінґа в цьому збірнику.

— *Одномовна. Зустрічала з боку адвокатів клопотання вести судочинство державною мовою, коли учасники процесу говорили російською* (Тамара Дудаш, аспірантка юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка);
— *Двомовна, зі значним переважанням української мови* (Дмитро Гудима, асистент кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка);
— *Одномовна* (Сергій Рабінович, доцент кафедри правових засад підприємництва Львівського національного університету ім. І. Франка);
— *Формально в залі суду — українська, поза межами суду — двомовна* (Віктор Трутень, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права Національної академії наук України);
— *У сфері судочинства існує двомовна ситуація. Російська мова переважає* (Юрій Штурцев, помічник юриста юридичного агентства «Слово і діло», м. Сімферополь, АРК Крим).

Отже, фахівці-правники оцінюють мовну ситуацію у сфері судочинства неоднозначно. Насамперед, існують значні регіональні відмінності. На Заході України державна мова домінує у сфері судочинства, проте функціонують і мови інших національних меншин; на Півдні переважає російська; в Центрі (а саме в столиці — місті Києві) спостерігаємо функціональну двомовність: в офіційних обставинах у судах спілкуються державною мовою, в неофіційних переходять на російську. Цю ситуацію можна порівняти зі сферою освіти, коли на уроках вчителі використовують державну мову, а на перерві спілкуються з дітьми російською.

Наступні два запитання стосувалися можливих змін у мовній ситуації, формування мовної політики у цій сфері:

Запитання 2. Чи вважаєте Ви, що ця мовна ситуація у сфері судочинства у Вашому місті потребує змін. Чому? Якщо так, то яких саме змін?

Запитання 3. На Вашу думку, які кроки потрібно зробити для того, щоб ці зміни відбулися?

У відповідях на ці запитання думки експертів розійшлися. Частина опитаних вважає, що у змінах немає потреби, оскільки «ситуація нормальна». Проте інша частина опитаних все ж таки пропонує запровадити зміни, які можуть покращити мовну ситуацію у сфері судочинства:

— *Потребує змін, а саме якісних. Мова представників юридичних професій (судді, прокурори, адвокати) потребує*

якісних змін, а саме: стиль, структура юридичного документа, русизми, граматичні форми, притаманні офіційно-діловому стилю (Сергій Верланов);

- *1. Підвищення грамотності працівників апарату суду. 2. Ведення судочинства мовою, зрозумілою для учасників процесу* (Тамара Дудаш);
- *Можливо, ввести кримськотатарську мову для вирішення спорів між кримськими татарами* (Юрій Штурцев);
- *Вважаю, що норми процесуальних кодексів (наприклад, Цивільного процесуального кодексу) щодо участі у судових процесах перекладачів (з української на російську і навпаки) не використовуються ефективно, але це не є проблема мого міста, а швидше, держави в цілому* (Дмитро Гудима).

Як бачимо, у відповідях деталізуються проблеми мовної ситуації у сфері судочинства: це і недостатньо розвинена, значною мірою зрусифікована юридична термінологія, якою послуговуються працівники суду, і потреба перекладів у судових процесах, зокрема у випадках, коли державна мова і мова національної меншини не близькоспоріднені. Для розв'язання цих проблем експерти-юристи пропонують вживати таких заходів:

- *Підвищення вимог (щодо мови) під час складання професійних іспитів, присвоєння чинів, рівнів кваліфікації* (Сергій Верланов);
- *1. Курси для працівників апарату суду. 2. Підвищення правової та загальної культури* (Тамара Дудаш);
- *Формувати суддівський склад відповідно до потреб певного регіону. Повинні бути судді з кримських татар* (Юрій Штурцев);
- *Частіше звертатися до юридичних норм, які регламентують участь перекладача у судових процесах, застосовувати ці норми у практиці судочинства* (Дмитро Гудима).

Останнє запитання інтерв'ю стосувалося мовних конфліктів:

Запитання 4. Чи спостерігали Ви конфлікти на мовному ґрунті під час судових засідань? Якщо так, коротко опишіть ситуацію, справу.

Більшість опитаних не спостерігали конфлікти на мовному ґрунті в залах суду. За їхніми твердженнями, «*Конфлікти частіше виникають на підставі тлумачення норм права*» (Юрій Штурцев), «*Конфлікти не є мовними по суті. Мені особисто не відомі справи, де мова була б предметом спору*» (Сергій Верланов). Виняток становлять центральні регіони. Так, Віктор Трутень, юрист із Києва, описує два випадки. У першо-

му *«суддя вимагала від свідка говорити українською (свідок володів українською, але почав говорити російською)»*. У другому випадку *«суддя вела справу українською, а коли траплявся складний термін говорила: «А теперь по-русски скажите»*. Отже, за оцінками експертів, сфера судочинства переважно не створює підстав для мовних конфліктів. Конфлікти спостережено, коли сторони справи чи свідки ухиляються від уживання державної мови чи суддя недостатньою мірою володіє українською мовою, або ж немає перекладача. З іншого боку, через недостатню мовну компетентність працівники суду вдаються до вживання російської юридичної термінології.

Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні в соціологічному аспекті: аналіз фокус-груп та соціологічного анкетування

З аналізу фокус-груп випливає кілька проблем щодо мови судочинства і мовлення державних службовців в Україні. По-перше, респонденти стверджують проблеми з термінологією, відсутність українських відповідників до російських термінів у різних галузях:

Дело в том, что в украинском языке ещё не сложилась специфическая терминология... (Сергій, 49 років, інженер, Донецьк).

Вочевидь, у подібних твердженнях є значний елемент спекуляції мовним питанням. Справді, в сучасних українських терміносистемах різних галузей знання існує багато проблемних моментів: наявність синонімії, потреба в уніфікації, значна кількість невмотивованих запозичень з інших мов. Основною проблемою української термінології є зрусифікованість, яка почалася за радянських часів (наукові посібники видавалися російською мовою, терміни запозичувалися через посередництво російської мови) і досі не розв'язана. Проте доречними є дискусії про проблемність наукової, юридичної термінології, але аж ніяк про її відсутність. Українська термінологія перебуває на етапі вдосконалення, уніфікації, стандартизації, вироблення теоретичних засад подальшого розвитку.

Ситуація з проблемами термінології стала причиною судового конфлікту і на найвищому державному рівні. Так, за повідомленнями інформаційного агентства РБК-Україна 28 лютого 2007 року, Конституційний суд України відмовився заслуховувати виступ представника Верховної Ради, народного

депутата від СПУ Сергія Матвієнкова російською мовою: «Пояснюючи свою позицію, чому він виступає російською мовою, Матвієнков зокрема відзначив, що в його виступі є багато технічних термінів, які для нього краще вживати російською мовою. Проте судді заявили, що судочинство згідно із законодавством повинне вестися державною мовою або будь-якою іншою мовою через перекладача. З огляду на те, що перекладач не був заявлений жодною із сторін, суд зобов'язав доповідача перекласти свій виступ державною мовою» [30].

За результатами нашого масового опитування більше третини респондентів підтримують провадження судочинства українською мовою. Так, 37,2 % опитаних виступають за провадження судочинства українською мовою, 14,8 % — російською, 34,9 % — українською або російською (запитання 44 анкети, див. додаток № 2).

За українську мову провадження судочинства виступають 78,4 % опитаних, які спілкуються тільки українською мовою, 57,7 % тих, хто в більшості ситуацій спілкується українською, 29,9 % тих, хто рівною мірою спілкується українською і російською мовами, 19,1 % тих, хто в більшості ситуацій спілкується російською мовою, 6,5 % тих, хто спілкується тільки російською мовою, 36,5 % тих, хто спілкується суржиком. Показовим є те, що за українську мову судочинства виступають 44,4 % тих, хто вказав іншу (відмінну від української та російської) мову спілкування. Отже, вагома частка представників національно-мовних меншин виступає саме за українську мову судочинства.

За російську мову судочинства виступають 40 % тих, хто спілкується тільки російською, 14,2 % тих, хто в більшості ситуацій спілкується російською, 5,8 % тих, хто рівною мірою спілкується українською і російською, 3,1 % тих, хто в більшості ситуацій спілкується російською, 1,6 % тих, хто в більшості ситуацій спілкується українською, 12,7 % тих, хто спілкується суржиком, 16,7 % тих, хто вказав у графі мови спілкування «Інше».

За вибір мови ведення судочинства (українською або російською, більш прийнятною для обох сторін) виступають 45,0 % тих, хто спілкується тільки російською, 49,8 % — в більшості ситуацій російською, 43,6 % — рівною мірою українською і російською мовами, 24,6 % — в більшості ситуацій українською мовою, 13,3 % — тільки українською мовою, 31,7 % — суржиком, 11,1 % — інше.

---

[30] КС відмовився слухати виступ народного депутата російською мовою Всеукраїнська експертна мережа 28 лютого 2007 року // http://experts.in.ua/inform/news/detail.php?ID=11430

Анкетування показує значні розбіжності на регіональному рівні (див. рис. 1). Так, переважна більшість опитаних на Заході — 82,1 % — вважає, що судочинство має провадитися українською мовою. Таку ж позицію займає більшість респондентів центральних областей — 59,1 % та майже третина опитаних у північних областях — 31,6 %. За російську мову судочинства виступає трохи менше третини опитаних на Півдні України — 31,3% та трохи більше однієї п'ятої респондентів Сходу — 22,9 %. За мову, прийнятну для сторін судового процесу (українську чи російську на вибір), виступає половина опитаних на Сході — 50,3 %, трохи менше половини опитаних на Півдні — 41,4 %, третина респондентів Півночі — 33,3 % та трохи менше чверті опитаних у Центрі — 24,4 %. Слід зауважити, що оскільки запитання стосувалося судочинства не країни в цілому, а населеного пункту респондента, відповіді показують дані не тільки про ідеальну (якою її собі уявляє респондент), а й реальну мовну ситуацію.

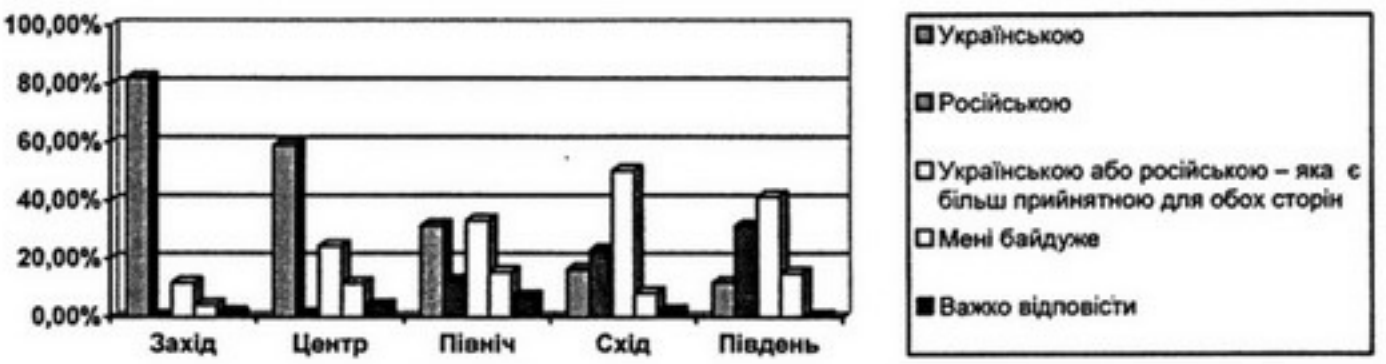

Рис. 1. Регіональний розподіл відповідей на запитання № 44 анкети

Як засвідчує аналіз фокус-груп, незважаючи на те, що нормами українського законодавства закріплена державна мова судочинства (за винятком ситуацій, коли одна зі сторін потребує перекладача), судді, працівники суду не завжди дотримуються цих норм. Подібну судову практику засвідчують, зокрема, представники одеських фокус-груп.

Я в суд пошёл, там в суд с сентября месяца не принимают на русском языке. Просто не принимают. Поэтому надо писать. А потом судья приходит и тебе говорит: «На каком языке говорим»? Нет, он говорит на украинском языке: «Якою мовою будемо вести засідання?» Я говорю: «На русском». И всё ведется. То есть, получается, официальная позиция соблюдена, то есть, даже не берут на русском языке (Віталій, вікова група 43—55 років, завгосп у будівельній фірмі, Одеса).

Это правильно, я тоже столкнулась, документация, все соблюдено, на украинском. А вот на уже заседании все на рус-

ском, на русском: «Пожалуйста, давайте говорить» (Катерина, вікова група 43—55 років, будівельник, Одеса).

З вищевикладеного можна чітко простежити тенденцію до оцінювання державної мови як письмової мови документації, тоді як мова усного спілкування навіть у службових ситуаціях в державних закладах вважається сферою приватного мовлення. Таку тенденцію підтверджують результати нашого масового опитування.

Так, 27,5 % опитаних вважають, що спілкування в державних установах тих регіонів, які ухвалили рішення про надання російській мові статусу регіональної, має відбуватися українською мовою (для порівняння: кількість респондентів, котрі вважають, що документація має провадитися українською, складає 37,9 %), 26,8 % — російською (документація — 22,9 %), 16,1 % — на вибір працівника установи (українською або російською), 25,8 % — на вибір відвідувача (українською або російською) (запитання 41 анкети).

Регіональний розподіл відповідей на це запитання також показує більшу гнучкість у виборі мови при усному спілкуванні (рис. 2). Так, більшість опитаних на Заході України вважає, що спілкування в держустановах регіонів, які ухвалили рішення про надання російській статусу регіональної, має відбуватися все ж державною мовою — 65,3 %. Такої ж думки дотримується трохи менше третини опитаних на Півночі — 30,2 % та в Центрі — 29,5 %. За російську мову спілкування у цій сфері виступає більше чверті опитаних у північному регіоні — 25,6 %, більше третини опитаних на Півдні — 33,8 % та трохи менше половини опитаних на Сході — 42,8 %. За те, щоб мову спілкування вибирав працівник держустанови, виступає трохи менше чверті респондентів центральних областей — 23,2 %, трохи більше одної п'ятої представників Півночі — 20,2 %. За те, щоб мову спілкування в держустановах вибирав відвідувач, виступає більше третини представників Півдня — 37% та більше чверті опитаних на Сході — 28,5 %.

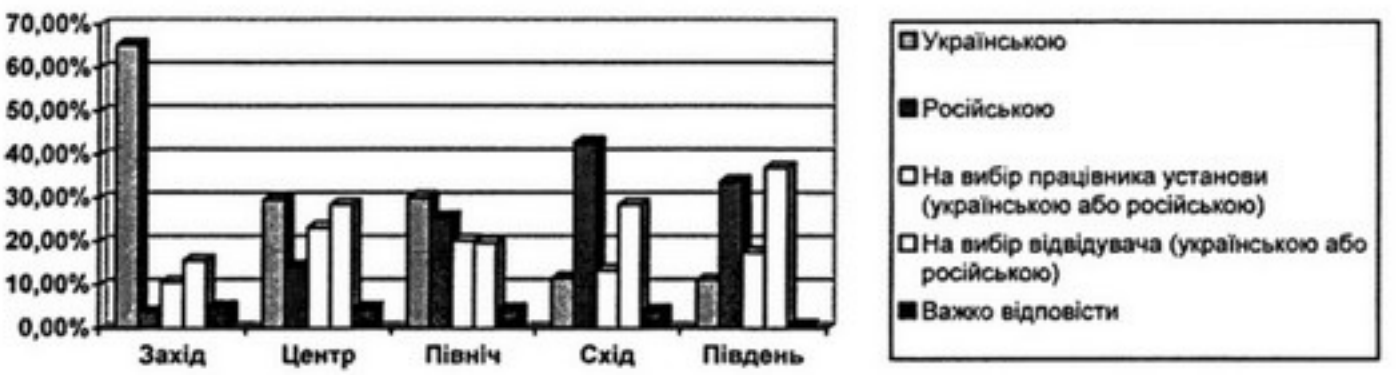

Рис. 2. Регіональний розподіл відповідей на запитання № 41 анкети

Аналіз фокус-груп також яскраво засвідчує існування оцінного (емоційного) ставлення до мови (престижність / непрестижність), яке значною мірою впливає на застосування мов у різних галузях. Дані проведеного опитування вказують на те, що українська мова значно престижніша саме у сфері спілкування в державних закладах. Так, 50,2 % вважає, що спілкування українською мовою є престижним у цій сфері, тоді як тільки 22 % — що російська мова є престижною у цій галузі. Непрестижною українську мову у сфері спілкування в державних закладах вважає 6,0 % респондентів, тоді як російську — 16, 6 % (запитання № 8, № 9 анкети).

У таких галузях, як, наприклад, ведення документації, важливим є державне регулювання застосування мов. Чинник державного контролю виступає вагомішим від особистих уподобань, принаймні для представників юридичної професії, державних службовців:

«По поводу документации. Скажем, я тоже документацию юридическую не очень люблю вести на украинском языке (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Модератор: Но ведете?

Конечно, ведем, потому что у нас приняли закон, что вся документация должна вестись на нашем государственном, украинском языке. И тут уже никуда не денешься, все равно ты ее будешь вести на этом языке, нравится он тебе или не нравится.

Наведемо ще один приклад з одеської фокус-групи. Він демонструє полярне ставлення російськомовних громадян до заповнення документів українською мовою. З одного боку, частина населення вважає це дискримінацією за мовною ознакою, порушенням своїх мовних прав. З іншого боку, російськомовні громадяни, особливо представники державних структур, зрештою опановують близькоспоріднену українську мову — важким є тільки момент переходу з однієї мови на іншу.

Это дискриминация, да, документы в суде. Приходит какая-то пожилая женщина. Всю жизнь говорящая на русском, в горе вся, судиться ей с кем-то надо, и ей это нужно еще на украинский все, все свои проблемы, это ж очень сложно. Либо она должна платить кому-то, чтоб ей перевели (Ірина, вікова група 43—55 років, дизайнер, Одеса).

Это ж за бесплатно не делается, все делается за деньги. А у этого человека не всегда есть деньги, вот и получается недовольство (Ірина, 50 років, економіст, Одеса).

Да, правильно. Все за деньги. Конечно (Ірина, вікова група 43—55 років, дизайнер, Одеса).

Я работаю в госструктуре и я помню тот момент, когда мы стали получать все время на русском, на русском, потом пошли документы на украинском языке. И вы знаете, я хочу сказать, поначалу было тяжело, а теперь мне абсолютно все равно. То есть, это дело привычки, это дело времени (Ірина, 50 років, економіст, Одеса).

Більшість учасників фокус-груп вважає, що документація в усіх регіонах України має вестися державною українською мовою, оскільки це є чинником об'єднання громадян України. Дані фокус-груп збігаються з результатами проведеного масового опитування. Так, 37,9 % опитаних вважають, що документація в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної, має вестися все ж українською мовою, 22,9 % опитаних — російською, за дублювання обома мовами виступає 22,3 % респондентів, за вибір мови при веденні документації — 13,9 % (запитання № 40 анкети).

Проте регіональний розподіл анкетування показує значні відмінності у відповідях на це запитання анкети (рис. 3). Так, переважна більшість населення Західної України (78,1 %) вважає, що документація в державних закладах тих регіонів, котрі ухвалили рішення про надання російській статусу регіональної, має провадитися все ж державною українською мовою, таку ж позицію підтримує майже половина (48,2 %) представників центральних областей та третина (33 %) опитаних у північних регіонах. За російську мову провадження документації виступає близько третини представників Сходу та Півдня — власне тих регіонів, де було ухвалене рішення про надання російській статусу регіональної — 36,6 % (Схід) та 32,1 % (Південь) опитаних. За дублювання документації виступає менше чверті опитаних у центральних, північних та східних областях — 23,4 % (Центр), 23,1 % (Північ), 23 % (Схід) та менше третини респондентів Півдня — 31,1 %. Вибір мови ведення документації підтримує меншість опитаних у всіх регіонах — 4,5 % (Захід), 13,5 % (Центр), 17,4 % (Північ), 17 % (Схід), 15,4 % (Південь).

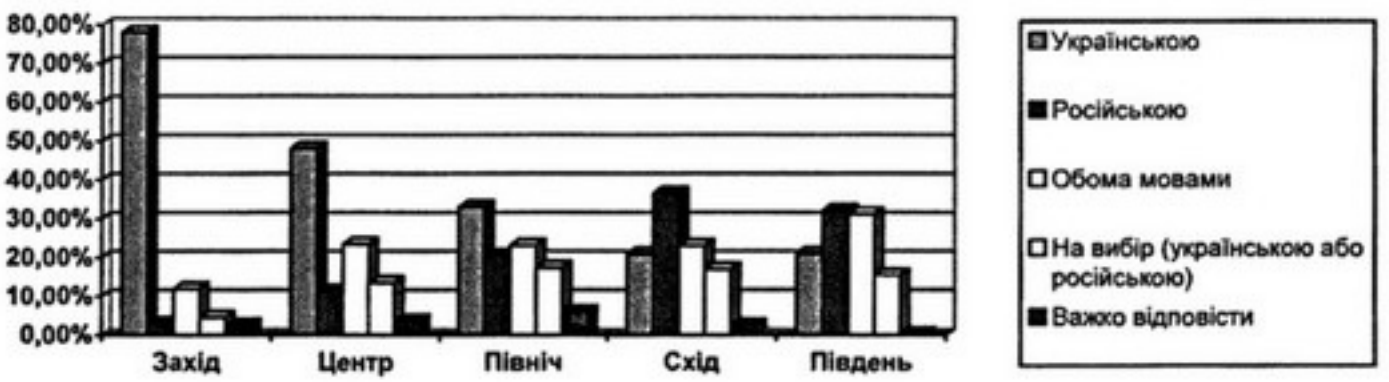

Рис. 3. Регіональний розподіл відповідей на запитання № 40 анкети

У судах як державних закладах документація також має вестися державною мовою, що стверджує і відповідне законодавство. Проте саме в цій галузі виникає чимало конфліктних ситуацій, переважно на Сході України, що зазначають учасники фокус-груп. Так, одна із учасниць фокус-групи в Києві (вікова група 18—30), правник за фахом, розповідає:

Мы неоднократно по судам делали запросы, скажем, в тот же самый Донецк. Мы составляем документы на украинском языке. Тогда нас просят: «Будьте так любезны, присылайте нам документы на русском языке». Понимаете? Потом, если делопроизводство на украинском, то пускай это будет на украинском, чтобы не было такого, что мы пишем на украинском...

Модератор: Непонятно, да?

Если переведено, утверждено и потом отправляем в тройном размере документ (Тетяна, 27 років, юрист, Київ).

Учасники фокус-груп також зауважують фінансові проблеми, що стосуються перекладу в судах:

Я могу о себе сказать, у меня возникли проблемы, пришлось обратиться в суд, прихожу в суд, сдаю документы в секретариат, а мне говорят: «Вы знаете, у Вас заполнено на русском языке, будьте добры, пойдите переведите на украинский язык, иначе мы Ваше дело не примем к рассмотрению». Вот я столкнулся с этой проблемой, значит, надо идти к переводчику, платить бабки, как говорят в Одессе, дополнительные, и каждый листик надо перевести, а это очень дорого. Хотя и говорят, что в судах, уж где-где, а там должны принимать, не принимают (Юрій, вікова група 56+, автомеханік, Одеса).

Експертна оцінка ситуації, як було зазначено, полягає в тому, що фінансові зобов'язання в цій галузі, принаймні на перехідний період, має брати на себе держава.

Учасники фокус-груп також фіксують факти мовної некомпетентності представників суддівського апарату: недосконале володіння мовою або небажання вживати її у практиці суду:

Ми були на суді в Борщовському районі, коли прокурор подав протест проти регіональної мови, прокурор дуже важко говорив на українській мові, але старався і кричав судді, що він дуже досконально знає її. Було смішно. А голова юридичного відділу ... знав так українську мову, що я йому заздрив. Але він кричав, що він на тій мові і розмовляти не хоче. І не буде ніколи і не допустить, щоб в цьому місті хтось говорив українською мовою (Антон, пенсіонер, Донецьк).

На Сході України відбувається чимало судових справ через конфлікти на мовному ґрунті. Так, нещодавно Європейський суд прийняв до розгляду позов студента з Луганська Сергія

Мельничука до Луганської міської ради. Історія конфлікту розпочалася з подання документації державною мовою. Ось як описує її в одній з публікацій сам потерпілий: «Дискримінаційна мовна політика місцевих органів влади м. Луганська змусила мене не одноразз звертатися по захист своїх конституційних прав до суду. На моє звернення до Луганського міськвиконкому, написане державною українською мовою, надійшла відповідь російською. Першим моїм зверненням був позов про відшкодування морального збитку, в якому як одну з форм морального відшкодування я просив суд зобов'язати Луганський міськвиконком офіційно вибачитись у письмовій формі за порушення моїх конституційних прав у сфері мови спілкування. Чиновники міськвиконкому відмовилися визнати свою провину і вибачитися» (Мельничук 2006:3). Далі Сергій Мельничук звертався до Луганської прокуратури, Луганського апеляційного суду, Верховного Суду України, проте вони не визнали порушення прав людини і дискримінації за мовною ознакою. За повідомленнями інформагентств, Сергій Мельничук одержав відповідь зі Страсбурга, у якій йому повідомили, що його позов до Луганської міської ради прийнятий до розгляду [31].

Суд не визнав дискримінації за мовною ознакою і стосовно українця Юрія Литвина, працівника донецького молокозаводу. Після того, як Юрій Литвин почав робити записи у документах організації українською мовою, він зазнав дискримінації на мовному ґрунті: «Його поведінку обговорили на зібранні трудового колективу і загальним протоколом постановили перевести позивача з посади старшого машиніста на посаду молодшого працівника, а усі звіти в журналі вести виключно російською. Згодом Юрію Литвину не підписали заяву про відпустку, складену українською» [32]. Як зазначає видання «Україна молода», суддя, котрий розглядав справу Юрія Литвина, провадив засідання російською мовою і лише після письмового звернення заявника перейшов на державну мову (Кущ 2006:4). Слід зазначити, що справа мала розголос у ЗМІ й учасники донецьких фокус-груп визнають у цьому факті дискримінацію на мовному ґрунті.

Ще один судовий конфлікт, який став основою судової справи на європейському рівні, стосується запису імені та

---

[31] Європейський суд займеться ущемленням української мови в Луганську // Сайт «Реальна політика». — 20 серпня 2007 року http://rpl.net.ua/2007/08/20/vropejjskijj_sud_zajjmetsja_ushhemlennjam_ukransko_movi_v_lugansku.html

[32] Донецький суд не задовольнив право громадянина користуватися на роботі українською мовою // Телеканал ICTV. 27 вересня 2006 року // http://patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/wonders/1312/ua.html

прізвища. Громадянин України, мешканець Сімферополя (АРК Крим), Дмитро Булгаков, пройшовши всі національні судові інстанції, звернувся до Європейського суду з прав людини. Він вважає, що став жертвою мовної дискримінації, оскільки його ім'я та по батькові має бути записане в українському паспорті як «Дмітрій Владіміровіч», а не в перекладі на українську мову «Дмитро Володимирович» і відповідно в закордонному паспорті Dmitriy, а не Dmytro. Проте, як зазначає видання «Кореспондент»: «Європейський суд з прав людини відмовився визнати порушення права тридцятирічного жителя Сімферополя на ідентичність його імені шляхом перекладу українською мовою» [33].

Ще одна судова справа на мовному ґрунті відбулася в Луганській області. За висновками журналістів, «суд визнав українську мову недержавною». Як повідомляє Інтернет-видання «Українська правда», Краснодонський міськрайсуд Луганської області залишив без руху позовну заяву прохідника шахти ім. Баракова Михайла Мікеріна до управління Пенсійного фонду Краснодона. Заява стосувалася стягнення ненарахованої пенсії. В ухвалі суду зазначається, що заяву подано без додержання вимог Цивільного процесуального кодексу України, згідно з якими судові документи необхідно викладати державною мовою. Як зазначає «Українська правда», щоб суд зміг розглянути позов, Мікеріну пропонується виправити недоліки до 2 липня 2007 року. Водночас Мікерін заявив, що не розуміє, як виправити вказані недоліки, оскільки текст позовної заяви викладений українською мовою, яка і є державною [34]. Слід зазначити, що більшість судових справ стосуються дискримінації саме україномовних українців. Ці дані підтверджує дослідження «Мовний баланс» О. Медведєва: «Мовні права етнічних росіян, тих, хто вважає рідною мовою російську та в цілому російськомовних громадян України в цілому забезпечені значно краще, ніж мовні права етнічних українців, тих, хто вважає українську мову рідною, та україномовних.

Якщо виходити з того, що в Україні все ж таки існує дискримінація за мовною ознакою, то статистика дає значно більше підстав твердити про дискримінацію україномовних громадян, ніж російськомовних» (Медведєв 2007:87).

Наше опитування показує і реальний вимір мовної ситуації щодо спілкування з державними чиновниками. Так, трохи

---

[33] Європейський суд визнав законним переклад імені українською мовою // Кореспондент.net. — 12 Вересня 2007 року // http://ua.korrespondent.net/ukraine/301508

[34] Суд визнав українську мову недержавною // Українська правда. — 26 червня 2007 року // http://www.pravda.com.ua/news/2007/6/26/60823.htm

менше половини опитаних (40,5 %) звертаються до чиновників переважно українською мовою, 39,0 % — переважно російською, 16,4% — українською і російською рівною мірою, 2,2 % — суржиком. Чиновники зазвичай відповідають: 37,0 % — переважно українською, 32,5 % — переважно російською, 26,8 % — рівною мірою й українською, і російською, 1,6 % — суржиком (запитання № 52 анкети).

Переважно українською звертаються до державних чиновників 88,7 % тих, хто спілкується тільки українською мовою, 75,4 % — в більшості ситуацій українською, 41,9 %, — суржиком, 31,1 % — рівною мірою і українською, і російською, 11,2 % — переважно російською і 4,7 % тих, хто в повсякденному житті спілкується тільки російською. Показовим є факт, що 42,1 % тих, хто вказав в графі повсякденного спілкування «Інше» (представники мовно-національних меншин, окрім росіян), також звертаються до державних чиновників переважно українською мовою.

Українською і російською рівною мірою звертаються до державних службовців 21,7 % тих, хто спілкуються іншою мовою (відмінною від української і російської), 4,9 % тих, хто спілкується тільки українською, 16,1 % — суржиком, 37,0 % — рівною мірою українською і російською, 10,8 % — в більшості ситуацій українською, 4,9 % — тільки українською, 21,7 % — в більшості ситуацій російською, 9,4 % — тільки російською.

Переважно російською звертаються 85,3 % тих, хто в повсякденному житті спілкується тільки російською, 63,5 % — в більшості ситуацій російською, 25,3 % — рівною мірою українською і російською, 7,7 % — в більшості ситуацій українською, 3,8 % — тільки українською, 22,6 % — суржиком, 26,3 % — тих, хто в повсякденному житті спілкується іншою мовою.

Як показали результати соціологічного дослідження кінця грудня 2006 року (Українське демократичне коло, «Юкрейніан соціолоджі сервіс»), «...38,05 % громадян у родині (саме тут вибір мови спілкування є максимально вільним, позбавленим тиску середовища) спілкуються лише українською мовою, 30,36 % — виключно російською, 30,54 % залежно від обставин вживають або українську, або російську. Таким чином, виключно україномовних на 8 % більше, ніж виключно російськомовних. Якщо ж врахувати 30,54 % людей, які вживають обидві мови, то виходить, що українську мову в цілому практикують 68,6 % громадян України, а російську — 61 %» (Медведєв 2007:71).

Отже, щодо мови звертання до державних службовців більшість білінгвів (представників так званого координативного

білінгвізму) залишаються двомовними, використовуючи рівною мірою українську і російську (37,0 %), 31,1 % двомовних звертаються до державних службовців переважно українською, 25,3 % білінгвів — переважно російською.

Регіональний розподіл масового соціологічного опитування показує різницю у використанні мов при звертанні до державних службовців у різних регіонах України. Так, на Заході та в Центрі України у цій сфері домінує державна українська мова — переважно українською до державних службовців звертаються 92,6 % (Захід) та 66,1 % (Центр) відповідно. Натомість на Сході та Півдні України громадяни, спілкуючись із держслужбовцями, надають перевагу російській — переважно російською звертаються 70,5 % (Схід) та 62,3 % (Південь) опитаних. На Півночі України, згідно з даними опитування, наявна рівноважна ситуація — 40,2 % опитаних відповіли, що у спілкуванні з державними службовцями вживають рівною мірою українську та російську мови.

Соціологічне опитування показує, що державні службовці схильні переходити на мову відвідувача, вживати українську чи російську залежно від ситуації. Невелика група державних службовців продовжує спілкуватися відмінною від мови відвідувача мовою. Так, 40,5 % відвідувачів звертаються переважно українською, 37,0 % державних службовців відповідають переважно українською, 16,4 % відвідувачів рівною мірою спілкуються українською і російською, 26,8 % держслужбовців відповідають рівною мірою українською і російською, 39,0 % відвідувачів звертаються переважно російською, 32,5 % держслужбовців відповідають переважно російською.

Дані регіонального розподілу також підтверджують, що державні службовці зазвичай підтримують мову співрозмовника, тим самим виявляючи мовну толерантність. Вживання державної мови не є обов'язковим показником державного службовця. Так, якщо на Заході та в Центрі України переважно українською відповідає відвідувачам більшість держслужбовців (відповідно 86,8 % і 53,5 %), то в інших регіонах української як державної дотримується меншість державних чиновників: переважно українською відповідають відвідувачам 30,8 % (Північ), 24,6 % (Південь), 10,3 % (Схід).

Аналіз фокус-груп показує відмінності у ставленні пересічних українців до проблеми вживання української мови як норми для державних службовців. Це питання часто створює дискусійні ситуації під час проведення фокус-груп. Частина учасників фокус-груп вважає, що державні службовці мають незалежно від ситуації спілкуватися державною мовою, інша

частина вважає, що вони повинні переходити на мову відвідувача. Слід зазначити, що більшість учасників фокус-груп дотримуються думки, що державні службовці мають досконало володіти державною мовою.

Учасники фокус-груп говорять і про проблеми інших національних меншин, які можуть виникнути під час спілкування з державними службовцями. У разі, якщо державні службовці зобов'язані переходити на мову відвідувача, вони фактично мають бути поліглотами. Учасники фокус-груп пропонують порушувати питання про професійну непридатність чиновника, якщо він не володіє державною мовою. Слід зазначити, що такі твердження властиві представникам Сходу України.

Дані соціологічного опитування свідчать про те, що більшість населення України підтримує запровадження іспиту (атестації) з української мови для державних службовців. Так, 50,9 % опитаних висловилися за впровадження такого іспиту, при 34,5 % тих, хто висловився проти і 14,7 % тих, хто не зміг визначитися з відповіддю (запитання № 45 анкети).

Регіональний розподіл показує, що все ж більшість регіонів вважають доцільним запровадження такого іспиту (атестації) (рис. 4). Проти висловлюються представники Сходу та Півдня — саме тих регіонів, де місцеві органи надали російській статус регіональної. Переважна більшість респондентів Заходу, Центру та Півночі вважає, що потрібно запровадити іспит (атестацію) з української мови для державних службовців — відповідно 77 %, 65,2 % і 57,8 %. Таку думку підтримує більше третини представників Сходу — 38,9 % та більше чверті опитаних на Півдні — 28,2 %. Водночас проти такого іспиту (атестації) виступає більше половини опитаних на Півдні — 55,4 %, трохи менше половини респондентів Сходу — 44,7 % та третина опитаних у північних областях — 33,9 %.

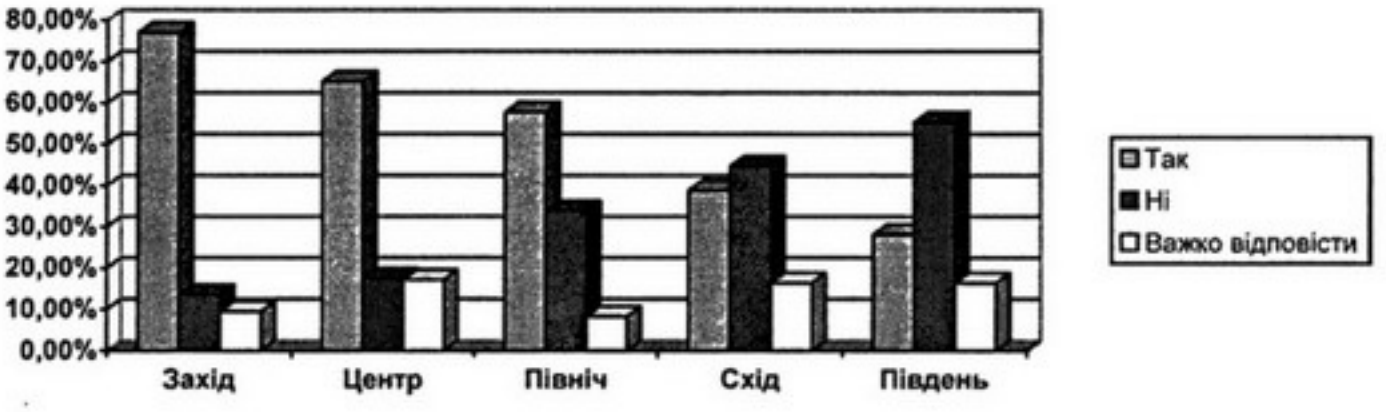

Рис. 4. Регіональний розподіл відповідей на запитання № 45 анкети

На думку учасників фокус-груп, існує проблема вивчення української мови для російськомовних представників старшо-

го покоління, особливо східного і південного регіонів: про неї говорять як люди похилого віку, так і молодь, як представники східного, так і центрального й західного регіонів. Проблема вивчення мови пов'язана з багатьма чинниками: 1) люди похилого віку виховувалися в радянський період, коли більшість закладів середньої та вищої освіти провадили навчання російською мовою; 2) літні люди гірше засвоюють інформацію, мають слабшу пам'ять і переважно важче освоюють мови. Слід зазначити, що проблема вивчення державної мови не є суто віковою, а має, на наш погляд, психологічний аспект: це проблема звички, вибору мови, за твердженнями респондентів, певна світоглядна проблема (можливо, пов'язана з формуванням мовної картини світу). Проте, як показує аналіз фокус-груп, уміння складати ділові документи респонденти відносять до елементарної мовної компетентності. Таке вміння потребує базових знань мови, оскільки офіційно-діловий стиль мови передбачає наявність багатьох мовних кліше, штампів. У сучасній діловій практиці вміння скласти офіційно-діловий документ часто зводиться до заповнювання готових бланків, у яких уже наявна загальна інформація, а громадянин має додати тільки специфічну інформацію, що стосується його особистості, ситуації тощо.

Молодші учасники фокус-груп вбачають розв'язок проблеми вивчення мови для людей похилого віку у створенні спеціальних консультаційних служб. На нашу думку, створення таких служб при органах місцевого самоврядування, відділах соціального забезпечення має бути вирішено на державному рівні. Спеціальні консультаційні служби на перехідному етапі (від фактичної двомовності до домінування державної мови у відповідних галузях суспільного життя) допомогли б літнім людям освоїти основи української ділової документації.

Висновки

1. Закон України «Про мови в Українській РСР» потребує змін, зокрема в галузі мови судочинства. У законі наявні аморфні терміни, наприклад «мова, прийнятна для більшості населення даної місцевості», які не мають чіткої дефініції. Натомість нові редакції Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства пропонують вживати термін «рідна мова». Відповідні зміни мають бути внесені до закону про мови, оскільки виникає неузгодженість між законами.

2. На розгляді Верховної Ради України перебуває понад 10 законопроектів, які повністю чи частково стосуються мовного регулювання у сфері судочинства. Більшість із них (авторства В. Колесніченка) суперечать Конституції України, порушують засади конституційного ладу та здійснення правосуддя в Україні, а також не відповідають міжнародним зобов'язанням України. Законопроекти В. Кириленка та П. Мовчана і В. Яворівського можуть стати основою нового конструктивного мовного законодавства України, проте потребують термінологічного доопрацювання і вдосконалення, а також розроблення механізму притягнення до відповідальності в разі порушення мовного законодавства. У галузі мови судочинства ці законопроекти підтримують тенденції, запроваджені новою редакцією Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства.
3. Аналіз реальної мовної ситуації в судочинстві показує, що часто вона відходить від основних засад мовної політики щодо судочинства в Україні. Відбуваються конфлікти на мовному ґрунті, деякі з них набули широкого розголосу в ЗМІ.
4. Результати масового соціологічного опитування показують, що більшість населення України підтримує провадження судочинства, а також ведення діловодства і документації державною українською мовою. Велика група людей підтримує також паралельне використання української та російської мов за вибором сторін судового процесу (право користування рідною мовою затверджено в українському законодавстві). Проте, на нашу думку, його можна застосовувати лише до усного мовлення, оскільки при розгляді справи судами різної інстанції документи переходять від регіонального рівня на державний (від місцевих (районних, обласних) судів до Верховного Суду України) постійне дублювання документів ускладнить і процес ведення діловодства, і розуміння суті судових справ.
5. Аналіз фокус-груп засвідчує наявні мовні проблеми в галузі судочинства та діловодства, зокрема на Сході та Півдні України. Розв'язання цих проблем можливе за умов створення курсів для державних службовців, суддів, запровадження атестації та іспиту з державної мови для цих категорій населення, підготовки професійних судових перекладачів (в умовах близькоспоріднених мов переклад можна застосовувати лише до спеціальних, важко зрозумілих для сторін процесу юридичних термінів), створення спеціальних безкоштовних консультаційних служб з українського ділового мовлення для старшого покоління громадян України.

Бібліографія

1. *Кравченко В., Приходько О.* Хасан Бермек: Хартія не применшує значення державної мови // Дзеркало тижня. — 2006. — № 28 (607). — 22—28 липня. — С. 5.
2. *Кущ П.* У кого молоко на «языке»? або «Что за порнография в журнале»? // Україна молода. — 8 лютого 2006 року. — С. 4.
3. *Маляренко В.* Про мову судочинства в Україні // Політика і час. — 2007. — № 5. — С. 11—19.
4. *Медведєв О.* Мовний баланс: співвідношення української та російської мов у різних сферах громадського та приватного життя // Сучасність. — 2007. — № 9. — С. 69—89.
5. *Мельничук С.* Русифікація під судовою стріхою // Слово Просвіти. — Ч. 44 (369). 2—8 листопада 2006 року. — С. 3—4.
6. *Мечковская Н.* Социальная лингвистика. — М.: Аспент-Пресс, 1996. — 126 с.
7. *Михайленко О.* Про засаду провадження кримінального судочинства українською мовою // Юридична Україна. — 2003. — № 6. — С. 24—28.
8. Наших у Росії теж багато...// Дзеркало тижня 2005. — № 35 (563). 10—16 вересня. — С. 6.

Сальваторе дель Ґаудіо,
Богдана Тарасенко [1]

СУРЖИК: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТА АНАЛІЗ КОНКРЕТНОГО ПРИКЛАДУ

1. Актуальні проблеми вивчення суржику

Метою цієї статті є огляд деяких актуальних питань, які стосуються побутування на території України мішаних форм українсько-російського мовлення, відомого під назвою *суржик*. Зазначена проблематика пов'язана з іншими дослідженнями, проведеними в межах проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Як і попередні розвідки, наша стаття базується на соціолінгвістичних та антропологічних матеріалах масового опитування, фокус-групових досліджень, а також записах зразків мішаного мовлення, зроблених одним із авторів статті.

Про цей специфічний для мовної ситуації України субкод написано чимало наукових і публіцистичних статей, які з того чи іншого боку характеризують його сутність та природу (Сербенська 2000; Окара 2000; Андрухович 2001; Масенко 2004; Ставицька, Труб 2007 та ін.). Суржик як лінгвістичний феномен викликав неабиякий інтерес і серед зарубіжних лінгвістів. Так, проблему суржику розглядали американські вчені М. Флаєр (Флаєр 2000) та Лада Біланюк (Bilaniuk 1997: 93–117; 2004: 409–425; 2005), останнім часом А. Брацкі (Брацкі 2007). Праця М. Флаєра дала імпульс для розгляду проблеми суржику з лінгвістичної точки зору, запропонувавши інтерпретацію зазначеного гібридного утворення як українського зі значними російськими домішками. Дослідження М. Флаєра, в якому було використано здобутки лінгвокультурологічної школи, показала зарубіжним соціолінгвістам важливість цього мовного феномена. Так, у червні 2007 року в місті Ольденбург (Німеччина) відбувся перший міжнародний симпозіум, присвячений суржику та його аналогічному утворенню, яке побутує на те-

[1] Сальваторе дель Ґаудіо написав перший підрозділ статті, решту тексту написала Б. Тарасенко.

© Ґаудіо С. дель, Тарасенко Б., 2008

риторії Білорусі, — трасянці. На цій конференції, де зустрілися вчені різних лінгвістичних шкіл, було узагальнено досвід вивчення мішаних українсько-російських і білорусько-російських форм. За висловом учасника конференції М. Мозера, «щодо сучасного суржику можемо висловити впевненість, що україністи починають досягати набагато кращого розуміння його структури й функціонування, ніж раніше» [2].

Актуальні проблеми, які лишаються об'єктами дебатів після Ольденбурзької конференції можна підсумувати таким чином: а) лишається проблема термінологічного визначення: що саме розуміти під терміном *суржик*; б) визначення різновидів мовлення, які можна трактувати як суржик; в) лінгвістичний аналіз і соціолінгвістична інтерпретація мовного матеріалу; г) виявлення причин, які призвели до виникнення суржику. Всі ці питання є взаємопов'язаними.

Ми не будемо наводити всі дефініції суржику, оскільки вони були широко коментовані в інших працях. Слід, однак, зазначити, що цей термін позначає українсько-російське змішане мовлення. Визначення цього терміна, як правило, позначає відому форму двомовності і взаємної інтерференції як феномен *української та російської* суміші. Отже, на перший погляд, розмежування лінгвістичних та соціолінгвістичних рис суржику здається простим рішенням. Проте практика виявляє складну реальність.

Відкритим питанням залишається доцільність використання терміна *суржик*, який в ширшому значенні може означати будь-яке змішування, навіть у позамовному контексті. Так, наприклад, Лада Біланюк наводить випадок вживання словосполучення «*архітектурний суржик*» у значенні змішаного, незрозумілого архітектурного стилю відреконструйованого Майдану Незалежності (головної Київської площі), який не сприйняли більшість мешканців Києва (Bilaniuk 2005: 105).

Деякі вчені вважають за краще повністю уникати цього терміна (напр. Демченко 2003), аргументуючи свою позицію наявністю в лексемі небажаної експресивної конотації.

Відповіддю на цю й подібну аргументацію може бути те, що багато лінгвістичних визначень також було штучно введено. Не випадково говорять про «метамову» («meta lingua»), коли мова йде про робочі інструменти лінгвістичної термінології.

---

[2] М. Мозер. Як все починалося: суржик у XVIII столітті // Доповідь, виголошена на міжнародній конференції «Trasjanka and Surzhyk. Products of Byelorussian-Russian and Ukrainian-Russian language contact», 15-18 червня 2007 року, м. Ольденбург (Німеччина).

2. Поширення суржику за результатами масового опитування

Результати масового опитування, проведеного в рамках проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» показують, що визначення поняття *суржик*, яке переважає у масовій свідомості (питання № 58 анкети, див. додаток), близьке до наукового (Труб 2000, Масенко 2004, Ставицька 2001 та ін.). Так, найбільше відсотків (32,2 %) набрала відповідь «суміш української та російської мов», трохи менший відсоток має відповідь «суміш будь-яких мов» (28,5 %). Бачимо також, що відповідь «російська мова з домішками української» має менший відсоток (13,1 %), ніж відповідь «українська з домішками російської» (21,2 %). Це означає, що більшість респондентів вбачає в основі суржику українську мову. Ці результати свідчать також про те, що термін *суржик* сприймається населенням України саме як позначення мішаного мовлення, а не як «суміш різного зерна, борошно зі змішаного зерна» — визначення, яке ми знаходимо у тлумачних словниках не лише радянського періоду, а й сучасності (СУМ: 854, ВТСУМ: 1416).

Анкета для масового опитування громадян України містила два питання, що стосувалися вживання суржику: «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...» (№ 57) та «У повсякденному житті Ви спілкуєтесь...» (№ 82). Результати відповідей на ці питання такі: респонденти загалом по Україні віднесли 10 % (9,7 %) населених пунктів до тих, у яких більшість населення говорить суржиком. Натомість відсоток ствердних відповідей щодо вживання суржику самими респондентами виявився значно нижчим — усього 3,1 %.

Як бачимо, відсоток людей, які відносять себе до тих, хто говорять суржиком, набагато менший, ніж відсоток тих, хто вважає, що в його населеному пункті говорять суржиком. Такий показник свідчить про низький престиж цього субкоду, оскільки, очевидно, що більше половини суржикомовних осіб соромляться зізнатися в тому, що їхнє мовлення слід кваліфікувати як суржик.

Регіональний розподіл відповідей на зазначені питання засвідчує, що суржик найбільш поширений у північних та центральних областях (15,1 % та 11,6 % відповідно), найменше — на Заході України.

Рис. 1. Оцінка респондентів поширення суржику в населених пунктах різних регіонів України (№ 57)

Такий самий розподіл відсотків показали відповіді на питання «У повсякденному житті ви спілкуєтеся...» (№ 82). Так, суржиком найбільше спілкуються на Півночі (4,2 %) та в Центрі України (3,6 %).

Рис. 2. Регіональний розподіл відповідей респондентів на питання «У повсякденному житті ви спілкуєтеся...» (№ 82):

Слід зазначити, що в іншому соціолінгвістичному дослідженні зафіксовано вищі показники вживання суржику на території України. Так, згідно з результатами вивчення лінгвоетнічної структури населення, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, в якому мішане мовлення респондентів визначали, на відміну від нашого дослідження, інтерв'юєри, за-

гальна частка населення, що вживає суміш української і російської мов упродовж 1996–1999 років становила 18,2 %, а впродовж 2000–2003 років – 14,7 % (Хмелько 2004: 10).

Таким чином, не можна, погодитися із визначенням, яке знаходимо у статті «Суржик» енциклопедичного видання «Українська мова», де зазначено, що суржик став «розмовним і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення України» (УМЕ 2004: 665).

Цікаві результати дало порівняння регіональних особливостей поширення суржику з розподілом по областях вживання української та російської мов (рис. 3).

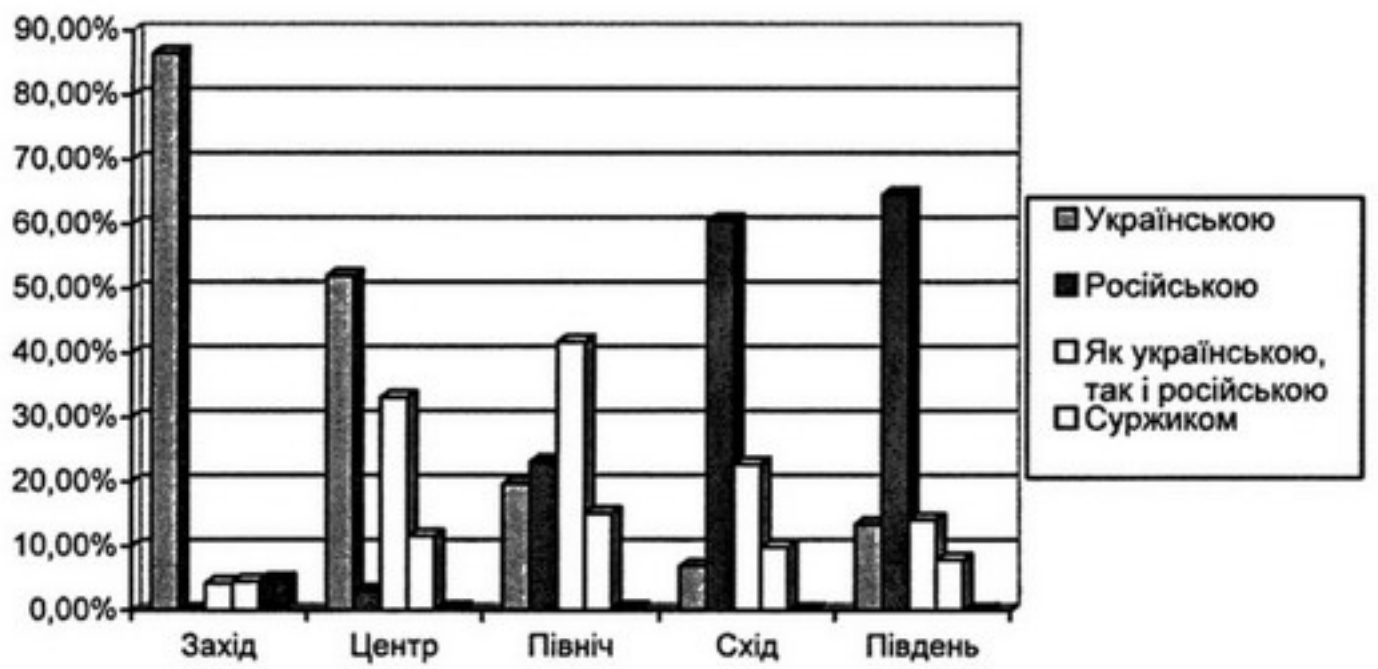

Рис. 3. Регіональний розподіл вживання мов.

Порівняння показує, що чим більший відсоток людей у регіоні спілкується обома мовами (українською і російською рівною мірою), тим більший відсоток суржикомовних у цьому регіоні. Так, на Півночі країни, де 41,7 % людей спілкуються обома мовами, суржиком спілкуються 15,1 % населення. У центральній частині, де кількість людей, які використовують обидві мови у спілкуванні, становить 33,1 %, суржикомовних – 11,6 %. На третьому та четвертому місцях – Схід та Південь України, де обома мовами спілкуються 22,7 % та 14,1 %, а суржиком – відповідно 9,9 % та 7,9 %. І, нарешті, на Заході України суржикомовних найменше (4,5 %), оскільки тут найменша кількість тих, хто використовує обидві мови у спілкуванні (4,2 %).

Таким чином, можемо зробити висновок, що кількість суржикомовних певною мірою залежить від кількості груп білінгвів – тих, хто використовує у повсякденному житті обидві мови: українську та російську.

У ставленні до людей, які говорять суржиком, абсолютну більшість набрала відповідь «мова, якою говорить людина, не впливає на те, чи подобається мені ця людина, чи ні» — 60,1 % (№ 15).

Такий великий відсоток відповіді на це питання, очевидно, вказує на високий рівень толерантності громадян України у можливих стосунках, включаючи й тих, хто спілкується суржиком, незважаючи на те, що суржик вважається ознакою низького культурного рівня, недостатньої освіченості людини.

Опитування показало також, що сфера вживання суржику дуже вузька. Так, у відповідях на блок питань, що стосувались вживання мов у різних комунікативних ситуаціях (№ 52), суржик не перевищує 6 %. Переважно це сфери міжособистісного спілкування — з родиною, друзями, на вечірках та в магазинах. Такий низький відсоток може свідчити про те, що респонденти приховують той факт, що говорять суржиком. Проте це також може бути проявом тенденції до вживання літературної розмовної мови — української або російської. Це ж саме питання показало, що у різних комунікативних ситуаціях вибір респондентів все ж більше схиляється до російської мови, ніж до української. Крім того, поглянувши на оцінку престижності мов (№ 8, 9), бачимо, що, незважаючи на те, що українська має досить високий відсоток, престижність російської мови все ж вища саме у неофіційних сферах спілкування. Так, 72,3 % респондентів вважає російську мову престижною у сфері послуг (проти 53,2 % тих, хто вважає, що українська більше престижна у цій сфері спілкування), майже 70 % (69,9 %) визнають більший престиж російської у спілкуванні з незнайомими людьми на вулиці та у сфері бізнесу (69,1 %).

Таким чином, бачимо, що сфера неофіційного спілкування досі залишається більшою мірою російськомовна, і престиж російської мови тримається на досить високому рівні. Це свідчить про те, що тиск переважно російського мовного середовища (особливо у містах) не дозволяє українській функціонувати повною мірою, що відповідно сприяє поширенню змішування мов.

3. Суржик в оцінках учасників фокус-груп

Цікаві результати дало обговорення питання про суржик у фокус-групах, проведених у п'яти містах України — Києві, Луцьку, Донецьку, Львові та Одесі. Відповіді на питання «Що

таке, на вашу думку, суржик?» виявили дуже низький престиж цього мовного субкоду. Переважна більшість учасників фокус-груп в усіх містах виявили негативні характеристики суржику:

Модератор: Яке у Вас ставлення до суржику?

Да, больше негативное, потому что это коверкание языка, то есть, это неправильно, я думаю (Тетяна, 18 років, школярка, Донецьк);

Я тоже больше негативно. Получается, ни русского нормального нет, ни украинского (Діна, 30 років, медсестра, Донецьк);

Це звучить ніяк... Краще хай буде чиста мова (Тарас, 19 років, студент, Львів);

Либо на одном, либо на другом языке разговаривать. На обоих языках, это некрасиво (Наталія, 30 років, Одеса);

Он не мешает, но лучше говорить на родном языке. А так, это неправильно (Денис, 19 років, кухар, Одеса).

Модератор: *Що таке, на Вашу думку, суржик?*

Вообще это смесь двух языков, у нас это украинский и русский (Людмила, 20 років, Донецьк); *пожмаканый язык* (Сергій, 25 років, бармен, Донецьк); *когда коверкают слова* (Мирослава, 26 років, працівник деревообробної компанії, Київ); *неумение как-то систематизировать в памяти язык и правильно говорить* (Андрій, 36 років, інженер, Київ); *смесь бульдога с носорогом, это искажение, действительно, это издевательство над слухом* (Григорій, 44 роки, інженер-механік, Київ); *грязна мова* (Андрій, 51 рік, заступник директора, Луцьк); *это гибель всякого языка* (Ірина, 50 років, Одеса); *стараємся викорінювати його в своїй мові, але не виходить* (Ольга, вікова група 32–43 роки, шкільний учитель, Луцьк).

Один респондент навіть навів свій приклад суржикового слова: *«Кацапка» и «хохолка». Вот и «кацахолка» вышла* (Анатолій, пенсіонер, Донецьк).

Слід зауважити, що близьке до масового трактування суржику зустрічаємо і в науковій літературі. Так, мовознавці й письменники характеризують його як «... каліченння мови, мовна безпорадність, брак чуття слова, хапання за перший-ліпший сурогат з чужої мови, пасивний перехід на вторинний ширвжиток» (Дзюба 2005: 14), «... покруч, химерний мішанець, кровозмісне дитя білігвізму» (Андрухович 2001: 2), «мовна патологія (Сербенська 2000)», «суржик ... безморфний, як сутність жлобської натури» (Окара 2000: 54) і т. д.

У дискусіях про походження суржику звучали такі думки:

Модератор: Звідки, на Вашу думку, виник суржик?

Тут ситуація ось яка. Суржик виникає там, де всі не визнають нічого і нікого... Во Франції сказав диктор «ок». І він був звільнений з роботи. А там національностей во Франції не так, як сто тридцять в Донецьку, і кажуть, і радуються тому, що болото зробили. А триста сімдесят» (Антон, 42 роки, дільничий майстер, Донецьк);

Братство у нас всегда с Россией (Олексій, 29 років, працівник шахтоуправління, Донецьк);

Наверное, страна была под властью русских, потом перешла под власть украинских. Откуда-то оттуда» (Антон, 27 років, музикант, Київ);

русифікація (Микола, 18—26 років, підприємець, Луцьк);

Люди расслабляются, такой получается пожмаканый язык. Хорошего мало (Сергій, 25 років, бармен, Донецьк).

Цікаво, що у Львові суржик у деяких респондентів викликав дещо інші асоціації:

Суржик — це мова, я не знаю, мені чомусь на думку припадає якийсь там, тюремні варіанти, тобто, якісь такі вже більше грубі слова, чомусь мені так, блатні (Ірина, 27 років, косметолог, Львів).

Це свідчить про те, що суржик є також проявом вульгаризації мовлення, що останнім часом охоплює певні сфери спілкування [3].

Щодо перспектив мішаного українсько-російського мовлення, то більшість респондентів висловилися про те, що суржик не має майбутнього, з часом він зникне:

Мне кажется, что вот этот суржик — это язык переходного этапа, переходной период, когда человек, допустим, русскоговорящий, но вынужден говорить на украинском языке, где-то слышал пару слов украинского, он пытается что-то вставить на украинском языке, у него не получается, поэтому получается такой смешной язык. ... Но это язык переходного периода, ничего страшного нет, он пройдет со временем (Юрій, 35 років, автомеханік, Одеса);

...дети, которые будут учиться в украинских, в русских школах, все равно они уже не будут говорить на этом суржике (Антон, 27 років, музикант, Київ).

Показово, що майже в кожній групі були присутні респонденти, які розмовляли суржиком, проте їхні думки з приводу цього мовлення були такими ж, як і респондентів, що розмовляли літературним стандартом (українською або російсь-

---

[3] Докладніше див. *Масенко Л.* Усні форми побутування мови. Явище вульгаризації мовлення // http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-usni_formy.htm

кою): оцінювали вони його переважно негативно. Це свідчить про те, що суржикомовні прагнуть розмовляти літературною мовою, проте з деяких причин не можуть цього зробити.

На нашу думку, це відбувається тому, що ще досі деяким українцям властивий комплекс національної меншовартості. Такі люди досі сприймають українську мову як непрестижну, мову села, — думка, що нав'язувалася протягом тривалого часу російською імперською ідеологією. Поверхово засвоївши «престижну» російську мову, вони поступово втратили навички розмовляти українською, віддавши перевагу мовній мішанині.

Проте існує ще й інша причина поширення мішаного мовлення — формування суржикомовних середовищ, які почали утворюватися в різних регіонах України, передусім у маленьких містечках та селах центральних та східних областей. Вплив такого середовища на мовну поведінку мешканців визначальний. Покоління, що виростає в такому середовищі, сприймає суржик вже не так, як його попередники, а як окремий мовний код. Незважаючи на те, що молоді люди вивчають українську у школі, знають її і часто чітко розрізняють російську та українську мови, у колі сім'ї та друзів вони спілкуються суржиком лише тому, що в цьому середовищі вони завжди ним спілкувалися і не вважають за потрібне переходити на літературний стандарт.

Свідченням цього є відповіді респондентів:

Я не знаю. Якщо взяти наш город, все одно ми в більшості випадків говоримо суржиком однозначно. Ми ж не говоримо, якщо я прихожу додому, я же не буду чисто українською говорити, це однозначно.

Модератор: Чому?

Бо це вже є ділом привички. В нас просто, вот був Радянський Союз і в нас постійно в побуті все російська мова, постійно. Це навіть немає чого видумувати. ... Але ми в більшості говоримо суржиком. І просто до цієї української мови треба стремитися, привчати себе (Ігор, 20 років, студент політехнічного університету, Луцьк);

А, дійсно, коли Вєрка Сердючка, то то смішно, а так, коли в житті, коли то питається тобі сказати, що то ото є дійсно справжня українська мова, то то вже трагедія (Ілля, 32 роки, колорист-аерограф, Львів);

То особливо тоді, коли людина, та, яка говорить, розмовляє на суржику, переїжджає в інший регіон і там спілкується, то особливо тоді так здається, но коли то на місцевому рівні, де всі так розмовляють, то не так вже й страшно (Юрій, 31 рік, коваль, Львів).

Респондент з Донецька теж висловився про суржик як «справу звички»:

Тут не то, что приятно или неприятно, если человек так привык говорить... (Андрій, 30 років, Донецьк).

Інколи люди сприймають суржик як діалект, мову, яка притаманна певній місцевості:

Модератор: Що таке, на вашу думку, суржик?

Местный диалект, суржик. Вот это значит будет, или сказать смесь просто языка, который приемлем для определенной местности (Геннадій, 44 роки, інженер, Донецьк);

Это общение в той местности, в которой он живет. То есть, если он живет на Западной Украине, общение там и польское, и венгерское, и других слов. Смешанный язык. Если у нас в Донбассе — русско-украинское (Людмила, 50 років, працівник сфери торгівлі, Донецьк).

На нашу думку, таке сприйняття суржику свідчить про те, що цей мішаний вид мовлення в кожному регіоні України має свої різновиди, що, в свою чергу, пояснюється, по-перше, існуванням різних діалектів, які під впливом російської мови почали деформовуватися, а, по-друге, контактуванням української мови на Заході країни з польською, угорською, болгарською та іншими мовами, а на Сході — з російською. Зауважимо, що на окрему увагу заслуговує вивчення питання співіснування північних та південно-східних діалектів української мови та новочасного суржику. Деякі лексеми, які є діалектними словами, сприймаються (як пересічними громадянами, так і науковцями) як інтерферовані з російської мови, що призводить до неправильного розуміння громадянами та мовознавцями-дослідниками поняття *суржик*.

Лексичні, фонетичні та граматичні характеристики суржику

Для опису суржику як мішаного українсько-російського різновиду мовлення наводимо запис діалогу, зробленого в м. Макарові, Київської області 11 травня 2006 року (респондент 1 — 42 роки, освіта середня, респондент 2 — 40 років, освіта вища).

Р1 — *Договори́ться* ***щє*** треба, ***чім*** його *кра́сить: ілі мєталіком* (там *дороже чють* буде), *ілі обичьной краской*.

Р2 — Я не знаю, я ж говорю, я ж *тоже питався*...

Р1 — Я в *Ніжиловічі* поїхав, там *Андрюха*, мій знайомий, *тоже*, це мені Савранюк *даже посовєтовав*. Савранюк *вобщє* не *хочє брать* і всьо. Роботи багато.

Р2 — Я ***вчьора*** ходив до Боровського, записав машину на *покраску* аж на десяте ***червня***.

Р1 — *Понімаєш*, у Боровського там *щяс* немає *спеціалістов*, як *раньше* в нього були. Там *щяс* простих *рабочіх понабірали*, він керує. Воно тобі не *нада*. ***Кращє*** в ***якєсь*** *дрýгє мєсто*, зекономиш і *врємя*, і *нєрви*.

Р2 — Ну він, якшо якісь такі, знаєш, відповідальні роботи, то він сам робить. Він каже, шо *єслі шо*, то *чєрєз дєсять днєй*.

Р1 — Розумію. Я Сашка взяв, з ним в неділю оцю круїз по *макаровскому* району і *бородянскому* робили. Об'їздили багато *точьок*, знайшли... Сашко, там, він своїм оком ***бачіть*** *сразу*, *начінає* балакать, там шо, хто, ***чім*** *работає*.

Р2 — *Нє*, це *тоже* без...

Р1 — Нормальні хлопці, *простиє*, *бєз етіх*, знаєш. Побалакали. *Нє*, ну так *саме луччє врємя* для мене, *понімаєш* — *чєрєз* три *неділі*.

Р2 — А, ти маєш на увазі...

Р1 — *На слєдующій неділі* передзвóним, поїдем *договóримся*, і *в тєчєніі неділі* ми розбираєм, *чють-чють додєлуєм*, де *точькі* поржавіли, знаєш? Шоб не було такого, шо вони... здав машину, а там *диркі*, *понімаєш*? *Даже* можна не *токо* білим *красить*, і сірим *покрасить*, і воно буде як біле *щітаться*. *Шото* там по-моєму ті *ограніченія убрали*.

Р2 — А я недавно *тєхосмотр* проходив. Тепер новий *пластіковий* талон. Сто доларів *стóїть*.

Р1 — Сто доларів? А *чьо* так багато? *Тєхпаспорт* так дорого стоїть? *Раньше* ж було *двадцать*.

Р2 — Ну так *пластік* же.

Р1 — Ну і шо? *Всьо равно* сто доларів — багато.

Р2 — Так це я в *Кієві* робив, *понімаєш*? В мене ж прописка *кієвська*.

Р1 — А... В *Кієві* — то *согласєн*.

Р2 — От буквально переді мною закінчили *обичні* давать, і почали *пластікові*. А скоро, сказали, шо і права тепер будуть *пластікові*.

Р1 — Вже дають.

Р2 — А смішно так, там треба було здать *ксєрокопію налога*, *туда*, з документами разом. Ідеш — по дорозі *на протяженіі* п'яти кілометрів *ксєрокса* ніде нема. ***Тількі*** на місці є *ксєрокс*. Угадай, скільки *стóїть* одна копія? Три гривні. *Представляєш*?

Р1 — Скоро *с собой*, *навєрно*, дешевше буде. Взяв, *прінтера* привіз, в *розєтку втикнув* там прямо на місці, *бумагі* набрав. Кошмар.

Перший вид русизмів, які зустрічаються у цьому тексті, це *лексичні русизми*. Це російські слова, інтерферовані в український текст без будь-якої фонетичної або граматичної адаптації. До них відносимо такі слова, як *ілі* (укр. *чи*), *тоже* (укр. *теж*), *даже* (укр. *навіть*), *вобщє* (укр. *взагалі*), *щяс* (укр. *зараз*), *раньше* (укр. *раніше*), *рабочіх* (укр. *робітників*), *нада* (укр. *треба*), *врємя* (укр. *час*), *дней* (укр. *днів*), *сразу* (укр. *одразу*), *в тєчєнії* (укр. *протягом*), *чють-чють* (укр. *трохи*), *точкі* (укр. *крапки*), *всьо равно* (укр. *все одно*), *налога* (укр. *податку*), *туда* (укр. *туди*), *бєз етіх* (укр. *без цих*), *на протяженії* (укр. *протягом*) та інші.

До окремого підвиду цієї групи слів відносимо слова, які і в українській, і в російській мові мають спільну основу і закінчення, проте відрізняються лише фонетичними особливостями, і в українському мовленні вони вживаються саме в російському фонетичному оформленні. Це такі слова, як наприклад *нєрви* (укр. *нерви*), *чєрєз* (укр. *через*), *дєсять* (укр. *десять*), *двадцать* (укр. *двадцять*), *специалістов* (укр. *спеціалістів*), *ксєрокопію* (укр. *ксерокопію*), *прінтера* (укр. *принтера*), *розєтку* (укр. *розетку*), *дúркі* (укр. *дірки́*), *Ніжиловічі* (укр. *Ніжиловичі*).

Ще одну групу русизмів складають так звані міжмовні омоніми — слова, які існують і в українській, і в російській мовах, проте мають різне значення. Це такі слова як *неділя*, що в тексті вживається у значенні «тиждень» (*на слєдующій неділі*, укр. *на наступному тижні*); *другє*, що вживається у значення «інше» (*другє мєсто*, укр. *інше місце*).

У цьому тексті також можна виділити ще одну групу слів, які є російськими, проте вживаються у фонетичному оформленні української мови. Це найчастіше російські слова, що вимовляються згідно з українськими фонетичними правилами. Так, наприклад, слово *мєст**о***, яке є російським *место* (вжито замість українського *місце*) вимовлено з кінцевим чітким, виразним [о]. В російські мові, як відомо, кінцеві голосні та приголосні редукуються, на відміну від української мови, в якій звуки у цих позиціях вимовляються завжди чітко і ніколи не оглушуються. У слові *обичьно**й*** (рос. *обычной*, укр. *звичайній*), крім кінцевого «українського» [о], є також виразне початкове [о], яке в російській вимові максимально наближене до [а] («акання»). До такого типу слів належать також такі слова, як *краско**й**, д**о**роже, пр**о**стиє, п**о**німаєш, **о**граніченія, тє**хо**смотр, с с**о**бой*.

До інших фонетично адаптованих до української мови російських слів належать такі, як *пр**е**дставляєш* (укр. *уявляєш*, рос. *представляєшь*), *крáс**и**ть* (укр. *фарбувати*, рос. *красить*), *договó**р**имся* (укр. *домóвимся*, рос. *договори́мся*).

До цієї групи можна також віднести російські слова, в яких замість проривного [ґ] вживається український фрикативний [г]. В тексті, що аналізуємо, це, наприклад, такі слова, як *бумагі, ограничєнія, налога.*

Другу групу русизмів складають російські слова, які вживаються в українському граматичному оформленні. Серед них найчастіше трапляються дієслова: *начінає* (рос. *начинает* + укр. закінчення дієслів *–є*); *работає* (рос. *работает* + укр. закінчення дієслів *–є*); *стóїть* (рос. *стóит* + укр. суфікс *ї* та закінчення *–ть*); *втикнув* (рос. *втыкнул* + укр. дієслівне закінчення мин. часу чол. роду *в*); *щітаться* (рос. *считаться* (твердий звук [ц]) + укр. закінчення *–ться* (м'який звук [ц'])), прикметники: *саме луччє* (рос. *самое лучшее* + укр. закінчення прикметників *–е*); *обичні* (рос. *обычные* + укр. закінчення прикметників мн. *і*), *на слєдующій* (рос. *на следующей* + укр. закінчення *–ій*); прислівники: *навєрно* (рос. *наверное* + укр. закінчення прислівників *–о*).

Такі лексеми, як, наприклад, *макаровскому* (укр. *макар***івськ***ому*), *бородянскому* (укр. *бородян***ськ***ому*), *кієвська* (укр. ***киї**вська*), *в Кієві* (укр. *в* ***Ки**єві*), є спільнокореневими в українській і російській мовах, які, проте, мають різні фонетико-граматичні особливості. Вимова цих слів у тексті, що аналізуємо, поєднує у собі фонетико-граматичні риси обох мов. На нашу думку, таке змішування відбувається переважно у спонтанному мовленні україномовних осіб саме під впливом російської мови.

Окрім цього, помічаємо ще одну особливість у вимові *українських* слів: звуки, які в українській мові є завжди твердими, пом'якшуються у невластивих для цього позиціях. Це такі слова, як *щє* (укр. *ще*), *чім* (укр. *чим*), *хочє* (укр. *хоче*), *вчьора* (укр. *вчора*), *чєрвня* (укр. *червня*), *кращє* (укр *краще*), *якєсь* (укр. *якесь*), *бачіть* (укр. *бачить*), *тількі* (укр. *тільки*). Такі фонетичні зміни можна вважати індивідуальними особливостями вимови респондентів, проте, на нашу думку, це відбувається саме під впливом російської вимови. Адже в російській мові шиплячі та задньоязикові у позиціях перед *я, ю, є, і* — м'які, завдяки чому вона сприймається як більш «м'яка».

Отже, бачимо, що мовлення, яке ми проаналізували, містить велику кількість русизмів (як адаптованих, так і неадаптованих), а також певну кількість українських слів, які, очевидно під впливом російської мови, вживаються з пом'якшеними шиплячими та задньоязиковими звуками.

Щодо частотності вживання русизмів, то вважаємо, що вона є досить великою. Також важливим є те, що ці російські слова замінили саме загальновживану українську лексику.

Саме така *перенасиченість* російськими словами свідчить про те, що цей вид мовлення є суржиком.

Показово, що усі ці русизми були вжиті замість питомих українських слів, що належать до загальновживаної лексики української мови. Таким чином, мовець вживає відповідні російські слова не через те, що не знає українського відповідника.

Якщо взяти висловлювання в цілому, то бачимо, що російські (адаптовані та неадаптовані) елементи змішуються в межах одного речення. Наприклад, у реченні «*Понімаєш,* у Боровського там *щяс* немає *специалістов,* як *раньше* в нього були» мовець вживає як українські слова, так і російські, причому відбувається це у формі змішування не окремих висловлювань, — це б дало нам змогу говорити про *перемикання кодів*. Натомість російські та українські слова мовець змішує всередині одного речення, висловлювання. Це свідчить про те, що ми маємо справу зі *змішуванням кодів* (у нашому випадку це два літературні стандарти — українська та російська мови). Проте варто відзначити, що синтаксис, «кістяк» речень все ж залишається українським, що говорить про те, що основою суржику є українська мова. Системності у змішуванні елементів двох мов не спостерігається, проте їх змішування в межах одного речення є звичайним явищем.

Поширення такого усного мовлення пояснюється впливом суржикомовного середовища, яке сформувалося в м. Макарові, де мешкають респонденти. Його вплив є визначальним у виборі коду при комунікативному акті. У статті про мовнокультурне середовище русифікованих міст Л. Масенко пише: «Насправді мовна поведінка особистості в розмаїтих ситуаціях неформального міського спілкування суворо детермінована російськомовною атмосферою наших міст, яка породжує *ефект диктату мовного середовища*» (Масенко 2004: 133). Насправді, це явище спостерігається у досліджуваному регіоні, де функцію розмовно-побутової мови почав виконувати суржик. Розмовляти літературною мовою в такому середовищі означає бути «чужим серед своїх».

Можна припустити, що респонденти, які живуть у суржикомовному середовищі, обирають суржик у спілкуванні між собою, але, опинившись у середовищі україномовному чи російськомовному, цілком можливо, говоритимуть українською або російською. Проте у нашому випадку спостерігаємо іншу ситуацію. Так, розмовляючи (в той самий момент, коли була записана розмова з респондентом 2) по телефону з російськомовним клієнтом-замовником, респондент 1 спочатку розмовляв російською. Першими фразами його були *«Здраст-*

вуйтє, Андрєй! Я знаю про ваш заказ, спасібо! Я уже на под'єздє в Києв!». Проте далі в розмові він все одно перейшов на суржик: *«...Там нада щє собрать некоториє докумєнти, ждіть, начяльнік подпише, а потом под'їду»*. Як бачимо, респондент 1 не може повністю переключитися на російську мову співрозмовника. Очевидно, що суржик стає єдиним засобом спілкування цієї людини.

Невеликий обсяг проаналізованого тексту не дає нам можливості зробити висновки системного характеру щодо суржику. Для цього необхідне ґрунтовне соціолінгвістичне дослідження, яке б включало не лише польові методи збору мовного матеріалу, а й анкетування, інтерв'ювання, соціологічні опитування тощо.

Проте, ми можемо зробити висновок, що в суржику руйнується передусім лексична система української мови, свідченням чого є велика частотність вживання русизмів замість питомих українських лексем.

Висновки

Отже, суржик як розмовна форма мовлення найбільше поширений на Півночі та Сході України. Згідно з результатами масового опитування ним спілкуються близько 16% населення України, найбільше поширений він у північних та центральних областях — так званих перехідних зонах між Заходом і Сходом України.

Як показали результати всеукраїнського опитування, кількість суржикомовних осіб прямо пропорційна кількості людей, які у повсякденному житті використовують обидві мови — українську і російську. Отже, перемінне використання в побуті двох мов — української та російської — сприяє поширенню інтерференції, а отже, розповсюдженню суржику.

Таким чином, одним із завдань майбутньої мовної політики України буде підвищення, а надалі й повне забезпечення комунікативної потужності літературної української мови, що дасть змогу вирівняти мовну ситуацію на користь державної мови.

Насамперед, важливим кроком буде пошук шляхів поширення української мови серед *неофіційних* сфер спілкування. Це значно підвищить престиж української мови і стане тим поштовхом, який спонукатиме молоде покоління вибирати її як основну у спілкуванні. Ставши засобом щоденної побутової комунікації, літературна українська мова повноцінно функціонуватиме та консолідуватиме населення України.

Бібліографія

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Львів, 1994.
2. *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо. — К., 1997.
3. *Брацкі А.* Суржик: опис і визначення рамок явища // Студії з україністики. — Вип. VII. Скарби культури — безсмертя нації. — К., 2007. — С. 132—145.
4. ВТСУМ — Великий тлумачний словник української мови. — К., 2005.
5. *Демченко В.* Органічна та неорганічна українська мова. — Херсон, 2003.
6. *Дзюба І.* До судилища над суржиком // Урок української. — 2005. — № 1—2. — С. 14—15.
7. *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. — К., 2004.
8. *Окара А.* Полтавський «суржик» та духовне плебейство // Слово і час. — 2000. — № 12. — С. 52—56.
9. *Сербенська О.* «Низька мова», безлад чи мовна патологія? // Проблеми української мови і мовний досвід світу. — К., 2000. — С. 90—94.
10. Симптом невиліковності чи надія на одужання? // Урок української. — 2001. — № 7. — С. 16—17.
11. *Ставицька Л.* Кровозмісне дитя двомовності // Критика. — 2001. — № 10/48. — С. 20—24.
12. *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: суміш, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. — К., 2007. — С. 31-120.
13. СУМ — Словник української мови. — К., 1970—1979.
14. *Труб В. М.* Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46—58.
15. УМЕ — Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004.
16. *Флаєр М.* Суржик: правила утворення безладу // Критика. — 2000. — Ч. 6 (червень). — С. 16—17.
17. *Хмелько В. Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції зміни за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. — Т. 32: Соціологічні науки. — К., 2004. — С. 3—15.
18. Bilaniuk, Laada. «Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages». *Harvard Ukrainian Studies* 21(1/2) (1999): 93—117.
19. Bilaniuk, Laada. «A typology of Surzhyk: mixed Ukrainian-Russian language». *International Journal of Bilingualism* 8 (4) (2004): 409—425.
20. Bilaniuk, Laada. *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. New York: Cornell University Press, 2005.
21. Horbatsch, O. «Das ukrainisch-russische Sprachgemisch («suržyk») und seine stilistische Funktion im Werk von Volodymyr Vynnyčenko und Oleksander Kornijčuk». *Slavistische Studien zum X Internationalen Slavistenkongress in Sofia* (1988): 25—41.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО МАЙБУТНЬОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Преамбула

Мовна ситуація в Україні складна. Немає жодної іншої європейської країни, де мова етнічної меншини набула б такого ж поширення, що й державна мова, — а державна була б на певних територіях мовою меншості населення. Причину цього можна знайти в історії України. Від середини XVII ст. схід України, що був частиною Російської Імперії, зазнавав русифікації. За часів СРСР цей процес поширився на всю територію України.

Наслідком цього є нинішня двомовність країни, хоча в деяких регіонах говорять і кількома іншими мовами. Українська мова є єдиною державною. Зрозуміло, що нинішня урядова коаліція (БЮТ і НУ-НС) та багато україномовних членів еліти хочуть обмежити мовну політику усуненням «історичних деформацій» та відновленням української мови в усіх сферах суспільства. Проте така мовна політика зустрічає протидію з боку регіональних еліт Сходу.

Політичні сили України зайшли у безвихідь. Два політичні блоки приблизно рівні за силами. Уряди можуть швидко змінюватися. Але цю ситуацію можна також розглядати як слушну нагоду, оскільки жоден із двох блоків не є достатньо сильним, щоб цілковито нехтувати поглядами другого. Тому вони змушені шукати компроміси, у тому числі й щодо мовної політики.

Ми рекомендуємо, щоб Верховна Рада якнайшвидше ухвалила новий Закон про мови, позаяк чинний закон від 28 жовтня 1989 року вже не відповідає дійсності. За формулювання нового закону повинна взятися міжфракційна група, що дало би змогу враховувати пропозиції всіх зацікавлених сторін. Необхідно забезпечити законодавчу визначеність, щоб жоден регіональний чи місцевий орган не міг безкарно порушити закон.

Мета наведених нижче рекомендацій — досягти компромісу, який можна буде зберегти навіть після можливої зміни

уряду, так щоб законодавча визначеність була забезпечена не на рік або два, а на багато років.

Водночас ми маємо чітко заявити: жодну людину не можна примушувати змінювати мову. Цього не дозволяють ні міжнародні правові зобов'язання України, ні її національне законодавство. Вибір мови приватного вжитку не може бути об'єктом законодавчих регулювань.

Ми усвідомлюємо, що виконання деяких наших рекомендацій можуть ускладнювати політичні обставини. Але навіть якщо лише деякі з наших ідей буде взято до уваги, можна вважати, що ми досягли своєї мети.

1. Права української мови

Державною мовою України є і в осяжному майбутньому буде українська. Одним із наслідків політичної безвиході є те, що жодна політична сила не буде настільки потужною, щоб зібрати дві третини депутатів і змінити Конституцію.

Кожна держава має право поширювати державну мову на своїй території та вимагати від своїх громадян її знання, хоча б пасивного.

Для України з цього випливає:

- Мовою офіційного спілкування на всій території країни є українська.
- Усі держслужбовці мусять вільно володіти (усно та письмово) українською мовою[1].
- Держслужбовці зобов'язані засвідчити знання української мови сертифікатом. Для всіх держслужбовців, які не володіють українською мовою на високому рівні в усній і письмовій формі, необхідно організувати безплатні мовні курси. Осіб, що відмовляються отримати сертифікат за наявних сприятливих умов для вивчення української мови, слід звільняти.
- Усі громадяни повинні володіти українською мовою принаймні в обсязі, достатньому для роботи.
- Для всіх громадян слід забезпечити безплатні добровільні курси української мови.
- Мовою судової системи України є українська, але необхідно гарантувати безплатний переклад документів і судових слухань. Необхідні кошти сплачуватиме держава. Під час засідань можуть використовуватись також інші мови, якщо

[1] Це один із найцікавіших результатів опитування (питання № 45): 50,9 % населення вважають за необхідне, щоб держслужбовці складали іспит на володіння українською мовою.

це зручно сторонам, але справи та протоколи повинні вестися українською мовою.

- Мовою збройних сил є українська.
- В класах і школах з іншими мовами навчання українську необхідно викладати як другу мову.
- Там, де є достатня кількість учнів (8-10 на клас, як зазначив Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин у своєму звіті про Україну, або 5 для сільських та 8 для міських шкіл, відповідно до нормативів Міністерства освіти і науки України), необхідно відкривати українські класи або школи без будь-яких перешкод.
- Держава повинна забезпечити необхідну кількість україномовних підручників — не лише з української мови та літератури, а й з решти предметів, що викладаються українською. Всі вчителі мають на високому рівні володіти українською мовою, тому необхідно забезпечити регулярні курси підвищення кваліфікації. Це стосується не лише шкіл, але також коледжів та університетів.
- У державних і приватних коледжах та університетах обов'язково має бути вступний іспит з української мови. Студентів слід заохочувати підвищувати рівень володіння українською мовою впродовж навчання.
- Загальнодержавне (в майбутньому громадське) телебачення й радіо веде передачі українською мовою. Державні теле- та радіомовники регіонального рівня (якщо вони далі існуватимуть) беруть до уваги зафіксований на останньому переписі населення склад населення відповідної місцевості згідно із критерієм «рідна мова» [2] і, поряд з українською,

[2] Принцип, відповідно до якого не «національність», а «рідна мова» визначає права носіїв інших мов, окрім української, є новим і поки що не застосовується в Україні. Це компроміс між критеріями «національності» та «вживання мов». Відомості щодо вживання мов під час останнього перепису 2001 року не збиралися, тому точних показників немає. Крім того, наше дослідження показує, що багато людей обирають мову залежно від співрозмовника, ситуації тощо. Тому сформулювати чіткі норми на основі критерію «вживання мов» було б важко.

Що стосується російської мови, то відсоток її носіїв за критерієм «вживання мови» завжди вищий, ніж відсоток за «рідною мовою», який водночас вищий від відсотка за «національністю». Якщо ми базуватимемо мовну політику на критерії «рідна мова», то вперше буде взято до уваги права українців, які вважають рідною мовою російську.

Білл Баурінґ не погоджується з критерієм «рідна мова», а натомість посилається на європейське законодавство (зокрема на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин та Пояснювальну записку до неї, ст. 11 та 17) і наполягає на застосуванні критерію «вживання мови» для визначення прав носіїв недержавних мов (див. його публікацію у цьому збірнику). Віра Сквірська вважає, що поняття «рідна мова» не позбавлене проблематичності й що ідея регіональної мови або «мови міжетнічного спілкування» також може якоюсь мірою сприяти розв'язанню мовної проблеми. Проте колектив проекту вирішив не застосовувати цього підходу.

ведуть передачі й іншими мовами у відповідних пропорціях (див. також параграф 2).

— Загальнонаціональні приватні мовники ведуть передачі українською мовою відповідно до переписного складу населення України за критерієм «рідна мова». Приватні регіональні й місцеві служби ведуть трансляції українською мовою в обсязі, відповідному до складу населення даної території. Слід також брати до уваги неросійські меншини, пропорційно до їхньої частки в населенні.
— Держава може заохочувати створення радіо- і телепродукції українською мовою шляхом звільнення її від податків та встановлення певного відсотка національної продукції для всіх мовників.
— Фільми в кінотеатрах повинні демонструватися українською мовою (дубльовані або субтитровані) відповідно до частки україномовного населення регіону чи міста (за критерієм «рідна мова»), решта — іншими мовами відповідно до частки їхніх носіїв у складі населення.
— Мова преси (друкованої чи доступної через Інтернет) не підлягає обмеженням. Ввезення закордонної преси не має обмежуватися. Держава може сприяти розвиткові україномовних видань непрямими засобами, наприклад, звільненням від податків чи їх зменшенням.
— Для ввезення книжок не повинно чинитися перешкод. Видання україномовних книжок може підтримуватися звільненням від податків чи їх зменшенням або прямими субсидіями на видання україномовних книжок високої якості (а також книжок мовами меншин).

2. Права недержавних мов (російської, кримськотатарської та інших мов, якими говорять члени національних меншин)

Україна мусить дотримуватись і забезпечувати виконання своїх зобов'язань перед Радою Європи та іншими міжнародними організаціями. Українська держава має докласти всіх зусиль, аби використовувані в її мовній політиці термінологія та критерії не суперечили правовим зобов'язанням України згідно з Рамковою конвенцією про захист національних меншин та Європейською хартією регіональних мов або мов меншин (далі ми її називатимемо просто Хартією). Для носіїв мов, зазначених у Законі про ратифікацію Хартії, на територіях

їхнього поширення мають бути створені більш ніж мінімальні можливості вживання цих мов (з урахуванням конкретної ситуації кожної мови).

Російська є мовою етнічної меншини, але, крім цього і передусім, — мовою майже половини громадян України, якою вони розмовляють або постійно, або залежно від ситуації, співрозмовника тощо. Це нетипова ситуація. Відповідно до означень «рідної мови» та «мови меншини», які наводяться у Пояснювальній записці до Хартії, російська є водночас регіональною мовою та мовою меншини. Інші мови (наприклад, кримськотатарську та угорську) також слід кваліфікувати як регіональні мови, але російська, безперечно, є найбільшою.

Чи повинне існувати спеціальне окреслення для російської мови, проміжне між державною мовою та мовою етнічної меншини? Ми не підтримуємо такої пропозиції. Будь-який спеціальний статус веде до юридичних ускладнень. Ми пропонуємо термін «недержавні мови» для всіх уживаних в Україні мов, окрім української. Юридична база має бути однаковою для всіх недержавних мов. Дещо особливе ставлення до російської мови випливає тільки з більшої чисельності її носіїв, ніж в усіх інших недержавних мов. Цьому сприятиме визнання рідної мови, а не національності, як головного критерію для публічного використання мов. Це означає:

- Підтриманню недержавних мов і культур не повинно чинитися будь-яких перешкод (див. ст. 5 Рамкової конвенції про захист національних меншин, Закон України про національні меншини тощо).
- В окремих адміністративних одиницях України (регіонах, містах, селах), де щонайменше 50 % громадян вважають рідною певну недержавну мову, має бути забезпечено право спілкуватися цією мовою з держслужбовцями. Це не звільняє держслужбовців від обов'язку вільно володіти (усно та письмово) українською мовою. В тих адміністративних одиницях, де запроваджено офіційне вживання певної недержавної мови, має бути створено безплатні курси для її вивчення.
- В адміністративній одиниці, де понад 20 % населення вважають рідною певну недержавну мову, в кожному відділі органу державної влади чи самоврядування повинен бути принаймні один службовець, який вільно володіє, крім української, цією недержавною мовою.
- Внутрішньою мовою діловодства в адміністративних одиницях, де понад 50 % населення вважає рідною певну неде-

ржавну мову, може бути, крім української, також ця недержавна мова. В контактах із Києвом та іноземними державами українська мова є обов'язковою.

- Україна повинна й далі підтримувати освітні та культурні заклади недержавними мовами за рахунок державного бюджету.
- Так само, як і для української мови, 8—10 дітей (або 5 для сільських і 8 для міських шкіл) є достатньою кількістю, щоб відкрити клас із недержавною мовою навчання.
- За бажання батьків недержавні мови слід викладати як предмети в школах з українською мовою навчання. Це особливо стосується російської мови з огляду на її поширене використання в багатьох регіонах України. У кожній адміністративній одиниці, де частка осіб із недержавною мовою як рідною досягає або перевищує 50 %, цю мову слід викладати як предмет у всіх школах.
- Необхідно забезпечити достатню кількість підручників недержавними мовами не лише для викладання самих мов, але й для інших предметів, що викладаються цими мовами. Учителі мусять володіти відповідною недержавною мовою на високому рівні, тому має бути забезпечено регулярні курси підвищення кваліфікації.
- В адміністративних одиницях, де частка носіїв російської мови як рідної перевищує 50 %, у державних коледжах та університетах слід забезпечити російськомовні групи поряд із групами, викладання в яких ведеться українською мовою.
- Не має бути ніяких мовних приписів чи інших обмежень для заснування приватних освітніх установ із недержавними мовами викладання (у тому числі коледжів та університетів). Українську мову необхідно викладати як предмет, а випускний іспит з української мови повинен бути умовою отримання диплому.
- У випадку російської мови особливе значення має відокремлене й порівняльне викладання української та російської мов, яке базується на відповідних методиках. У такий спосіб можна уникнути поширення суржику, а учні зможуть вивчати нормативні російську та українську мови.
- Кожен регіон, де частка осіб із російською (чи іншою недержавною) мовою як рідною не нижча за 50 %, самостійно встановлює відсоток програм російською (чи іншою недержавною) мовою на регіональному теле- та радіомовленні. Квота не повинна перевищувати відсоток носіїв цієї мови як рідної, зафіксований в останньому переписі населення.

— Кожна місцевість (місто або село), де частка осіб із російською (або іншою недержавною) мовою як рідною не нижча за 50 %, самостійно визначає частку російської (чи іншої недержавної) мови у кожній із таких ділянок: школи, кінотеатри, місцеве телерадіомовлення. Квота не повинна перевищувати відсоток носіїв цієї мови як рідної, зафіксований в останньому переписі населення, і може відрізнятися у різних ділянках. Це не звільняє держслужбовців від обов'язку вільно володіти усною та письмовою українською мовою.
— На регіональному чи місцевому рівні можуть здійснюватися програми підтримки недержавних мов за умови фінансування з бюджету відповідного рівня. На загальнодержавному рівні влада також докладає зусиль на підтримку вживання та розвитку недержавних мов.
— Імпортування книжок і газет, а також пряме транслювання телевізійних і радіопрограм з інших країн однією з недержавних мов здійснюється без перешкод.

Українська мовна політика як модель для інших держав

— Ще 1991 року Україна була зразком розв'язання проблеми громадянства. Кожна людина, що проживала на той час в Україні, автоматично й беззастережно отримала українське громадянство, якщо вона цього бажала (так званий «нульовий варіант»). Держава не вимагала мовного іспиту. Таким чином Україна намагалася уникнути появи осіб без громадянства [3].
— Сьогодні Україна є прикладом для інших колишніх радянських республік, оскільки вона характеризується толерантністю в мовних питаннях. В Україні можна звернутися із запитанням на вулиці, отримати відповідь іншою мовою, і в більшості випадків ніхто не почуватиметься ображеним. Асиметрична українсько-російська двомовність, типова для багатьох регіонів України, не призводить до дискримінації відповідної меншини. Конфлікти здебільшого

[3] Трагічну ситуацію, за якої багато кримських татар виявилися позбавленими громадянства у зв'язку з тим, що вони прибули після цієї дати і не могли позбутися підданства Узбекистану, було здебільшого виправлено за допомогою Макса ван дер Стула, тодішнього Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин.

провокують політики, особливо напередодні або під час виборчих кампаній.

- Похвальними є також намагання української держави формувати свою мовну політику на законодавчій основі, визначеній парламентом, а не залишати це питання на розсуд адміністративних структур.
- Україна підтримує за рахунок державного бюджету освітні й культурні заклади багатьма недержавними мовами. Ця практика зовсім не є загальноприйнятою і гідна наслідування.
- Нарешті, заслуговує поваги прагнення України дотримуватися міжнародних правових зобов'язань та впроваджувати відповідні акти й механізми Ради Європи, попри все ще помітну спадщину радянської доби.

ДОДАТОК 1

© Центр соціологічних досліджень «Громадська думка»

Характеристики масового опитування населення України

Тип дослідження:	Репрезентативне опитування населення України методом індивідуального інтерв'ю ("віч-на-віч") за місцем проживання.
Об`єкт дослідження:	Населення України віком від 18 років та старше
Період опитування:	З 30 листопада по 7 грудня 2006 р.
Вибіркова сукупність:	Багатоступенева, територіально-поселенська, стратифікована, репрезентативна для населення України віком від 18 років та старше за ознаками: тип поселення, стать, вік, область.

Дослідження проводилося у 26 територіально-адміністративних одиницях України: у 24 областях України, АР Крим та м. Києві.

Опитування проведено у 132 населених пунктах: 72 містах та 60 селах України.

Загальна кількість опитаних склала 2015 респондентів. Стандартні відхилення при достовірності 95 відсотків і співвідношення змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,28–2,13 відсотка.

Середня тривалість інтерв'ю – 48 хвилин.

Для аналізу результатів були використані коефіцієнти зважування, які представлені у базі даних. Зважування масиву було проведено по областях, за віком, статтю, типом населеного пункту.

Характеристика опитаних

Розподіл респондентів за віком

Вік респондента	Кількість респондентів	Питома вага населення у віці від 18 років та старше за статистичними даними, %	Питома вага від загальної кількості опитаних, %		Відхилення вибіркової сукупності
			До зважування	Після зважування	
18 – 28 років	419	21,3	20,8	21,2	0,1
29 – 39 років	381	18,8	18,9	18,8	0,0
40 – 49 років	377	18,7	18,7	18,7	0,0
50 – 59 років	290	16,0	14,4	16,0	0,0
60 років	548	25,2	27,3	25,3	-0,1
Всього	2015	100,0	100	100	

Розподіл респондентів за типом поселення

Вік респондента	Кількість респондентів	Питома вага населення у віці від 18 років та старше за статистичними даними, %	Питома вага від загальної кількості опитаних, %		Відхилення вибіркової сукупності
			До зважування	Після зважування	
Місто	1325	68,6	65,8	68,6	0,0
Село	690	31,4	34,2	31,4	0,0
	2015	**100**	**100,0**	**100,0**	

Розподіл респондентів за статтю

Вік респондента	Кількість респондентів	Питома вага населення у віці від 18 років та старше за статистичними даними, %	Питома вага від загальної кількості опитаних, %		Відхилення вибіркової сукупності
			До зважування	Після зважування	
Чоловіча	931	45	46,2	45,1	-0,1
Жіноча	1084	55	53,8	54,9	0,1
Всього	**2015**	**100**	**100**	**100**	

Кількість опитаних по областях (реальна і у зваженому масиві)

		Статистика				
код	Область опитування	Питома вага населення у віці від 18 років та старше за статистичними даними, %	Реалізована кількість	% від населення області	Питома вага респондентів у масиві після його зважування, %	Відхилення вибіркової сукупності
1	АР Крим	5,0	97	4,8	5,0	0,0
2	Вінницька	3,6	70	3,5	3,6	0,0
3	Волинська	2,1	54	2,7	2,1	0,0
4	Дніпропетровська	7,5	130	6,5	7,5	0,0
5	Донецька	10,3	150	7,4	10,4	-0,1
6	Житомирська	2,8	60	3,0	2,8	0,0
7	Закарпатська	2,4	56	2,8	2,4	0,0
8	Запорізька	4,1	81	4,0	4,1	0,0
9	Івано-Франківська	2,8	60	3,0	2,8	0,0
10	Київська	3,8	78	3,9	3,8	0,0
11	м. Київ	5,5	108	5,4	5,6	-0,1
12	Кіровоградська	2,3	64	3,2	2,3	0,0
13	Луганська	5,4	104	5,2	5,4	0,0
14	Львівська	5,2	102	5,1	5,2	0,0
15	Миколаївська	2,6	57	2,8	2,6	0,0
16	Одеська	5,1	102	5,1	5,1	0,0
17	Полтавська	3,4	69	3,4	3,4	0,0
18	Рівненська	2,3	56	2,8	2,3	0,0
19	Сумська	2,7	53	2,6	2,7	0,0
20	Тернопільська	2,3	57	2,8	2,3	0,0
21	Харківська	6,2	127	6,3	6,2	0,0
22	Херсонська	2,4	51	2,5	2,4	0,0
23	Хмельницька	2,9	58	2,9	2,9	0,0
24	Черкаська	2,9	61	3,0	2,9	0,0
25	Чернівецька	1,8	54	2,7	1,8	0,0
26	Чернігівська	2,6	56	2,8	2,6	0,0
	ВСЬОГО	**100,0**	**2015**	**100,0**	**100**	

Фокус-групові дослідження проводилися у містах Луцьк, Львів, Київ, Одеса, Донецьк. Методологічною особливістю добору учасників груп була орієнтація на різні вікові групи

мешканців міст. Були виділені чотири вікові групи: 18—30 років, 31—42 років, 43—55 років і 56 років та старші. Крім того, передбачалося, щоб у фокус-групах були представлені як україномовні, так і російськомовні учасники.

Для аналізу використовувався територіальний розподіл країни на 5 регіонів. Розподіл областей за регіонами був таким:

Захід: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області;

Центр: Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська області;

Північ: Київська, Чернігівська, Житомирська, Сумська області, м. Київ;

Схід: Дніпропетровська, Харківська, Запорізька, Донецька, Луганська області;

Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська області, АР Крим, м. Севастополь.

ДОДАТОК 2

© Центр соціологічних досліджень «Громадська думка»

Відповіді респондентів на запитання анкети (одномірний розподіл, %)

1. Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови в Україні за роки незалежності?

Відбулися значні зміни на краще	18,7
Відбулися незначні зміни на краще	25,9
Нічого не змінилося	37,5
Відбулися незначні зміни на гірше	7,8
Відбулися значні зміни на гірше	5,8
Важко відповісти	4,3

2. Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання російської мови в Україні за роки незалежності?

Відбулися значні зміни на краще	5,0
Відбулися незначні зміни на краще	9,7
Нічого не змінилося	51,7
Відбулися незначні зміни на гірше	15,9
Відбулися значні зміни на гірше	12,8
Важко відповісти	5,0

3. Як Ви вважаєте, в більшості країн Європи вживається:

Одна національна мова	32,7
Декілька національних мов	49,4
Важко відповісти	13,1
Інше	4,7

4. Як, на Вашу думку, чи відповідає сучасний стан вживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної»?

Мова вживається в більшому обсязі, ніж цього вимагає статус	14,9
Мова вживається в обсязі, що відповідає її статусу	39,9
Мова вживається в меншому обсязі, ніж вимагає статус	36,2
Важко відповісти	7,4
Інше	1,5

5. Як Ви вважаєте, російська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, в такому самому чи меншому?

В більшому обсязі, ніж тепер	25,3
В такому ж обсязі, як тепер	42,2
В меншому обсязі, ніж тепер	27,3
Важко відповісти	5,3

6. Як Ви вважаєте, українська мова має вживатися в Україні в більшому обсязі, ніж тепер, в такому самому чи меншому?

В більшому обсязі, ніж тепер	39,7
В такому ж обсязі, як тепер	38,9
В меншому обсязі, ніж тепер	16,2
Важко відповісти	5,2

7. На Вашу думку, чи престижно сьогодні в Україні говорити:

	Престижно	**Скоріше престижно**	**Скоріше не престижно**	**Не престижно**	**ВВ**
Українською мовою	45,9	27,3	15,0	6,0	5,8
Російською мовою	27,1	37,6	17,7	8,8	8,8
Англійською мовою	38,1	33,4	7,5	6,6	14,4

8. Як Ви вважаєте, наскільки престижна українська мова в таких сферах мовлення як:

	Престижно	**Скоріше престижно**	**Скоріше не престижно**	**Не престижно**	**ВВ**
Спілкування в державних закладах	50,2	28,1	10,9	6,0	4,7
Спілкування в закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)	27,1	26,1	25,9	15,5	5,4
Спілкування в закладах освіти (школи, ВНЗ)	38,7	32,6	14,8	8,9	4,9
Спілкування з незнайомими людьми на вулиці	26,5	26,7	23,7	16,0	7,2
Спілкування у сфері бізнесу	28,5	22,6	21,4	16,1	11,3

9. Як Ви вважаєте, наскільки престижна російська мова в таких сферах мовлення як:

	Престижно	**Скоріше престижно**	**Скоріше не престижно**	**Не престижно**	**ВВ**
Спілкування в державних закладах	22,0	29,3	25,1	16,6	7,0

	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	ВВ
Спілкування в закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)	29,5	42,8	15,2	5,8	6,6
Спілкування в закладах освіти (школи, ВНЗ)	24,7	30,8	25,3	12,6	6,6
Спілкування з незнайомими людьми на вулиці	30,7	39,2	16,2	5,6	8,2
Спілкування у сфері бізнесу	32,4	36,7	13,2	6,0	11,7

10. В населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою:

	Майже ніхто	Значно менше половини	Половина на половину	Значно більше половини	Майже всі	ВВ
У державних закладах	21,9	15,5	20,2	13,4	27,2	1,7
У закладах сфери послуг (магазинах, кафе тощо)	28,6	18,9	18,5	10,8	22,4	0,8
У школах	19,3	16,2	16,0	14,7	31,6	2,2
У вищих навчальних закладах	19, 0	15,2	17,2	12,3	26,3	9,9
У громадському транспорті	27,6	16,7	20,7	11,6	21,1	2,3
З родиною, друзями	29,8	13,9	18,4	11,7	24,3	1,9
З незнайомими людьми на вулиці	30,0	16,6	16,9	12,6	22,5	1,5
У сфері бізнесу	29,5	15,3	16,7	10,7	19,5	8,2

11. Чи згодні Ви з твердженням, що українська мова є одним із символів державності України?

Зовсім не згоден(а)	4,0
Скоріше не згоден(а)	5,4
І так, і ні	18,2
Скоріше згоден(а)	29,4
Повністю згоден(а)	40,7
Важко відповісти	2,3

12. Як Ви вважаєте, яким має бути статус української та російської мов в Україні?

Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя	11,0
Українська мова — державна, російська мова — має такі самі права, як і решта мов національних меншин	26,0

Українська мова — державна, російська мова використовується паралельно лише як розмовна	16,0
Українська мова — державна, російська вживається паралельно як офіційна мова в тих регіонах, де більшість населення цього прагне	17,9
Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами	24,8
Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер життя	1,6
Це питання для мене не має значення	1,3
Важко відповісти	1,1
Інше	0,2

13. Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять українською мовою?

Такі люди мені не подобаються	6,4
Такі люди мені скоріше не подобаються	5,9
Мова, якою говорить людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні	58,3
Такі люди мені скоріше подобаються	10,1
Такі люди мені подобаються	18,6
Важко відповісти	0,7

14. Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять російською мовою?

Такі люди мені не подобаються	3,1
Такі люди мені скоріше не подобаються	5,8
Мова, якою говорить людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні	69,8
Такі люди мені скоріше подобаються	7,9
Такі люди мені подобаються	10,8
Важко відповісти	2,8

15. Як Ви переважно ставитесь до людей, які в повсякденному житті говорять суржиком?

Такі люди мені не подобаються	12,2
Такі люди мені скоріше не подобаються	16,3
Мова, якою говорить людина, не впливає на те, подобається ця людина мені чи ні	60,1
Такі люди мені скоріше подобаються	4,2
Такі люди мені подобаються	3,7
Важко відповісти	3,5

16. На Вашу думку, в Україні російська та українська мови:

Протистоять одна одній	13,6
Частково конкурують	27,7

Мирно співіснують	52,8
Інше	2,7
Важко відповісти	3,2

17. На Вашу думку, інформаційний простір (газети, радіо, телебачення тощо) України можна назвати:

Скоріше російськомовним	18,3
Рівною мірою російськомовним і україномовним	51,5
Скоріше україномовним	26,5
Важко відповісти	3,7

18. На Вашу думку, інформаційний простір Вашого населеного пункту можна назвати:

Скоріше російськомовним	25,8
Рівною мірою російськомовним і україномовним	36,0
Скоріше україномовним	35,3
Важко відповісти	3,0

19. Як Ви вважаєте, чи існує загроза виникнення конфліктів в Україні на мовному ґрунті?

Загрози зовсім не існує	30,3
Загрози скоріше не існує	32,2
Загроза скоріше існує	23,9
Існує суттєва загроза	5,0
Важко відповісти	8,6

20. Як Ви вважаєте, чи призведе поширення української мови на всі сфери мовлення до загострення міжнаціональних стосунків?

Не призведе	32,1
Скоріше не призведе	30,2
Скоріше призведе	20,5
Призведе	8,0
Важко відповісти	9,2

21. Як Ви вважаєте, чи призведе до загострення міжнаціональних стосунків надання російській мові статусу другої державної?

Не призведе	30,2
Скоріше не призведе	25,7
Скоріше призведе	23,6
Призведе	10,6
Важко відповісти	9,9

22. Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості україномовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?

Повністю забезпечує	31,8
Загалом забезпечує	34,4
Певною мірою забезпечує	22,1
Скоріше не забезпечує	5,0
Зовсім не забезпечує	2,3
Важко відповісти	4,4

23. Якою мірою мовна ситуація в Україні забезпечує можливості російськомовного населення задовольняти свої культурно-інформаційні потреби?

Повністю забезпечує	22,7
Загалом забезпечує	34,3
Певною мірою забезпечує	24,4
Скоріше не забезпечує	8,7
Зовсім не забезпечує	4,2
Важко відповісти	5,8

24. Чи доводилось Вам стикатись в Україні із проявами дискримінації україномовних громадян російськомовними (за мовною ознакою)?

Так, досить часто	5,7
Так, але рідко	16,1
Ні, не доводилося	73,5
Важко відповісти	4,7

25. Чи доводилось Вам стикатись в Україні із проявами дискримінації російськомовних громадян україномовними (за мовною ознакою)?

Так, досить часто	8,4
Так, але рідко	20,5
Ні, не доводилося	67,0
Важко відповісти	4,0

26. Чи маєте Ви однакову можливість обрати мову (українську чи російську) для:

	Так	Ні	Важко відповісти
Читання книжок	80,9	14,4	4,8
Читання газет	84,3	12,3	3,4
Прослуховування радіопередач	72,3	24,4	3,3
Перегляду телепрограм	69,0	28,7	2,3
Перегляду фільмів в кінотеатрі	51,1	29,0	19,8

27. Коли Ви купуєте газету (і у Вас є вибір), якій Ви надаєте перевагу перш за все?

Всеукраїнській газеті українською мовою	17,5
Всеукраїнській газеті російською мовою	19,8
Місцевій газеті російською мовою	18,3
Місцевій газеті українською мовою	15,5
Газеті, що видана в Росії	3,2
Для мене не має значення/ не звертаю уваги на мову	17,4
Я не купую газет	7,1
Важко відповісти	1,3

28. Коли Ви хочете подивитися по телевізору кінофільм, чи впливає на Ваш вибір мова, якою його показують?

Так	24,5
Скоріше так, ніж ні	18,9
Скоріше ні, ніж так	20,6
Ні	31,8
Я не дивлюсь кінофільми	2,3
Важко відповісти	2,0

29. Якщо Ви обрали твір іноземного автора, який є в книжковому магазині в перекладі як українською, так і російською мовами, який з них Ви купите?

Російською мовою	42,5
Українською мовою	20,4
Я не звертаю увагу на мову	17,5
Залежно від якості перекладу	7,2
Я не купую книжок	10,9
Важко відповісти	1,6

30. Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору західні фільми, серіали?

Озвучені українською мовою	26,0
Озвучені українською мовою із субтитрами російською мовою	7,3
Озвучені російською мовою із субтитрами українською мовою	12,6
Озвучені російською мовою	41,4
Інше	4,0
Я взагалі не дивлюсь західні фільми та серіали	5,1
Важко відповісти	3,7

31. Якою мовою Ви б хотіли дивитися по телевізору російські фільми, серіали?

Озвучені українською мовою	15,8
Озвучені українською мовою із субтитрами російською мовою	4,9
Озвучені російською мовою із субтитрами українською мовою	16,3
Озвучені російською мовою	56,3
Інше	2,5
Я взагалі не дивлюсь російські фільми та серіали	1,4
Важко відповісти	2,7

32. Як Ви оцінюєте державну політику в мовній сфері?

Позитивно	12,3
Скоріше позитивно	23,6
Скоріше негативно	26,3
Негативно	21,8
Важко відповісти	16,1

33–34. На Вашу думку, державна політика в мовній сфері має в першу чергу:

	33. В першу чергу	34. В другу чергу
Сприяти поширенню української мови в усіх сферах мовлення	48,5	20,3
Вирішити питання щодо статусу російської мови	39,3	28,6
Забезпечити реалізацію прав національних меншин у мовній сфері	7,0	37,9
Важко відповісти	5,2	13,2

35. Як Ви вважаєте, сьогоднішня мовна політика держави щодо української мови:

Підтримує і стимулює функціонування мови	47,3
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	31,4
Обмежує функціонування мови	12,5
Інше	3,4
Важко відповісти	5,5

36. Як Ви вважаєте, сьогоднішня мовна політика держави щодо російської мови:

Підтримує і стимулює функціонування мови	17,1
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	40,8
Обмежує функціонування мови	33,0
Інше	2,6
Важко відповісти	6,4

37. Як Ви вважаєте, сьогоднішня мовна політика держави щодо інших мов національних меншин (крім російської мови):

Підтримує і стимулює функціонування мови	12,7
Не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	49,4
Обмежує функціонування мови	20,6
Інше	3,8
Важко відповісти	13,5

38. Як Ви вважаєте, чи повинна російська мова мати на законодавчому рівні певні переваги порівняно з мовами інших національних меншин, які мешкають на території України?

Так	28,6
Скоріше так, ніж ні	22,0
Скоріше ні, ніж так	16,0
Ні	26,8
Важко відповісти	6,6

Уявіть собі ситуацію, коли двоє людей сперечаються між собою, висловлюючи свої точки зору.

Перше висловлювання Надання російській мові статусу регіональної вирішує мовне питання і не загрожує розвитку української мови в регіонах, де вона буде введена.

Друге висловлювання Регіональний статус російської мови загострює мовне питання в країні; надання російській мові статусу регіональної призведе до остаточного витіснення української мови з цих регіонів, впроваджується в російськомовних регіонах, щоб не вчити українську

39. Яке з висловлювань Ви підтримуєте більше?

Перше	40,8
Скоріше перше	13,0
Скоріше друге	12,1
Друге	17,8
Ні перше, ні друге	10,7
Важко відповісти	5,6

40. Якою мовою, на Вашу думку, має вестися документація в державних закладах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної?

Українською	37,9
Російською	22,9
Обома мовами	22,3
На вибір (українською або російською)	13,9
Важко відповісти	3,0

41. Якою мовою має відбуватися спілкування в державних установах тих регіонів, які прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної?

Українською	27,5
Російською	26,8
На вибір працівника установи (українською або російською)	16,1
На вибір відвідувача (українською або російською)	25,8
Важко відповісти	3,8

42. Як Ви вважаєте, чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?

Так	42,7
Скоріше так, ніж ні	20,9
Скоріше ні, ніж так	14,1
Ні	18,7
Важко відповісти	3,7

43. Як Ви вважаєте, чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?

Так	33,6
Скоріше так, ніж ні	22,5
Скоріше ні, ніж так	5,5
Ні	34,0
Важко відповісти	4,3

44. На Вашу думку, якою мовою має провадитися судочинство у Вашому населеному пункті?

Українською	37,2
Російською	14,8
Українською або російською — яка є більш прийнятною для обох сторін	34,9
Мені байдуже	10,3
Важко відповісти	2,8

45. Як Ви вважаєте, чи потрібно запровадити іспит (атестацію) з української мови для всіх держслужбовців?

Так	50,9
Ні	34,5
Важко відповісти	14,7

46. Чию політику в мовній сфері Ви підтримуєте: В.Ющенка чи В.Януковича?

Політику в мовній сфері В.Ющенка	25,6
Політику в мовній сфері В.Януковича	28,7
Політику в мовній сфері жодного з них не підтримую	17,7
Я не знаю їхніх позицій з цього питання	20,4
Важко відповісти	7,6

47. Чи чули Ви про «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин»?

Так, я добре обізнаний з її положеннями	3,5
Так, я чув про неї, уявляю, про що вона	10,6
Так, я дещо чув про неї, але точно не знаю, про що вона	18,3
Ні, я не чув про неї	60,3
Важко відповісти	7,3

48. Для чого вона в першу чергу призначена?

Для підтримки мов, яким загрожує вимирання	20,9
Для підтримки мов, що вживаються в регіонах	28,6
Для захисту російської мови	8,3
Для забезпечення можливості розвитку всіх мов	31,4
Інше	2,3
Важко відповісти	8,3

49. Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання української мови в Україні за часи президентства В. Ющенка?

Відбулися значні зміни на краще	17,2
Відбулися незначні зміни на краще	25,2
Нічого не змінилося	39,2
Відбулися незначні зміни на гірше	6,8
Відбулися значні зміни на гірше	3,6
Важко відповісти	8,1

50. Як, на Вашу думку, змінилася загальна ситуація щодо вживання російської мови в Україні за часи президентства В. Ющенка?

Відбулися значні зміни на краще	4,4
Відбулися незначні зміни на краще	9,2
Нічого не змінилося	48,7
Відбулися незначні зміни на гірше	17,1
Відбулися значні зміни на гірше	13,6
Важко відповісти	7,0

51. Як Ви вважаєте, на зразки яких країн має орієнтуватися Україна в своїй мовній політиці?

На ті країни, які перш за все підтримують мову корінної (титульної) нації	27,4
На ті країни, які визнають офіційний статус кількох мов, що функціонують по всій країні	23,5
На ті країни, які визнають офіційний статус кількох мов, кожна з яких функціонує в певній частині країни	18,1
Україна не повинна орієнтуватися на чужі зразки, а створити власну модель мовної політики	23,3
Інше	1,8
Важко відповісти	5,9

52. Якою мовою:

	Переважно українською	**Українською і російською рівною мірою**	**Переважно російською**	**Суржиком**	**ВВ**
Ви звичайно дивитеся телепередачі	17,9	53,6	26,8	0,8	0,9
Ви звичайно спілкуєтесь із друзями	32,6	25,4	37,9	3,5	0,6
Звичайно спілкуються/спілкувалися між собою Ваші батьки	37,9	20,0	36,2	4,4	1,5
Ви одержали середню освіту	40,2	15,7	41,8	0,9	1,5
Звичайно Ви читаєте художню літературу	16,7	37,3	40,3	1,4	4,3
Ви звичайно звертаєтесь до незнайомих однолітків	33,1	19,5	43,4	3,1	0,9
— і вони звичайно Вам відповідають	28,7	26,8	39,7	3,5	1,3
Між собою звичайно спілкуються / спілкувалися Ваші бабусі і дідусі	40,5	19,1	31,8	5,8	2,8
Ви, як правило, лаєтесь	24,6	17,7	44,3	5,7	7,6
Ви звичайно спілкуєтесь на роботі (у навчальному закладі)	32,8	18,7	39,0	3,1	6,3
Ви звичайно звертаєтесь до продавців у магазинах	34,3	16,6	44,8	3,6	0,8
— і Вам звичайно відповідають	27,5	25,7	41,5	4,4	0,9
Ви віддаєте перевагу читанню спеціальної, фахової (навчальної) літератури	23,3	25,1	41,1	1,3	9,3
Ви спілкуєтесь за неофіційних обставин (у свята, на вечірках)	32,6	19,6	42,7	3,7	1,4
— і Вам звичайно відповідають	27,2	26,8	40,1	4,1	1,9

Ви звичайно рахуєте	34,5	16,2	45,8	2,0	1,5
Ви найліпше володієте	33,2	22,3	41,2	2,4	1,0
Ви найліпше вмієте писати	33,0	22,3	42,4	0,9	1,4
Ви звичайно говорите у присутності україномовних людей	48,8	19,1	27,9	3,4	0,8
Ви звичайно говорите у присутності російськомовних людей	23,6	19,0	53,8	2,0	1,5
Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися	35,1	36,0	24,9	1,2	2,7
Ви звичайно звертаєтесь до чиновників у державних установах	40,5	16,4	39,0	2,2	1,9
— і Вам звичайно відповідають	37,0	26,8	32,5	1,6	2,1
Ви звичайно слухаєте радіопередачі	23,1	43,2	30,1	1,0	2,7
Ви звертаєтесь звичайно до незнайомих літніх людей	36,4	19,2	39,9	3,0	1,5
— і Вам звичайно відповідають	31,3	30,8	32,7	3,6	1,5
Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) говорили	31,9	42,5	22,5	0,7	2,3
Ви звичайно спілкуєтесь вдома з родиною	38,2	16,2	40,5	3,4	1,8

53. Як Ви оцінюєте свій рівень володіння:

	Дуже добре	Добре	Задовільно	Погано	Дуже погано	ВВ
Українською мовою	20,8	40,1	29,4	6,3	1,5	1,9
Російською мовою	26,1	43,6	22,6	5,4	0,7	1,6

54. Чи обов'язково громадянам України добре володіти:

	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	ВВ
Українською мовою	67,1	24,1	5,9	1,9	1,0
Російською мовою	36,9	42,1	13,1	5,7	2,3

55. Чи є потреба у громадян України добре володіти:

	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	ВВ
Українською мовою	74,0	19,8	4,0	1,1	1,1
Російською мовою	47,1	37,1	10,1	3,5	2,1
Англійською мовою	38,5	42,8	9,7	3,9	5,1

56. Чи обов'язково у загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни:

	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	ВВ
Українську мову	83,7	13,4	1,4	1,0	0,5
Російську мову	60,3	28,5	7,2	2,7	1,2

	Так	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	ВВ
Англійську мову	61,1	32,5	3,9	1,3	1,2
Інші іноземні мови	39,6	41,3	8,9	4,4	5,8

57. В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить:

Українською	31,9
Російською	34,6
Як українською, так і російською	22,8
Суржиком	9,7
Інше	1,0

58. На Вашу думку, суржик це — ...?

Російська мова з домішками української	13,1
Суміш української та російської мов	32,2
Українська мова з домішками російської	21,2
Суміш будь-яких мов	28,5
Інше	0,9
Важко відповісти	4,1

59. Як Ви ставитесь до телевізійних та радіопрограм, в яких вживається суржик?

Такі програми мені дуже не подобаються	28,8
Такі програми мені скоріше не подобаються	26,7
Мені це байдуже	34,6
Такі програми мені скоріше подобаються	2,4
Такі програми мені дуже подобаються	1,4
Важко відповісти	6,0

60. Чи підтримуєте Ви позицію тих громадських та політичних діячів, які занепокоєні долею української мови?

Так	38,8
Скоріше так, ніж ні	20,0
Скоріше ні, ніж так	15,4
Ні	17,9
Важко відповісти	7,9

61. Чи підтримуєте Ви позицію тих громадських та політичних діячів, які занепокоєні долею російської мови?

Так	25,4
Скоріше так, ніж ні	22,8
Скоріше ні, ніж так	20,3
Ні	21,6
Важко відповісти	9,9

62. Якими, на Вашу думку, мають бути стосунки між Україною та Росією?

Об'єднання в єдину державу	15,1
Пріоритетне та стратегічне партнерство	23,3
Рівноправні стосунки незалежних держав, де кожна сторона відстоює свої інтереси	53,7
Зведення стосунків до мінімально необхідних контактів	5,0
Важко відповісти	2,9

63. Ким Ви себе вважаєте в першу чергу?

Жителем свого міста/селища	25,8
Громадянином Землі	6,5
Громадянином України	47,8
Мешканцем свого регіону	10,3
Представником слов'янської єдності	6,1
Європейцем	2,2
Інше	0,3
Важко відповісти	1,0

64. Ким Ви себе усвідомлюєте за національністю?

Українцем/українкою	77,0
Росіянином/росіянкою	20,3
Порівну українцем та росіянином	0,7
Інше	2,0

65. Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?

Українську	55,5
Російську	32,0
Українську та російську однаковою мірою	11,1
Іншу	1,4

66. Яке Ваше ставлення до таких історичних постатей:

	Позитивне	**Скоріше позитивне**	**Скоріше негативне**	**Негативне**	**Така особа мені не відома**	**ВВ**
Іван Мазепа	27,0	27,8	11,3	10,0	8,7	15,1
Петро I	36,0	33,8	12,7	8,5	1,4	7,6
Катерина II	27,8	28,9	15,7	14,6	1,5	11,4
Симон Петлюра	12,1	19,5	21,6	29,2	4,4	13,2
Володимир Ленін	15,9	23,4	18,9	30,4	0,5	11,0
Йосип Сталін	9,6	12,0	21,2	49,0	0,4	7,8
Степан Бандера	12,4	19,9	17,1	36,9	3,0	10,7
Володимир Щербицький	13,3	26,0	15,0	12,8	14,9	18,1
В'ячеслав Чорновіл	31,2	31,5	10,0	8,5	5,6	13,3

67. Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі:

Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	38,7
Україна має стати двомовною країною	46,2
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	6,0
Інше	2,8
Важко відповісти	6,3

68. Як Ви вважаєте, у цілому все, що відбувається сьогодні в Україні, йде у правильному чи неправильному напрямі?

У правильному напрямі	20,9
У неправильному напрямі	53,3
Важко відповісти	25,8

69. Який ідейно-політичний напрямок найбільшою мірою відповідає Вашим власним переконанням?

Комуністичний	7,4
Соціалістичний	7,2
Соціал-демократичний	7,8
Ліберальний	4,1
Національно-демократичний	17,0
Національно-радикальний	2,2
Політичний напрямок, що поєднує ідеї ринкової економіки з ідеями возз'єднання України з Росією	18,2
Екологічний («зелений рух»)	4,2
Інший	3,1
Жодний	8,7
Я не орієнтуюся в політичних напрямках	12,7
Важко відповісти	7,4

70. Чи згодні Ви з твердженням, що Україні слід негайно повернутися до соціалістичної системи господарювання?

Зовсім не згоден(а)	21,6
Скоріше не згоден(а)	21,5
І так, і ні	24,4
Скоріше згоден(а)	14,6
Повністю згоден(а)	8,8
Важко відповісти	9,2

71. Чи згодні Ви з твердженням, що економіка України має базуватися на ринкових відносинах?

Зовсім не згоден(а)	3,3
Скоріше не згоден(а)	8,7
І так, і ні	23,1
Скоріше згоден(а)	32,6
Повністю згоден(а)	25,6
Важко відповісти	6,7

72. Чи згодні Ви з твердженням, що Україна має продовжувати рух до вступу в європейські структури?

Зовсім не згоден(а)	9,5
Скоріше не згоден(а)	14,4
І так, і ні	19,1
Скоріше згоден(а)	28,3
Повністю згоден(а)	21,8
Важко відповісти	6,9

73. Чи згодні Ви з твердженням, що майбутнє України — в союзі з Росією та Білоруссю?

Зовсім не згоден(а)	12,0
Скоріше не згоден(а)	15,8
І так, і ні	18,5
Скоріше згоден(а)	24,7
Повністю згоден(а)	25,5
Важко відповісти	3,5

74. Чи згодні Ви з твердженням, що Україна повинна мати федеративний устрій?

Зовсім не згоден(а)	25,1
Скоріше не згоден(а)	18,5
І так, і ні	18,1
Скоріше згоден(а)	15,4
Повністю згоден(а)	7,3
Важко відповісти	15,7

75. Чи згодні Ви з твердженням, що Україна має здійснити відповідні кроки для вступу в НАТО?

Зовсім не згоден(а)	42,6
Скоріше не згоден(а)	17,1
І так, і ні	12,0
Скоріше згоден(а)	10,9
Повністю згоден(а)	9,1
Важко відповісти	8,2

76. Якби вам сьогодні довелося голосувати за Акт незалежності України, як би Ви проголосували?

За проголошення Акта	58,0
Проти проголошення Акта	21,1
Важко відповісти	14,0
Не брали б участі у голосуванні	6,8

77. Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні загроза для цілісності України як держави?

Так	18,2
Скоріше так, ніж ні	20,9
Скоріше ні, ніж так	23,0
Ні	28,5
Важко відповісти	9,5

78. Ваша стать:

Жіноча	54,9
Чоловіча	45,1

79. Ваш вік: _____ (повних років)

18-28 років	21,2
29-39 років	18,8
40-49 років	18,7
50-59 років	16,0
60 років і більше	25,3

80. Ваше громадянство:

Українець	99,2
Інше	0,8

81. Ваша національність:

Українець	80,1
Росіянин	16,6
Інше	2,5
Важко відповісти	0,7

82. В повсякденному житті Ви спілкуєтесь:

Тільки російською мовою	25,2
В більшості ситуацій російською мовою	15,1
Рівною мірою українською та російською мовами	20,4
В більшості ситуацій українською мовою	12,9
Тільки українською мовою	22,4
Суржиком	3,1
Інше	0,9

83. Яке в цілому матеріальне становище Вашої родини?

Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	10,1
Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	32,9
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, викликає труднощі	44,1
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	12,0
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,4
Важко відповісти	0,5

84. Ваша освіта:

Початкова освіта (менше 9 класів)	5,5
Базова (неповна) середня освіта (повні 9 класів)	8,1
Повна загальна середня (або професійно-технічна) освіта (11 класів тощо)	38,5
Базова вища освіта (технікум, ВНЗ I-II рівнів акредитації)	24,4
Повна вища освіта (ВНЗ III-IV рівнів акредитації)	23,5

85. Ваш соціальний статус:

Керівник (заступник керівника) підприємства або установи	2,0
Займаюся дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	4,9
Співробітник силових структур (ЗСУ, МВС, СБУ, податкова інспекція)	1,4
Кваліфікований робітник	16,7
Некваліфікований робітник	4,6
Службовець із числа допоміжного персоналу	6,1
Фахівець із вищою або базовою вищою освітою	12,3
Фермер, орендар	0,6
Студент, учень	6,3
Домогосподарка	7,0
Не маю постійного місця роботи, але періодично працюю в різних місцях залежно від обставин	3,5
Офіційно зареєстрований безробітний	1,0
Тимчасово не працюю, шукаю роботу	3,9
Непрацюючий пенсіонер (у тому числі інваліди)	27,9
Інше	1,9

86. На території якої країни Ви народилися?

В Україні	86,8
В Росії	8,4
В іншій країні колишнього СРСР	4,0
В країні Європи	0,4
В іншій країні світу	0,5

87. Скільки років Ви прожили в Україні?

1–5 років	0,1
5–10 років	0,9
10–20 років	4,4
Більше 20 років	14,3
Все життя	80,4

88. Скільки років Ви прожили у Вашому населеному пункті?

1–2 роки	1,0
2–5 років	1,4
5–10 років	4,3
10–20 років	8,5
Більше 20 років	25,3
Все життя	59,4

89. Чи доводилось Вам коли-небудь працювати/проживати за межами України більше 3-х місяців? В яких країнах? (Респондент мав можливість вказати декілька варіантів відповідей)

В Росії	17,6
В країнах колишнього СРСР	11,0
В країнах Західної Європи	5,4
В інших країнах світу	2,1
Не працював(ла)/не проживав(ла)	67,4

90. Чи плануєте Ви (Ваші діти) коли-небудь виїхати за межі України навчатися, тимчасово працювати або на постійне місце проживання?

Так	21,6
Ні	53,2
Мої діти вже навчаються/працюють за кордоном	4,4
Важко відповісти	20,8

Наукове видання

МОВНА ПОЛІТИКА
ТА МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Аналіз і рекомендації

2-ге видання

Редактор *Р. І. Гусяча*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Художнє оформлення *В. Ю. Легкого*
Комп'ютерна верстка *М. С. Черноморд*
Коректор *Н. С. Трач*

Підписано до друку 17.08.2010. Формат 60×90 $^{1}/_{16}$.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура BalticaCTT. Ум. друк. арк. 22,75.
Наклад 1000 прим. Зам. 10-37.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
http://www.publish-ukma.kiev.ua/ua

М74 **Мовна** політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільґер. — 2-ге вид. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 363 с.

ISBN 978-966-518-547-5

У книзі представлені результати проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконання якого фінансувала програма INTAS з серпня 2006 до липня 2008 року. У проекті брали участь учені з Австрії, Англії й України, які досліджують різні аспекти мовної політики і мовної ситуації в Україні. Дослідження базується на результатах всеукраїнського опитування і фокус-групових дискусій, проведених у п'ятьох містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі. В кінці подано рекомендації для майбутньої мовної політики України.

УДК 81'272(477)
ББК 81(4УКР)